

PÉCS-BARANYA ÉVSZÁZADAI 2.

Pécs-Baranya évszázadai 2.

PÉCS-BARANYA ÉVSZÁZADAI

2.

Csorba Győző Könyvtár - Pécs Története Alapítvány
Pécs, 2023

CSORBA GYŐZŐ KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI 9.

Sorozatszerkesztő:
Miszler Tamás

Szerkesztette:
Csibi Norbert
Wéber Adrienn

Borítóterv és tördelés:
Erdős Zoltán

Kiadja
a Csorba Győző Könyvtár és a Pécs Története Alapítvány

Felelős kiadó:
Miszler Tamás

ISSN 2939-6360 (Pécs-Baranya évszázadai)
ISSN 2064-3616 (Csorba Győző Könyvtár kiadványai)

© Szerzők
© Szerkesztők
© Csorba Győző Könyvtár
© Pécs Története Alapítvány

Tartalom

Előszó	7
BEDŐ ZSIGMOND ÁRON Fiatalkor a megtorlásban – A Mecseki Láthatatlanok és a pécsi MÚK „kapcsolata” Petrus József és társai perének relációjában	9
CSIBI NORBERT A püspök, az apostoli kormányzó és a pécsi püspökség elszakított plébániái 1921–1923 között	33
HÁLÓ KRISZTIÁN – VÖRÖS ATTILA Egy „nagy utazás” – Vasutak az Ormánságban a 20. században	57
HAVASRÉTI JÓZSEF A Dozso az „új hullám” évtizedében – A Doktor Sándor – Zsolnay Vilmos Művelődési Ház a nyolcvanas évek alternatív kulturális mozgásaiban	75
MACHER TIVADAR A dél-dunántúli evangéliumi misszió néhány érdekes kérdése a 19–20. század fordulóján	87
MRÁV ZSOLT Római feliratok és egy márvány „Cicero-szobor” Nagyharsányból – Egy 1906-ban előkerült leletegyüttes története	99
PILKHOFFER MÓNKA A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pécsi tagsága a dualizmus korában	129
SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA Ismeretlen adatok a Nepomuki Szent János kórházkápolna históriájához – A Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttes történetének margójára	149
SZIJÁRTÓ ZSOLT A művelődési házak és a kultúrpolitika a 70–80-as években Pécsen – A Doktor Sándor Kultúrotthonról a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Házig	173
VAMOS ESZTER A pécsi strandok erkölcsi	193

VÉGH FERENC

„Arte, marte et avitico jure” – A Zrínyi család

Baranya megyei birtokai a 17. század második felében 213

WÉBER ADRIENN

„Mert hát múzeumunk valójában csak akkor él, ha gyökerei a társadalomból táplálkoznak” – A Pécs–Baranyamegyei Múzeumegyesület megalakulása,

működésének első tíz éve (1906–1916) és társadalmi beágyazottsága 231

A kötet szerzői

263

Előszó

Egy 2022-ben útjára indított sorozat második kötetét tartja kezében az olvasó. A *Pécs-Baranya évszázadai* című konferenciákat közösen rendező Csorba Győző Könyvtár és a Pécs Története Alapítvány úgy határozott, hogy több, korábban önállóan megjelentetett helytörténeti kiadványuk után megpróbálnak éves rendezéssel köteteiket szerkeszteni az országos helytörténeti konferenciájukon elhangzott előadások tanulmányra fejlesztett változataiból. Az éves szakmai seregszemlék megrendezésével már korábban hagyományt teremtettek, olyan aktív és országos hírnévvel rendelkező szakmai műhelyt hoztak létre, melynek célja a hon- és helyismeret tudományos és ismeretterjesztési célú támogatása. Rendezvényeik és kiadványaik a tudásközvetítés mellett fontos közművelődési és identitásképző funkciókat is betöltenek.

A most megjelenő kötetben olvasható tanulmányok szerzői jelentős részben professzionális módon végzik a tudományos (és történeti) kutatásokat, a Pécsi Tudományegyetem oktatói-kutatói vagy doktorandusz hallgatói, illetve a területen szintén fontos munkát ellátó helyi közgyűjtemények munkatársai. De szerepelnek a válogatásban olyan munkák is, melyeket a (hely)történeti megismerést nem fő foglalkozásként végző szerzők készítettek. Ennek a szándékoltan kialakított koncepciónak a célja, hogy hozzájáruljon a helyismeret, a helytörténet aktuális kutatási eredményeinek minél szélesebb körű megismeréséhez, serkentse az egyes szerzők és a mögöttük álló intézmények közötti diskurzust. E mellett arra is alkalmas, hogy az olvasó közönség széles köre számára segítse saját és környezete múltjának alaposabb megismerését, megértését.

A konferenciák és a kötetek révén teremtett fórum új kutatások generálására is alkalmas lehet, a kiszámítható előadási és publikálási lehetőség ösztönzőleg hathat a helyi kutatók munkájára, így a fontos és érdekes témák forrásalapú feltárásának eredményei el tudnak jutni a célközönséghez.

Az említett együttműködés keretében 2021-ben két konferencia megrendezésére került sor. Az elsőt (Pécs-Baranya évszázadai 5.) május 20–21-én – a világjárvány alkalmával bevezetett korlátozások miatt – online formában tartották *Művelődés és társadalom Pécs-Baranyában* címmel. Még ugyanezen év november 25–26-án – immár jelenléti formában – került sor a *Pécs-Baranya évszázadai 6.* című országos helyismereti konferenciára.

Jelen tanulmánykötetben természetesen az elhangzott nagy számú előadásnak csak egy töredékét, a már kiérlelt kutatások eredményeit van lehetőség megjelentetni, azoknak is csak egy válogatott összeállítását. A kötet valójában egy színes helytörténeti mozaik, mely Pécs és Baranya egyes történeti korszakaiból különböző – az egyháztörténettől a kultúrtörténeten és a társadalomtörténeten át a közlekedéstörténetig terjedő – témákat érintő írásokat tartalmaz.

A tanulmányok nagy része a 19. és a 20. századi témák feldolgozására fókuszál, de néhányuk korábbi időszakokba kalauzolja el az olvasót. Így szóba kerülnek az 1906-ban Nagyharsányban felfedezett római kori feliratok (beható és átfogó, több értelmezési lehetőséget is érintő epigráfiai elemzéssel, sőt egy

„Cicero-szobor” rejtélye is megoldódásához is közelebb kerültünk), vagy a Zrínyi család Drávától északra fekvő baranyai birtokai a 17. századból. A hosszú 19. századból két egyesület kerül bemutatásra: az 1867-ben alakult Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pécsi tagsága, tevékenysége és vidéki osztályának kérdése, továbbá az 1906-ban induló Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület megalakulása, működése és társadalmi vetülete képezi elemzés tárgyát. Az 1910-es és az 1920-as évek kapcsán esik szó a hegyháti evangéliumi (baptista) misszió kezdeteiről Egyházaskozár, Bikal, Tékes és Kaposszekcső baptista gyülekezeteinek történetén keresztül, személyes, és mások számára nehezen hozzáférhető források alapján. Az 1920 utáni néhány év egyházkormányzati útkeresései kerülnek a fókuszába annak a tanulmánynak, mely a pécsi egyházmegye dél-baranyai elszakított plébániáival foglalkozik, és az Észak-szerémi és Dél-baranyai Apostoli Kormányzóság kialakításához, valamint a helyben maradó papság tapasztalataira kínál adalékokat. A két világháború közötti időszak pécsi strandjait bemutató tanulmány az egyén testhez való viszonyának megváltozásáról is szól, amellet, hogy megtudhatjuk, hogy a Balokány és a Hullám milyen megítélésnek örvendett a korszakban, illetve milyen megoldásokkal próbálták megvédeni a pécsi erkölcsöket a fenntartók, s hogy illeszkedett mindez a Horthy-kor keresztény-nemzeti rendszerébe.

Mindezek mellett olvasható egy hosszabb időszakot átfogó tanulmány az 1895 és 1912 között kiépült ormánsági vasútvonalak (Szentlőrinc-Szlatina, illetve Barcs-Kiskőszeg) történetéről, gazdasági jelentőségéről. Izgalmas az 1630 körül épített Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttes csaknem 240 éves kórházkápolnakénti működésének történetét bemutató írás is, mely számos egyházművészeti, műemléki jellegű átalakítást-változást ír le és több, kevésbé ismert helytörténeti érdekességet tartogat. A Petrus József és társai elleni 1957-es büntetőeljárással foglalkozó tanulmány összefoglalja a per koncepciói elemeit, rámutat a népbíráskodás helyi sajátosságaira, valamint a per és a rendőrség kapcsolatára is.

Időben a legtovább a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Ház („Dozso”) történetéhez kapcsolódó két tanulmány megy el. Az egyik az 1970-es és 1980-as évek művelődési házaiba és a kultúrpolitika pécsi színtereire kalauzol el, egyetlen művelődési ház átalakulását állítva középpontba, így megmutatva a lokális kultúrpolitika összefüggésrendszerét. A másik írás viszont az 1980-as évekre fókuszálva elemzi ezt az izgalmas kulturális színteret: témája a korabeli alternatív nyilvánosságok létrejöttének és működésének folyamata, egy szocialista nagyváros közművelődésének bizonyos kérdései, sőt a *new wave* korszak dizájntörténete, esztétikája, zenei törekvései, továbbá a korabeli underground-alternatív színterek és az első nyilvánosság színterei közötti kölcsönhatások.

Reméljük, hogy e sokszínű összeállításban az olvasók minél szélesebb köre talál majd érdeklődésének megfelelő írást, és esetleg kedvet kap a helytörténeti kutatómunkához, vagy a *Pécs-Baranya évszázadai* konferenciákon való részvételhez.

A szerkesztők

Fiatalok a megtorlásban – A Mecseki Láthatatlanok és a pécsi MÚK „kapcsolata” Petrus József és társai perének relációjában

Bevezető

Az 1956-os forradalom novemberi leverését követő időszakban nem maradtak Magyarországon olyan ellenálló csoportok, akik ténylegesen akadályozni tudták volna a kommunista rendszer restaurációját. A kádári hatalom annak érdekében, hogy elismertesse legitimitását és megtörje a számára veszélyesnek tartott csoportok ellenállását, azok tagjait kriminalizálta, vagyis bűnözőként bélyegezte meg. Azt terjesztette el róluk, hogy 1957. március 15. környékére országsszerte akciókat szerveztek az ellenállás újrakezdése érdekében. E szimbolikus jelentőségű nap miatt a jelszavuk MÚK lett, azaz „Márciusban Újra Kezdjük.”¹

A forradalom utáni megtorlás fontos eseménye volt Pécsen Petrus József és társai 1957. június 11-től 1958. február 26-ig tartó népbírószági pere. Petrust a korabeli sajtó többszörösen büntetett előélete miatt megrögzött bűnözőként ábrázolta, aki a hatalommal szembeszállva a közrendet veszélyeztette: „1957 márciusában a pécsi karhatalom elfogta Petruss [sic!] József szökött fegyencet, sokszoros bűnözőt [...] aki bűnözőkből, megfélemlített fiatalokból újjászervezte a „Láthatatlanokat” és véres felkelést akart kirobbantani”.² A perben Petrust halálra ítélték és 1958. március 5-én kivégezték. Az ítélet alapja a Mecseki Láthatatlanok által folytatott harcokban és a pécsi MÚK-ban való részvétele volt.³

Témaválasztásomat elsősorban a Mecseki Láthatatlanok témájának aktualitása indokolja, ugyanis Pécsen az utóbbi években rendszeresen megemlékeztek róluk: 2016-ban képregényben is megörökítették harcaikat és 2021-ben filmet készítettek a mecseki eseményekről.⁴ Végül 2018-ban Petrus Józsefnek emléktáblát helyeztek el a Papnövelde utcai megyei börtön falán, ahol hajdan kivégezték.⁵ Másodsorban a per – nagyszámú fiatal vádlottja

¹ Krahulcsán 2007, 1.

² Ifjú Kommunista, 1958. dec. 1., 61.: Utolsó próbálkozás.

³ Ld. Az első- és másodfokú ítéletek iratanyaga. PTI B. I. 481/1957–64.; Nbf. III. 5285/1957/104. jelzetű iratok.

⁴ Ld. Pozsgai Zsolt – Sarlós Endre: *Mecseki láthatatlanok* (képregény). Pytheas Könyvmanufaktúra, Budapest, 2016.; *Pécsen vetítették le először a mecseki láthatatlanokról szóló filmet* (internetes hivatkozás).

⁵ Emléktábla az '56-os áldozatoknak (internetes hivatkozás).

miatt – lehetőséget nyújt a forradalomban részt vevő ifjúság pécsi szerepének alaposabb vizsgálatára.

Dolgozatomban a Petrus-per 23 vádlottjából 5 személy – Petrus József, Bérés Lajos, Sólymos Gyula, Hantosi Lajos, Pilgermayer Béláné – elítélésének folyamatát mutatom be. Fő célom, hogy a nyomozati, kihallgatási, tanúvallomási jegyzőkönyvek, az első- és másodfokú ítéletek iratanyagai és a fellebbezések segítségével nyomon kövessem, hogy a nyomozati szervek, az ügyészség és a népbíróságok hogyan kriminalizálták tevékenységüket. Továbbá adalékokkal kívánom kiegészíteni a vádlottak tevékenységét a pécsi MÚK-ban, pontosabban az erről szóló koncepcióban. Emellett elemzem a koncepció és a Mecseki Láthatatlanok történetének kényszerkapcsolatát.⁶

Milyen „tényállás” alapján ítélték el a vádlottakat? Miért enyhítette másodfokon a többségük büntetését az igazságszolgáltatásban központi szerepet betöltő Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa? Milyen tényezők játszottak szerepet az enyhítés indoklásában? Hatással volt-e a jogi környezet a fellebbviteli eljárásra? Hogyan jelennek meg a Mecseki Láthatatlanok történetének jellegzetességei a MÚK koncepciójában?

Dolgozatom alapvetően a Pécsi Törvényszék irattárában fellelt iratanyagra épül. Az egyes jogszabályok, rendeletek értelmezéséhez a korabeli joggyűjtemények, illetve az utólag készült jogtörténeti szakirodalmak nyújtottak számomra útmutatást.

Historiográfia

Mecseki Láthatatlanok

A Mecseki Láthatatlanok történetét elsőként Rozs András dolgozta fel. A csoport az 1956. november 4-ei szovjet inváziót követően alakult meg Pécssett helyi egyetemistákból, munkásokból és bányászokból, akik a Mecsekre felhúzódva folytatták a harcot a szovjet csapatok ellen. Vezetőjük Horváth Géza komlói orvos volt, akit „Gazdának” neveztek, katonai vezetőjük pedig Kubicza János, „Béla”. November 7-én a mecseki Vágotpusztán rendezték be főhadiszállásukat, ahol esküt tettek a szabadságharc folytatására. Mielőtt 12-én a szovjetek megtámadták a falut, egy részük Kisújbanára menekült. Innét kiindulva 13-án rajtaütést hajtottak végre a pécsváradi rendőr-főkapitányságon, de az akció miatt kitudódott a hollétük. Ezért 16-án Horváth, értelmetlenül tartva a további harcot, feloldozta az embereket esküjük alól. Ő és Kubicza, társaival Jugoszláviába emigrált. A Mecseki Láthatatlanok ellenállása megszűnt.⁷

⁶ A dolgozatban szereplő vádlottak neveinek közlésénél a 2011. évi CXII. törvény (Info. tv.) 5. § (8) bekezdése alapján jártam el. A per többi résztvevőjének nevét anonimizáltam.

⁷ Rozs 2008, 163–169.

A MÚK

Krahulcsán Zsolt szerint a MÚK (Márciusban Újra Kezdjük) részben az 1956-os forradalmat folytatni akaró emberek, részben pedig a kádári pártvezetés által konstruált fabula volt: egyes helyeken valóban léteztek ellenállási céllal létrejövő csoportok, de 1957 tavaszára már Kádárék idézték elő a MÚK-ot, ürügyként az újabb, vélt vagy valós lázadók elleni fellépésre. Krahulcsán több érveléssel igazolja feltevését. A forradalom 1956. novemberi leverése után az ellenállók már nem jelentettek veszélyt a politikai hatalom számára, ráadásul a szovjet csapatok is az országban állomásoztak. Továbbá decembertől kezdve a megtorlás kiterjedté vált, a berendezkedő régi-új hatalom sortüzekkel, statáriális ítélkezéssel, a „pufajkás” alakulatok bevetésével igyekezett megfélemlíteni az embereket. Ráadásul a propaganda fokozta a feszültséget, a röpcédulákat felhasználva vagy átértelmezték a MÚK jelszavát – Minden Uszítónak Kötelet –, vagy ellenjelszót kreált, pl. HÚKÚK – Ha Újra Kezdtetek, Újra Kaptok.⁸

Szakolczai Attila egyetért Krahulcsán Zsolt azon megállapításával, miszerint Kádár János rendszere számára hasznos volt a MÚK politikai tartalmú felhasználása, ugyanakkor rámutat arra, hogy elsősorban az Államvédelmi Hatóság feloszlatása után létrejött Politikai Nyomozó Osztály (PNYO) állományának volt fontos a jelszó ellenforradalmi jellegűvé minősítése,⁹ azért, hogy bebizonyítsa magáról: a pártnak nélkülözhetetlen szolgálatot tesz. Szakolczai az alábbi körülményekkel támasztja alá, hogy a PNYO kisajátította a MÚK-ot terve megvalósításához: 1. Kádár a PNYO révén értesült a MÚK-os „megmozdulásokról”, először 1957 januárjában. 2. A politikai rendőrség beépített ügynökökkel rendelkezett. 3. Minden, történészek által megvizsgált MÚK-os ügy kapcsolatba hozható legalább egy PNYO-taggal: például a Szittyacsoport esete, Schiff János pere.¹⁰

Az 1956 utáni népbírószági rendszer

1956 után a kádári pártvezetésnek a megtorlás levezénylése érdekében szüksége volt a népbírószágok újbóli felállítására. Zinner Tibor szerint ennek oka a Rákosiék és Kádárék csoportja között zajló hatalmi harc volt, ugyanis az 1948 és 1956 között hatalmon lévő Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály alkotta „trojka” utolsó tagját, Farkast 1957. március 23-án a Legfelsőbb Bíróság 6 év börtönre ítélte. Kádár viszont kevesellte a büntetését, ezért a Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendeletet dolgozott ki, amelynek eredményeként

⁸ Krahulcsán 2007, 1.

⁹ Szakolczai tanulmányában ávósokról beszél, mert ők alkották az új állami erőszak-szervezet állományának többségét; hivatalosan azonban már Politikai Nyomozó Osztály volt a politikai rendőrség elnevezése 1956. november 7-e után. Szakolczai 2020, 1.; Krahulcsán 2007, 2.

¹⁰ Szakolczai 2020, 1.

felállították a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsát (LBNBT). Ennek „köszönhetően” sikerült súlyosbíttani Farkas ítéletét, akit az LBNBT 16 évre ítélte el.¹¹

Mikó Zsuzsanna szerint a népbíróságok felállítása volt a zárókö ahhoz, hogy a kádári vezetés a magyar társadalom minél nagyobb részét elítélhesse a forradalomban való részvétele miatt. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa már 1956. december 11-én statáriális bíraskodást vezetett be, amely során katonai bíróságok ítéleztek. Ez leegyszerűsítette az eljárást, mert a büntetés csak halál lehetett és az ítéletet néhány órán belül végre is hajtották. December 15-én elrendelték a rögtönítélő tanácsok felállítását, ettől kezdve már a megyei és a fővárosi polgári bíróságok is ítélezhettek rögtönbíráskodási ügyekben. Ez azért volt fontos, mert a civilek felett ítélező bíróságokat bevonták a megtorlásba. 1957. január 15. és június 15. között gyorsított bírósági eljárás működött, amely során már többfajta bűncselekmény miatt is bíróság elé állíthatták az embereket, például államellenes szervezkedésért, lázításért is. Viszont a párt elégedetlen volt az ítéletek alacsony számával, ennek következményeként állították fel a népbíróságokat.¹²

A kádári népbíráskodás

A népbíróság olyan bírósági intézmény, amelyben jórészt jogi végzettséggel vagy bírói tapasztalattal nem rendelkező népbírók ülnek. Célja, hogy a szakképzetlenek életismeretére hagyatkozva lazítsa a jogszabályok szerinti ítélezést. Magyarországon 1945 és 1950 között működtek már népbíróságok, de az 1949. augusztus 20-ai alkotmány elfogadása után ezeket feloszlatták.¹³

Az 1956-os forradalom következtében összeomlott rendszer restaurációjának egyik fő célja a hasonló tömegmegmozdulások elkerülése volt, hogy megszilárdíthassa hatalmát. A megtorlást indokolni és legitimálni kellett. Alaptétellé vált, hogy az 1956. október 23-a és november 4-e között történtek ellenforradalmi események voltak, amelyek során a népköztársaságot reakciós csoportok akarták megdönteni, megtevesztve sokakat a munkásság, a parasztság és az értelmiség köreiből.¹⁴

A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsát 1957. április 6-án hozta létre a 25. számú törvényerejű rendelettel (tvr.) a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET). A fellebbviteli bíróságként működő LBNBT személyi állománya egy szakképzett tanácsvezető bíróból és négy ülnökből állt, tehát a szakképzetlenek többségben voltak. Az ítélezés politikai instrukciók szerint zajlott. A NET 1957. évi 34. számú tvr.-ével megyei népbíróági tanácsokat hozott létre, amelyek a fővárosban, Pest megyében, Győrött, Miskolcon, Pécsen és Szegeden működtek 1957. június 15-e és 1961. április 6-a között. Személyzetük egy tanácsvezetőből

¹¹ Gyarmati 2010, 80; Zinner 2001, 119–121, 127–128.

¹² Mikó Zsuzsanna szerint a rögtönítélő bíráskodás során összesen 369 embert, míg a népbíróságok 8000-nél is többet ítéltek el. Mikó 2016, 46–56, 151.

¹³ Palasik 2000, 41, 317–318; Palguta 2016, 265.

¹⁴ Szakolczai 2010, 100–101, 110–111.

és két ülnökből állt. A népbíróági tanácsok bármilyen bűncselekményéért felelősségre vonhatták a vádlottat; 5-15 évi börtönre, életfogytiglani börtönre, vagy halálra egyaránt ítélték.¹⁵

A fiatalkorúakra vonatkozó jogszabályok, törvényerejű rendeletek (1945–1957)

A magyarországi fiatalkorúakkal szembeni ítélkezés a II. világháború végén kezdett gyökeresen átalakulni büntetőjogi szempontból. A velük kapcsolatos ítélkezésben a népbíróságok is szerepet kaptak, mert az 1945. évi VII. törvény a háborús és népellenes bűnügyekben 16 éves korban határozta meg a büntethetőség alsó korhatárát.¹⁶

Az 1949-es alkotmány 52. §-a ifjúságvédelmi szempontból érintette a témát: „A Magyar Népköztársaság különös gondot fordít az ifjúság fejlődésére és nevelésére; következetesen védelmezi az ifjúság érdekeit.”¹⁷ Ezt az 1951. évi 34. számú tvr. bevezető szövege a következőkkel egészítette ki: „... s ezt a gondoskodást érvényesíti a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási szabályok megállapításánál is. [...] a szabályozásnál oly intézkedésekre törekszik, amelyek alkalmasak arra, hogy a fiatalkorúak **helyes** irányban való fejlődését előmozdítsák, és őket a társadalom **hasznos** tagjává neveljék.”¹⁸ Véleményem szerint e rendelet kibocsátására azért volt szükség, mert a népbíróági rendszer felszámolásával a fiatalkorúak kikerültek azok ítélkezése alól, tehát politikai okokból nem lehetett vád alá helyezni őket. A rendelet értelmében halálbüntetés nem volt kiszabható.¹⁹

Az 1952-ben életbe lépett új büntetőjogi szabályzat, a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) visszahozta a fiatalkorúak háborús bűnökkel kapcsolatos halálbüntetését. Ezt alkalmazhatták a „népi demokratikus államrend vagy népköztársaság megdöntésére irányulónak” ítélt bűncselekményeiknél is: vagyis az a fiatalkorú, aki elmúlt 16 éves és ilyen jellegű bűncselekményt hajtott végre, azt kivégezhették; ha nem töltötte be a 16-ot, akár életfogytig tartó szabadságvesztést is kaphatott. Az 1957. évi 4. számú tvr. pedig már a népbíróági tanácsokat is feljogosította arra, hogy halálra ítélje a 16 év feletti fiatalkorúakat a fentnevezett államellenes bűncselekmény esetén.²⁰

¹⁵ Mikó 2016, 54–59.

¹⁶ Bencsik 2008, 136–137.

¹⁷ 1949. évi XX. tv. 52.§. A Magyar Népköztársaság alkotmánya (internetes hivatkozás).

¹⁸ Kiemelés tőlem – B. Zs. Á. 1951. évi 34. törvényerejű rendelet a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről (internetes hivatkozás).

¹⁹ Bencsik 2008, 136–137.

²⁰ Bencsik 2008, 138–139.

Petrus József és társai ügyének vizsgálata – a koncepció

Azzal egy időben, hogy 1956. november 22-én a Mecseki Láthatatlanok egy része elhagyta az országot, a megtorlás Pécsét is kezdetét vette. Dobrovics Emilt, a Baranya Megyei Központi Munkástanács vezetőjét november 23-án tartóztatták le. Az egyetemi ifjúság azonban továbbra is aktív maradt. A pécsi MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) 1957. január közepén nyilatkozatban deklarálta az egyetemi autonómia igényét, kiegészítve azal, hogy rehabilitálják az 1948 előtt elbocsátott egyetemi tanárokat, illetve, hogy az ösztöndíjak kiosztását ne a párt „osztálypolitikája” határozza meg. Márciusban viszont elkezdődött a forradalomban résztvevő egyetemi hallgatók felelősségre vonása is. Ekkor érte el a retorzió a mecseki harcokban jeleskedő ifjúságot. Ilyen körülmények között került sor a Petrusék elleni eljárásra is.²¹

Ügyükben a nyomozást a Baranya Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya rendelte el 1957. március 14-én. A kihallgatásokon a gyanúsítottakat családi háttérükről, az „ellenforradalmi szervezkedésben” való részvételükről, a „szervezkedések” lefolyásáról, az általuk „beszervezett” személyekről, illetve az „ellenforradalmi” csoportok létrejöttének körülményeiről és felszereltségükről kérdezték ki. Ha felmerült a gyanúja annak, hogy a fentiek valamelyikében szerepe volt az illetőnek, terheltnek minősítették és vádat emeltek ellene.²²

A vádirat

A vádiratot 1957. május 3-ára készítette el a Baranya Megyei Ügyészség. Ebben Petrus Józsefék „felkelését” összekapcsolták a Mecseki Láthatatlanok pécsi csoportjának harcával, mert Petrus látszólag a „Gazdától” kapta az utasításait. A „felkelés” végső célja az ügyészség szerint a lakosság és a karhatalom közti harc kirobbantása és annak országos méretűvé növelése volt. Öt pontban állapították meg a szervezkedés egyéb céljait:

1. A tagok felfegyverzése és lőszerrel való ellátása a mecseki harcok során elszórt munícióból.
2. Az „ellenforradalommal” szimpatizáló vagy abban aktívan résztvevő mecseki személyektől való fegyvergyűjtés.
3. Karhatalmiak megfigyelése, megtámadása, lefegyverzése.
4. Röpcédulák terjesztése Pécsen 1957. március 15-én.
5. Újabb, megbízható emberek toborzása a „szervezkedés” kiszélesítésére.²³

²¹ Rozs 2007, 341–344.

²² Ld.: PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. jelzetű iratok; PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO Határozat a nyomozás befejezéséről. Pécs, 1957. ápr. 20., 1.

²³ A BMÜ vádirata. PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 1, 26, 28.

„A szervezkedésnek az alábbi célkitűzései voltak:

1./ A szervezkedés tagjait ellátni megfelelő mennyiségű fegyverrel és lőszerrel, ezért egyik legfontosabb feladatuknak tartották a szervezkedés vezetői, hogy a csoportok tagjai a Mecse-

Az ügyészség a vallomások alapján kísérelte meg a MÚK-ot mozgalommá duzzasztani. A koncepció a következő „tényállások” megalapozására irányult:

1. *Csoportok létrehozása.* Hogy a MÚK-ot szervezkedésként lehessen beállítani, a vallomások részleteiből és azok tendenciózus csoportosításával mindenekelőtt szervezett csoportokat kellett kreálni. A vádirat szerint Petrus és Béres 1957 januárjának elején a „deindoli”, Sólymos február első felében a „szigeti”, Hantosi pedig március elején a „budai” csoportot hozta létre. Amennyire a vallomásokból megállapítható, az egymással „szervezkedésben” összehozott tagok már eleve baráti, rokoni kapcsolatban álltak egymással (pl. Hantosi Lajos és Horváth Sándor sógorok voltak), tehát közös kört alkottak, nem csoportot „szerveztek”.²⁴

2. *Célok. 2/1. Fegyverkezés.* A következő lépés az volt, hogy a „csoportokat” az ügyészség veszélyesnek tüntesse fel, ezért állította azt a vádlottakról, hogy fegyvert akartak gyűjteni. Ennek megalapozásához a vallomásoknak azon része szolgált, amely szerint Petrus arra utasította Bérest, gyűjtsön fegyvereket, hogy meg tudják valósítani a felkelést. Viszont Petrus vallomásaiban az olvasható, hogy még 1956 novemberében a pécsi szovjet katonai parancsnokságtól kapott utasítást a Mecseken elszórt fegyverek összegyűjtésére és leadására. Ennek eleget téve a Béres által a deindoli tagoktól beszédett és neki átadott fegyvereket beszolgáltatta a rendőröknek. Amennyiben ez így történt, akkor a fegyverek leadása semmiképpen nem segíthette elő a „csoportok” felfegyverzését.²⁵

2/2. *Szimpatizánsoktól fegyvergyűjtés.* A „felfegyverzett csoportok” mellé az ügyészség külső, a forradalommal rokonszenvező fegyveres támogatókat is kreált. Vallomásában Hantosi állítólag a többieknek 60 db puskát ígért, azt a kijelentést téve, hogy az Ausztriában lévő Forradalmi Bizottmány küldte azokat számukra. Pilgermayer Béláné elvileg „V. századosként” fegyvert ígért volna Sólymosnak. Amennyiben az előbb említett személyek ezen vallomásait összevetem más részletekkel, ellentmondás tapasztalható. Utóbbiak ugyanis arról tanúskodnak, hogy Hantosi kint volt Ausztriában, de nem kapott semmit; a „századost” Pilgermayer Béláné találta ki, ezért nem adhatott fegyvert. Ezek

ken elszórt fegyvereket összegyűjtsék. 2./ A Mecsekben lakó és az ellenforradalommal szimpatizáló olyan személyektől a fegyverek összegyűjtése, akik fegyverekkel rendelkeznek.

3./ A karhatalomban szolgálatot teljesítő személyek megfigyelése és alkalmas időben és helyen történő megtámadása, illetőleg lefegyverzése.

4./ 1957. március 15-én ellenséges tartalmú röpcédulák szórása az egész város területén.

5./ A szervezkedést újabb megbízható személyek bevonásával kiszélesíteni.”

PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 26.

²⁴ PTI B. I. 481/1957 BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 9–10.; BMRFK PNYO 18-P Hantosi Lajos kihallgatási jegyzőkönyve. Pécs, 1957. márc. 27., 1.

²⁵ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. Jegyzőkönyv Petrus József kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 1; Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve. Pécs, 1957. márc. 15. (első kihallgatás), 3–4; Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve. Pécs, 1957. márc. 27., 1–3; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 2, 4.

alapján számomra úgy tűnik, hogy az ügyészség egy nem létező szervezetet, illetve személyt igyekezett reális fenyegetésként ábrázolni.²⁶

2/3. *Karhatalmiak ártalmatlanítása.* Pilgermayer Béláné vallomásaiban állítólag ő „V. századosként” kijelentette, hogy március közepén provokációkkal harc-képtelenné kívánta tenni a karhatalmistákat a felkelés során. De ha a korábban megállapítottak szerint a „százados” nem létezett, akkor a provokáció veszélye sem volt lehetséges.²⁷

2/4. *Röpcédulázás.* Ez a pont azt implikálta, hogy a vádlottak röpcédulákkal uszították volna a városi lakosságot arra, hogy lépjenek fel a rendszerrel szemben. Ehhez képest Béres vallomása azt sugallja, hogy nem készültek röpcédulák, mert nem akartak gyártani a fiatalok. Tehát az ellenkezőjére torzították a vallomás állítását.²⁸

2/5. *Új emberek bevonása.* Béres és Sólomos vallomásai szerint a tervezett felkelés mögött több ezer ember állt. Petrus vallomása alapján Hantosi 150 fős támogatásról beszélt. Sólomosnak Pilgermayer Béláné említette volna, hogy „V. százados” 100 karhatalmistát adna nekik a „felkelés” lebonyolításához. A vallomásokban foglaltak a korábbi pontokban tett észrevételekkel együtt olyan megvilágításba helyezik a leírtakat, mintha mindenki félre kívánta volna vezetni a másikat: a fiatalok azért, mert nem akarták magukat gyengének érezni társaik előtt; az asszony kitalálta volna a századost, hogy fiát, Sólymost biztonságban tudja.²⁹

3. A „MŰK-hadművelet.” A vádiratban az ügyészség azt állította, hogy a fiataloknak volt egy programjuk, amely a „MŰK” megvalósítására szolgált. A „terv” a következőképpen épült fel: március 9-én a „szigeti csoport” Sólymossal megtámadja az abaligeti rendőrőrsöt és lefegyverezi a rendőröket. Ugyanazon a napon Hantosi „budai csoportja” a pécsbányatelepi rendőrőrsöt ártalmatlanítja. Este 22 órakor megindul a támadás a város ellen: Béres „deindoli csoportja” Sólymosékkal a magyar katonák szállását, a Zrínyi-laktanyát, míg Hantosiék a szovjet katonaság állomásozó helyét, az A/1-es laktanyát foglalja el. Végül

²⁶ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. Hantosi Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs, 1957. márc. 23., 4–6; Jegyzőkönyv Sólomos Gyula kihallgatásáról. Pécs, 1957. márc. 27., 3–4; Pilgermayer Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs, 1957. márc. 28. (első kihallgatás), 2–5; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 6–7; Jegyzőkönyv Petrus József kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 18., 5.

²⁷ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. Jegyzőkönyv Sólomos Gyula kihallgatásáról. Pécs, 1957. márc. 27., 3–4; Pilgermayer Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs, 1957. márc. 28. (első kihallgatás), 4.

²⁸ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 4.

²⁹ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs; 1957. márc. 15., 1–2; Jegyzőkönyv Sólomos Gyula kihallgatásáról. Pécs, 1957. márc. 18., 2; Jegyzőkönyv Sólomos Gyula kihallgatásáról. Pécs, 1957. márc. 27., 1, 3; Pilgermayer Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs, 1957. márc. 28. (első kihallgatás), 2–5; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 3.

a rendőrséget és a megyei börtönt támadják meg, utóbbiból kiszabadítva a politikai foglyokat.³⁰

Petrus és Béres vallomásában a kiszabadítandó foglyokat érintően egyedül Csikor Kálmán³¹ merült fel alkalmas személyként, aki a „felkelés” vezetését átvehette volna. E megvilágítás olyan látszatot ad a fiúkról, mintha egy embertől várták volna a győzelmet. Továbbá a fenti pontokban ismertetett vallomásrészletek azt a képet nyújtják, hogy a fiúknak nem volt elég emberük, se fegyverük a „terv” végrehajtásához. Ha pedig így volt, akkor miért kezdtek volna bele a megvalósításába? Ezen körülmények azt sejtetik, hogy az ügyészség a vádlottakat könnyelmű fiatalembereknek kívánta beállítani, akik egy számukra kivitelezhetetlen „tervet” akartak megvalósítani.³²

4. *Lampion és koszorú.* Valójában a Pilgermayer Bélánének tulajdonított „V.-tervet” ismerteti a vádirat: március 13-án kiosztják a fegyvereket; 14-én lampionokkal vonulnak fel a városban és megtámadják a karhatalmat. Ha ez nem valósulna meg, 15-én megkoszorúzzák Versegi Jenő „ellenforradalmár” sírját, és a vélelmezhetően rájuk támadó karhatalmistákat szétverik. A vádirat kijelentette, hogy a „MÚK résztvevői” március 9-re tervezték az „akciót”, amelyet 15-re halasztottak el, hogy rendesen elő tudják készíteni, ezután következett volna a fentebb felsorolt fegyverosztás és a provokáció. Azonban a vallomásokból ezzel ellentétes kép olvasható ki. Eszerint a fiatalok állítólag március 15-re tervezték a „felkelést”, de 9-ére hozták előre, mert tisztában voltak azzal, hogy a rendvédelmi szervek őrködni fognak 15-én. Mind a vádiratban, mind a vallomásrészletekben kurióznak számít a fiatalok előrelátása, hiszen a korábbi pontban éppen a meggondolatlanságukat állította előtérbe az ügyészség.³³

5. *„Mellékbűncselekmények” hozzákapcsolása a „fő bűncselekményhez”.* A vádirat szerint Petrus 1957. február 14-e és március 3-a között nem volt Pécsen. A Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság értesítője, Sz. N.-né, sőt, maga Petrus rendőrségi vallomása is azt a képet sugallja, hogy ez idő alatt bűncselekményeket (pénzcsalás- és hamisítás) követett el. De ez a két ügy a Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság hatáskörébe tartozott. Viszont a komáromi körzet, miután Petrust 1957. március közepén letartóztatták, a baranyai illetékességébe utalta ezeket. A cél az volt, hogy Petrust az ügyészség javíthatatlannak tüntesse fel:

³⁰ PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 27; BMRFK PNYO 18-P/1957. Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs; 1957. márc. 15. (első kihallgatás), 5; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 8.

³¹ Csikor Kálmán a Baranya Megyei Katonatanács elnöke volt, ő szervezte meg Pécs katonai védelmét a forradalom idején. Rozs 2008, 165–166.

³² PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 11; BMRFK PNYO 18-P/1957. Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve. Pécs; 1957. márc. 15. (második kihallgatás), 2; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16., 8.

³³ PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66; BMRFK PNYO 18-P/1957. Pilgermayer Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs, 1957. márc. 28.; Jegyzőkönyv Béres Lajos kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 16.; Petrus József kihallgatási jegyzőkönyve, Pécs; 1957. márc. 15.; Jegyzőkönyv Sólymos Gyula kihallgatásáról, Pécs, 1957. márc. 18.

mivel nem tartózkodott Pécsen, nem tudott a „MÚK-kal törődni”, de amerre jár, veszélyezteti a társadalmat. Ezért kihágásait hozzáadta a központi „MÚK büntényéhez”.³⁴

A fentiek alapján kirajzolódik a vádirat kriminalizálási mechanizmusának folyamata. Először azoknak a „hírnevét” volt a legkönnyebb elhomályosítani, akik részt vettek a mecseki harcokban, vagyis Petrust, Bérest és Hantosit. Sólymosnál a határátlépés büntette nem volt elég ahhoz, hogy rossz színben tünethessék fel, ezért kellett a szervezkedéssé nagyított MÚK egyik vezetőjévé megtenni. Végül maradt Pilgermayer Béláné, akinek büntetlen volt az előélete, se a Láthatatlanokhoz, se a „MÚK-hoz” nem lehetett őt hozzákötni. Ezért a kitalált „V. századosról” szóló történet segített a vád felépítésében, amely szerint az asszony közvetetten hozzájárult a MÚK céljainak megvalósításához, mert „V.” támogatásával és tanácsaival felbátorította a fiúkat.³⁵

A kriminalizálással sikerült megalapozni a vádlottakkal szembeni eljárást. Petrust a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló kísérlet kezdeményezése, vezetése és csálás; Bérest, Sólymost, Hantosit a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló kísérlet vezetésének bűncselekménye; Pilgermayer Bélánét a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés előmozdításában való részvétele miatt vonták perbe.³⁶

A Mecseki Láthatatlanok és a MÚK kapcsolata

Figyelmet érdemel a Láthatatlanok vezetőjének, Horváth Gézának 1956. november 7-i vágotpusztai nyilatkozata és a MÚK koncepciója közötti párhuzam is. A nyilatkozat céljai az alábbiak voltak:

„1. Az Egyesült Nemzetek küszöbönálló és várt kedvező döntéséig kitarítani; utána Pécs városát elfoglalni és a kormány által a világ közvéleménye elé terjesztett semlegességi nyilatkozatot végrehajtani.

2. Felvenni az összeköttetést a Mecsek területén feltehetőleg működő más csoportokkal és a dunántúli ellenállási erőkkal.

3. Kíméletlen gerillaharcra megcáfolni a Kádár-féle szovjet bábkormány hírvetését, amely szerint »minden rendben, a nyugalom teljes és az (ún.) ellenforradalom fel van már számolva.«”³⁷

A célok között szerepel Pécs visszafoglalásának terve; csakúgy, mint a MÚK koncepciójában, mely szerint Petrus Józsefék egy felkelés kirobbantása útján akarták volna irányítás alá vonni a várost. A következő elem a harcok ki-

³⁴ PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO 18-P/1957. BMRFK PNYO Jegyzőkönyv Petrus József kihallgatásáról. Pécs, 1957. ápr. 18., 3; BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 7, 27; 1957. Bül. 168/2. KMRFK özvegy Sz. N.-né baj-szőlőhegyi lakos kárára történt csalásról jelentés; 1957 Bül. 168/2. KMRFK Sz. N.-né vallomásának jegyzőkönyve; 75/1957. KMRFK T. J. rendőrszázas átutalási kérelme a BMRFK-hoz.

³⁵ PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 2–3, 6, 13–14, 18, 25.

³⁶ PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 24–25.

³⁷ Idézi: Rozs 2008, 170.

terjesztésének motívuma. Horváth Géza a többi mecseki csoporttal akarta felvenni a kapcsolatot, hogy nagyobb területen tudják összehangolni egymással lépéseiket. A MÚK koncepciója szerint viszont a vádlottak számítottak arra, hogy a „felkelés” hatására újabb csoportok fognak csatlakozni hozzájuk és a „felkelés” eszkalálódni fog. Végül a forradalom kontinuitásának szándéka figyelhető meg. Ugyanis a Láthatatlanok harc útján akarták bebizonyítani, hogy a Kádár-kormánynak nem sikerült a forradalmat felszámolnia és rendet teremtenie, míg a koncepció szerint az ellenállók az elbukott „ellenforradalmat” kívánták folytatni, aminek következményeként a kialakult rend felbomlott volna.³⁸

A pécsi MÚK egyes célkitűzései is kapcsolódnak a mecseki eseményekhez. A koncepció azt a benyomást kelti, hogy a „mozgalom tagjai” nem rendelkeztek elég fegyverrel a „MÚK” megvalósításához, ezért támogatókra volt szükségük. És a MÚK részét képezte a rendőrség lefegyverzése. Ezek a hasonlóságok megtalálhatók a Láthatatlanok esetében is: ők szintén nem rendelkeztek megfelelő tüzérővel, egyik céljuk a fegyverszerzés volt. Ennek érdekében egy rendőrségi épületet támadtak meg, a pécsváradi rendőr-főkapitányságot; míg a koncepció szerint a fiatalok a pécsi rendőr-főkapitányságot is meg akarták támadni. A mecsekieknek voltak támogatóik: szállásadók, mentőorvosok, sofőrök, akik menedéket nyújtottak nekik, gyógyították, szállították őket.³⁹ Ennek eredményeként folytatni tudták a harcot 1956 novemberében. Ráadásul a pécsi ellenálló csoport szakaszai (Tettye, Kőbánya, Csigalépcső, Perem) és Petrusék „csoportjai” (deindoli, szigeti, budai) mind a város külső területeiről vagy az ott található helyszínek egyikéről kapták nevüket.⁴⁰

A fenti körülményekből arra következtetek, hogy a MÚK koncepcióját valós események mozaikjaiból – a Mecseken történelekből – alkották meg.

A per

A megyei népbíróság előtt – elsőfokon

Az elsőfokú ítéletet 1957. június 25-én hozta meg a Pécsi Megyei Bíróság. Petrus Józsefet halálra és teljes vagyonek kobzásra, Béres Lajost tíz év börtönre és teljes vagyonek kobzásra, Sólymos Gyulát 14 év börtönre és teljes vagyonek kobzásra, Hantosi Lajost 15 év börtönre és teljes vagyonek kobzásra, Pilgermayer Bélánét öt év börtönre és 1000 forint értékű vagyonek kobzásra ítélték.⁴¹

³⁸ PTI B. I. 481/1957. BMÜ Bül. 66. sz. irat, 1, 26.

³⁹ Pl. Than Nándor, Rajki János, Benkő István mentőorvosok; Neuhauser János, Hussing István, Papp György, Nagy József TEFU-sofőrök. Domján 1997, 205–207, 240–241. Közülük Nagy József a pécsváradi támadásban is részt vett. Ld. Romváry 1997, 44–81.

⁴⁰ PTI B. I. 481/1957. BMÜ Bül. 66. sz. irat, 5, 26–27.; Rozs 2008, 168–169, 171–172.

⁴¹ PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 1, 4.

A vádlottak közül Petrust és Pilgermayer Bélánét emelte ki a megyei bíróság. Petrus esetében a bíróság megállapította, hogy fiatal kora ellenére rengeteg bűncselekményt követett el és az értük kapott büntetések letöltése sem változtatott jellemén, hiszen a tárgyaláson nem ismerte be minden bűnét. Enyhítő okokat nem talált tetteire. Súlyosbító körülménynek látta több mint kétszeres büntetettséget és hogy gyerekeket vont be a MÚK-ba. Speciálisnak mondható Pilgermayer Béláné esete, ugyanis a megyei bíróság értelmezése szerint számítania kellett volna arra, hogy fiának adott tanácsaival a szervezkedés folytatódni fog, mert reményt adott neki ahhoz, hogy támogatni fogják akciója során. Vagyis fennállt a lehetősége annak, hogy sikerrel fog járni a szervezkedés, amelyhez bár közvetlenül nem járult hozzá, de amely esetben: „...elégseges az *eshetőleges* szándék is”.⁴² Az ő részéről viszont enyhítésre adott okot büntetlen előélete, illetve gyereke védelmére való törekvése.⁴³

A védelem részéről a BHÖ 9. pontja 1. bekezdésének⁴⁴ és 10. pontjának⁴⁵ alkalmazása merült fel, de a megyei bíróság mindkettőt visszautasította. Előbbi azzal az érveléssel, hogy a vádlottak egy része nem csak tudomást szerzett róla, de aktívan cselekvő tagja volt a szervezkedésnek, tehát nem csupán „elfelejtették” jelenteni azt a hatóságoknak. Utóbbi esetben azért nem fogadták el a védelem azon megállapítását, miszerint több vádlott elállt a szervezkedéstől, mert nem sikerült elérniük azt, hogy minden társuk felhagyjon vele és maguk az „elállók” sem a mozgalom folytatását, hanem egyes feladataik végrehajtását tagadták meg, vagyis nem érdemelnek büntetlenséget.⁴⁶

Az elsőfokú bíróság ítélethozatalában egy váltás figyelhető meg a vádirathoz képest: már nem látszott lényegesnek a vádlottak mecseki szerepe, hanem a „MÚK-ra” koncentrált. Ezzel kapcsolatban az elsőfokú bíróság megállapította, hogy a mecseki akciókat nem a vádlottak kezdeményezték, illetve azokban vezető szerepet nem vállaltak. Nem így a „MÚK-ban”, ahol Petrus volt a kezdeményező, Béres, Sólomos és Hantosi a vezetők, Pilgermayer Béláné pedig az előmozdító. Gyakorlatilag a bíróságnak három dolgot sikerült elérnie elsőfokon. Petrust, mivel nem ismerte be minden bűnét, megátalkodott bűnözőként halálra ítéltették. Pilgermayer Béláné jószándékú cselekedetét sikerült büntetetté kreálni. A többiek terhére kimondták: ha nem tettek meg mindent a „MÚK” megállításaért, bűnösnek számítanak.⁴⁷

⁴² Kiemelés tőlem – B. Zs. Á. PTI B. I. 481/1957. 64. sz. irat, 37.

⁴³ PTI B. I. 481/1957. 64. sz. irat, 37, 40.

⁴⁴ „Büntettet követ el, aki az 1. pontban meghatározott valamely cselekményről, mozgalomról vagy szervezkedésről hitelt érdemlő tudomást szerez és erről a hatóságnak, mihelyt lehetséges, jelentést nem tesz.” Popovics 1958, 57–58.

⁴⁵ „Nem büntethető az, aki az 1. pont (1) bekezdésében körülírt mozgalomtól vagy szervezkedéstől – mielőtt azt a hatóság felfedezte volna – eláll, ha társait a mozgalom vagy szervezkedés abbahagyására igyekezett reábirni vagy a mozgalmat, illetőleg a szervezkedést a hatóságnál jelentette.” Popovics 1958, 58.

⁴⁶ PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 38.

⁴⁷ PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 37.

Fellebbezés először

A bizonyítás mellőzése miatt Sólumos és Pilgermayer Béláné, a BHÖ 10. pontjának nem alkalmazása miatt Hantosi nyújtottak be jogorvoslati kérelmet. Mindannyian fellebbeztek büntetésük enyhítéséért és a tényállás téves megállapítása miatt. Az LBNBT 1957. szeptember 19-ei végzésében a kérelmeket elutasította. Döntését azzal indokolta, hogy a vádlottak veszélyesek a társadalomra, mert a folyó év elején követték el tetteiket. Amennyiben szabadon engednék őket, újra megismételnék bűncselekményeiket. Végül az elsőfokú ítélet változatlan maradt.⁴⁸

A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa előtt – másodfokon

Másodfokon 1958. február 24-től tárgyalta a Petrus-per vádlottjainak ügyét az LBNBT dr. M. J. szakbíró, D. J., K. S., M. L. és S. I.-né ülnökökből álló tanácsa.⁴⁹

Először a védelem fejtette ki álláspontját. Dr. G. L. ügyvéd Petrus József kapcsán elsőként arra mutatott rá, hogy már a márciusi felkelés előtt, 1956 novembere közepétől változás állt be a személyiségében, ugyanis már ekkor igyekezett megjavulni. Ezt a jelenséget dr. G. L. a városi szovjet katonai parancsnokságnak nyújtott segítségben látta igazoltnak, mivel Petrus ott teljesített szolgálatot, amely során a mecseki harcokban elszórt fegyvereket gyűjtötte össze, erre vonatkozólag parancsot is kapott. Február 12-én megtagadta a szervezkedés folytatását, ezért elállónak minősíthető. Február 12-től március 2-ig egyáltalán nem tartózkodott a városban, ezért az ebben az időszakban lezajlott ellenforradalmi fejleményekért nem felelős.⁵⁰

Dr. B. G. Béres Lajossal kapcsolatban enyhítő körülményként hozta fel mostoha családi hátterét, valamint a szervezkedés március 15-ei feljelentését. Előbbi azzal indokolta, hogy apja halála és anyja elhidegülése vitte rá a szervezkedésre, utóbbinál pedig a hatóságoknak nyújtott segítségével érvelt.⁵¹

Dr. G. L. Sólumos Gyula kapcsán kijelentette, hogy mostohaapjával való veszekedései hatására szállt be a szervezkedésbe, továbbá kihangsúlyozta azt a körülményt, hogy mivel Sólumos szellemileg nem volt eléggé fejlett, ezért

⁴⁸ PTI B. I. 481/1957. Petrus József elsőfokon benyújtott fellebbezése (1957. jún. 28.); Béres Lajos fellebbezése (1957. jún. 28.); Sólumos Gyula fellebbezése (1957. jún. 28.); Hantosi Lajos fellebbezése (1957. okt. 12.); Pilgermayer Béláné fellebbezése (1957. jún. 28.); Nbf. III. 5175/1957/91. jelzetű irat.

⁴⁹ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1.

⁵⁰ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat, (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1, 3.

⁵¹ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1, 4.

nem tudta helyesen megítélni a szervezkedés célját. Ezért enyhébb büntetést érdemel.⁵²

Dr. Sz. T. Hantosi Lajos javára írta, hogy ő csak február 24-től kapcsolódott be a mozgalomba, amiből már március 8-án kilépett, 14-én pedig már fel is jelentette azt. Ezért a BHÖ 10. pontja értelmében elálló személynek tekinthető. Az ügyvéd támadta a megyei bíróság azon felfogását, amely szerint a vádlott elállásának ténye nem elfogadható, mert nem jelentette fel a mozgalom minden tagját, ugyanakkor elismerte, hogy Hantosinál nem valósult meg az elálláshoz szükséges összes feltétel.⁵³

Dr. L. G. Pilgermayer Béláné esetében megállapította, hogy az asszony folyamatos lelki nyomásnak volt kitéve a férje és fia közötti állandó viták miatt. Mikor tudomást szerzett fia szervezkedésben való részvételéről, csak látszólag segített neki „V.” kitalálásával, valójában mindvégig meg akarta védeni őt. Utána leszögezte, hogy mivel Pilgermayer Béláné nem tartott fenn kapcsolatot a felkelés többi tagjával, nem láthatta előre, hogy tevékenysége milyen következményekkel fog járni a társadalom biztonságára nézve. Ebből kifolyólag téves az elsőfokú bíróság azon megállapítása, hogy előremozdította a szervezkedést.⁵⁴

Az ügyészség részéről dr. O. A., a Legfőbb Ügyész képviselője elismerte, hogy a vádlottak többsége fiatalkorú és rossz családi körülményekkel rendelkezik, utána viszont leszögezte: „Az ítéletnek azonban szintén egyik alapvető feladata a nevelés, büntetéssel, mégpedig ha kell **szigorú büntetéssel** kell megnevelni azokat a fiatalokat, akiknek a pedagógiai nevelés nem volt elégséges.”⁵⁵ Ezután a márciusi eseményeket ellenforradalmi felkelési kísérletként értékelte, azzal a kijelentéssel, hogy Petrusék a pécsi bányászokat akarták a maguk oldalára állítani. Ebből következően nem lehet azt állítani, hogy az akció kidolgozatlan volt és a résztvevők fiatalkori meggondolatlanságból cselekedtek. Dr. O. A. beszéde alapján az állapítható meg, hogy az ügyész szerint a kormánnyal szemben álló csoportok tagjai már a hozzá lojális munkásréteg közé is beszívárogtak, akik a legfontosabb pécsi munkásréteg, a bányászok között is megjelentek.⁵⁶

Ezután az ügyész rátért a vádlottakkal kapcsolatos észrevételeire. Petrus Józsefnél nem fogadta el annak azon állítását, hogy kizárólag a fegyverek összegyűjtése miatt alakított csoportokat, mert korábban szorosan együttműködött a „Gazdával”, március 5-i visszatérése pedig megerősíteni látszik azt, hogy továbbra is az ő utasításait teljesítette. Pilgermayer Béláné esetében azt

⁵² PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1, 4.

⁵³ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1, 5.

⁵⁴ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 1, 6.

⁵⁵ Kiemelés tőlem – B. Zs. Á. B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 9.

⁵⁶ B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 9–10.

emelte ki, hogy az asszony az általa kitalált katonai személytől érkező parancsok segítségével sem tudta fiát eltántorítani attól, hogy részt vegyen az ellenállásban, ennek köszönhetően részben Pilgermayer Béláné kezébe került az irányítás, tehát ő is beszállt a szervezkedésbe.⁵⁷

Utána dr. O. A. a BHÖ 10. pontját ismertette, szerinte e pont alapján büntetlenséget kaphatott minden olyan államellenes tevékenységben résztvevő ember, aki elállt tette végrehajtásától. Elálláson azt értette, hogy az illető nem valószínűsítette meg tettét, egyben jelentette az ügyet a hatóságoknál és társait is igyekezett lebeszélni a további szervezkedésről. A vádlottaknál viszont nem teljesültek ezek a feltételek, emiatt bűnösök és büntetést érdemelnek, amelynek „...célja a nevelés, de ha nincs eszköz, velük szemben is alkalmazni kell a törvény szigorát”.⁵⁸ Végül a védelmi fellebbezések elutasítását kérte.⁵⁹

Az ügyész ugyanazokat a módszereket alkalmazta, amelyek az elsőfokú ítélezést is befolyásolták: feltétel maradt, hogy a büntetés csökkentéséhez a vádlottnak minden tőle telhetőt meg kell tennie a bűncselekmény megakadályozásáért. Petrus és Pilgermayer Béláné tetteit továbbra is kiemelték súlyosságuk miatt. Újdonság volt azonban, hogy Petrusékat az ügyész osztályárulónak bélyegezte, új alapra helyezve a MUK-vádat. Ennek értelmében már nem pusztán bűnözőként, hanem a „kommunista társadalom renegátjaiként” való elkönyvelésük vált lehetővé.

Fellebbezés másodszor

Az öt vádlott – Petrus József, Béres Lajos, Sólymos Gyula, Hantosi Lajos, Pilgermayer Béláné – közül a bizonyítási indítvány visszautasítása miatt Béres, Sólymos és Pilgermayer Béláné, a BHÖ 10. pontjának figyelmen kívül hagyása esetében Béres és Hantosi nyújtott be fellebbezési kérelmet. Valamennyien a tényállás helytelen megállapítása és az elsőfokú ítélet súlyossága ellen fellebbeztek.⁶⁰

Az LBNBT külön-külön vizsgálta meg az elsőfokú bíróság munkáját érintő panaszokat. A bizonyítási indítvány tekintetében Béres kérte, hogy hallgassák ki M. J.-t és K. I.-nét, hogy tanúskodhassanak arról, hogy ő többször beszélt M. J.-vel a szervezkedésről és fegyvereket gyűjtött a számára. Az elsőfokú bíróság nem tett eleget a kérésnek és nem ismertette a tanúvallomásokat,⁶¹ se a nyomozati jegyzőkönyvek tartalmát. Végül ezeket az LBNBT a fellebbezési tár-

⁵⁷ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 10.

⁵⁸ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 10.

⁵⁹ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú tárgyalás jegyzőkönyve), 10.

⁶⁰ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú ítélet irata), 2–3.

⁶¹ Ld. PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO M. J. tanú kihallgatási jegyzőkönyve; K. I.-né tanú kihallgatási jegyzőkönyve.

gyaláson felolvastatta. Sólomos panaszt emelt az ellen, hogy elmeállapotának megvizsgálását rossz családi körülményei ellenére mégsem rendelte el a megyei bíróság. Az LBNBT elrendelte a Sólomos elmeállapotáról szóló orvosszakértői jegyzőkönyv felolvasását.⁶²

A BHÖ 10. pontjának figyelmen kívül hagyása ügyében Béresnél az LBNBT azzal érvelt, hogy bár ő 1957 elején jelentett a szervezkedésről a rendőrségen, mégis aktívan részt vett annak lebonyolításában és kiszélesítésében, jelentése pedig a hatóságoknak nem sokat segített, csupán a szervezkedés létezését és körübelüli nagyságát árulta el. Pontos adatok híján és mozgalmabeli tevékenysége folytán nem tekinthető a bűncselekmény megvalósításától elálló személynek. Hantosinál sem jöhetett szóba e pont alkalmazása, hiszen már március 7-étől kezdve a felkelés tagjai vonakodtak a feladataik végrehajtásától, tehát a mozgalom felbomlóban volt. Hantosi március 14-én azért jelentette fel társait, mert attól tartott, hogy súlyos büntetést mérnek ki rá.⁶³

A tényállás helytelen megállapítása miatt Petrusnál az LBNBT kiegészítette a tényállást azzal, hogy 1956. november 21-étől december 12-éig a pécsi szovjet katonai parancsnokságnak segített a Mecseken hagyott fegyverek összeszedésében.⁶⁴ Béresnél megállapították, hogy miután február 10-én börtönbe zárták, majd elengedték, utána is folytatta a szervezkedést. M. J.-vel pedig ekkor már nem volt őszinte, mert letagadta Petrus visszatérését Pécsre. Hantosi kérésének, miszerint vegyék bele a tényállásába azt, hogy március 14-én feljelentette a szervezkedést, nem tettek eleget, mert ezt a körülményt már a megyei bíróság is megállapította.⁶⁵

Az elsőfokon kiszabott ítélet súlyosságának vizsgálata során Sólomosnál enyhítő körülményként merült fel rossz családi háttere, büntetését 14 évről 10 évre csökkentették. Pilgermayer Bélánénél figyelembe vették az asszony szándékát, amely szerint „V. százados” kitalálásával a fiát akarta megmenteni. Erőfeszítései miatt 5 évről 1 évre vitték le börtönbüntetését, utóbbi időtartam kitöltését 3 év próbaidőre felfüggesztették. Petrusnál, Béresnél, Hantosinál nem találtak enyhítő körülményeket: Petrus esetében azért, mert már a mecseki harcok és a MÚK előtt is követett el bűncselekményeket. Béresnél a feljelentései és aktív szervezkedése közti ellentmondás, Hantosinál a külső események hatására történő feljelentés miatt nem történt enyhítés. A trió büntetései változatlanok maradtak: Petrusnak halálbüntetés és teljes vagyonek Kobzás, Béresnek tíz év és teljes vagyonek Kobzás, Hantosinak 15 év börtön és teljes vagyonek Kobzás.⁶⁶

⁶² PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú ítélet irata), 3–4.

⁶³ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú ítélet irata), 7–8.

⁶⁴ Ld. PTI B. I. 481/1957. BMRFK PNYO A szovjet katonai parancsnokság 1956. nov. 21-i szovjet-magyar nyelvű átirata a BMRFK-nak.

⁶⁵ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú ítélet irata), 4–5.

⁶⁶ PTI B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat (másodfokú ítélet irata), 1, 7–8, 12–13, 15.

Az ítéletek értékelése

A másodfokú népbírószági ítélezés enyhített az elsőfokú ítéleteken. A 23 vádlott több mint felénél csökkentették a büntetés mértékét; súlyosbítként csak a vagyoni mellékbüntetést növelték, akik pedig elsőfokon több évet kaptak, azoknak nem emelték a főbüntetését. Viszont az enyhítés és a büntetés változatlanul hagyása nem feltétlenül enyhítette a büntetés nagyságát. Ha a dolgozatban tárgyalt öt vádlottnak az első- és másodfokú ítéleteinél a főbüntetéseket megnézzük, egyedül Pilgermayer Bélánénál fedezhető fel jelentős enyhítés: öt év helyett egy év börtönt kapott. Sólymosnak jelentősen csökkentették a börtönbüntetését, de az még mindig súlyos maradt: 14 év helyett tíz év. Béresnél, Hantosinál, Petrusnál nem változtattak a büntetések súlyosságán: tíz év, 15 év, halál. (1. táblázat)

Fontos kiemelni az ítéleteknél Pilgermayer Béláné alacsonyabb büntetéseit: elsőfokon öt évet, másodfokon egy év börtönbüntetést kapott három évi felfüggesztéssel, ehhez viszonyítva a négy fiú: Petrus, Béres, Sólymos, Hantosi minimum tíz évet, vagy súlyosabbat. Az adatok azt a tényt erősítik meg, hogy a népbírószág a fiatal- és ifjúkorú személyek megbélyegzésére törekedett elsősorban. Viszont közülük is a korábban a Mecseken harcoló és a nem létező MÚK-ban „vezető szerepet betöltő” személyek büntetését hagyta változatlanul, azaz Petrusét, Béresét, Hantosiét. Ez a körülmény arra utal, hogy a bíraskodás során ezt a három embert már előre kiválasztották, hogy bűnbakot csináljanak belőlük. Így magyarázható meg a nagyfokú enyhítés is: a vádlottak több mint felénél csökkentették a büntetést és 30%-ot meghaladó volt a súlyos büntetések aránya, tehát kétharmaduknak lett enyhe végül a büntetése.⁶⁷

1. táblázat Az elítéltek első- és másodfokon kiszabott büntetéseit.
(Készítette: Bedő Zsigmond Áron)⁶⁸

A vádlott neve	Elsőfokú ítélet (fő- és vagyoni mellékbüntetés)	Másodfokú ítélet (fő- és vagyoni mellékbüntetés)	Súlyos- bodott vagy enyhült?
Agyag György	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült

⁶⁷ Ld. 1. táblázat. Az arányoknál öt éves börtönbüntetéssel és halálbüntetéssel számoltam.

⁶⁸ A táblázatokban szereplő vádlottak adatait a 2011. évi CXII. törvény (Info. tv.) 5. § (8) bekezdésében foglaltak szerint közöltem. Az első táblázatot az első- és másodfokú ítéletek iratanyagában és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) oldalán található „Bírószági szakasz” c. rész táblázataiban lévő adatok alapján készítettem. Ld: PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 4–5.; B. I. 481/1957. Nbf. III. 5285/1957/104. sz. irat, 1–2.; Nemzeti Emlékezet Bizottsága, „Perek ’56” oldala, Petrus József és társai pere (internetes hivatkozás).

Anger István	4 év börtön, részleges vagyonelkobzás	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Bakocs Sándor	6 év börtön, részleges vagyonelkobzás	6 év börtön, teljes vagyonelkobzás	súlyosbodott
Béres Lajos¹	10 év börtön, teljes vagyonelkobzás	10 év börtön, teljes vagyonelkobzás	egyik sem
Dobos Ferenc	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Egres Béla	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	egyik sem
Hágenthurn Ernő	8 év börtön, részleges vagyonelkobzás	8 év börtön, teljes vagyonelkobzás	súlyosbodott
Hantosi Lajos	15 év börtön, teljes vagyonelkobzás	15 év börtön, teljes vagyonelkobzás	egyik sem
Horváth Sándor	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, 3 évi felfüggesztés	enyhült
Kiss Sándor	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, 3 évi felfüggesztés	enyhült
ifj. Kúthreiber Lajos	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, 3 évi felfüggesztés	enyhült
id. Kúthreiber Lajos	5 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön	enyhült
Magony Sándor	7 év börtön, részleges vagyonelkobzás	4 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Nagy Imre	4 év börtön, részleges vagyonelkobzás	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Nagy János	6 év börtön, részleges vagyonelkobzás	6 év börtön, teljes vagyonelkobzás	súlyosbodott
Osztojnics László	4 év börtön, részleges vagyonelkobzás	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Petrus József	halál, teljes vagyonelkobzás	halál, teljes vagyonelkobzás	egyik sem
Pilgermayer Béláné szül. Szünder Irén	5 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, 3 évi felfüggesztés	enyhült
Rodják Ferenc	3 év börtön, részleges vagyonelkobzás	1 év börtön, részleges vagyonelkobzás	enyhült
Slapsi János	6 év börtön, részleges vagyonelkobzás	6 év börtön, teljes vagyonelkobzás	súlyosbodott
Sólymos Gyula	14 év, teljes vagyonelkobzás	10 év, teljes vagyonelkobzás	enyhült
Szita Imre	2 év börtön, részleges vagyonelkobzás	–	–
Wágner Tibor ²	1 év börtön, részleges vagyonelkobzás	–	–

Százalékos megoszlás:	Enyhített:	56, 52%
	Enyhe:	65,21 %
	Súlyosbított:	17,39%
	Súlyos: ³	34, 78%

¹ Az eligazodás megkönnyítése érdekében a táblázatokban az általam tárgyalt vádlottakat kiemeléssel jelöltem.

² Szita Imre és Wágner Tibor ítéletét a megyei bíróság már elsőfokon jóváhagyta. Ld: PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 5, 40.

³ A számolás során legalább öt éves börtönnel és halálbüntetéssel számoltam.

2. táblázat A vádlottak életkora és életkori eloszlása az elsőfokú per idején, 1957. jún. 25.
(Készítette: Bedő Zsigmond Áron)⁶⁹

A vádlott neve	A vádlott életkora	18 éven aluli	18–25	26–30	30–40	40–50
Agyag György	16 év	igen				
Anger István	19 év		igen			
Bakocs Sándor	18 év		igen			
Béres Lajos	18 év		igen			
Dobos Ferenc	16 év	igen				
Egres Béla	19 év		igen			
Hágenthurn Ernő	17 év	igen				
Hantosi Lajos	25 év		igen			
Horváth Sándor	20 év		igen			
Kiss Sándor	17 év	igen				
ifj. Küthreiber Lajos	18 év		igen			
id. Küthreiber Lajos	47 év					igen
Magony Sándor	21 év		igen			
Nagy Imre	15 év	igen				
Nagy János	20 év		igen			
Osztojnics László	17 év	igen				
Petrus József	21 év		igen			
Pilgermayer Béláné szül. Szünder Irén	36 év				igen	
Rodják Ferenc	17 év	igen				
Slapsi János	19 év		igen			
Sólymos Gyula	17 év	igen				
Szita Imre	29 év			igen		
Wágner Tibor	23 év		igen			

⁶⁹ A táblázatot az elsőfokú ítélet iratanyagában található életrajzi adatok alapján készítettem. Ld: PTI B. I. 481/1957–64. sz. irat, 1–3.

Százalékos megoszlás:	18 év alatti	34,78%
	18–25	52,17%
	25–30	4,34%
	30–40	4,34%
	40–50	4,34%

3. táblázat Az elítéltek osztálycsoport szerinti besorolása
(Készítette: Bedő Zsigmond Áron)⁷⁰

A vádlott neve	Foglalkozása	Származás szerinti osztálycsoport
Agyag György	cipész	értelmiségi
Anger István	segédmunkás	munkás
Bakocs Sándor	segédmunkás	munkás
Béres Lajos	alkalmi munkás	munkás
Dobos Ferenc	segédmunkás	szegényparaszt
Egres Béla	segédmunkás	munkás
Hágenthurn Ernő	segédmunkás	kulák
Hantosi Lajos	segédmunkás	munkás
Horváth Sándor	segédmunkás	szegényparaszt
Kiss Sándor	gépkocsihűtő-javító	munkás
ifj. Küthreiber Lajos	segédmunkás	munkás
id. Küthreiber Lajos	nyugdíjas	munkás
Magony Sándor	földműves	kisiparos
Nagy Imre	alkalmi munkás	kisiparos
Nagy János	alkalmi munkás	munkás
Osztojnics László	műszerész	kisiparos
Petrus József	vájár	szegényparaszt
Pilgermayer Béláné szül. Szünder Irén	háztartásbeli	kulák
Rodják Ferenc	alkalmi munkás	munkás
Slapsi János	segédmunkás	munkás
Sólymos Gyula	alkalmi munkás	értelmiségi
Szita Imre	vájár	kulák
Wágner Tibor	csillés	munkás

Százalékos megoszlás:	értelmiségi	8,69%
	munkás	52,17%
	kisiparos	13,04%
	kulák	13,04%
	szegényparaszt	13,04%

⁷⁰ A táblázatot a vádiratban található életrajzi adatok alapján készítettem. Ld: PTI B. I. 481/1957. BMÜ 1957. Bül. 66. sz. irat, 2–4.

Az elítéltek 30,43%-a volt 18 éven aluli a per kezdetén; 52,17%-a nem töltötte be a 25-öt; 17,4%-a pedig már ezen túl járt. Tehát a vádlottak 82,6%-a kiskorú vagy ifjúkorú volt. (2. táblázat) Származás alapján a vádlottak zömét a munkások tették ki 52,17%-kal; a kisiparosok, kulákok és szegényparasztok aránya megegyezett: mindegyiké 13,04%; az értelmiségiek a 8,69%-át alkották az elítélteknek. Vagyis döntően a munkásszármazású fiatalok közül kerültek ki az elítéltek. Tehát a Kádár-kori népbíróság nem vette figyelembe a vádlottak előnyös osztályhelyzetét. (2–3. táblázat)

Összegzés

A Petrus-per célja az ifjúság megbélyegzése volt. Ebből kifolyólag olyan fiatalokat vádoltak meg, akik rossz életkörülményeik miatt alkalmasak voltak a bűnbak szerepére. Letartóztatásuktól egészen a másodfokon való elítélésükig állandóan kriminalizálták a vádlottakat, amelyben a megtorlás teljes jogi gépezete részt vett: mind az ügyészség, mind az első- és a másodfokú bíróságok.

A bűnvádi és a bírósági eljárások alapvető motívuma volt, hogy a bíraskodás szervei jogszabályokra hivatkozva legálisnak tüntették fel döntéseiket, hogy a vádlottakat bűnössé téve elítélhessék. De a jogszabályokat a bíróságok saját igényüknek megfelelően értelmezték. A vádirat a vádlottak bíróságra való juttatását szolgálta, amely a mecseki részvételt helyezte a középpontba. A fegyveres ellenállás vádját alátámasztandó, a MÚK koncepcióját a mecseki harcok egyes eseményei alapján fogalmazták meg. Elsőfokon a megyei bíróság „racionalizálta” az ítélkezés jogalapját, amely a vádlottaknak a szervezkedéssé torzított MÚK-ban való részvétele volt. Másodfokon a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa az enyhítő körülmények hiányával okolta meg végleges határozatát.

Az ítélkezéseknél a bíróságok a fiatalok kriminalizálására törekedtek, amely folyamat során egyáltalán nem számított a vádlottak osztálybeli hovatartozása, ezért magasabb büntetéseket kaptak az idősebbeknél. Azonban a fiatalok közül is a kiszemelt személyek kapták a legsúlyosabb ítéleteket, amelyeket nem változtattak meg később; a többiekét viszont enyhítették. Tehát tudatosan, előre megtervezett módon kiválasztottak három embert, akik bűnösségéhez két feltételnek kellett teljesülnie: vegyenek részt a mecseki harcokban és legyenek a nem létező pécsi MÚK vezetői. Ők pedig e törekvés miatt a népbíraskodás áldozataivá váltak.

Petrus József és társai perének több funkciója volt. Fontosnak számított, hogy a Mecseki Láthatatlanok tevékenysége miatt bosszút akartak állni azok vezetőin, vagyis Horváth Gézánnak és társainak. De mivel ők emigráltak, ezért mások kerültek a megtorlás célkeresztjébe. Továbbá a MÚK kitalálásával a forradalomhoz hasonló nagyságú tömegmegmozdulásokat igyekeztek elkerülni, ezért a perrel félelmet kívántak kelteni az emberekben. Végül példát statuáltak a fiatalok számára, akik 1956 irányítói voltak: fogadják el a fennálló helyzetet, vagy retorzióban részesülnek.

A Petrus-per kulcsfontosságú szerepet foglal el az 1956-os forradalomban helytálló pécsi fiatalok történetében. Teljes vizsgálata segít megérteni a megtorlás során más fiatakorúak ellen indított perek célját is.

Rövidítések

BHÖ = Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása
 BMRFK = Baranya Megyei Rendőr-főkapitányság
 BMÜ = Baranya Megyei Ügyészség
 KMRFK = Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság
 LBNBT = Legfelsőbb Bíróság Népbíróvási Tanácsa
 MEFESZ = Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetsége
 NET = Népköztársaság Elnöki Tanácsa
 PNYO = Politikai Nyomozó Osztály
 PTI = Pécsi Törvényszék Irattára
 tvr. = törvényerejű rendelet

Bibliográfia

Levéltári, adattári források

PTI = Pécsi Törvényszék Irattára. B. I. 481/1957. Petrus József és társai pere.

Források a korabeli sajtóból

Ifjú Kommunista, 1958.

Könyvek, tanulmányok, szakkikkek

- Bencsik 2008 = Bencsik Péter: A Mansfeld-ügy jogi háttere. In: Bencsik Péter (szerk.): *„Mi, szegediek megtettük az első lépést...”*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2008, 135–139.
- Domján 1997 = Domján Mihály: *Vádat emelek: Kádár János és cinkosai ellen hazaárulás és népiirtás büntetése miatt*. Magánkiadás, Budapest, 1997.
- Gyarmati 2010 = Gyarmati György: *Demokráciából a diktatúrába 1945–1956*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. (Magyarország története 20.)
- Mikó 2016 = Mikó Zsuzsanna: *A terror hétköznapijai. A kádári megtorlás, 1956–1963*. Libri Kiadó, Budapest, 2016.
- Palasik 2000 = Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. (Politikatörténeti Füzetek, XVII.)

- Palguta 2016 = Palguta Virág: Népbíróságok a magyar bírósági szervezetben. In: *Jogi tanulmányok* 18:1 (2016), 265–274.
- Popovics 1958 = Popovics Béla (szerk.) *A Hatályos Anyagi és Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958.
- Romváry 1997 = Romváry Ferenc: Nagy József és társai (kivonatos) peranyaga. In: Romváry Ferenc–Rozs András: *Mecseki láthatatlanok. Pécs – 1956. Dokumentumok és emlékezések*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1997, 44–81.
- Rozs 2007 = Rozs András: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei a pécsi egyetemeken és a pedagógiai főiskolán. In: Osváth Zsolt–Zsidi Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*. MFSZLSZ, Budapest, 2007, 329–348. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 3.)
- Rozs 2008 = Rozs András: A „mecseki láthatatlanok” és a munkástanácsok utóvédharcai. In: Rozs András (szerk.): *Pécs és Baranya 1956-ban*. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2008. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2008, 163–190. (Baranyai történelmi közlemények 3.)
- Szakolczai 2010 = Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. (Magyarország története 21.)
- Zinner 2001 = Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest, 2001.

Internetes hivatkozások

1949. XX. tv. 52.§. A Magyar Népköztársaság alkotmánya.
https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94900020.ffffff4&printTitle=1949.+évi+XX.+törvény&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D00000001.TXT, (Letöltés: 2021. 01. 25.)
1951. évi 34. törvényerejű rendelet a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről. <http://jogszabalyfigyelo.hu/index.php?id=96xf8ew1tj9r2ghzw&state=19580525&menu=view>, (Letöltés: 2021. 01. 25.)
- Emléktábla az 56-os áldozatoknak.
<http://www.baranya.hu/hirek/155/emlektabla-az-56-os-aldozatoknak>, (Letöltés 2021. 03. 21.)
- Krahulcsán 2007 = Krahulcsán Zsolt: MUK és HUKUK. A politikai rendőrség és az 1957. tavaszi „provokációk”. In: *Betekintő* 2 (2007), 49–77. Elérhető: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_2_krahulcsan.pdf (Letöltés: 2021. 01. 22.)
- Nemzeti Emlékezet Bizottsága, „Perek ’56” oldala (Petrus József és társai pere).
https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:6428411733313::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81532, (Letöltés: 2020. 09. 03.)
- Pécsett vetítették le először a mecseki láthatatlanokról szóló filmet. <https://www.pecsma.hu/top/pecsett-vetitettek-le-eloszor-a-mecseki-lathatatlanokrol-szolo-filmet/> (Letöltés: 2022. 10. 13.)

Szakolczai 2020 = Szakolczai Attila: Adalék a MUK! (Márciusban újrakezdjük!) történetéhez. In: *Budapesti Levéltári Mozaikok* 2 (2020) 1–7. Elérhető: <http://bparchiv.hu/statikus/szakolczai-attila-adalek-muk-marciusban-ujrakezdjuk-tortenetehez> (Letöltés: 2021. 02. 06.)

A püspök, az apostoli kormányzó és a pécsi püspökség elszakított plébániái 1921–1923 között

A pécsi püspökség jelentős részét 1918 novemberétől szerb csapatok szállták meg, így működtetése innentől kezdve komoly nehézségekbe ütközött. A trianoni békeszerződésben megállapított határok kialakítása is csak a megszállók 1921. augusztusi távozása után kezdődhetett meg, ami viszont a püspökség déli részein négy esperesi kerület elvesztésével járt. Utóbbiak egyházi helyzete még hosszabb ideig bizonytalan maradt, és bár kapcsolataik továbbra is Pécshez kötötték őket, csak 1923 végére történt meg az – ideiglenesnek szánt – egyházkormányzati rendezés. Tanulmányomban az 1921 és 1923 közötti átmeneti időszakot vizsgálom, melynek végére az elszakított területeken – levonva Trianon egyházkormányzati konzekvenciáit – megszűnt a pécsi püspök joghatósága és kialakításra került az Észak-szerémi és Dél-baranyai Apostoli Kormányosság.

A szerb megszállás és a déli határ változása (1918–1921)

A Károlyi-kormány 1918. november 13-án a belgrádi konvenció aláírása mellett döntött.¹ A szerbek viszont már november 5-én elkezdték a Bánát és a Bácska megszállását a Maros–Szabadka–Baja vonalig, csapataik aznap bevonultak Zimonyba (Zemun) és Pancsovára (Pančevo), november 6-án pedig Fehértemplomba (Bela Crkva). A következő napokban Ópazovára (Stara Pazova), Mitrovicára (Sremska Mitrovica), Indijára, november 9-én pedig Újvidékre (Novi Sad), 10-én Versecré (Vršac) érkeztek szerb katonai erők.² Az I. szerb hadsereg parancsnoka a belgrádi konvenció aláírásának napján utasítást adott a Szabadka–Baja vonal aznap éjfélig történő elérésére, ami már a pécsi egyházmegye területét is közvetlenül érintette. 1918. november 13-án előbb Szabadkára és Bajára vonultak be, majd 14-én Mohácsot, 15-én Barcsot és Szigetvárt, 17-én Pécsét, végül december elején Pécsváradot szállták meg.³ A pécsi egyházmegye két részre szakadt, mely állapot 1921 augusztusáig fenn is maradt, rendkívüli kihívást jelentve a megszállt püspöki székhelyen maradó Zichy Gyula püspök egyházkormányzata számára. A püspökség jelentős részét

¹ Ormos 1979, 12–39; az előzményekről: Hornyák 2000, 76–78.

² Hornyák 2000, 79.

³ Hornyák 2000, 80.

kitevő Baranya vármegye 305 községéből mindössze 55 került a meg nem szállt területre.⁴

A békekonferencia 1920-ban végül a szerbek által megszállt területek nagy részét (Vajdaság, Horvátország, Szlavónia, Muravidék) valóban az új délszláv államnak ítélte: a pécsi püspökség két Verőce vármegyei esperességének (Valpovó, Donji-Miholjac) 13 horvát plébániája,⁵ illetve a két dél-baranyai esperesség (Dárda és Baranyavár) 15 plébániája⁶ került a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (későbbiekben SHS Királyság). Baranya nagy részét, illetve Baját és környékét⁷ a békeszerződés kihirdetését követően kellett elhagyni a szerb erőknél.

A szerb csapatok kivonása 1921 nyarán nehézkesen indult, eleinte a magyarországi antant-missziók folyamatos felszólításai sem voltak hatásosak.⁸ Lorenzo Schioppa budapesti nuncius 1921. augusztus 2-án Pietro Gasparri bíboros-államtitkárnak küldött táviratában tolmácsolta Zichy Gyula püspök kérését, melyben közbenjárásért folyamodott a szerb kormánytól a katolikus népiskolák egyházi kézen hagyása, az iskolai hitoktatás engedélyezése és a püspöki vagyon zárolásának feloldása tárgyában, de ennek sem sok eredménye lett.⁹

1921. augusztus 14-én még egy kísérlet történt arra, hogy a terület Belgrád ellenőrzése alatt maradjon, amikor – a szerbek támogatásával – kikiáltották a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaságot.¹⁰ Belgrád az ezt követő határozott fellépést látva azonban nem vállalta a fegyveres konfliktus kockázatát, így végül nagyhatalmi nyomásra elkezdődött a kiürítés. A művelet 1921. augusztus 18. és 22. között zajlott, melynek végén bevonultak Pécsre a magyar csapatok.

A szerbeknek nem kellett elhagyniuk egész Baranyát, a déli területeken 32 település továbbra is megszállásuk alatt maradt.¹¹ Kezdetét vette a magyar–jugoszláv határvonal helyszíni megállapítása, a Határkijelölő Bizottság 1922

⁴ Fehér 1996, 46.

⁵ Ezek a következők voltak: Bizovac (Bizovac), Brodjanci (Brogyance), Čepin (Csepin), Harkanovci (Harkányfalva), Petrijevci (Petróc), Valpvo (Valpó), Marijanci (Mariánc), Donji-Miholjac (Alsómiholjác), Podgajci (Podgajce), Radikovci (Radikovce), Šljivoševci, Veliškovci (Veliskovce), Viljevo.

⁶ Ezek a következők voltak: Bellye (Bilje), Dárda (Darda), Hercegszöllős (Kneževi Vinogradi), Laskafalu (Čeminac), Lócs (Luč), Baranyaszentistván (Petlovac), Vörösmart (Zmajevac), Baranyabán (Popovac, Ban), Baranyavár (Branjin Vrh), Kiskőszeg (Batina), Darázs (Draž), Dályok (Duboševica), Izsép (Topolje), Pélmonostor (Beli Manastir), Baranyakisfalud (Branjina).

⁷ Hornyák 2020, 155.

⁸ Hornyák 2020, 162.

⁹ Tóth K.–Tusor 2016, 11.

¹⁰ Ennek történetéről: Szűts 1991.

¹¹ Fehér 1996, 69: Albertfalva, Baranyabán, Baranyakisfalud, Baranyaszentistván, Baranyavár, Bellye, Benge, Bolmány, Csúza, Dályok, Dárda, Herczegmárok, Hercegszöllős, Izsép, Jenőfalva, Karancs, Kácsfalva, Keskend, Kisdárda, Kiskőszeg, Kopács, Keő, Laskafalu, Lócs, Nagybodolya, Petárda, Pélmonostor, Sepse, Torjanc, Újbezdán, Várdaróc, Vörösmart.

májusára fejezte be a határbejárást.¹² Ezután egy határkiigazító bizottságot állítottak fel Eszék székhellyel.¹³ A véglegesnek tekinthető országhatár csak 1923 júliusában alakult ki, de kisebb közigazgatási módosításokra még 1925-ben is sor került.¹⁴

Az 1921. évi jugoszláv népszámlálás szerint a Baranyából ekkor elcsatolt 34 település (1143 km²) 48.966 lakosából 16.535 magyar, 16.072 német, 15.403 szerb és horvát, 954 fő pedig egyéb nemzetiségű volt. Az elcsatolt helyiségek neveit rövid időn belül megváltoztatták, illetve az ekkor végrehajtott földreformmal egyidőben a bácskai és baranyai síkságon százezer szerb családot telepítettek le.¹⁵ Az elcsatolásra került dél-baranyai plébániák nyelvileg nagyon vegyes képet mutattak, mindössze négy volt közülük egynyelvű.¹⁶

A magyar katolikus egyházszervezet helyzete és a Szentszék, 1920–1921

A végül határon túlra került plébániák sorsát – az itt élő kb. 70 ezer hívővel együtt¹⁷ – rendezni kellett, de a megoldás tekintetében több érdek, elképzelés ütközött.

A Szentszék a világháború utáni időszakban aggódva figyelte Magyarország helyzetét, melyről nagyrészt Teodoro Valfré di Bonzo bécsi apostoli nuncius (1916–1919) beszámolóiból értesült. Aggodalomra adott okot, hogy a Monarchia felbomlásával létrejövő utódállamok egy része nem katolikus többségű ország volt, ezért felmerült az ide kerülő katolikusok sorsának kérdése. A változások az egyházmegyék határait és a püspöki székek betöltésének mikéntjét is komolyan érintették.¹⁸ Továbbá Magyarország önállóvá válása felvetette a magyar nunciatura szervezésének szükségességét is. A magyar fél szeretett volna mielőbb kitörni a diplomáciai elszigeteltségből, melynek egyik útja a Szentszékkel történő kapcsolatfelvétel volt. Erre azonban csak a belpolitikai helyzet konszolidációját követően kerülhetett sor, mivel a Szentszék a Tanácsköztársaság és az átmeneti időszak idején rendkívül óvatos volt.¹⁹ Az előkészítő tárgyalásokat követően Pietro Gasparri bíboros-államtitkár ugyan még a trianoni békeszerződés aláírása előtt, 1920. február 27-én megnevezte a

¹² A határmegállapítással kapcsolatos eljárásról: Bacsa 1997.

¹³ Fehér 1996, 69.

¹⁴ 1925 augusztusában a bellyei hitbizományi uradalom részét képező dályoki, darázsai és izségi határrészeket Kölked községhez, Mailáth László gróf donji-miholjaci uradalmának tartozékait (Adelistán és Badjevó pusztákat) pedig Kisszentmárton és Cún községekhez csatolták. Fehér 1996, 71.

¹⁵ Fehér 1996, 71–72.

¹⁶ Baranyakisfalud (Baranjina) és Laskafalu (Čeminac) német, míg Baranyavár (Baranjin Vrh) és Izsép (Topolje) horvát nyelvű volt. Salacz 1975, 123.

¹⁷ Sebők 1991, 81.

¹⁸ Tóth T. 2015, 62–63.

¹⁹ Érszegi 2015, 79–80.

budapesti nunciust, Lorenzo Schioppa (1920–1925) személyében, akinek pápai kinevezésére viszont csak augusztus 10-én került sor, megbízólevelét pedig egy hónappal később állították ki.²⁰ Schioppa állomáshelyére a politikai, nemzetiségi és vallási viszonyokat alaposan ismerve, részletes követutasítással érkezett, melyben kiemelten szerepeltek az egyházmegyék helyzetének rendezését, az egyházi javak kezelését és az egyházi javadalmak betöltését érintő kérdések.²¹ A követutasítás említést tett arról, hogy Pécs továbbra is szerb megszállás alatt áll, melynek kapcsán a magyarok továbbra sem adták fel igényeiket. Reményeiket táplálta a békekonferencia elnökének, Alexandre Millerandnak a békefeltételekkel együtt, 1920. május 6-án átnyújtott kísérőlevele is, melyben az szerepelt, hogy a határmegállapító bizottságok azokon a területeken, ahol a békeszerződés döntését igazságtalannak tartják, a közérdek szem előtt tartásával változtatásokat javasolhatnak.

A Szentszék ezt is figyelembe véve ígérte meg 1920 júliusában a Rómában tartózkodó Csernoch János hercegprímásnak, hogy a békeszerződés ratifikációját követő hat hónapban nem kezdenek tárgyalásokat az egyházmegyék új határainak megállapításáról, illetve az érdekelt felek meghallgatása nélkül nem hoznak ez ügyben döntést.²² Magyar részről a katolikus egyház adminisztratív egységének – az ország határainak esetleges megváltozása ellenére való – megőrzése iránti igényt már az 1919 augusztusában Rómában járó Rott Nándor veszprémi püspök is jelezte a Szentszék felé. Ott akkor úgy nyilatkoztak, hogy az újonnan alakuló államok politikai nyomása miatt erre aligha lesz lehetőség, de a békekötés után fél évig ezzel a kérdéssel még nem foglalkoznak, illetve azt is jelezték, hogy ha eljön az ideje, akkor az összes érdekelt véleményét meg fogják hallgatni.²³ 1920 nyarán ennek elismétlésére került sor, annak újbóli jelzésével, hogy az utódállamok folyton sürgetik a rendezést, melynek a pápa az ott élő katolikusokat érő komolyabb hátrányok nélkül sokáig nem állhat ellen. Egyelőre azonban a tárgyalásokat halogatni igyekeznek, és az esetleges megoldásnak tekintett apostoli adminisztrátorok kinevezésével is várnak.²⁴ Minderről Csernoch 1920. október 27-én a magyar püspöki kar előtt is beszámolt. Másnap testületileg tettek tisztelgő látogatást az új nunciusról, ahol Schioppa jelezte, hogy – fontos politikai okokból – a püspököknél esetről-esetre fog bemutatkozni.²⁵ A pécsi egyházmegyében erre 1922. május elején került sor.²⁶

²⁰ Érszegi 2015, 81.

²¹ Tóth K. 2015, 85.

²² Tóth K. 2015, 88.

²³ Beke 1992, 45. (1920. márc. 17.)

²⁴ Az 1917 óta hatályban lévő *Codex Iuris Canonici* 312. kánonja szerint a pápa fontos és különleges okból apostoli adminisztrátort állíthatott egy-egy egyházmegye élére, azonban az ehhez vezető okokat a törvénykönyv nem részletezte. A vonatkozó rész kommentárjai alapján azonban ezekre lehetett következtetni. Egyik ilyen eset volt, ha az országhatárok megváltozásakor az adott egyházmegye egy része más állam területére esik. Tóth K. 2012, 281–282.

²⁵ Beke 1992, 59. (1920. okt. 27.)

²⁶ Utoljára Galimberti nuncius járt Pécsen 1899-ben, így erre az aktuális körülménye-

A Szentszék az idő előrehaladtával, a határok rögzülésével párhuzamosan tárgyalásokat kezdett az utódállamokkal, és előkészítette a konkordátumok megkötését. Nem volt ez másként az SHS Királyság esetében sem. Az 1921. február 10-i magyar püspökkari ülésen a román állammal tárgyalás alatt lévő (immár második) konkordátum-tervezet kapcsán fogalmazta meg Széchenyi Miklós nagyváradi püspök – kissé talán indulatosan –, hogy a Szentszék engedékenyebbé váló politikája az utódállamok erősödését szolgálja, és *„itt az ideje, hogy a magyar püspöki kar többé nem a hódolat letompított hangján, hanem nyílt és sértett önérzettel beszéljen a Szentszékkal, s figyelmeztesse eddigi politikájának veszedelmeire”,* ugyanis a *„püspöki karnak körömszakadtáig védenie kell a magyar katolikus egyház történelmi jogait és hierarchikus berendezkedését. Semmiféle egyházmegyei új rendezésbe ne menjünk bele. Tartsuk fenn minden egyes egyházmegyénket, bármily kicsiny is lesz, avval a szívóssággal, amint az a török hódoltság idején történt.”*²⁷ A konferencia a javaslatot a megfogalmazás finomítása mellett támogatta, a régi Magyarország egyházmegyei beosztásának sértetlen fenntartásából nem engedett. A nuncius kérésére sem voltak hajlandók javaslatot tenni az új beosztás mikéntjére, hangsúlyozva, hogy a meglévő állapot megbolygatásához nem kívántak segítséget nyújtani.²⁸ A püspöki karban 1921 novemberében felmerült, hogy nem lehetne-e a békeszerződés ratifikációja után fél évre adott – és magyar részről decemberben lejáró – szentszéki ígéret meghosszabbítását kérni. Erre azt a választ kapták, hogy a fél év az összes érintett állam általi ratifikációtól számítandó, így átmenetileg várakozó álláspontra helyezkedtek.²⁹

A pécsi egyházmegye határon túli területeinek helyzete, 1920–1923

Zichy Gyula püspöknek határozott elképzelései voltak az egyházmegye határon túla kerülő déli részének egyházi rendezéséről. Egyértelmű törekvése volt, hogy a délszláv állam fennhatósága alá kerülő területeken is megőrizze püspöki joghatóságát, melyet az egyházmegye északi területein már 1918 és 1921 között működtetett provikáriusi rendszer révén próbált érvényesíteni. Erről már 1920 januárjában tájékoztatta Erdélyi Károly³⁰ donji-miholjaci plébánost, jelezve neki, hogy a majdani határtól délre eső területek plébániáival fenn kívánja tartani a kommunikációt, ennek érdekében pedig provikárius kinevezését tartja szükségesnek. Erre a szerepre Erdélyit találta alkalmasnak, akinek feladata a kapcsolattartás mellett a helyi egyházi adminisztráció irányítása volt. 1920. január 15-én a kinevezés *„pro tempore quoadusque circumstantiae exigant”*

ken túl is elérkezett volt az idő. (Dunántúl, 1922. máj. 3. 1.) A látogatásról fennmaradt iratok: PEL I.1.a.1. 1694/1922; PEL I.1.a.1.1695/1922.

²⁷ Beke 1992, 72. (1921. febr. 10.)

²⁸ Beke 1992, 79. (1921. nov. 16.)

²⁹ Beke 1992, 85. (1921. nov. 16.)

³⁰ Erdélyi K. életrajzát részletesen ismerteti: Borsy 2009, 200–205.

(ideiglenesen, amíg a körülmények megkívánják)³¹ meg is történt,³² azonban Erdélyi provikáriusi hivatalát csak a szerbek Pécsről való távozása után vette át.³³ A püspök 1921. augusztus 12-i körlevelében újra kihirdette a megbízást,³⁴ Erdélyi pedig augusztus 20-án különösebb fennakadások nélkül kezdte meg feladatai ellátását. *De facto* ő lett az észak-szerémi és dél-baranyai területek első adminisztrátora. Erdélyi már ekkor úgy látta, hogy a határon túlra került négy esperesség – Péctől való elszakadásuk esetén – inkább kapcsolódhatna a zágrábi érsekséghez, mint a lehetséges alternatívaként többször felmerülő diakovári püspökséghez.³⁵

A provikáriusi munkát a szlavóniai plébániák dispoziációs ügyeivel kezdte, mivel a čepini plébános jelezte, hogy megélhetése nem biztosított, így a radikovci plébániára szeretne átkerülni, mely éppen pályáztatás alatt állt.³⁶ A kérdésben Zichy fenntartotta magának a döntés jogát, kérte Erdélyit, hogy a beérkező pályázatokat küldje Pécsre. A püspök és helynöke arra törekedtek, hogy az egyháziak megélhetése³⁷ és a hívek – lehetőleg anyanyelven történő – lelki gondozása biztosított legyen az elcsatolt területeken, illetve a pécsi püspök joghatósága folyamatos és élő maradjon.

Fontos fejlemény volt, hogy Erdélyi kinevezése és a trianoni békeszerződés aláírása idején a Szentszék arra az elhatározásra jutott, hogy a bosznia-szerémi püspöki székbe Antun Akšamovićot ülteti, akinek kinevezése 1920. június 22-én meg is érkezett XV. Benedek pápától. Akšamović³⁸ a diakovári szeminárium erkölcs- és pasztorálteológia professzori székéből került a négy éve üresedésben lévő püspökség élére. Mindez annak ellenére történt, hogy az SHS Királyság kormánya már 1919-ben megpróbálta a kinevezést megakadályozni, mivel Akšamovićot Tisza István korábbi magyar miniszterelnök jelöltjének tartották, akit csak a Monarchia összeomlása miatt nem neveztek ki korábban.³⁹ Ekkor már folyamatban voltak a Szentszékkal a jugoszláv konkordátum-tárgyalások.

³¹ Tomas 2016, 50.

³² PEL I.1.f.1. 355/1920 LC.

³³ Tomas 2016, 50; Zichy püspök Erdélyi Károlynak írt, a provikáriusi megbízásról tájékoztató és részletes instrukciókat tartalmazó levele: PEL I.1.a.1. 1149/1945. (1920. jan. 15.)

³⁴ PEL I.1.f.1. 2026/1921. LC.

³⁵ Tomas 2016, 50.

³⁶ PEL I.1.a.1. 2277/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. szept. 2.

³⁷ Így például Glück István belyei plébánosnak az uradalomból élvezett deputátumait a belgrádi pénzügyminisztérium letiltotta, így nem tudott miből megélni, és szeretne volna otthagyni a plébániát. Erdélyi Károly a belgrádi pénzügyi, illetve vallás- és oktatásügyi minisztériumoknál erőlyesen tiltakozott az ügyben. PEL I.1.a.1. 1472/1922. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. már. 30.

³⁸ Akšamović a szerb megszállás idején, 1920-ban járt Pécsen. Ekkor I. Péter király születésnapja alkalmából a Széchenyi téren rendezett ünnepségen ő végezte a vallási szertartást, Milan Glibonjski szerb újságíró beszámolója szerint 15000 fős tömeg előtt. Pécs szerb megszállása 2006, 69.

³⁹ Tomas 2016, 51–52.

A trianoni határváltozások – természetesen ellenkező előjellel – a diakovári püspökséget is érintették, elsősorban a Szerémségben és Szlavónia keleti részén, azaz a dél-baranyai, bácskai és bánáti területeken. Itt is felmerült az egyházmegyei és az államhatárok szabályozásának kérdése, melyről 1920-ban már államközi tárgyalásokat folytattak. A Szentszék nem tervezett gyors döntést hozni a kérdésben, de álláspontja szerint az egyházmegyék és az államok határai – a hívekkel való könnyebb kapcsolattartás érdekében – egybe kellett essenek.⁴⁰ A jugoszláv állam részéről folyamatos volt a nyomás, hogy a magyarországi déli határ mentén érintett plébániákat csatolják az SHS Királyság valamelyik egyházmegyéjéhez, vagy alapítsanak számukra új püspökséget.

A pécsi egyházmegye érintett területei kapcsán a kérdés megoldását Akšamović püspök is szorgalmazta, aki a szerb vallás- és oktatásügyi kormányzatnál tájékozódott a terület igazgatási viszonyairól, és arról, hogy magyar püspöknek van-e helynöke a területen.⁴¹ A beszerzett információ birtokában, Bauer zágrábi érsekkel közösen 1921. március 28-án levelet írtak XV. Benedek pápának, melyben az elcsatolt terület híveinek megfelelő és hatékony lelkipozíciójára hivatkozva megengedhetetlennek nevezték, hogy az SHS Királyság területén a szomszédos országok püspökei rendelkezzenek joghatósággal. 1921 májusa után már a zágrábi püspökkari konferencia véleményére is támaszkodhattak, mely az egyházmegyék elhatárolását és apostoli adminisztrátorok kinevezését támogatta.⁴²

Akšamović Észak-Szlavónia és Dél-Baranya kapcsán a diakovári egyházmegyéhez csatolást javasolta, azonban az állami hatóságokkal folytatott levelezéséből arra lehet következtetni, hogy a terület aktuális egyházigazgatási viszonyairól nem rendelkeztek megfelelő információkkal, így nem tudhatott Erdélyi Károly provikáriusi kinevezéséről sem.⁴³ Ennek oka az lehetett, hogy Erdélyi működése *de facto* csak 1921 augusztusában kezdődött. Bár az is igaz, hogy a jugoszláv világi hatóságokat erről tájékoztatta, és kinevező okmányának szolgabíró általi hitelesítése is megtörtént.⁴⁴

Az SHS állam a trianoni békeszerződés aláírása után igyekezett megszilárdítani hatalmát az elcsatolt területeken, melyben a Dél-Baranyában szolgáló magyar nemzetiségű papság akadálynak tűnt, tagjait ráadásul anyaországi püspökeikhez hasonlóan nagy-magyar irredentáknak tartottak. Ezért működésüket minden téren igyekeztek akadályozni, illetve mindent elkövettek eltávolításuk érdekében. Szerették volna elérni, hogy a plébániák Pécsről való adminisztrálása lehetetlenné váljon.⁴⁵ Drašković belügyminiszter – egyelőre sikertelenül – egy vajdasági katolikus kormányzó kinevezését javasolta a kormányba, aki az egyházi javak kezelésébe és a papság személyi kérdéseibe is beleszólhatna. A pozícióra elsősorban a dalmát papság köréből voltak jelöltjei,

⁴⁰ Tomas 2016, 52.

⁴¹ Tomas 2016, 53.

⁴² Tomas 2016, 54.

⁴³ Tomas 2016, 54.

⁴⁴ PEL I.1.a.1. 3166/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. nov. 15.

⁴⁵ Dunántúl, 1923. nov. 10., 2.

akik hagyományosan a jugoszláv integralizmus hívei voltak. Másrészt a papság engedelmisségétől tette volna függővé az állami támogatásokat is.⁴⁶

A vallás- és oktatásügyi minisztérium viszont – a Szentszék felé készítendő anyagokhoz – részletes információkat gyűjtött a pécsi egyházmegyéhez tartozó katolikus egyházközségek területéről, híveinek számáról és területi eloszlásáról. Ennek célja is a diakovári püspökség helyzetbe hozása volt. Adataik szerint a valpovói és a donji-miholjaci kerületben a 13 plébánia összesen 48 ezer hívet számlált, 142 ezer hektáros területen.⁴⁷ A jugoszláv katolikus püspökök és a jugoszláv állam érdekei egybeestek, utóbbi részéről pedig Milivoja Jovanović vallás- és közoktatásügyi miniszter 1921. július 19-én azt írta Nikola Pašić miniszterelnöknek, hogy a baranyai és a szlavóniai egyházközségeket a diakovári püspökséghez kellene csatolni.⁴⁸

Magyar részről a szentszéki követ, Somssich József – a fenti törekvések ellensúlyozásaként – 1921. október 21-én memorandumot intézett a Szentszék államtitkárságához, melyben megpróbált érvelni az érintett területek magyar egyházmegye alá tartozása mellett. Gasparri bíboros-államtitkár november 28-i válaszában jelezte, hogy az SHS állam alkotmánya garantálja az elismert vallások híveinek kapcsolattartását a külföldi vallási vezetőkkel, de tekintetbe kell venni azt is, hogy a jugoszláv kormány – a sajátos körülményekre tekintettel – nem kívánja papjainak magyar püspök joghatósága alá rendelését, illetve szem előtt kell tartani a baranyai és bánáti katolikusok lelkipondozását is.⁴⁹

Ebben az időben – 1921 októberében – írta Erdélyi Károly első hosszabb provikáriusi jelentését Zichy püspöknek, melyben arról számolt be, hogy Jugoszláviában az egyházmegyes állapotok rendezettek, kivéve, hogy a két baranyai kerületben a lelkészek nem végezhetnek hitoktatást az iskolákban. Ez ügyben kérte a pécsi püspök segítségét,⁵⁰ ahonnan az a válasz érkezett, hogy az ügyről már tudomásuk van, és a szükséges lépéseket megtették a belgrádi kormánynál, ahonnan viszont nem érkezett válasz, így a Szentszék közbenjárását kérték.⁵¹ Arra bíztatták Erdélyit, hogy ő is próbáljon panaszt

⁴⁶ Tomas 2016, 55.

⁴⁷ Tomas 2016, 56. A hívek száma valószínűleg felülbecsült volt, az 1924-es jugoszláv sematizmus szerint ugyanis az érintett esperességekben mintegy 45 ezer fő volt.

⁴⁸ Tomas 2016, 56.

⁴⁹ Tomas 2016, 56.

⁵⁰ PEL I.1.a.1. 2632/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. okt. 6.

⁵¹ Gasparri jegyzéket küldött a jugoszláv követnek, aki válaszában azt állította, hogy nem felel meg a valóságnak, hogy a polgári hatóságok megtiltanák az iskolákban a vallásoktatást. Ezt követően a szerb kormánynak adandó válaszelevélhez a Szentszék Zichytől kért bővebb információkat. (A PEL I.1.a.1. 2106/1921. Schioppa nuncius levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. október 12.) Közben Gasparri a szentszéki képviselő közbejöttével a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság követségén közbenjárt az ügyben is, hogy a pécsi egyházmegye elcsatolt területre került szeminaristái teológiai tanulmányaikat Pécsen folytathassák (1921. nov. 3.). Tóth K.–Tusor 2016, 31.; A PEL I.1.a.1. 3155/1921. Schioppa nuncius levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. nov. 12.

emelni, hátha az állandó szorgalmazás eredményre vezet.⁵² Erdélyi beszámolt a donji-miholjaci esperesség plébániáin a zágrábi jezsuiták közreműködésével tartott szent missziókról is, illetve javasolta, hogy a jövőben az elszakított esperességek gondoskodjanak az SHS állam területén élő nyugdíjas papok ellátásáról.⁵³ Utóbbi megszervezését meg is kezdte, miként a következő hetekben a különböző párbér-egyezségek tető alá hozásán is fáradozott. Ezek megkötése azért volt fontos, mert az állam a párbér közigazgatási úton való behajthatóságát letiltotta, így a papság könnyen szorult anyagi helyzetbe kerülhetett.⁵⁴ Ebben az időszakban a határt teljesen lezárták, a pécsi egyházmegyei hatósággal a hivatalos ügyek intézése szinte lehetetlen volt.⁵⁵

1921. december elején küszöbön állt a kötelező állampolgárság-választás határideje. Mivel a magyar állampolgárságot választó optánsoknak el kellett hagyniuk az SHS államot, így az elcsatolt területekre került papságot is élénken foglalkoztatta a kérdés. A provikárius ennek dilemmáiról is beszámolt Zichy püspöknek. Levelét a helyzet és a hangulat érzékeltetése miatt érdemes hosszabban idézni: *„Nálunk kihirdették a rendeletet, mely szerint a trianoni úgynevezett békeszerződés értelmében kit hol illet meg az állampolgárság s kinek van optio joga. Martinkovicsnak nincs optio joga, ő magyar állampolgár s valószínű már rövid időn belül itt kell hagynia plébániáját, hogy Magyarországra visszatérjen. Optio joga a mi kerületünkben van Mátaynak, ifj. Horváth Jánosnak, káplánomnak meg nekem. Horváth, ha Valpovót megkapja, azt hiszem, itt marad. De mi többiek nem akarunk itt maradni, mert rövid időn belül a mi maradásunk úgylis lehetetlenné válik. Az okok ezek: Az intelligencia egytől-egyig mind kívánja, hogy nemzeti papjaik legyenek, akik velük gondolkoznak, velük éreznek. De már a népben is észlelhető bizonyos mozgalom – persze, különböző befolyás folytán – nemzeti papok után, mert mi politikai szerepet nem játszhatunk, a nép pedig nincs oly bizalommal hozzánk, mint a vérebeli papjaihoz. Aztán a nép sem akar magyar püspökséghez tartozni s most csak tűri az állapotokat, mert kénytelen vele. Sőt, ha mi nem viselnők magunkat olyan korrektül, s ha nem bánnánk a néppel oly tapintatosan, mint ahogy ezt tesszük, már kihordtak volna minket a határra. Továbbá az új korszakban meg fogja az állam papjaitól követelni, hogy az állam érdekében missziót teljesítsenek, hogy az állam konszolidációján közreműködjenek. Lesznek ünnepélyek jugoszláv szellemben stb. a mi mind ellenkezik a mi magyar érzelmünkkel s ezt mind végig csinálni nekünk lehetetlen dolog, miután: s ez a legfontosabb a dologban, hogy ellenséges államban vagyunk. Ha pedig az állam várákozásának nem felelnénk meg, az állam meg fogja vonni fizetésünket – itt a párbérmegváltás hamarosan be fog következni – s erőszakkal fog minket állásunkból eltávolítani, mert itt a Balkánon nem a jog, hanem az erőszak uralkodik. Az is bizonyos, hogy nemsokára az állam fogja itt a papokat fizetni, mert az állam, amely ellensége a kath. egyháznak, csak ily módon véli a kath. egyházat s a kath. papságot letörhetni, leigázhatni. A pécs egyházmegye szlavoniai plébániáinak a djakovói püspökséghez való átcsatolása, ha most nem is, egykét év alatt*

⁵² PEL I.1.a.1. 2632/1921. Zichy Gy. püspök levele Erdélyi Károlynak, 1921. okt. 18.

⁵³ PEL I.1.a.1. 2821/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. okt. 6.

⁵⁴ Borsy 2009, 181.

⁵⁵ PEL I.1.a.1. 3374/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. nov. 21.

be fog következni, mert ezt itt mindenki, úr és paraszt, iparos és napszámos egyformán kívánja. Ehhez Kegyelmes Uram is kénytelen lesz hozzájárulni, miután az itteni plébániák személyi ellátása s maga a Visitatio Canonica is beláthatatlan nehézségekbe fog ütközni. Lelkem pedig úgy összeforrt szeretett egyházmegyémme, amelynek klérusához már 40 éve tartozom, hogy ezen kívül számomra nincs boldogulás, csak sanyarú számkivetés. Ezen okok alapján akarjuk kérni a magyar állampolgárságot. Ennek következménye pedig az lesz, hogy kérelmüinktől számított 12 hónapon belül az SHS államot el kell hagynunk.”⁵⁶

Zichy püspök 1921. december 16-ai válaszában igyekezett gyakorlatias, a plébániaszervezet működőképességét garantáló megoldást javasolni, és Erdélyit arra kérte, hogy az alábbiak szerint igyekezzen hatni a papságra: *„Tekintettel arra, hogy súlyos feladatok elé állít azoknak az elhelyezése is, akik 1910. január 1-je után szerezhén községi illetőséget Horvát-Szlavónországban, az SHS államtól az állampolgárság megszerzéséhez szükséges engedélyt el nem nyerik és onnét kiutasítatnak, felkérem N[agyság]odat, hogy odahatni szíveskedjék, miszerint a fent jelzett határidőt megelőzően községi illetőséget szerzett lelkészek a békeszerződésben biztosított jogukat ne gyakorolják. (A viszonyok megváltozásával) a későbbi illetőségűek pedig az S.H.S állampolgárság elnyerésére az engedélyt kérik. Ha azután az elhelyezkedésre itt alkalom és lehetőség nyílik az állampolgárság szempontjából, főleg konszolidálódott viszonyok között, ennek úgy sem lesz itt akadály.”⁵⁷*

Mivel a határon túli területek plébánosokkal⁵⁸ és káplánokkal való ellátása is nagy nehézségekbe ütközött, így a püspök a papság helyben való megtartásában volt érdekelt. Másrészt a települések vegyes lakossága, illetve az SHS állam politikája miatt egyre több helyen próbálták megoldani, hogy horvátul is tudó plébánosok, káplánok legyenek disponálva.⁵⁹ A személyi problémák folyamatosak voltak, mindenki nagyon leterhelt volt. Ahogy Erdélyi 1922 év elején jelentette: *„Slavóniában pedig a plébániák olyanok, hogy ott csak a Veliskovcii s a Marijancii plebánosok segíthetik ki egymást kölcsönösen, a többi nem teheti, különösen télen, mert sok a filia s majdnem minden filiában is iskola, de különösen a valpovói plébánia fog sokat szenvedni, ha nem lesz ott két káplán a plébános oldalán.”⁶⁰* A többi dél-baranyai részen sem volt más a helyzet. A baranyabáni plébános, Zádor Alajos közvetlenül a püspöknek számolt be arról, hogy *„a káplán úr kijelentette, hogy Bánból délebbre, tehát Laskafalura sem, semmi körülmények közt nem megy el; hanem átmege a határon. Ami most következik, azt jó barátja mondta:*

⁵⁶ PEL I.1.a.1. 3466/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. dec. 5.

⁵⁷ PEL I.1.a.1. 3466/1921. Zichy Gy. püspök levele Erdélyi Károlynak, 1921. dec. 16.

⁵⁸ A baranyavári, dárdai, donji-miholjaci és valpói esperesi kerületek 1919 és 1929 közötti espereseiről és plébánosairól készített névtár: Borsy 2009, 194–224.

⁵⁹ A baranyaszentszéki káplán ügyében: PEL I.1.a.1. 3374/1921. Zichy Gy. püspök levele Erdélyi Károlynak, 1921. nov. 31.; Petárdán is sikerült Radicsev József plébánosnak a horvát nyelvű hívek bizalmának megnyerése. PEL I.1.a.1. 3404/1921. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1921. nov. 26.; Laskafalu esetében Erdélyi pedig egy németül tudó káplán odahelyezését látta szükségesnek: PEL I.1.a.1. 494/1922. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. jan. 23.

⁶⁰ PEL I.1.a.1. 494/1922. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. jan. 23.

ha Nagyméltóságod nem alkalmazza, egyszerűen kilép a papi státusból és mint civil ember keresi meg kenyerét, mely biztos.”⁶¹

A provikárius által korábban jelzett problémák jelentkeztek is, a magyar katolikus papságot folyamatosan nyomás alatt tartották.⁶² 1922. július 14-én Erdélyinek például azt kellett jelentenie Pécsre, hogy *„a dárdai kerületben a világi hatóság a hercegszöllősi, dárdai plébánosokat, valamint a bar[anya]szentistváni adminisztrátort, a baranyavári kerületben a baranyavári plébánost s a torjancai plébánost plébániájuk elhagyására kényszerítette. Hogy mennyi időre, azt nem tudom.”*⁶³ Ez komoly ellátási problémákat okozott, melyet Erdélyi áthelyezésekkel, filiák átcsatolásával igyekezett áthidalni. Zádor Alajos esperes szintén 1922 júliusában számolt be arról, hogy Fridrik Géza baranyavári plébánost a határra vitték és ott átdobták, így valószínűleg már Pécsen van. Zádor maga is úgy érezte, hogy csak idő kérdése és érte is jönnek. Úgy tudta, hogy az akció a pécsi szerb konzul inzultálása miatti megtorlás, de végül hozzátette: *„De azokat is átdobják a határon, akik Magyarországra optáltak vagy magyar útlevéllel tartózkodnak itt. Nagy az elkeseredés a magyar állam tehetetlensége miatt, mert nem tudja érvényesíteni a trianoni békeszerződést, melynek alapján az optálókna 1923. július 26-ig volt szabad itt tartózkodniuk, hogy anyagi ügyeiket rendezhessék és akkor is minden ingatlanukkal költözködhettek volna Magyarországra.”*⁶⁴ A világi hatóságok a határátlépést megnehezítették, ami a pécsi egyházmegye papok mozgását gátolta.

1922. augusztus 23-án Eszéken – Zichy püspök jóváhagyásával – kerítettek sort a Jugoszláviában működő pécsi egyházmegyei papság közös értekezletére, melyen a négy esperességben működő 34 pap közül 27-en részt vettek. A közös problémák orvoslása, illetve a teendők egyeztetése is – a hatékony püspöki felügyelet hiányában – magasabb szintű szervezettséget igényelt. Így a gyűlésen elhatározták, hogy csatlakoznak a jugoszláv püspöki kar védnöksége alatt, de egyházmegyéenként létesítendő papi szervezetek megalakításához („Urajamnost”), és a megalakulás előkészítésével Chervát László esperest mint elnököt bízták meg.⁶⁵ Kimondták emellett, hogy egy papi otthon létesítése a lehető legrövidebb időn belül szükségesnek tűnik, a gyűlés elé terjesztett papi nyugdíj-javaslatot viszont mind a négy kerület elvetette. Tárgyaltak az iskolai hitoktatás romló helyzetéről, a stóladíjak és a misealapítványok állapotáról, illetve az állami ünnepeken megkívánt istentiszteletekről.⁶⁶ A nap végén többen indítványozták, hogy az espereskerületi gyűlések (koronák) helyett mindig ilyen közös értekezletet tartsanak. Erdélyi ígéretet is tett arra, hogy minden

⁶¹ PEL I.1.a.1. 164/1922. Zádor A. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. jan. 3.

⁶² A zaklatásokról bővebben: Borsy 2009, 185–186.

⁶³ PEL I.1.a.1. 2670/1922. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. júl. 14.

⁶⁴ PEL I.1.a.1. 2670/1922. Zádor A. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. júl. 12.

⁶⁵ PEL I.1.a.1. 3429/1922. Jegyzőkönyv a pécsi egyházmegye jugoszláv fennhatóság alá eső papságának 1922. aug. 23-án Eszéken tartott gyűléséről.

⁶⁶ Utóbbi kapcsán megállapodtak, hogy csak június 28-a, az elhunyt (római katolikus) jugoszláv hősök napján tartanak szentmisét, a többi alkalommal szentmise nélküli Te Deum tartandó. Ez a döntés a jugoszláv püspöki kar határozatán alapult. PEL I.1.a.1. 3429/1922. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. aug. 25.

évben egyszer összehívja a közös tanácskozást. Zichy püspök a beszámolóra adott válaszában azonban határozottan kijelentette, hogy az espereskerületi koronákra szükség van, az ehhez hasonló közös gyűlések és határozataik jóváhagyásának jogát pedig magának tartja fenn.⁶⁷

A magyar papságot és az alájuk tartozó katolikusokat ért sérelmek ügyében Zichy mellett a provikárius is számos esetben fordult a jugoszláv hatóságokhoz jogorvoslatért, legtöbbször nem sok eredménnyel. Ennek kapcsán 1922. november 20-án az alábbi levelet küldte Pécsre, melyben ennek okaira mutatott rá, és a változás irányait latolgatta: „Most végre tisztában vagyok azzal, miért maradt oly sok fölterjesztésem, tiltakozásom felelet nélkül, mert t. i. a beogradi kormány nem tűri, hogy idegen püspök intézkedjék jugoszláv területen s így annak provikáriusát sem ismeri el, s ennek intézkedéseit figyelembe sem veszi. Miután biztos vagyok benne, hogy a beogradi kormány ezen álláspontját semmiféle argumentumra, semmiféle tiltakozásra meg nem változtatja, azt vélem, hogy itt csakis az Apostoli Szentsték segíthetne úgy, hogy a pécsi egyházmegye jugoszláv területére külön Apostoli vikáriust nevezne ki. Ha óhajtja a főtisztelendő hatóság, hogy legalább a belső összetartozandóság megmaradjon az elszakadt részek papsága s az anyaegyházmegye között, kegyeskedjék a Szentstéknél kivinni, hogy ezen apostoli vikárius pécs egyházmegyei pap legyen, Püspök Úr ő Nagyméltóságának (titkos megbízottja) választottja, akiben megbízhatik. Miután továbbá bizonyos, hogy az elszakadt részek papsága jugoszláv püspökség alá fog tartozni, ha csak föl nem borul egész Jugoszlávia, kegyeskedjék a főtisztelendő Hatóság azon egy pár (3–4) papon megkönyörülni, akik inkább választanak a halált, mintsem, hogy más egyházmegyéhez tartozzanak, mintsem, hogy horvát püspök alatt szolgáljanak. Hisz a Gondviselés, sajnos, készít túl számunkra helyet. Nem kell hangsúlyoznom, sem hosszasan indokolni, hogy itt gyors intézkedésre van szükség, miután sem Ordinariust sem engem a kormány el nem ismer, nincs aki a kormány erőszakoskodása ellen a vallást, a papságot s a híveket megvédje.”⁶⁸

Zichy eközben igyekezett kapcsolatban maradni az elszakított plébániákkal, próbált papokat küldeni, és maga is megkísérelt bejutni a területre bémálni, illetve vizitálni a plébániákat. Igazolni akarta, hogy a határváltozás nem befolyásolja a püspökség működését, mivel a papság nyelvi kompetenciái lehetővé teszik a déli részekkel való kapcsolattartást, tehát nincs szükség átszervezésre sem.⁶⁹ Ennek érdekében 1923. február 15-én az SHS állam főkonzulátusán szabad beutazást kért az országba két autóval, a szükséges kísérettel, nagyjából 32 napi tartózkodást tervezve 29 plébánia meglátogatására. Rámutatott, hogy ezen a területen 1910 óta nem volt bémálás, illetve a horvát-szlavón püspökök saját elfoglaltságaik miatt nem képesek vizitálni a plébániákat.⁷⁰ A jugoszláv külügy – a vallás- és oktatásügyi minisztérium megkérdezése után – úgy döntött, hogy a püspök kérését nem szabad teljesíteni. Közben – 1923 júniusában – a donji-miholjaci határrendészeti biztos olyan

⁶⁷ PEL I.1.a.1. 3429/1922. Zichy Gy. püspök levele Erdélyi Károlynak, 1922. szept. 10.

⁶⁸ PEL I.1.a.1. 1149/1945. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. nov. 20.

⁶⁹ Tomas 2016, 57.

⁷⁰ Tomas 2016, 60.

jelentéseket küldött a belügyminisztériumba, melyek arról számoltak be, hogy az adott terület teljességgel megbízhatatlan magyar papsága gyakran utazik a pécsi püspökhöz, és minden bizonnyal kémkedést végeznek.⁷¹

A kapcsolattartás a következő időszakban tovább nehezedett. Ez állt a háttérben annak a megjegyzésnek is, melyet az 1923. június 23-i baranyavári espereskerületi gyűlés jegyzőkönyvében olvashatunk, közvetlenül az után, hogy a megélhetési és anyagi nehézségekről hosszasan tárgyaltak: *„Külön eszmecsere tárgyává tettük lelkületünk legfájóbb panaszát: elhagyatottságunkat. Sem egyházi, sem világi hatóság nem törődik velünk. Ezt már a nép is észreveszi, és e szorongatott helyzettel a papság rovására visszaél. Ezen lehetetlen állapoton sürgősen segíteni kell, mert sem a papság, sem a hívek püspöki hatóság és ennek irányítása nélkül meg nem lehet. A legcélszerűbb expediens az volna, ha sikerülne a főt. Egyházmegyei Hatóságnak Róma útján kivinni azt, hogy joghatóságát SHS területen is szabadon gyakorolhassa. Ezáltal alkalma nyílne ahhoz, hogy a személyzeti hiányokat is pótolhassa, az itt működő papok jogos igényeit pedig megnyugvásra kielégíthesse. Ezáltal elkerülnének azon lesújtó és ránk nézve felette igazságtalan anomália, hogy a vonalon túli papság egyházmegyei aspirációitól kegyetlenül ki legyen zárva, holott némely helyen felváltás volna szükséges. Ha ez keresztül nem vihető, akkor ideiglenesen a pécsegyházmegyei részre apostoli adminisztrátor volna kinevezendő, mert a beográdi kormány a püspöki provikárius hatáskörét Baranyára nem ismeri el. Azon esetben pedig, ha az egyházmegye ezen részének lekapcsolása válna esedékessé, akkor – mint a pécsi Egyházmegyének hűséges gyermekei – az anyaegyháztól elválni sehogy sem akarunk, hanem vissza kíváncozunk azon otthonba, hová egész életünk tradíciói fűznek.”*⁷²

A jugoszláv diplomáciai és egyházi törekvések végül eredményre vezettek. Lorenzo Schioppa nuncius 1923. július 18-án arról tájékoztatta Zichyt, hogy az érintett területek a lehető leghamarabb a diakovári püspök igazgatása alá kerülnek, apostoli kormányzóság formájában. Levelében hangsúlyozta, hogy a Szentszék igyekezett a lehető legtovább halasztani az intézkedést, de a status quo fenntartása a továbbiakban lehetetlen *„a szerb hatóságokkal való konfliktusból eredő lelki károk okozása nélkül, akik ráadásul már most is különböző módokon akadályozzák a kérdéses egyházközségek szabad joggyakorlását és a kérdéses egyházközségek kommunikációját Excellenciád saját ordináriusával.”* Egy rövid indoklás után ehhez még hozzátette, hogy a *„Szentszék, az Eminenciás úr iránti tiszteletből, a feltétlenül szükségesre korlátozta magát. Valójában nemhogy végleges területi felosztásra nem kerül sor, de még új ordináriust sem nevez ki, hanem a kérdéses plébániákat ad nutum Sanctae Sedis egy szomszédos egyházmegye ordináriusának igazgatására bízta.”*⁷³ Zichy két napon belül választott a nuncius levelére. Ebben felemlítette, hogy a pécsi egyházmegyétől így leválasztott 36 pap mindig is az eredeti ordináriushoz fog kötődni, akkor is, ha a hivatal kötelékei, melyek 18 éve erősödtek közöttük, most eloldásra kerülnek. Jelezte, hogy az egyház és a

⁷¹ Tomas 2016, 61.

⁷² PEL I.1.a.1. 4011/1923. A baranyavári esperesi kerület tavaszi gyűlésének jegyzőkönyve, Baranyában, 1923. jún. 23.

⁷³ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Schioppa nuncius levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. júl. 18.

lelkek javára kész engedelmeskedni a Szentszék döntésének, de ugyanezekre hivatkozva kérte, hogy az érintett plébániákat ne a diakovári ordináriusra, mint apostoli adminisztrátorra bízsa. Kérését így indokolta: *„Egyházmegyéim említett plébániáin horvát, német és magyar hívek vannak. A diakovói egyházmegyében csak horvátok élnek. A papok csak horvátul beszélnek. Az egyházmegye e részén a lelkek szükségleteinek megfelelő ellátás lehetetlennek tűnik, mivel a szükséges számú papot folyamatosan keresik. A két egyházmegye és papjaik között mindig is hiányzott a barátság és a kommunikáció, mivel a diakovói papok túlságosan belekeveredtek a politikába [...]”*⁷⁴ Ezek után kérte, hogy Erdélyi Károly provikáriust nevezzék ki apostoli adminisztrátorrá, ahogyan azt már 1922. december 20-án kelt hivatalos levelében is indítványozta. Arra is kérte Schioppát, hogy javasolja a pápának, a kérdéses plébániákat ideiglenesen vagy Budanović bácskai apostoli adminisztrátorára, vagy Antun Bauer zágrábi érsekre bízzák.⁷⁵ A belgrádi nuncius azonban Erdélyi személyét, elsősorban magyar nemzetisége miatt nem támogatta,⁷⁶ az alternatívaként felvetett másik két személy pedig – megkérdezésük után – elhárította a lehetőséget.⁷⁷

Erdélyi Károly 1923. augusztus 18–19-én részt vett a Zágrábban rendezett Eucharisztikus Kongresszuson, melyen beszámolója szerint a „vonal alatti” plébániákról mintegy 1200 hívő volt jelen. A kongresszus utáni napokban pedig a jugoszláv püspöki kar konferenciáján volt, ahová ez alkalommal is meghívták. Mikor itt szóba került a pécsi püspökséghez tartozó plébániák átcsatolása, élénken tiltakozott és jegyzőkönyvbe vetette, hogy ha Pécshez nem tartozhatnak, akkor sem kívánnak semmiképpen a diakovári egyházmegyéhez csatlakozni.⁷⁸ A püspökkari konferencia alkalmával Zágrábban tartózkodott a nuncius is, aki az első napon hívatta Erdélyit és érdeklődött a dél-baranyai egyházi viszonyokról. A Zichynek küldött, erről szóló jelentés így folytatódik: *„Szavaiból kivettem, hogy átcsatolás nem lesz, hanem valószínűen apostoli adminisztratúra. [...] Hogy az apostoli adminisztratúra nem egy hamar s nem egy könnyen fog megalakulni, arról a beográdi kormány gondoskodni fog, de hogy végre is a Szt. Szék álláspontja fog győzedelmeskedni, arról a Nuncius Úr erélyessége kezeskedik. Bárki lesz is az apostoli adminisztrátor, roppant gondot vesz a nyakába, mert már most is nagy a hiány s nincs kilátás arra, hogy később a hiányt pótolhatná, mert a mi vidékünkön senkinek sincs kedve a papi pályához, aminek többek között oka a mai házi nevelés, jobban mondvá: annak hiánya. Különben azt hiszem, engem nem fenyeget azon veszély,*

⁷⁴ PEL I.1.a.1. 2370/1923. Zichy Gy. püspök levele Schioppa nunciusnak, 1923. júl. 20.

⁷⁵ PEL I.1.a.1. 2370/1923. Zichy Gy. püspök levele Schioppa nunciusnak, 1923. júl. 20.

⁷⁶ Tóth K. 2021, 21.

⁷⁷ Bauer egyházmegyeje nagy méreteire és a nagy távolságra hivatkozott. Budanović szintén a távolsággal érvelt, illetve megjegyezte, hogy ha a magyarok számára kedvező politikai változások következnenek be, könnyebb lenne a közelebb fekvő diakovári egyházmegyétől az ottani ordináriusokra bízott terület visszarendeződése. Tóth K. 2021, 21.

⁷⁸ PEL I.1.a.1. 3094/1923. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. szept. 3.

*hogy rám esnék a választás, mert a beográdi kormány magyar embert aligha fog erre az állásra acceptálni.”*⁷⁹

Erdélyi megérzése csak részben volt helyes, rövidesen ugyanis felállt a zágrábi érsekséghez tartozó (bosznia-szerémi) diakovári püspökség adminisztrációja alá helyezett Észak-szerémi és Dél-baranyai Apostoli Kormányzóság.⁸⁰ Az apostoli kormányzóságok felett a joghatóságot közvetlenül a pápa gyakorolta a kinevezett apostoli kormányzó révén, mivel egy önálló egyházmegye alakításának a feltételei nem álltak fenn, illetve így kánonjogilag az elcsatolt területeket nem szakították ki korábbi egyházmegyéjükből.⁸¹ Az országos egyházkormányzati átszervezés lassan és fokozatosan ment tehát végbe, és igyekeztek ideiglenes megoldásokat bevezetni az egyházmegyek mindennapi működtethetősége érdekében.⁸² Ezzel a módszerrel el tudták hárítani az utódállamoknak azt az igényét is, hogy az újonnan kinevezendő püspökök kiválasztásába beleszóljanak, ugyanis az apostoli adminisztrátorok kapcsán ilyen gyakorlat korábban nem létezett.⁸³

Akšamović apostoli adminisztrátorrá történő kinevezésére már két hónappal Erdélyi jelentése után, 1923. november 1-jén sor került,⁸⁴ hivatalba lépését pedig rövid felkészülési időt hagyva december 1-jére tűzték ki. Minderről Schioppa már november 2-án tájékoztatta a pécsi püspököt,⁸⁵ három nappal később pedig Akšamović bejelentkező levele is megérkezett Pécsre, melyben kérte Zichytől, hogy a terület papságát biztassa engedelmességre, és jelezze a

⁷⁹ PEL I.1.a.1. 3094/1923. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. szept. 3.

⁸⁰ Gergely-Balogh 1993, 185. A pécsi egyházmegyének 1923-ra 19 esperességre szervezve 178 plébániája maradt az anyaországi területen. Gergely 1999, 44.

⁸¹ Tóth K. 2021, 6–7.

⁸² Csernoh János hercegprímás Rómából szerzett információi szerint „a Szentszék az elfoglalt részeken történő egyházi berendezéssel nem szándékozik sietni, sőt, inkább halogatja ameddig csak lehet.” Bár az országhatár által szelt egyházmegyek diszmembrációja nem lesz elkerülhető, de ennek idejét igyekeztek kitolni. Gergely 2001, 43.

⁸³ Tóth K. 2021, 8.

⁸⁴ Tóth K.–Tusor 2016, 45–46.

⁸⁵ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Schioppa nuncius levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. nov. 2.; Josip Smoldaka, az SHS Királyság szentszéki követe 1923. nov. 9-én táviratban tájékoztatta kormánya vallás- és közoktatásügyi miniszterét a hírről, „hogy teljes területünket felszabadítottuk az osztrák és a magyar püspököknek való alávetés alól.” Tomas 2016, 64. November 10-én a pécsi *Dunántúl* című katolikus napilap is beszámolt az elcsatolásról. A cikk címében (*A pécsi egyházmegye elszakított részeit ideiglenesen a djakovói egyházmegyéhez csatolták*”), illetve a szövegben kiemeléssel is hangsúlyozva az elcsatolás ideiglenesen jellegét. *Dunántúl*, 1923. nov. 10., 2. Itt összesen 30 plébániáról írtak, míg a határ túloldalán csak 29 plébániával számoltak. Petárdát (Baranjsko Petrovo Selo) ekkor a horvát források kihagyták a felsorolásból, viszont az 1924. évi diakovári egyházmegyei sematizmusban már szerepeltették. A plébánia alapítása az elcsatoláskor még folyamatban volt, a Révész József plébános kinevezésére vonatkozó döntést Zichy püspök 1923. nov. 8-án, a leendő apostoli kormányzóság területét érintő utolsó döntései egyikeként hozta. Tomas 2016, 66.

provikáriusnak az átadás időpontját.⁸⁶ A válaszlevél megszületésére tíz napot várni kellett,⁸⁷ melyben Zichy elismerte, hogy egyházmegyéje országhatáron túli részeivel a szükséges kommunikációt nem tudta fenntartani, ezért engedelmeskedik a szentszéki döntésnek és mindent megtesz az átadás sikeres lebonyolítása érdekében.⁸⁸ Még ugyanaznap írt Erdélyinek is, kifejezte a helyzet miatti mély megindultságát, és bejelentette joghatósága megszűnésének időpontját, majd így folytatta: *„Bármely fájdalommal töltőn is el tehát az a kényszerű rendelkezés, mely bennünket időlegesen elválaszt, a reánk bízott hallhatatlan lelkek üdvének szolgálata minden áldozatot megkövetel és meg is érdemel részünkről. Ebben a tudatban s viszont abban a jóleső reményben, hogy a viszonyok javultával ama benső kapcsolatok, melyek bennünket mindenkor összefűztek, újból teljes egészükben érvényesülni fognak, felhívom [...], hogy az új Ordinárius iránt ugyanazon tisztelettel és engedelmességgel viseltessenek [...], további intézkedésig mindenki helyén maradjon s ugyanazon buzgósággal teljesítse lelkipásztori kötelességeit, mintha semmiféle változás sem állott volna be.”*⁸⁹ Végül Erdélyit december 1-jével felmentette provikáriusi tisztségéből.

Akšamović hivatala átvételének napján körlevelet intézett a joghatósága alá tartozó hívekhez és papsághoz is. Előbbiben a vallási kötelék fontosságát hangsúlyozta, megemlítve a terület különösen nagy etnikai heterogenitását, a papság kapcsán pedig több rendelkezés mellett megerősítette hivatalában a terület négy korábbi esperesét, a plébániai adminisztráció nyelvévé pedig a horvátot tette.⁹⁰

⁸⁶ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Akšamović püspök levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. nov. 5.

⁸⁷ Ez idő alatt Zichy Gyula helyzete is jelentősen megváltozott. Mivel a kalocsai érsekségben – Várady L. Lipót gyógyíthatatlan szívbetegsége miatt – 1922 óta számítottak a széküresedésre, elkezdődött a lehetséges utódok keresése, de az ügy eldöntése végül évekig húzódott. (Bővebben: Salacz 2002.) A stallum kapcsán – Várady 1923. február 18-ai halála után – végül Zichyre esett a Szentszék választása (annak ellenére, hogy Zichy kérte Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert és Csernoch János hercegprímást is, hogy Rómában az érseki kinevezése ellen érveljenek, mivel nem szeretett volna Kalocsára menni. Tóth K. 2020, 91.), így ezzel párhuzamosan gondoskodni kellett (volna) a pécsi püspöki szék betöltéséről is. A pápa végül meghagyta Zichyt a pécsi püspöki székben is, és először csak kalocsai apostoli kormányzóvá nevezte ki, amely pozíciót 1924. január 27-én vett át.

⁸⁸ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Zichy Gy. püspök levele Akšamović püspöknek, 1923. nov. 15.

⁸⁹ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Zichy Gy. püspök levele Erdélyi Károlynak, 1923. nov. 15.

⁹⁰ Tomas 2016, 67. Az 1921 után véglegesen elcsatolt déli területeken fokozatosan megszűntek a felekezeti fenntartású nép- és középiskolák, olykor erőszakos fellépés eredményeképpen. Hiába fordult ez ügyben a jugoszláv püspöki kar 1922. jan. 13-án emlékiratban a kormányhoz, illetve április 24–29-i konferenciáját követően a királyhoz. Az elcsatolt területeken 1924-ben az állam rendeletileg megszüntette az iskolai vallás- és köznevelési egyesületeket, így a Mária-kongregációkat is. Az államosított iskolákban a magyar tanítók képzéséről csak az 1930-as évek vége

A tényleges átadás-átvétel végül csak 1923. december 10-én történt meg, így Zichy joghatósága eddig az időpontig meghosszabbodott.⁹¹ Akšamović aznapra hívta össze az érintetteket Eszékre. Az elnöklő püspök mellett jelenlévő Erdélyi Károly, Charvát László, Zádor Alajos és Eröss Károly esperesek, valamint Bezetzky Róbert eszéki esperes az átadásról jegyzőkönyvet készített, melyben kitértek a vagyoni és pénzügyi kérdések mellett a kegyúri kötelezettségek megállapítására is. Rögzítették, hogy minden érintett pap az SHS Királyság állampolgárságát választotta, és úgy döntött, hogy folytatja a lelkipásztori munkáját az apostoli adminisztrátúra területén.⁹²

Az ülésről Erdélyi Károly részletesen beszámolt Zichy püspöknek: „Az idő aznap barátságtalan, borús volt, nagyon megfelelő szomorú lelkem hangulatának. A püspök úr szépen fogadott minket. [...] Az átadás simán ment végbe. Ezt követően több adminisztratív kérdést vitattunk meg s több utasítást vettünk át az ap. adm. úrtól. P. u. a sztmisében a pap a leckét horvát nyelven olvassa s az evangéliumot horvát nyelven énekl, ez kötelező egész jugoszláv területre. [...] az ap. adm. úr alapot akar létesíteni a nyugdíjasok ellátására. Ebből látszik, hogy ő nem rövid lejáratúnak tartja az ő ap. adminisztratíváját. [...] minden plébános köteles templomának vagyoni állapotáról [...] kimutatást beküldeni s az alapítványi s templomszámadásokat jövő év március végéig beterjeszteni. A baranyaiaknak megengedi, hogy az anyakönyveket egyelőre latinul vezessék s hogy vele hivatalosan latinul vagy németül levelezzenek, a világi hatóságokkal azonban horvát nyelven. [...] a baranyaiaknak megígérte, hogy az ott lévő világi hatóságokkal szemben azok zaklatásai ellen meg fogja védeni őket. [...] Több ízben adott kifejezést Kegyelmes Uram iránt érzett különös nagy tiszteletének, velünk szemben nagyon barátságos volt.”⁹³ Ezt követően az érintett két püspöknek rendeznie kellett a határmenti plébániák területi kérdéseit. Nem sokkal később – mikor az SHS állam belügyminisztériuma elrendelte a regionális hatóságok által korábban kiállított állampolgársági igazolványok minisztériumi hitelesítését – Akšamović kijelentette, hogy a határmenti egyházközségek igazgatása kapcsán nincsenek különösebb viták, Pélmonostornak és Torjácnak a beremendi plébániától való önállósodása folyamatban van, más határ menti egyházközségek pedig egyértelműen a diakovári püspök mint apostoli adminisztrátor joghatósága alá tartoznak.⁹⁴ A beremendi plébánia helyzete speciális volt, melynek ügye még sok évig húzódott.⁹⁵

A papság helyzetének rendezése volt a következő fontos kérdés. A viszonyok megismerése, rendezése – és részben a legitimáció erősítése – céljával

felé kezdtek gondoskodni. Salacz 1975, 108.

⁹¹ PEL I.1.a.1. 3536/1923. Akšamović püspök levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. nov. 28.

⁹² Tomas 2016, 68. Később azonban kiderült, hogy néhány pap – így Martinkovics János Marijanci plébánosa – úgy döntött, hogy a pécsi egyházmegyében kívánja folytatni szolgálatát.

⁹³ PEL I.1.a.1. 3982/1923. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1923. dec. 22.

⁹⁴ Tomas 2016, 70–71.

⁹⁵ Az erről szóló levelezés: PEL I.1.a.1. 2950/1925.

Akšamović 1924 februárjának végén⁹⁶ rohamtempóban meglátogatta a baranyai plébániákat (Dárdát, Pélmonostort, Popovácot és Batinát, ahová több más környékbeli település papjai is odautaztak). A négy napig tartó úton elsősorban megyei vezetőkkel és a helyi papsággal találkozott. Erdélyi Károly minderről néhány nappal később – Zádor Alajos popováci plébános leírása alapján – írt Zichy püspöknek. „A múlt héten az a. a. úr végig száguldott Baranyán mint a vihar. [...] [Popovácon] másnap ½ 8-kor misézett és dacára annak, hogy teljes inkognitót jelzett (pap négyesfogattal és incoquito?) mise után a szépszámú hívekhez rövid beszédet tartott. Majd az asszonyok közé gyűlt, akik még a cingulusát is csókolták, ami nagyon tetszett neki.”⁹⁷ Erdélyi a papi dispoziciók és plébániai átszervezések részletes leírása után levelét a következő megjegyzéssel zárta: „Az egyházi viszonyok végleges rendezését még a djakovói püspök úr sem várja előbb, mint négy-öt év múlva. Nem tudom, megérem-e.”⁹⁸

A két érintett püspökség között még évekig folytak a pénzügyi természetű viták, ugyanis Akšamović igényt tartott az általa adminisztrált mintegy 30 plébánia jövedelmeire.⁹⁹ A dél-baranyai plébániák a papságnak járó juttatások kifizetésének kérdését csak 1924 júniusában oldották meg. Az egyházi és iskolai alapítványi vagyonok elhatárolása, melyben a magyar állam is érdekelt fél volt, még nehezebb kérdés volt. A magyar fél nem szándékozott a szükséges adatokat rendelkezésre bocsátani, így a jugoszláv félnek más módon kellett információkat szereznie, illetve a Szentszék képviselőinek is be kellett kapcsolódnia a vita megoldásába. Zichy püspök is ellenezte bármilyen megosztás végrehajtását. A világi kegyurak – és így a magyar állam – számára, akik az érintett területeken korábban templomot és plébániát építettek, illetve a plébánosi kinevezések kapcsán jogosítványokkal rendelkeztek, az átvétel szintén hosszas jogi eljárásokat eredményezett.¹⁰⁰ A magyar külügyminisztérium már 1922 óta igyekezett az egyházi jogalanyok kártérítési igényeit az utódállamokkal szemben érvényesíteni, így például a javadalmakat és az egyházi jellegű jogi személyeket ért sérelmeket, melyek a birtokok és az egyéb vagyonok átszétválásából, lefoglalásából, jövedelmeik visszatartása miatt vagy elmaradt hasznokból keletkeztek.¹⁰¹ A magyar püspökök az 1922. október 11-én tartott konferenciájukon értesültek arról, hogy a vatikáni magyar követ Gasparri bíboros-államtitkártól azt a felvilágosítást kapta az új országhatárok által metszett egyházmegyéek vagyoni jogi kérdéseinek rendezése kapcsán,

⁹⁶ 1924. febr. 26–29. között.

⁹⁷ PEL I.1.a.1. 781/1924. Erdélyi K. levele Zichy Gy. püspöknek, 1924. márc. 7.

⁹⁸ PEL I.1.a.1. 781/1924. Erdélyi Károly levele Zichy Gyula püspöknek, 1924. márc. 7. Akšamović az észak-szlavóniai plébániákat (Petrijevci, Čepin, Brodjanci, Bizovac) 1924 májusában kereste fel. Ivan Sečkar plébános, teológiai professzor és horvát néppárti politikus a helyi papság és a hívek nagy örömről számolt be, akik boldogan köszöntötték az első horvát püspököt, aki szívében ugyanazokat a nemzeti eszméket hordozza, mint ők. Tomas 2016, 71.

⁹⁹ Tóth K.–Tusor 2016, 81., 98.

¹⁰⁰ Tomas 2016, 72–74; A kegyúri jogok alakulásáról: Csizmadia 1966.

¹⁰¹ PEL I.1.a.1. 1727/1922. Csernoch J. levele Zichy Gy. püspöknek, 1922. ápr. 8.

hogy ezek megoldása érdekében szükség esetén apostoli adminisztrátorok kinevezésére kerül sor.¹⁰² Bár ezen a téren időközben történtek lépések, de az egyházi birtokviszonyok rendezése még egy évvel később is mint megoldandó probléma merült fel.

Kitekintés

A délszláv államhoz került katolikusok helyzete nem volt könnyű a két háború közötti időszakban, de az egyházi rendezés ideiglenessége meghagyta a változás reményét. 1925 októberében Csernoch János hercegprímás – az érintett püspökök véleményének kikérése után – a magyar kormánynak jelentést készített, mivel mind a vatikáni, mind a belgrádi képviseletről úgy értesült, hogy a Szentszék és a jugoszláv kormány között megkötendő konkordátum tárgyalásai a befejezéshez közelednek.¹⁰³ A magyar püspökök legfőbb szempontjai az egyházmegyéknek a magyarság érdekeit figyelembe vevő megállapítása, a vagyoni érdekek védelme és a liturgia nyelvének kérdése voltak. Megállapították, hogy *„miután az országhatár által szelt egyházmegyék mostani alakjukban aligha maradhatnak meg, legalább azt kell kérnünk, hogy a Magyarországtól elszakított részek horvátországi vagy szerb egyházmegyékhez ne csatoltassanak, hanem azokból egy vagy két külön egyházmegye létesíttessék.”*¹⁰⁴ A magyar egyházmegyék javainak és alapítványainak megosztása és a glagolita nyelv elutasítása kapcsán úgy értesültek, hogy a Szentszék az utóbbi vonatkozásában hajlandó engedelményeket tenni. Arról is tudomást szereztek, hogy a kalocsai és a csanádi püspökség elszakított területeit a belgrádi érsekség joghatósága alá fogják vonni, ami ellen természetesen a magyar érdekek védelmében tiltakozásukat fejezték ki.

A Szentszék és a jugoszláv állam közötti konkordátum-tárgyalások ugyan 1920 óta folytak, de többször – így 1925-ben is – megszakadtak. A jugoszláv püspöki kar 1933 januárjában pásztorlevelet bocsátott ki az állam által folytatott, nyíltan vallás- és egyházellenes „sokolnevelés” kapcsán, mely a szerb ortodoxok illetve a horvát és szlovén katolikusok közötti ellentéteket jelentősen kiélezte. Ennek ellensúlyozását szolgálta a konkordátum-tárgyalások újbóli felélénkítése. Az 1935-ben megkötni tervezett konkordátum magyar szempontból legfontosabb része a bácskai és bánsági apostoli kormányzóság püspökségé alakítása volt. Emellett a konkordátum méltó, az ortodox egyházzal egyenrangú helyet garantált volna az államban a katolikus egyháznak. A megkötött szerződés ratifikálását azonban a szerb ortodox egyháznak sikerült megakadályoznia, elsősorban arra hivatkozva, hogy az a katolikus egyházat a „nemzeti egyháznál” kedvezőbb helyzetbe hozná.¹⁰⁵ Hosszú háttérviták után

¹⁰² Beke 1992, 102. (1922. okt. 11.)

¹⁰³ Borsy 2009, 189–191.

¹⁰⁴ Beke 1992, 159. (1925. okt. 14.)

¹⁰⁵ Salacz 1975, 109–110.

1937 júliusában a szerb parlament, a skupština 167:129 arányban megszavazta a becikkelyezést, azonban a szerb egyház és a közvélemény ezt továbbra sem fogadta el, így annak szenátus elé terjesztése már nem történt meg. A kormány a nyomás hatására végül meghátrált és 1938 januárjában levette a kérdést a napirendről.¹⁰⁶ Ennek ellenére azonban az 1930-as évek második felében a konkordátum szelleme érvényesült, és enyhült a katolikusokra és a magyarokra nehezedő nyomás. Viszont mivel 1937. május 1-i hatállyal megszűnt a külföldi állampolgárságú egyháziaknak az a joga, hogy Jugoszlávia területén egyházi funkciókat végezzenek,¹⁰⁷ így az itt élő katolikus magyarok pasztorációjának megoldása is nehezebbé vált.

A pécsi püspökséghez 1941 és 1944 között visszatért a baranyai háromszög két esperessége, ekkor már 18 plébániával, azonban az észak-szerémi két esperesség 13 plébániája az önállóvá vált Horvátországban maradt.¹⁰⁸ Mivel az 1918-as szerb megszállást követően a térség papjai a helyükön maradtak, és csak évek alatt váltották őket a bosznia-szerémi püspökség papjai, így az 1941-ben ideiglenesen visszakerült Baranyavár, Bellye, Dárda és Pélmonostor plébánosai is még a régiiek voltak. A pécsi egyházmegye papja volt még ekkor a hercegszöllősi plébánia adminisztrátora és Izsép plébánosa is. A további kilenc plébániát már szerémi egyházmegyes papok vezették, akik viszont 1941-ben elhagyták szolgálati helyüket.¹⁰⁹

Virág Ferenc pécsi püspök – joghatóságának visszanyerése után – 1941-ben Klein Tivadar¹¹⁰ tiszteletbeli kanonokot, Pélmonostor plébánosát nevezte ki az apostoli kormányzás *vicarius generálisának*, és az üresen álló plébániákra papokat küldött, akik viszont 1944–1945-ben otthagyni kényszerültek híveiket, csak a magát horvátnak valló torjánci plébános maradt helyben. Kleint azonban – a pélmonostori szerb pópa lelövése miatti bosszúból – hamarosan megölték, így helyére Fridrik Géza¹¹¹ baranyavári plébánost nevezték ki.¹¹²

A második világháború végén a dél-baranyai apostoli kormányzás – újból jugoszláv területen – még közel hét évig a pécsi püspökség joghatósága alatt maradt. 1944 után, a német megszállás idején, az 1942-ben kényszerűen lemondott Akšamović püspök ismét mint apostoli kormányzó vezette tovább egyházmegyéjét. A dél-baranyai részeken a németek kitelepítése miatt a hívek száma megfeleződött, a plébániák mintegy fele betöltetlen volt. A visszatérő

¹⁰⁶ Salacz 1975, 110; Tóth K. 2021, 9.

¹⁰⁷ Salacz 1975, 111.

¹⁰⁸ Gergely 1999, 86. A Verőce megyei 13 plébánia közül tíz volt horvát, kettő horvát és német, egy (a čepini) horvát, német és magyar nyelvű. Ezek már 1918 előtt is Horvát-Szlavónország területén feküdtek. Salacz 1975, 123.

¹⁰⁹ Salacz 1975, 124. A pécsi egyházmegyes papok magyar területre való átjövetele 1924 után tovább nehezedett, ugyanis a befogadási eljárás mellett az új apostoli adminisztrátor elbocsátó hozzájárulását is meg kellett szerezni. Ennek nehézségeiről és az áthelyezési kísérletekről: Borsy 2009, 191–192.

¹¹⁰ Klein Tivadar (Teodor) Ádám életéről: Borsy 2009, 211–212.

¹¹¹ Életéről röviden: Borsy 2009, 205–206.

¹¹² Salacz 1975, 124.

baranyai plébániák tehát 1951-ig a pécsi egyházmegyéhez tartoztak, amikor újra apostoli kormányzót kaptak, ismét a szerémi püspökség fennhatósága alatt. Ekkor XII. Pius pápa Akšamović mellé Bäuerlein Istvánt nevezte ki segédpüspökké, aki egyben a pécsi egyházmegye jugoszláv fennhatóság alatti részének apostoli kormányzója lett.¹¹³

A Bácskát és Dél-Baranyát is magában foglaló Vajdaság vallási és nemzeti arcúlat a két világháború között, illetve az azt követő népmozgások következtében jelentősen megváltozott. Az 1921-es népszámlálás szerint az itt élő közel 1,4 millió lakos közül 475.485 fő vallotta magát görögkeleti vallásúnak. 1961-ben a valamivel több mint 1,8 millió itt élőlől 1 millióan voltak görögkeletiek vagy ateisták.¹¹⁴ A növekedés elsősorban a kitelepített németek helyére történő beköltözésnek volt köszönhető.¹¹⁵

1969-ben a dél-baranyai egyházközségek közül magyar volt a liturgikus nyelve Vörösmartnak (2500 hívő), Karancsnak (400 hívő), Laskónak (600 hívő), Újbezdnának (600 hívő) és Nagybodolyának (500 hívő). Horvát és magyar kétnyelvű plébánia volt Kiskőszegen (2000 hívő), Darázson (1800 hívő), illetve a némettel kiegészülve háromnyelvű volt Pélmonostor (3000 hívő), Bellye (2500 hívő) és Hercegszöllős (3000 hívő) plébániája. Zömmel magyar lakosú filiák voltak – részben református lakossággal – Kopácson, Sepsén és Várdarócon.¹¹⁶ A Szentszék végül 1971-ben a dél-baranyai apostoli kormányzóság plébániáit – az észak-szerémi esperességgel együtt – a szerémi püspökségbe olvasztotta.¹¹⁷

Bibliográfia

Levéltári, adattári források

PEL = Pécsi Egyházmegyei Levéltár, Pécs

I.1.a.1. = Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati anyag, Iratanyag

I.1.f.1. = Püspöki Hivatal, Körlevelek és sematizmusok, Körlevelek
(Ezek hivatkozása: LC)

Források a korabeli sajtóból

Dunántúl, 1922–1923.

¹¹³ Salacz 1975, 124.

¹¹⁴ Salacz 1975, 123.

¹¹⁵ Az 1921-ben itt élő 720.306 fő római katolikusból 1961-ben kb. 600.000 főt találunk itt. Közülük 442.560 fő volt magyar, 145.341 fő horvát, 73.830 fő szlovák, kb. 13.000 szlovén, bolgár és cseh. Az 1921-ben 133.886 főt kitevő protestáns (ebből magyar református: 36.000 fő) hívek lélekszámának változásáról nincsenek adatok. Salacz 1975, 123.

¹¹⁶ Salacz 1975, 124–125.

¹¹⁷ Sebők 1991, 82.

Könyvek, tanulmányok, szacikkek

- Bacsa 1997 = Bacsa Gábor: A trianoni magyar–szerb-horvát-szlovén határ megállapításával kapcsolatos eljárás. In: *Zalai Múzeum* 7(1997) 169–176.
- Beke 1992 = Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. I. kötet. Aurora Könyvek, München–Budapest, 1992.
- Borsy 2009 = Borsy Judit: A Pécsi Egyházmegye szlavóniai és dél-baranyai esperesi kerületei 1919–1929. In: Fedeles Tamás–Kovács Zoltán–Sümei József (szerk.): *Egyházi arcélek a Pécsi Egyházmegyéből*. Fény Kft., Pécs, 2009, 177–224.
- Csizmadia 1966 = Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- Érszegi 2015 = Érszegi Márk Aurél: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban. In: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. METEM – Balassi Intézet Római Magyar Akadémia, Budapest–Róma, 2015, 75–84.
- Fehér 1996 = Fehér István: *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1996.
- Gergely 1999 = Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica, Budapest, 1999.
- Gergely 2001 = Gergely Jenő: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–2000). In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szent István Társulat – METEM, Budapest, 2001, 15–104.
- Gergely–Balogh 1993 = Gergely Jenő–Balogh Margit: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993.
- Hornyák 2000 = Hornyák Árpád: A belgrádi konvenció. In: *Világtörténet* 22:2 (2000) 74–84.
- Hornyák 2020 = Hornyák Árpád: A magyar–jugoszláv határ megvonása. A magyar határral kapcsolatos jugoszláv politika 1918–1921 között. In: *Pontes* 3 (2020) 153–170.
- Horváth–Schmelcz–Pohánka–Tengely 2016 = Horváth István–Schmelcz–Pohánka Éva–Tengely Adrienn: A pécsi püspökség a szerb megszállás alatt (1918–1921). In: Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon 1918–1921*. METEM, Budapest, 2016, 113–148.
- Ormos 1979 = Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. In: *Történelmi Szemle* 22:1 (1979) 12–39.
- Pécs szerb megszállása 2006 = *Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései*. Hornyák Árpád (ford., szerk.), Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2006.
- Salacz 1975 = Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. Aurora Könyvek, München, 1975.

- Salacz 2002 = Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002.
- Sebők 1991 = Sebők László: A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta. In: *Regio* 2:3 (1991) 65–88.
- Szűts 1991 = Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1991.
- Tomas 2016 = Tomas, Domagoj: *Apostolska Administratura za Sjevernu Slavoniju i Baranju u Kontekstu Crkveno-Državnih Odnosa*. [Doktorski Rad], Zagreb, 2016.
- Tóth K. 2012 = Tóth Krisztina: Egy apostoli adminisztrátori kinevezés háttere. Gróf Mikes János lemondása a szombathelyi püspökségről. In: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012, 281–327. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I., Vol. 8.)
- Tóth K. 2015 = Tóth Krisztina: Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása. In: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. METEM – Balassi Intézet Római Magyar Akadémia, Budapest–Róma, 2015, 85–106.
- Tóth K. 2020 = Tóth Krisztina: Az Apostoli Szentszéknek és magyarországi diplomáciai képviselőjének elképzelése a pécsi püspöki szék betöltéséről 1922–1923-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 21:2 (2020) 72–93.
- Tóth K. 2021 = Tóth Krisztina: *Az Apostoli Szentszék és Trianon egyházkormányzati következményei*. MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2021. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis III., Fasc. 1.)
- Tóth K.–Tusor 2016 = Tóth Krisztina–Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatúra levéltára (1920–1939)*. MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I., Vol. 14.)
- Tóth T. 2015 = Tóth Tamás: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon. In: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. METEM – Balassi Intézet Római Magyar Akadémia, Budapest–Róma, 2015, 61–74.

Egy „nagy utazás” – Vasutak az Ormánságban a 20. században

1. Bevezetés

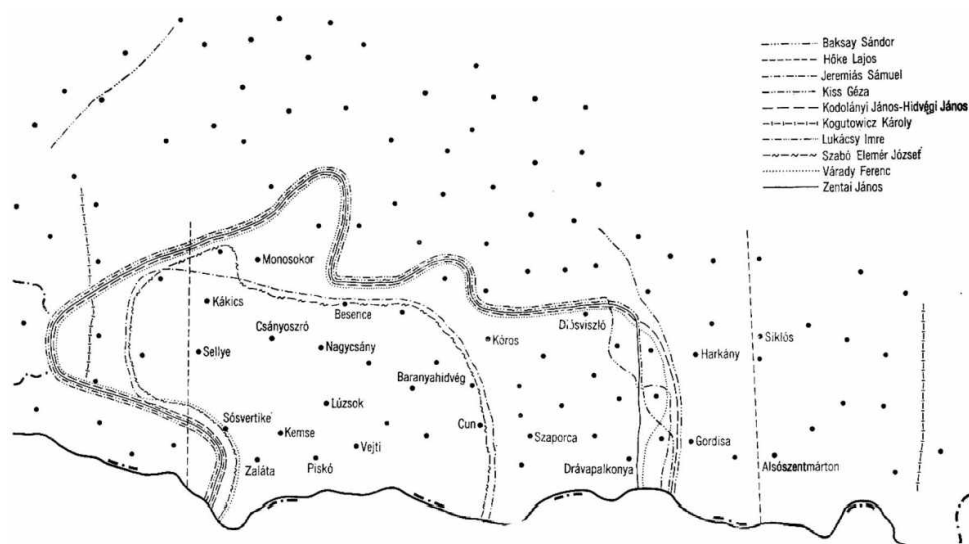
Közlekedés nélkül nehezen képzelhető el életünk. Ha elmegyünk a boltba, már az is annak számít, mégis a fogalomról szinte mindenkinek egy hosszabb időintervallumot és távolságot lefedő helyváltoztatás jut eszébe. Jelen írásunkban mi is egy hosszabb időintervallumot és távolságot fedünk le. Utazásunk Dél-Baranyába vezet, az Ormánságba, mely egy (gazdasági mérőszámok tekintetében) az országtól elmaradottabb terület és elég sok viszontagságot kellett kiállnia története során. Közlekedési kapcsolatok tekintetében a mai napig sincs ideális helyzetben, pedig egykor két vasútvonal is átszelte a területét. E vasútvonalak történetét tekintjük át, és arra a kérdésre keressük a választ, hogy mik voltak e vonalak napjainkra szinte teljes megszűnésének okai? A terület sajátosságaiban keresendők-e, vagy olyan okok játszottak közre, melyek szükségszerűen megjelentek, külső tényezőkre visszavezethetően?

A kutatás a korabeli sajtóban megjelent írások és könyvtári források alapján, valamint személyes interjúk során feltárt információkra, illetve már megjelent írások tartalmára építve készült el.

2. Az Ormánságról

Wágner László szavainál érzékletesebben nem lehetne röviden bemutatni a jelen írás földrajzi fókuszában lévő területet: *„ORMÁNSÁG, hangulata van ennek a szónak. Egyszerre jelent 43 falut, népcsoportot, letűnt kultúrát, múltat és jelent, erdőket, holtágakat, halódó tájat, elsorvadást. Sokan csak, mint földrajzi fogalmat használják, de ennél sokkal több. Lehatárolható ugyan egy terület Drávafoktól Drávaszabolcsig, Kákcstól a Dráváig, de jelenti az itt élt embereket, kultúrájukat, évszázados harcaikat a folyóval, folyószabályozás után a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást, a nagybirtok szorításának következményeit, a határközelség hátrányait, a rendszerváltozás utáni elsorvadást, a kitörési lehetőségek keresését.”¹* A terület lehatárolásánál gondosan kell eljárunk, az 1970-es évek végéig napvilágot látott és jelentősebb kísérleteket 1978-ban Zentai János gyűjtötte össze és ábrázolta egy szemléletes térképen (1. ábra).

¹ Wágner 2010, 1.

1. ábra Ormánság körülhatárolásának változatai
a néprajzi szakirodalomban
(Forrás: Zentai 1978, 539.)

1991-ben Kiss Z. Géza *Ormánsági változások* című művében teljesen új szempontokat emelt be a terület meghatározásába.² Egyrészt kifejti, hogy a történeti és kizárólag néprajzi alapú tipizálás már nem állja meg a helyét (ez elsősorban Lukácsy Imréhez volt köthető), másrészt felveti annak lehetőségét, hogy az Ormánság területét elsősorban természetföldrajzi értelemben ki kellene szélesíteni és új egységként kezelni. Ez az egység pedig Kiss szerint csak a Dráva völgye lehet. Mi is e lehatárolás alapján tekintünk a továbbiakban az Ormánságra, megtartva ugyanakkor Lukácsy Imre települési lehatárolását.

A területet átszelő vasútvonalak működési környezetének feltárása elválaszthatatlan a térség megismerésétől, főleg a lakosság, valamint a terület gazdasági jellemzői tekintetében. Háló Krisztián korábban vizsgálta³ a népességszám és a lakosság vallási összetételének változását, ez alapján elmondhatjuk, hogy a terület lakosságának összlétszáma az elmúlt 150 évben szinte folyamatosan csökkent, a 2011-es népszámlálásra mindössze az 1869-es érték 65%-át érte el.

Települési szinten elemezve az adatokat (az 1. táblázat ebben segítséget nyújt) megállapítható, hogy Selye és Vajszló kivételével mindössze három olyan település volt (Kémes, Drávaszabolcs és Dióviszló), melynek nem csökkent a lakosságszáma. A terület aprófalvas jellege máig megmaradt, az alapvetően református lakosság viszont kicserélődött katolikusra. A legfontosabb gazdasági változások a két világháború között, valamint a második világháború után és a rendszerváltozás környékén zajlottak a térségben, nagyrészt az

² Kiss 1991.

³ Háló 2020, 62–64.

országos politikai események hatására, viszonylag kevés helyi sajátossággal. Kronológiai sorrendben, ezekre az eseményekre részletesebben is ki fogunk térni.

Településnév	Lakosság			2011 (%)		
	1869	2011	vált.	foglal.	munkan.	inaktív
Drávafok	1126	485	-641	33,2	9,1	30,3
Markóc	266	64	-202	32,8	12,5	25
Bogdása	993	276	-717	34,4	6,5	33,3
Drávaiványi	648	189	-459	18	11,1	33,3
Marócsa	311	91	-220	23,3	3,3	35,2
Kákics	508	218	-290	25,7	8,3	37,2
Okorág	442	164	-278	24,4	13,4	32,9
Monosokor	212	1978-ban Okorághoz csatolták.				
Sellye	1558	2783	1225	40,5	6,5	33,1
Sorvertike	481	173	-308	27,7	9,8	35,8
Zaláta	856	248	-608	18,5	9,3	50,8
Piskó	283	247	-36	23,1	26,3	19,4
Kemse	352	59	-293	40,7	5,1	35,6
Kis-Csány	629	1934-ben Csányoszró községgel egyesült.				
Csányoszró	595	679	84	35,2	6,9	34,3
Nagycsány	321	147	-174	24,4	13,4	32,9
Besence	332	113	-219	27,4	-	36,6
Magyarmecske	566	313	-253	25,2	12,1	27,8
Bogádmindszent	268	418	150	33,7	11	26,8
Cinderi-Bogád	219	1935-ben egyesült Bogádmindszonttel				
Páprád	345	157	-188	33,8	15,9	33,1
Vajszló	1187	1812	625	37,5	7,5	30,7
Sámod	350	185	-165	31,9	14,1	37,3
Baranyahidvég	479	188	-291	31,9	9,6	31,9
Lúzsok	393	220	-173	23,2	8,2	25
Hirics	644	237	-407	15,6	9,3	26,2
Vejtí	475	167	-308	24	3,6	40
Kémes	454	485	31	30,9	8,7	34,4

Szaporca	558	233	-325	25,3	8,2	35,2
Tésenfa	646	193	-453	26,9	12,4	34,7
Kisszentmárton	439	236	-203	33,9	7,6	26,3
Cún	517	245	-272	15,9	1,2	46,1
Adorjás	311	181	-130	28,7	11,6	25,4
Kórós	683	226	-457	23	14,6	24,8
Rádfalva	618	192	-426	25,5	17,2	28,6
Drávapiski	572	86	-486	16,3	23,3	34,9
Drávaszerdahely	409	183	-226	34,4	8,7	31,1
Drávacsepely	456	183	-273	29,3	8,3	38,5
Drávacsehi	426	199	-227	22,1	10,1	35,2
Kovácskida	364	268	-96	27,2	12,7	28,7
Drávaszabolcs	510	688	178	36,2	5,7	34,4
Drávapalkonya	687	270	-417	21,1	15,9	28,5
Márfa	270	194	-76	37,6	8,2	25,3
Diósvizsló	686	705	19	29,9	15,7	28,5

1. táblázat Az ormánsági települések demográfiai adatai
(Forrás: KSH adatok alapján saját szerk.)

3.1. A Szentlőrinc–Nasici⁴ HÉV

Miután a vizsgált térségünket a fővonalak elkerülték, csupán a mellékvonalakban, de leginkább az 1880-ban meghozott XXXI. törvényben reménykedhettek a helyiek, hogy hozzájuk is eljut a vasút. A törvény értelmében az építetők különböző kedvezményekben részesültek, illetve a vonalak üzemeltetését a MÁV látta el. Az Ormánság is egy tőkeszegény régió volt, ezért az 1880-as években a vasútépítésre vállalkozók elsősorban Siklósra és Harkányra, onnét pedig a Drávaig (Donji Miholjacig) kértek építési engedélyeket. 1890-ben a gelsei Guttman testvérek, illetve Bobula János is előmunkálati engedélyt kapott a Szentlőrinc és Drávaszabolcs közötti vasút építésére.

Talán a kérvényezőik hatására 1891. április 15-én Szalánszky Francisci Henrik, a horvát tartományi gyűlés alelnöke, országgyűlési képviselő is engedélyt kért és kapott vasút építésre szentlőrinci kiindulóponttal. Az ő elképzelése szerint a Dráva áthidalásával Szlatináig, majd Nasicig vezetne a vasút. A kérvény indoklásában a baranyai és a Dráván túli birtokok jobb elérhetősége, vala-

⁴ Nasice – Našice az egykori Verőce vármegyében található település.

mint a szlavóniai erdőségek kiaknázása szerepelt.⁵ Az építkezés azonban nem indult meg, több hosszabbítást is kapott a terv. A *Pécsi Napló* 1892 novemberében rávilágított a lényegre: „a vasút kiépítése iránt az érdekelt vidéken nem mutatkozik a kellő érdeklődés, vagyis hogy nem sikerül oly nagy anyagi hozzájárulást biztosítani, melynek alapján valamely vasútépítő bank a vasút kiépítését magára vállalni hajlandó lenne.”⁶ A cikk is felhívta a figyelmet, hogy a vasút Baranyának és Pécsnek is gazdasági érdeke. A baranyai földbirtokosok 1892. november közepén, gróf Draskovich Ivánnal az élükön a kereskedelmi miniszternek írtak, hogy támogatják Szalánszky Henrik tervét és az építési költségek közel 30%-át biztosítanák.⁷

A kivitelezés váratott magára, de 1894-ben felgyorsultak az események. A *Pécsi Figyelő* értesülései szerint Szalánszky Henriknek sikerült a Monarchia egyik legjobb vállalkozását megnyerni az építésre és a finanszírozásra, ezen felül befizetett 120 ezer forint kauciót a magyar királyi államkincstárba.⁸ 1894. július 17-én szentesítették az 1894. évi XXIII. törvényt, amely a Szentlőrinc-Nasic helyiérdekű vasút engedélyezéséről szólt.⁹

A törvényjavaslat indoklása rámutatott a baranyai és verőcei helyi érdekekre: „vidékein elterülő községek, nagy kiterjedésű uradalmak és erdőségek gazdasági és ipari terményeinek a fogyasztási piacokra való biztos és olcsó elszállítása az év legnagyobb részében egyfelől a közlekedési utak hiánya, másfelől azok járhatatlan állapota miatt csak nagy nehézségekkel eszközölhető.”¹⁰ Egy hónappal később, augusztus közepén megalakult a Szent-Lőrincz-Slatina-Nasiczi Helyiérdekű Vasút-részvénytársaság, amelynek alaptőkéje 4 millió 880 ezer forint volt.¹¹ A ténylegesen jegyzett részvények körülbelül 1 millió forintot tettek ki. A legnagyobb jegyzők: Schaumburg-Lippe herceg Verőcéről 300 ezer, gróf Draskovich Iván Sellyéről 100 ezer, Biedermann Rezső Mozsgóról 50 ezer, illetve a Pécsi Káptalan 60 ezer forinttal.¹² Az építkezés 1884 őszén kezdődhetett, szeptember közepén Szentlőrinctől délre található településeken kisajátítással kapcsolatos felhívásokat tettek közzé.¹³

A normál nyomtávú (1435 mm) vasút építése nagyobb részt sík vidéken, kisebb részt dombos tájakon haladt, a Dráva folyó áthidalásával. Az első szakaszt 1895. május 21-én adták át Szentlőrinc és Sellye között.¹⁴ A másik részt egészen Nasicig ez év közben, többszöri időpont halasztással december 22-én adták át a forgalomnak.¹⁵ Az elkészült 91 kilométeres szakon összesen 12 állomás/rakodóhely épült.

⁵ Erdősi 1989, 359.

⁶ Pécsi Napló, 1892. nov. 16., 7.

⁷ Erdősi 1989, 360.

⁸ Pécsi Figyelő, 1894. máj. 5., 2.

⁹ Budapesti Közlöny, 1894. júl. 24., 1.

¹⁰ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1894. júl. 1., 577.

¹¹ Siklós és Vidéke, 1894. aug. 12., 3.

¹² Erdősi 1989, 364.

¹³ Pécsi Figyelő, 1894. szept. 8., 3.

¹⁴ Pécsi Figyelő, 1895. máj. 22., 2.

¹⁵ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1895. dec. 12., 1258.

3.2. Drávavölgyi HÉV

A Dráva bal partján, az Ormánságon keresztül vezetendő vasúti tervek több akadályba is ütköztek. Az egyik a térség alacsony gazdasági potenciája és az ebből fakadó tökeszegénység, a másik a megvalósult Szentlőrinc–Nasic vasútvonal, a harmadik pedig Pécs és Siklós vasúttal kapcsolatos tervei. Ez utóbbival érdemes részletesebben foglalkozni. Pécs és Siklós is déli irányba próbálta a vonzaskörzetét kiterjeszteni. Mindkét településen a Dráva másik, szlavóniai oldalában láttak gazdasági lehetőségeket, ezen felül Pécs érdeke volt a harkányi fürdő közvetlen elérése is.

Az első tervek 1894-ben láttak napvilágot, amikor is Nagy István országgyűlési képviselő előmunkálati engedélyt kapott a Pécs–Barcsi vasút mentén található Darány és Pélmonostor közötti helyiérdekű vasút építésére.¹⁶ Pécs városa már régebb óta tervezgette a Pécs és Donji Miholjac közötti vasutat.¹⁷ 1895 elején a két vasútvonal megvalósításában érdekeltek a két vállalat egyesítéséről is tárgyaltak a céljaik elérése érdekében.¹⁸ A tárgyalások, ha voltak is ilyenek, biztosan sikertelenül zárultak, mert évekig nem történt szinte semmi egyik vasúti tervvel sem. 1898 májusában a *Siklós és Vidéke* hetilapban olvasható, hogy a Pécs–Miholjac vonalon „aligha számíthatnak még egyszer arra, hogy a nevezett vasútra Siklóson egy fillért is megszavazzanak. Nekünk nincs érdekünkben az említett vasút kiépítése mindaddig, míg az első kapavágást nem teszik meg a Darány–Siklós P. Monostorig terjedő vasútra”.¹⁹ Ez év júliusában a korábban említett Nagy István és társa, Hölzl Mór mérnök, Baranya vármegye közgyűléséhez fordultak anyagi támogatásért, amit nem kaptak meg. Az Ormánságot átszelő vonal továbbra is csak papíron maradt meg.

Kronológiai sorrendben haladva egy kitérő következik, hiszen egy új nyomvonal tűnik fel 1904-ben. Az ekkor még Somogy vármegyéhez tartozó, Szigetvártól kiinduló és Siklósig tartó vasútvonalra kapott előmunkálati engedélyt Dr. Kriszt Béla szigetvári ügyvéd.²⁰ A tervezet kis lépésekben haladt valamit előre, mert 1904 májusában már közigazgatási bejárás is volt az ügyben,²¹ de végül ebből sem lett semmi. A következő jelentkező a budapesti Dr. Keppich Gyula ügyvéd volt, aki 1905 novemberében kapott előmunkálati engedélyt egy Kiskőszegtől Darányig, vagy Középrigócig tartó vasútra.²² A már 10 éve felvetett nyomvonalat most a Duna partján található Kiskőszegig tervezték. Az elképzelés jónak tűnik, hiszen a Dráva völgyében összegyűjtött/termelt árut a Dunán hajóra lehet tenni. A másik irányba, vagyis nyugatra (Fiume, Graz stb.) tovább lehetett szállítani az árut, melyek a kiskőszegi kikötőbe vagy a Duna másik oldaláról érkeztek.

¹⁶ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1894. júl. 4., 589.

¹⁷ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1888. jún. 10., 550.

¹⁸ Pécsi Figyelő, 1895. jan. 25., 3.

¹⁹ Siklós és Vidéke, 1895. máj. 29., 1.

²⁰ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1904. már. 20., 315.

²¹ Siklós és Vidéke, 1904. máj. 14., 2.

²² Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1905. nov. 1., 1113.

A korszakban Drávavölgyi HÉV-ként emlegetett terv haladt a maga útján, megtörténtek a bejárások és Baranya vármegye közgyűlése is támogatta anyagilag az elképzelést.

Két évvel az eredeti kérvényt követően, 1907 végén a Fried és Adorján és Deutsch S. budapesti cég vette át a megvalósítást.²³ Ekkor nem Kiskőszeg lett volna a végállomás, hanem a Pélmónostor melletti Baranyavár. Közel egy évig tartottak az előkészületek, de 1909 nyarán már gőzerővel haladt az építkezés. Az első ütemben az eredeti elképezések szerint a kiindulópont Kiskőszeg maradt, de csupán Siklósig építették meg a síneket. Erre a vonalra is létrehoztak egy céget, amelynek neve Drávavölgyi (Kiskőszeg–Siklós–Barcsi) Helyi Érdeklő Vasút lett. Az alakuló közgyűlést 1909. július 17-én tartották, a cég székhelye Budapest volt.²⁴ A Szentlőrinc–Nasici HÉV Rt. alakulásánál Schaumburg-Lippe György herceg a legnagyobb összeget fektette be, a most készülő Drávavölgyi HÉV kiépítését is jelentős anyagi támogatásban részesítette, mert *„a vasutvonal által érdekelt dárдай uradalom mező- és erdő- termékei, Beremenden létesítendő ipar-telepeinek gyártmányai s a Nagyharsány környékén lévő bányák kőanyaga az új vasutvonal segítségével jelentékenyen gyorsabban és jobban értékesíthető, mint eddig”*.²⁵ Az érintett települések is támogatták pénzben, munkában vagy alapanyagban az építkezést, ami 1910 nyarán be is fejeződött. Július 31-én Siklóson nagy ünnepséget rendeztek a vasút átadására. Az elkészült, normál nyomtávú 60 kilométeres szakaszon 14 állomás/rakodó létesült.

Az Ormánságon is keresztülhaladó befejező szakasz építése vesztett a kezdeti lendületből. A baranyai és somogyi települések pénzben nem tudták támogatni az építkezést. Egy budapesti pénzintézet próbálta megoldani a falvak anyagi problémáit: *„a pénzintézet bizonyos összeget folyósít a vasútépítés céljaira, ha az érdekelt községek, mint erkölcsi testületek, törvényhatóságilag jóváhagyott határozattal kötelezik magukat a pénzintézet által folyósítandó összeg egy hányadának 5 százalékos kamatját 50 éven át fizetni”*.²⁶ Egyszerűbben fogalmazva, hosszú lejáratú hitelt vettek fel a községek, hogy tudják pénzben támogatni a vasút építését.

Pécs és Siklós vasúttal kapcsolatos ellentétei ezen időben kerültek igazán a felszínre. A Drávavölgyi HÉV kapott még 1910-ben engedélyt a Pécs és Donji Miholjac közötti szakasz építésére is. A cég a két vonal kivitelezését egy időben kezdte, hiszen a két szakasz közigazgatási bejárása 1911 novemberében történt meg.

1912 első félévében forrósodott fel igazán a hangulat, amikor is Siklós közgyűlése jóváhagyta, hogy 200 ezer koronával támogatja a céget, ha Siklós lesz a vasúti csomópont, azaz ide érkezik be a Pécsről jövő vágány, és innét építik tovább Drávaszabolcs irányába.²⁷ A huzavona több, mint fél évig tartott. A gordiuszi csomót a kereskedelmi miniszter vágta át, aki 1912. júniusi határozatában

²³ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1907. nov. 27., 1001.

²⁴ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1909. aug. 29., 646.

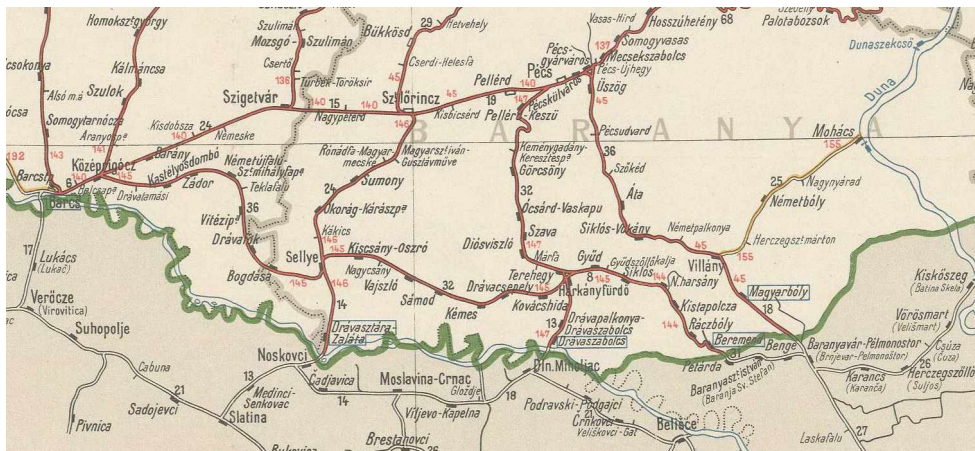
²⁵ Pécsi Figyelő, 1909. dec. 21., 5.

²⁶ Pécsi Közlöny, 1911. aug. 3., 4.

²⁷ Siklós és Vidéke, 1911. okt. 15., 1.

Harkányt nevezte meg a Pécs–Donji Miholjac vasút nyomvonalának.²⁸ Miután elhárultak a problémák, az építkezés is kezdetét vehette és 1912. november 6-án átadták a forgalomnak a Siklós és Középrigóc közötti 74 kilométeres szakaszt.

Az Ormánságot átszelő két vasúti szakasz lassan, de biztosan kiépült. A Drávavölgyi HÉV lassabban és több akadály elhárítása után készült el, de mindkettőben jelentős szerepet játszottak a helyi földesurak, illetve a megye és a települések is.

2. ábra Az Ormánság vasútvonalai
(Forrás: <https://maps.hungaricana.hu>)

4. Utazás az ismeretlenbe

Az elkészült vasútvonalakat a Magyar Államvasutak üzemeltette, a pálya a tervek szerint 90 évig az építető cégek tulajdonában maradt volna. Az ormánsági vasutak gazdasági és társadalmi hatásai az első világháború kitörése miatt nem igazán érvényesülhettek. A négy évig tartó harcok során a MÁV szállítási kapacitásainak nagy részét a katonák és hadianyagok szállítása tette ki, a polgári személyszállítást részben csökkentették is.²⁹ A harcok befejeződése után olyan folyamatok indultak el, amire kevesen számítottak. Vizsgált térségünkben több hatalomváltás is történt, de a Magyarországnál marad részekhez képest sokkal békésebben zajlottak az események. 1918. november 13-án Belgrádban aláírt fegyverszünet (katonai konvenció) az origója fejezetünk történetének.

A magyar fél a fegyverszünetben vállalta, hogy katonailag kiüríti a Szabadka–Baja–Pécs–Barcs vonaltól délre eső területet, a magyar közigazgatás meghagyásával. A szerb csapatok nem sokat vártak, gyorsan nyomultak északra és elfoglalták a területet. 1918. november 25-én Újvidéken, mindenféle tárgyalás

²⁸ Siklós és Vidéke, 1912. jún. 9., 2.

²⁹ Majdán 2014, 106.

vagy egyeztetés nélkül a szerbek a megszállt területeket Szerbiához csatolták.³⁰ Ezzel minden bizonytalanná vált és Baranya megye nagy része, köztük az Ormánság is szerb megszállás alá került. Közvetlen témánk szempontjából fontos fejlemény, hogy 1919 januárjától a vasúti forgalom a megszállt területek és a magyar részek között megszűnt.³¹ Valószínűleg déli irányba továbbra is közlekedtek vonatok. Annyi bizonyos, hogy a szerbek a pécsi szénbányákat szerették volna megszerezni és azokat végérvényesen az országukhoz csatolni. A pécsi széntermelés egy jelentős hányadát vasúton Eszék és Szabadka irányába szállították.³²

A korszakban katonailag és gazdaságilag is nagyon értékes volt a vasút, amit jól példáz, hogy a MÁV pécsi igazgatóságát 1919. május közepén szerb ellenőrzés alá helyezték. *„Tegnap délelőtt folyamán egy szerb bizottság jelent meg a pécsi üzletvezetőségénél, amely közölte, hogy a szerb érdekek védelme szempontjából az üzletvezetést és a vasutat ellenőrzés alá helyezik s e célból szerb hivatalnokokat helyeztek el az üzletvezetőségénél.”*³³ A Trianoni békediktátum aláírása után sem hagyták el a szerb csapatok Baranyát és az általuk megszállt többi területet. Erre egészen 1921 augusztusáig várni kellett.

Baranya délkeleti részének elvesztése mellett igen komoly problémát jelentett, hogy a megye természetes vonzáskörzete dél felé szinte egyik napról a másikra megszűnt. A természetes drávai határ hirtelen mesterséges határrá változott, a másik oldalon pedig egy ellenségesnek mondható ország jött létre. A vasútvonalak csonka vonallá változtak. A forgalom Sellye és Szlatina, Dráva-szabolcs és Donji Miholjac között, illetve Beremend és Pélmonostor között megszűnt. A vágányokat nem bontották el, a hidakat nem robbantották fel, de csakis a Villány és Eszék közötti vonalon maradt meg a forgalom. A gazdasági szereplők, uradalmak piacra jutása szűkült, az alapanyagok egy része (pl. fa) kisebb mennyiségben volt jelen. Baranyából nézve a Dráva másik oldala gazdaságilag elveszett.

Külön tanulmányt érdemelne a vasúti gördülő állomány változása az 1918 és 1921 közötti években. Országos szinten ismert a románok rekviráló tevékenysége,³⁴ és Baranyában annyi bizonyos, hogy fejlesztések, új vagonok és mozdonyok beszerzésére nem került sor. Az is biztosra vehető, hogy a visszavonuló szerb csapatok több szerelvényt elvihettek magukkal. 1921 augusztusa után a MÁV folytatta az ormánsági vonalakon a személy- és áruszállítást, a két vicinális részvénytársaság, mivel Budapesten volt a székhelyük, szinte zavartalanul működhetett tovább. A második világháborúig két fontos esemény történt a vállalatok életében. 1925-ban megalakult a Szentlőrinc-Dráwaparti HÉV Rt.³⁵, amely a Szent-Lőrinc-Szlatina-Nasiczi HÉV Rt. szerepét vette át. A másik az 1931 októberében bekövetkezett államosítás volt. Ebben az egységes

³⁰ Romsics 2005, 117.

³¹ Pécsi Napló, 1919. jan. 8., 3.

³² Pécsi Napló, 1919. ápr. 3., 3.

³³ Pécsi Napló, 1919. máj. 16., 2.

³⁴ Majdán 2014, 110–112.

³⁵ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1925. dec. 30., 555.

hálózat kialakítása motiválta a MÁV-ot, így 51 vicinális vonalat államosított.³⁶ Az addig csak a kezelésében lévő vonalaknak 1931. október 1-től a tulajdonosa is lett.

Az 1930-as években az idegenforgalom fejlesztése Baranya megyében is új lendületet kapott.³⁷ Ennek ellenére sem a Pécs–Harkány kapcsolat erőteljesebb kihasználása, sem pedig a vasútvonalak turisztikai célú hasznosítása nem került előtérbe.³⁸ A közúti közlekedés fejlődése ekkor még nem veszélyeztette a vasutakat. A személygépkocsik és teherautók száma is emelkedett a két világháború között, a repülés is csak az 1930-as évektől fejlődött látványosan. Az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság után tíz évvel újból kitört a háború, amibe Magyarország 1941-ben a németek oldalán lépett be. A németek által megszállt Jugoszlávia maradványaiból Magyarországhoz visszatért a Baranya-háromszög és a Vajdaság teljes területe is. Történetünk szempontjából Baranya korábban elszakított részei a fontosak. A drávavölgyi vonal újra teljes hosszában üzemelt, a MÁV napok alatt visszaállította az eredeti forgalmat.³⁹

Azonban a Sellyéről és Harkányból délre induló vonatok továbbra is csak a Dráváig, a horvát határig közlekedtek. Ekkor a Dráván átívelő két baranyai híd még épségben volt. Az Ormánság tehát a szerb megszállási övezet részeként gyakorlatilag kifosztásra került, mind nyersanyagok, mind késztermékek, mind pedig termelési-technikai eszközök tekintetében. A trianoni szerződés miatt az itt fekvő uradalmak jelentős része területet is veszített.

Ezen a helyzeten rontott aztán a Nagyatádi-féle földreform (1920. XXXVI. tc.), amely alapján, Magyarországon 411.000 igénylőnek mintegy 700.000 hold mezőgazdasági terület jutott, átlagban alig több mint másfél holdat kapott egy parasztcsalád. Baranyában ugyan a földreform végrehajtása némileg lassabban haladt a '20-as évek folyamán, de így is rontotta a megmaradt uradalmak talpra állási esélyeit, míg a kisebb gazdálkodók termelési potenciálja stagnált.⁴⁰ A gazdaság teljesítőképességének csökkenése rontotta a vasúti áruszállítás volumenét, valamint jövedelmezőségét is.

A két világháború közötti időszak gazdasági kulcseseménye a nagybirtokrendszer átalakulása volt, melyet – Kaposi⁴¹ nyomán elmondhatjuk – három fő hatás ért az első világháború végén: első *„a térség nyugati részén és a Dráva jobb partján lévő uradalmak délszlávok általi megszállása és bekebelezése a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba. A másik a megmaradt, az országhatáron belül lévő uradalmakat érintő 1919 eleji földreform és a Tanácsköztársaság alatti „szocializálás” volt. A harmadik a szerb megszállás volt.”*

³⁶ Majdán 2014, 120.

³⁷ Gonda–Kaposi, 2022.

³⁸ Gonda–Kaposi, 2019.

³⁹ Majdán 2014, 139.

⁴⁰ Demeter–Koloh 2020, 50.

⁴¹ Kaposi 2020, 9.

5.1. A lassú hanyatlás időszaka

Mind a drávasztárai/zaláti vasúti, mind a drávaszabolcsi ekkoriban vasúti és közúti hidat 1941-ben jelentősen megrongálták, majd 1944-ben fel is robbantották a térségben folyó harcok során.⁴² Előbbi nem is épült újra soha, utóbbi pedig majd csak közúti hídként kerül használatba 1974-ben, az újjáépítés után. Mivel a „keleti blokkon” belül 1948-tól „külön utas” politikát folytató Jugoszláviával elhidegült a viszony, ezért a teljes déli határszakasz menti terület a gazdasági fejlesztések periferiájává vált, mellyel a beruházások elmaradása mellett még a tőkeelvonás színtere is lett.⁴³ Némi enyhülés csak a hatvanas években kezdődött meg, de rendkívül lassan és addigra már több évtizedes lemaradást kellett elkönyvelni.⁴⁴

E két tényező megpecsételte a már a két világháború között meggyengült vasútvonalak sorsát. Itt érdemes részletesebben is kitérni mindkét vasúti vonal alapvető sajátosságára: főleg gazdasági érdekeket szolgáltak, mely már a nyomvonalak kialakításánál is egyértelmű volt. A már bemutatott építető cégek tőkehányadának jelentős részét is nagybirtokosok adták, akik ezt nem „jószolgálati nagykövetként”, a térségben élők életminőségének javítása céljából tették meg, hanem a birtokaikon termelt javak piacra juttatásának, valamint a nyers- és alapanyagok beszerzésének könnyítése céljából. Persze ez nem egyedi és nem területspecifikus jelenség volt: a 19. század végén és a 20. század elején épült vasútvonalak esetében az áruszállítás primátusa volt jellemző, „a magyar vasútfejlesztés fő mozgatórugója is a kereskedelmi és ipari igények kielégítése volt.”⁴⁵

Az ormánsági vasutak így az '50-es évekre légtüres térbe kerültek: az egykori nagybirtokok helyén létrejött termelőszövetkezetek alulfinanszírozottak voltak, ráadásul tájidegen extenzív gazdálkodást folytattak, ipari beruházás nagyon kevés volt, ezzel az áruszállítás volumene jelentősen csökkent, amit a személyszállítás nem tudott kompenzálni.

A vasúti megállóhelyek jelentős része messze volt az adott településtől, a vasúti infrastruktúra karbantartása elmaradt, így az utazási idő és a szolgáltatási színvonal is stagnált, amely nem tette vonzóbbá a vasúti közlekedést a térség lakosai számára.

Persze a vasút országos helyzete sem volt jobb, melyet Szibler Gábor így írt le: „a második világháború súlyos kárait évtizedek alatt sem tudta kiheverni a vasúthálózat, a kapacitás az 50-es években a háború előtti szint alatt maradt. Viszont a gazdasági fejlődés megnövelte a szállítási időket, amelyet csak a komoly beruházásokkal, új kocsik, korszerű mozdonyok beszerzésével, pályafelújítással, korszerű biztonsági berendezések elhelyezésével lehetne elérni, erre azonban hiányzott a pénz. A pálya állapota nagyon rossz volt, évtizedek óta nem cserélték a síneket, amelyek az aléptímmenettel együtt el-

⁴² Tóth-Kovács 2022, 35–40.

⁴³ Golobics 1996, 224–230.

⁴⁴ Háló-Petz 2021, 2.

⁴⁵ Horváth 2017, 53.

használódtak, a tehervagonok csak félig megrakva és jelentős sebességkorlátozással tudtak rajta végighaladni."⁴⁶

Szinte oda jutott a mellékvonalak nagy része, hogy csak betakarításkor, vagy egy-egy nagyobb ipari üzemnek köszönhetően tudott némi forgalmat generálni, így az áruszállítás is egyre inkább a közútra terelődött. Nem volt ez máshogy az Ormánságban sem, ahol ráadásul a még használatban lévő vasútvonalak el is kerültek a jelentősebb mezőgazdasági termőterületek nagy részét. A közúti áruszállítás ezzel szemben olcsóbb, gyorsabb volt, és úgynevezett háztól-házig alternatívát tudott nyújtani. Az 1950-es évek közepére, valamint a '60-as évek elejére ez a helyzet már a döntéshozók figyelmét sem kerülte el. Különböző ötletek és javaslatok kerültek terítékre, melyek nagy része különböző vasúti infrastruktúra csökkentéseket tartalmazott és amelyek aztán egy egységes közlekedésfejlesztési koncepcióban kerültek lefektetésre.

5.2. Az 1968-as közlekedéspolitikai koncepció

Vasúttörténeti szempontból a legfontosabb sarokszámok: 2240 kilométernyi vasútvonal megszüntetését irányozták elő Magyarország területén, melyek nagy része HÉV volt. Ebből végül 1666 került ténylegesen megszüntetésre: 634 km normál és 360 km keskeny nyomtávolságú, valamint 672 km gazdasági vasútvonal (utóbbiak túlnyomó többsége szintén keskeny nyomtávú volt).⁴⁷ A közlekedési fejlesztések fókuszja ettől kezdve a közúti közlekedés lett, mely a döntéshozók véleménye szerint gazdaságosabban fejleszthető, amihez ráadásul forrással is számoltak a felszámolt vasútvonalakról felszabadult eszközök értékesítéséből és a bezárással megspórolt üzemeltetési költségekből.

Az elfogadott koncepció fontosabb elvei a következők voltak:⁴⁸

- a szállítási kapacitás fejlesztésének összhangban kell lennie az alapanyag termelő- és feldolgozóipar, a mezőgazdaság, a bel- és külkereskedelem szállítási igényeinek fejlődésével,
- valamint a lakosság közlekedési szükségleteink alakulásával,
- a növekvő minőségi követelmények figyelembevételével,
- ahogy a honvédelmi- és nemzetközi igényeké is,
- megfelelő kapacitástartalékokat kell képezni.

Ezen elvekhez tartozó célkitűzések a következőképpen hangzottak:

- „- a személy- és áruszállítási igények gazdaságos kielégítése a szolgáltatások minőségi színvonalának emelésével, figyelembe véve a honvédelem követelményeit,
- a közlekedési ágak között munkamegosztás népgazdasági szempontból hatékony továbbjavítása,
- a gazdaságosság növelése, a közlekedés részvételének fokozása az ország fizetési

⁴⁶ Szibler 2011, 6.

⁴⁷ Czére 1994, 23–49.

⁴⁸ A Magyar Közlekedéspolitikai 1969, 57.

*mérlegének javítása a devizaszerző és devizakimenő tevékenység elősegítésével,
- a munkaerő gazdálkodási kérdések megoldása."*

„E célkitűzések megvalósításának legfontosabb eszközei:

- a vasúti hálózat felülvizsgálata és az üzemi korszerűsítése,*
- közúti közlekedés fokozott ütemű fejlesztése.”⁴⁹*

Baranyában két, szinte azonnali következménye lett a koncepció alkalmazásának. Az egyik a körzetesítés, a másik pedig a Sellye–Zaláta vasútvonal megszüntetése 1971-ben. A körzetesítés lényege az volt, hogy a kisebb forgalmú állomásokon megszűnt az árukezelés és áttevődött úgynevezett körzeti állomásokra. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy maga az állomás is megszűnt.

A Sellye és Zaláta közti vonal felszámolása lényegében a 146-os vonal végét jelentette. El kell ismerni azt is ugyanakkor, hogy e vonal esetében a karcsúsítás talán időben jött, mert a megmaradt Sellye–Szentlőrinc szakasz az, amin a mai napig folyik menetrend szerinti közlekedés. A koncepció fontos kitétele volt, hogy vasútvonal csak az azt kiváltó közúti kapcsolat kiépítése után szüntethető meg, ezért kellett itt két évet várni: addigra készült el a Sellye–Sósvertikei út.

A további vonalbezárások lehetősége is napirenden maradt, mert a vasút személyszállító üzletága a vicinálisokon egyre inkább háttérbe szorult a Volán buszjárataival szemben. A vasúti megállóhelyek egy gyorsuló világban elérhetőség szempontjából még távolabbinak tűntek. Az Ormánság aprófalvas térségében különösen érdekes volt, hogy országos összevetésben milyen rosszul szerepelt a terület ezen a téren.⁵⁰

A koncepció tartalmazott fejlesztést is, például a következő években a Dombóváron át a fővárosba menő fővonal felújítását, vagy mindjárt 1969 júliusában az épülő beremendi cementgyárat a villányi állomással összekötő szárnyvonal kiépítését.

5.3. Rendszer-váltás és rendszerváltás

A rendszerváltozás és a vele együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulás az Ormánságot sem kerülte el: a '90-es években a lakosságszám tovább csökkent, a gazdasági termelés volumene mind a mezőgazdaság, mind az ipar tekintetében visszaesett.

Előbbinél meghatározó két olyan mezőgazdasági termelési ág jelentős visszaesése, mely a térségre jellemző volt: a dinnyetermesztés és a tejelő tehének tartása.⁵¹ A dinnyetermesztés sikerét az Ormánságban az országos átlagnál magasabb napsütéses órák száma, valamint a szintén átlag feletti éves csapadékmennyiség adta, melyeknek köszönhetően az itteni dinnye két hét-

⁴⁹ A Magyar Közlekedéspolitikai 1969, 58–59.

⁵⁰ Kolta–Oszetzky 1970, 2–8.

⁵¹ Reményi 2009, 150–151.

tel korábban beérett, mint az alföldi. Ráadásul egy sikeres termelési ciklust is kialakítottak a gazdálkodók: a nyári dinnyeeladás árából ősszel sertést vettek, amit tavaszig neveltek, aztán leadtak és a befolyt összegből ültettek dinnyét. Ezt a rendszert a főleg Görögországból származó import dinnye megjelenése, mely a gyümölcs szezonálisát szinte teljesen megszüntette, valamint a sertésfelvásárlási árak alacsony volta és a takarmány árának növekedése szüntette meg. A tejelő tehenek tartását szintén a takarmányok árának emelkedése, a tej alacsony felvásárlási ára, valamint a feldolgozóipar környékről való eltűnése lehetetlenítette el.⁵²

A szántóföldi mezőgazdasági termelés is visszaesett, így az áruszállítás még kisebb jelentőségűvé vált az ormánsági vasútvonalakon, amit a szintén visszaeső volumenű személyszállítás már végképp nem tudott kompenzálni. Sajnos a körülmények továbbra sem predesztinálták a helyzet megváltozásának lehetőségét: a fejlesztések továbbra is elmaradtak, a vasúti pálya katasztrofális állapotban volt, egyre szaporodtak a lassújelek, így bizonyos szakaszokon 6–8 kilométer megtétele is 12–15 percre telt.

Az egykori 145-ös vonalon a Rigóc–Sellye szakasz kezdetben csak személyforgalmi szüneteltetése, majd megszüntetése a '80-as évektől napirenden volt, mely ellen a '90-es években még sikeresen küzdöttek az érintett önkormányzatok, főleg Sellye vezetése, de a 2003–2015 közötti közlekedéspolitikai koncepció részeként a 2006-os választások után bejelentett vasúti költségcsökkentési program már erősebbnek bizonyult. E program kezdetben nagyjából 1000 kilométernyi mellékvonal megszüntetésével számoltak, mely aztán később majdnem 2000 km-re növekedett és 28 vonalat érintett. 2006. május 7-én a Rigóc–Sellye szakaszon került hivatalosan „felfüggesztésre” a személyforgalom, majd 2007. március 3-án a Sellye–Villány szakasz is sorra került. Ezzel a személyszállítás megszűnt. Teherszállítás a mai napig van a következő szakaszokon: Harkány–Villány, Sellye–Vajszló, illetve Drávafok–Sellye között, bizonyos időközönként, főleg gyűjtőjáratok formájában. Időnként még felmerül az a gondolat, hogy egyes szakaszokon a turisztikai célú személyszállítással érdemes lenne próbálkozni, de konkrét kezdeményezések nem történtek még ennek érdekében.⁵³

6. Zárszó

Mindkét Ormánsági vasútvonal időben épült, amennyiben azt vesszük figyelembe, hogy a 19–20. század fordulója volt a vicinálisok építésének időszaka, mégis azt kell, hogy mondjuk: elkéstek. Azzal, hogy kifejezetten az egykori uradalmakhoz köthető gazdasági érdekek kiszolgálására jöttek létre, melyet a nyomvonal kiválasztása egyértelműen bizonyít, már az elejétől magukban hordozták a későbbi megszűnés lehetőségének csíráját. Erre az alapra a térség

⁵² Háló 2020, 71.

⁵³ Marton et al., 2021.

történelmének sajátosságai már csak súlyosbító tényezőként tudtak hatni: a folyamatosan fogyó lakosságszám, a trianoni területi veszteségek és a határmentiség. A vicinálisokat máshol is sújtó, a gazdasági és politikai környezetből fakadó negatívumok, mint az alulfinanszírozottság, az elhanyagoltság pedig már csak az utolsó szegeket jelentették az ormánsági vasútvonalak koporsójában.

Azonban a '90-es évek vitái során megfogalmazott érveket érdemes figyelembe venni: egy gazdaságilag ennyire lemaradó térségtől még a közlekedési kapcsolatai egy részét is elvenni nem biztos, hogy a legjobb döntés. Nem mindig csak a racionális, gazdálkodási adatokon nyugvó döntések a jó döntések. A világban ráadásul reneszánszát éli a vasúti közlekedés, hiszen fenntarthatóság tekintetében a közúti közlekedésnél jóval előnyösebb. A jövőre nézve bízakodásra adhat okot az a tény is, hogy Sellye és Szentlőrinc között a mai napig van személyforgalom.

Bibliográfia

Források a korabeli sajtóból

Budapesti Közlöny, 1894.
 Pécsi Figyelő, 1894–1909.
 Pécsi Közlöny, 1911.
 Pécsi Napló, 1892–1919.
 Siklós és Vidéke, 1894–1912.
 Vasút és Közlekedési Közlöny, 1894–1909.

Könyvek, tanulmányok, szakcikk

A Magyar Közlekedéspolitikai 1969 = *A Magyar Közlekedéspolitikai*. Budapesti Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1969.
 Czére 1994 = Czére Béla: Közlekedéspolitikai koncepció 1968. In: Mezei István (szerk.): *Vasúthistória évkönyv 1994*. MÁV Rt., Budapest 1994, 23–50.
 Demeter-Koloh 2020 = Demeter Gábor-Koloh Gábor: Birtokstruktúra és fejlődelműködés az Ormánságban és környékén. A siklói és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). In: *Agrártörténeti Szemle* 61 (2020) 25–76.
 Erdősi 1989 = Erdősi Ferenc: Baranya megye a XIX. század végi helyi érdekű vasútjai. In: *Baranyai helytörténetírás* 18 (1989) 359–376.
 Golobics 1996 = Golobics Pál: A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: Pál Ágnes-Szőnokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék – JGYFT Földrajzi Tanszék, Szeged, 1996, 224–230.
 Gonda-Kaposi 2019 = Gonda Tibor-Kaposi Zoltán: Pécs turizmusának első aranykora. In: *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 4:2 (2019) 59–81.

- Gonda-Kaposi 2022 = Gonda Tibor-Kaposi Zoltán: Innovative tourism development in a Hungarian regional centre in the 1930s. In: *Journal of Tourism History* 14:2 (2022) 1–13.
- Gyáni 1998 = Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor-Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Háló 2020 = Háló Krisztián: Népességváltozások és ezek gazdasági vonatkozásai az Ormánságban 1869-től 2011-ig. In: *Köztes-Európa* 12 (2020) 59–74.
- Horváth 217 = Horváth Csaba Sándor: A vasút funkciói és társadalmi, gazdasági hatásai Magyarországon 1920-ig. In: *Közlekedéstudományi Szemle* 67:4 (2017) 52–59.
- Kaposi 2020 = Kaposi Zoltán: A Dráva menti uradalmak gazdasági változásai a Trianon körüli években. In: *Agrártörténeti Szemle* 61 (2020) 1–24.
- Kiss 1991 = Kiss Z. Géza: *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Kolta-Oszetzky 1970 = Kolta János-Oszetzky Egon: Baranya megye vasúthálózata. In: Lovász György (szerk.): *Értekezések 1969 I. Földrajzi tanulmányok a Dél-Dunántúl területéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 185–210.
- Majdán 2014 = Majdán János: *A közlekedés története Magyarországon*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2014.
- Marton-Raffay-Varga-Barcza-Gonda 2021 = Marton Gergely-Raffay Zoltán-Varga Szalai Kata-Barcza Attila-Gonda Tibor: Specific problems of tourism development in the Hungarian Areas of the Dráva Regions In: *Podravina: Casopis za Multidisciplinarna Istrazivanje* (2021) 179–191.
- Reményi 2009 = Reményi Péter: Agrárgazdaság. In: Reményi Péter-Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei*. IDResearch, Pécs, 2009, 145–146.
- Romsics 2005 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Szibler 2011 = Szibler Gábor: A Zalabér-Sárvár-Répczevis(–Kőszeg) vasútvonal története a kezdetekről a megszűnésig. In: *Honismereti Híradó* 29:1 (2011) 3–83.
- Tóth-Kovács 2022 = Tóth Ferenc – Kovács Zoltán: Hidak a magyar-jugoszláv határon. In: *Műszaki Katonai Közlöny* 32:1 (2022) 27–48.
- Wágner 2010 = Wágner László: Táj és ember, az Ormánság világa. In: Molnár Csaba-Molnár Zsolt-Varga Anna (szerk.): „Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.” *Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből 2003–2009*. MÉTA-túrafüzetek. MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, 2010, 427–431.
- Zentai 1978 = Zentai János: Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. In: *Ethnographia* 89:4 (1978) 519–557.

Internetes hivatkozások

Háló-Pentz = Háló Krisztián-Pentz Mónika: The management in international relationships over the Drava. https://www.researchgate.net/publication/356503883_THE_MANAGEMENT_IN_INTERNATIONAL_RELATIONSHIPS_OVER_THE_DRAVA/link/619e4d08d7d1af224b21ebc0/download (Letöltés: 2022. 09. 30.)

Az Ormánság vasútvonalai. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33858/view/?bbox=2469%2C-10141%2C6121%2C-8631> (Letöltés: 2022. 09. 30.)

A Dozso az „új hullám” évtizedében - A Doktor Sándor – Zsolnay Vilmos Művelődési Ház a nyolcvanas évek alternatív kulturális mozgásaiban¹

1. Bevezető

Pécs a nyolcvanas években egyszerre számított jelentős iparvárosnak és bányászvárosnak, ezért a szocialista (köz)művelődés, illetve a munkásművelődés ideálképeinek megfelelően a művelődési házak (más szóval: művelődési otthonok, kultúrotthonok) fejlett hálózatával rendelkezett. Ezek az intézmények egyszerre működtek koncertteremként, bálteremként, szakkörök, ismeretterjesztő előadások, tanfolyamok helyszíneként, nyugdíjasklubként, könyvtárakként is. A művelődési otthonok funkcióját (az 1945 és 1948 közötti korszak spontánabb szabadművelődési, illetve az 1948 és 1956 közötti korszak erősen átideologizált és voluntarista közművelődési irányelveitől eltérően) az 1958-as *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának irányelvei* című dokumentum a következőkben határozta meg: a korszerű műveltség tömeges terjesztése; a szakmai ismeretek mélyítése az ipari és a mezőgazdasági dolgozók körében; az irodalmi-művészeti nevelés; a művészi ízlés fejlesztése; a kulturális szórakozás elősegítése, a szabadidő tartalmas eltöltése.² A statisztikákban jól mutató eredmények ellenére egyértelmű volt, hogy a látogatók nagyrészt a könnyű szórakozás (zenehallgatás, tánc, italozás, ismerkedés) céljából keresték fel ezeket a létesítményeket: *„A jelentések a sikertörténetek bemutatása után azonban megemlítték, hogy sokan sakkozni, biliárdozni jártak az intézményekbe, vagy pedig a hétvégi, italkiméréssel egybekötött össztáncokat látogatták. Ha a számszerű jelentéseket aprólékosan megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a látogatók jelentős részét a szórakozni vágyó közönség tette ki.”*³

A Dozso története komplex és több szakaszból álló folyamat. 1952-ben hozták létre a Pécsi Porcelángyár művelődési otthonát (a gyár területén álló Mattyasovszky-villában); az 1947-ben alapított Doktor Sándor Művelődési Otthon pedig eredetileg a Király utcai Nemzeti Kaszinó épületét foglalta el. Ez utóbbi 1950-ben költözött át a Mária utca 18. szám alatti épületbe.⁴ 1951-ig

¹ Tanulmányom a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékén 2021 őszén bemutatott *„A Dozso az újhullám évtizedében. A nyolcvanas évek kultúrája egy pécsi művelődési házban”* című kiállítás anyaggyűjtési munkálataihoz kapcsolódik. A kiállítás kurátorai Doboviczki Attila, Havasréti József, Szijártó Zsolt voltak.

² Idézi: Koncz-Papp 1976, 48.

³ Nyári 2017, 161.

⁴ Nyári 2017, 159.

önigazgatási formában tevékenykedett, majd ezt követően (1951. augusztus 12-én) a pécsi városi tanács átvette az intézmény fenntartását, illetve irányítását. Ettől fogva Doktor Sándor Kultúrotthon név alatt, függetlenített vezetővel működött tovább.⁵ A Mária utcai kultúrotthon ekkoriban Pécs elsőszámú művelődési házának számított: „havi 15 000 látogatóval, rendszeres kultúrestekkel, ismeretterjesztő előadásokkal, tanulmányi kirándulásokkal, és országos szinten is kiemelkedő szakköri élettel.”⁶

1981-ben a Mária utcai és a Felsővámház utcai intézmények egyesültek: a fúzió eredményeként létrejött új kultúrotthon a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ elnevezés alatt működött tovább.⁷ Innentől kezdve vált népszerűvé, illetve a hivatalos elnevezés komplikáltsága miatt szinte egyeduralkodóvá a „Dozso” rövidítés, mely alatt a Felsővámház utcában működő intézmény értendő. A fúziót bejelentő 1981-es kiadvány így összegzett: „Működési helyünk, a Felsővámház utca 72. szám alatti szecessziós kastélyépület rekonstrukció előtt áll. Az a célunk, hogy a ház régi szépségét megőrizve az új feladatok megoldására is alkalmassá váljon. Korábbi tevékenységünket szeretnénk kiegészíteni szerteágazó programokkal, hogy a lakóterületen élők és a Zsolnay Porcelángyár dolgozóinak közművelődési igényeit színvonalasan kielégítsük és hozzájáruljunk szabadidejük hasznos eltöltéséhez.”⁸ A programok szerteágazóak voltak: zenés-táncos rendezvények, társalgó, gyermekjátsszókör, zene- és táncoktatás, balett, politikai klub, szabás-varrás tanfolyam, művészetbarát kör. Ezek mellett működött több, saját rangján is elismertté vált helyi szerveződés: a Mecseki Fotóklub, a Mecsek Kórus, a Mecsek Táncegyüttes, a Vizuális és a Grafikai Műhely.

Amennyiben a nyolcvanas évek *alternatív kultúrájára* fókuszálunk, akkor látható, hogy a Dozso alapvetően koncerthelyszíneként működött. Nemcsak az akkor népszerű újhullámos előadók (URH, Európa Kiadó, Neurotic, Bizottság, Vágtázó Halottkémek), hanem a jazzélet (Pege Aladár, Szakcsi Lakatos Béla, Trio Stendhal, Dimenzió) és a kortárs-zenei színtér (180-as Csoport, Amadinda együttes) képviselői is megfordultak a Dozso színpadán. Mindezek mellett a tágabb, tehát nem kizárólag popzenei értelemben vett alternatív színtérhez kötődő egyéb események: filozófiai, művészeti, irodalmi, közéleti viták, színházi produkciók, képzőművészeti kiállítások, filmvetítések is rendszeresen előfordultak a programban.

Jellegzetes korabeli rendezvények voltak a filmvetítésből, zenéből, kulturális beszélgetésekből álló „összművészeti” programok. A hivatalos médiakultúrából példaként említhető a *Stúdió 86* televíziós magazin vendégszereplése a Dozsóban, Érdi Sándorral és Szegvári Katalinnal, mely alkalommal egy-egy Gabriel Garcia Márquez-, illetve Szentkuthy Miklós-portréfilmet is levetítettek

⁵ Baló 1977, 12.

⁶ Nyári 2017, 161.

⁷ Az intézmény történetét 1976-ig lásd Baló 1977, a nyolcvanas évekre pedig Koszits Attila interjút Kosári Auréllal, Orbán Györggyel, Pálmai Tamással, Apró Antal Zoltánnal (Koszits 2020, 232–241; 242–251; 278–285; 293–300).

⁸ Szórolap, 1981 [felelős kiadó: Baló István]. Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár (jelzet: Pécs 625 1981).

az érdeklődőknek.⁹ A korabeli undergroundból pedig hasonló példa lehet Xantus János vendégszereplése, ahol a fiatal rendezőnek a Balázs Béla Stúdióban forgatott filmjeit vetítették, két ismert zenész, Másik János (Európa Kiadó, Dimenzió) és Magyar Péter (Európa Kiadó) közreműködésével.¹⁰ Az efféle rendezvények valójában művészhaknik voltak (adott esetben nem a szocialista szórakoztatóipar képviselőivel, hanem a budapesti underground szcénából ideruccanó alkotókkal), ugyanakkor jól reprezentálták a korabeli underground színterek sajátos network-jellegét is: a különféle szereplők (rendezők, zenészek, képzőművészek, irodalmárok stb.) egyrészt közreműködtek egymás produkcióiban, másrészt egymással szorosan kooperáló művészcsoportokhoz tartoztak.

2. A nyolcvanas évek

Az underground-alternatív kultúra fénykora Pécsen – akárcsak Budapesten és a vidéki egyetemi városokban – a nyolcvanas évekre tehető: a hetvenes éveket még erősen meghatározta a represszív politikai légkör, a kilencveneseket pedig már áthatotta a kultúra piacorientált működése; ekkortól az alternatív kultúra, illetve a szubkulturális lázongás a mainstream mozgások részévé vált. A nyolcvanas évek viszont egyrészt valamiféle átmenet, másrészt a (pártállam szempontjából) a bomlás évei voltak: engedékenyebb kultúrpolitika, mind élénkebb alulról jövő kulturális törekvések, valamint a párhuzamos nyilvánosság formái határozták meg.¹¹

Ebben az időben indulnak hódító útjukra a korszak művészeti kultúráját meghatározó, akkor rendkívül frissnek és vonzónak számító stíluskategóriák: új hullám, posztpunk, új érzékenység, új eklektika, transzavantgárd.¹² Mindehhez társult (és végül mind közül a legnépszerűbbé vált) a „posztmodern” fogalma, egyrészt mint korszakfogalom, másrészt mint stíluskategória. Ezen intellektuális divathullám jellegzetes dokumentumaként is felfogható a pécsi egyetemisták által szerkesztett *Délután p. m.* folyóirat (a *p. m.* rövidítésen keresztül a „posztmodern” szóra is utalva), mely az efféle törekvések megismertetését tekintette céljának.¹³

⁹ Stúdió 86. Vendég: Érdi Sándor, Szegvári Katalin. Videófelvételen Gabriel Garcia Márquez és Szentkuthy Miklós. 1986. március 12 [rendezvényplakát, Apró Antal Zoltán hagyatékából].

¹⁰ Vetítés – koncert – beszélgetés. Balázs Béla Stúdiós filmek: *Diorissimo; Női kezekben*. Rendezte: Xantus János. Zeneszerző: Másik János. Közreműködik: Magyar Péter (Európa Kiadó). 1985. október 23 [rendezvényplakát, Apró Antal Zoltán hagyatékából].

¹¹ Havasréti 2005, 95–98.

¹² Lásd: Hegyi 1983.

¹³ *Délután p. m.* Szerkesztik: Arató Ferenc, Bernáth Gábor, Gyulai Csaba, Kiss Sándor, Mekis D. János, Schindler Endre, Simon Vanda. Pécs, 1990.

Számos körülmény hozzájárult ahhoz, hogy Pécsen a nyolcvanas években igen erőteljes alternatív színtér jöhessen létre, a legkülönbébb képzőművészeti, irodalmi, popzenei, színházi törekvésekkel.¹⁴ A zenei színteret részben a rockzenekarok (HGM, Morris, Klán, Coda), részben az „újhullámos” art punk zenekarok (Bizonytalanság, Pécsi Underground Fórum, Gruppensex, Öreggek Otthona stb.) alkották.¹⁵ A pécsi art punk együttesek hangzását meghatározta, hogy a zenekari tagok többségükben nem voltak képzett zenészek: a harsány megszólás, az amatőr gátlástalanság, az összművészeti jelleg többet számított a professzionális hangszer tudásnál. A fiatal művészek (festők, grafikusok, szobrászok, fotográfusok, irodalmárok, színházi emberek) gyakran közreműködtek egymás produkcióiban.¹⁶ Mindehhez stabil háttérrel biztosított a város fejlettnek mondható művészeti-kulturális infrastruktúrája: a pécsi underground-alternatív színtér szempontjából kiemelkedő szerepet játszó Pécsi Galéria, valamint a múzeumok és művelődési házak hálózata.¹⁷ Pécs diákváros-jellege¹⁸ hasonlóképpen kedvezett az underground-alternatív mozgásoknak. 1983-ban elindult az immár egyetemi diplomát biztosító tanárképzési program; „egységes tanárképzési kísérlet” címszó alatt.¹⁹ Az új szakok (így a magyar-művészettudomány szak) bátrabb hallgatói (Hárs György Péter, Kiss Sándor, Farkas Zsolt, Boda Emese és mások) provokatív akciókkal, merész kiállításokkal, nyilvános performanszokkal²⁰ kísérleteztek, saját lapokat indítottak, ezek voltak az *Igen-nem*, a *Metszet*, illetve az utóbbival jogfolytonos, fentebb már említett *Délután p. m.* folyóirat.²¹

Az alternatív kultúra mozgásai egyszerre kapcsolódtak az első nyilvánosság intézményeihez, illetve az underground színterekhez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a művelődési házak az underground kultúra és a támogatott-hivatalos kultúra közötti hatékony transzferek voltak: a párhuzamos nyilvánosság színtereit alkották. Több szempontból közvetítettek: a mainstream és az underground, az első és a második nyilvánosság, valamint a hivatalos közművelődési elképzelések, illetve az önszerveződés szférái között. A nyitottabb vagy toleránsabb intézményvezetők és népművelők befogadták az alternatív kezdeményezéseket; vitakörként, filmklubként, tanfolyamként legitimálva azokat.

A pécsi művelődési házak között kialakult valamiféle kimondott-kimondatlan munkamegosztás. Az 1975-ben megnyílt Ifjúsági Ház a korszerű infrastruktúrájának köszönhetően bonyolultabb technikai igényekkel fellépő, befutott

¹⁴ Lásd: Havasréti 2020a, Koszits 2020.

¹⁵ Koszits 2020, 171–186.

¹⁶ Lásd: Havasréti 2020a.

¹⁷ Ehhez lásd: Havasréti 2020a, [Koszits] 2022.

¹⁸ Knoll István 1967-es *Diákváros* című filmjére utalva (elemzését lásd: Szijártó 2010, 134–137).

¹⁹ Lásd Lengvári-Polyák 2013, különösen „Az egységes tanárképzési kísérlet (1983–1987)” című fejezetben olvasható dokumentumokat (Lengvári-Polyák 2013, 131–198).

²⁰ Havasréti 2016; Havasréti 2020a, 117–118.

²¹ Havasréti 2020a.

zenekarokat is fogadott, de központi elhelyezkedésének köszönhetően is igen népszerűvé vált a fiatal értelmiség körében: irodalmi és képzőművészi rendezvények, kiállítások, vendégszereplések színesítették programját, Erdély Miklóstól és az INDIGO csoporttól kezdve az underground Stúdió K. csoport (vagy az éppen népszerűsége csúcán álló Hernádi Judit) vendéglődésán keresztül a punkművész Molnár Gergelyig és a filozófus Ancsel Éváig. A kevésbé korszerű infrastruktúrával rendelkező, ráadásul pécsi viszonylatban már a város centrumán kívül elhelyezkedő Dozso a nyolcvanas évek második felében az akkori országos pop-, illetve rockzenei szcéna (benne a new wave szcéna) befogadóhelyeként működött. A peremkerületi (mecsekszabolcsi) Puskin művelődési ház a „fekete bárányok”-ként címkézett renitens előadóknak nyújtott fellépési lehetőséget, így az akkoriban elsőszámú botrányzenekarnak számító Beatricének, valamint az államszocialista zeneipar köreiben ugyancsak népszerűtlen P. Mobil zenekarnak.

3. Értelmiségi viták a Dozsóban

A művelődési házak keretében szerveződő vitakörök, művészetbarát összejövetelek, ismeretterjesztő előadások egyrészt jól illettek az öntevékeny művelődés ideáljához és célkitűzéseire. A Dozso Művészetbarát Körének programnyilatkozata alapján jól látható, hogy e körök tevékenységében, céljaiban szorosan összekapcsolódott egymással az értelmiségi vitakultúra fejlesztése, valamint a közösségépítés igénye a lokális „alternatív-autonóm” nyilvánosság megteremtésének szándékával: *„Egyre többet hallunk, olvasunk, beszélünk arról, hogy az emberek elszigetelődnek egymástól, nem találkoznak, nem beszélgetnek életükről, munkájukról, tevékenységükről. Az alkotók legfeljebb szűk szakmai körben készülnek új feladatokra, és nincs olyan fórum, asztaltársaság, ahol problémáikról, eredményeikről a közönség és más érdeklődők véleményéről hallhatnának. Városunkban ez talán még fokozottabban jelentkezik; erről vallanak költők, újságírók, közművelődési szakemberek egyaránt”*.²² Mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy a dialógus, a párbeszéd, a beszélgetés (hiánya, illetve igénye) a korszak értelmiségi közbeszédének igen jellegzetes alkotórészének, diskurzusmotívumának számított, az underground, valamint az első nyilvánosság különféle fórumain egyaránt.²³

Az efféle rendezvényeken a kommunista rendszert kritikával illető (a korszak rendpárti zsargonjával élve: „ellenzékieskedő”) hangok is megfogalmazódtak. Ezt elősegítette az efféle vitakörök *félnyilvános* jellege is: a meghívottak és a közreműködők e közegben többet megengedhettek maguknak, mint a hivatalos nyilvánosság fórumain. A Dozso művészetbarát körének keretében²⁴

²² [Kosári] é. n.

²³ Az előbbire lásd a *Lélegzet* elnevezésű underground „élő folyóirat” tevékenységét (Havasréti 2005, 125–128); utóbbira pedig Hegyi Béla írását (Hegyi 1985).

²⁴ A teljes képhez hozzátartozik, hogy a Dozso egyes programjai nem feltétlenül a kultúrotthon falain belül valósultak meg, a „művészetbarát kör” beszélgetéseire

színházi emberek, irodalmárok, történészek, közgazdászok, szociológusok, egyéb szakemberek részvételével zajló beszélgetések is olyan kérdésekkel foglalkoztak, melyek a programfüzet lapjain még elfogadható formában tűntek fel, de a ténylegesen elhangzottak az első nyilvánosság tűrőképességét már próbára tették volna. Még a Mária utcai korszakban, 1978-ban indult a *Beszélgetések tudományról, művészetről* elnevezésű programsorozat, ahol többek között Alexa Károly kritikus, Granasztói Pál építész, Varga Domokos író, Maróti Andor művelődéstörténész, 1979-ben pedig Csányi Vilmos etológus, Tarján Tamás kritikus, Hankiss Elemér irodalomtörténész és szociológus, Frank János művészettörténész, Eörsi István drámaíró; 1980-ban Marczisovszky János művelődéstörténész, Csepeli György és Gombár Csaba szociológusok, valamint Ancsel Éva filozófus és Liska Tibor közgazdász voltak a meghívottak.²⁵

A sorozat célkitűzése az információcsere, a látókörbővítés, a kihívásokra hatékonyan reagálni képes értelmiségi magatartás formálódásának elősegítése volt. „*Vitáink egy olyan szellemi magatartás kialakítását szolgálják, amelyekre épp úgy jellemző a szilárd meggyőződés, mint a nyitottság, fogékonyság az új jelenségek, tények, mozgások, gondolatok iránt. Jelenünk megértésének és jövőnk formálásának igénye nemcsak kíváncsiságot tesz a friss ismeretekre alapuló korszerű és rugalmas álláspont kialakítását, hanem meg is követeli.*”²⁶ A „szilárd meggyőződés” fordulat vélhetően arra is utalt, hogy a szóban forgó kötetlen eszmecserék nem vezetnek majd helytelen politikai következtetések levonásához. A programot a pécsi pártszervek képviselői, illetve az állambiztonság ügynökei egyaránt figyelemmel kísérték; Eörsi szerepléséről beszúgójelentések²⁷ készültek, a Marczisovszky-féle előadásból pedig pártbizottsági botrány kerekedett.²⁸

Lássuk az Eörsi-beszélgetés példáját. „*Témák: A személyiség szerepe életünkben és irodalmunkban. Morális magatartásmódok és ezek konfliktusai az életben és a drámában. Gondolkodás és ihlet; intellekta [sic] és líra. Az elméleti gondolkodás hatása a gyakorlatra. A groteszk és társadalmi alapjai. Tragikum és konszolidáció. A modernség kritériumai. A kísérlet szerepe színházban, irodalomban. A művészi szuverenitás akadályai.*”²⁹ A szöveg semmi olyasmit nem tartalmazott, és semmit nem ígért, ami ne szerepelhetett volna az akkori első nyilvánosságban, mondjuk az *Élet és Irodalom* hasábjain. Ugyanakkor az olyasféle kifejezések, mint a morális magatartásmódok eltéréseiből származó konfliktusok, vagy a művészi szuveren-

például a Nevelők Házában (Pécs, Szent István tér 17.) került sor.

²⁵ *Beszélgetések tudományról, művészetről* 1981 [felelős kiadó: Baló István]. Forrás: Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár (jelzet: Pécs 625 1981).

²⁶ *Beszélgetések tudományról, művészetről* 1981 [felelős kiadó: Baló István]. Forrás: Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár (jelzet: Pécs 625 1981).

²⁷ Szőnyi 2012, 390–392; Koszits 2020, 234–238.

²⁸ Koszits 2020, 235–236.

²⁹ A Dozso Művészetbarát Körének programja. *Irodalom, színház* [felelős kiadó: Baló István]. Beszélgetés Eörsi Istvánnal, kérdező: Szikora János. Forrás: Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár (jelzet: Pécs 625 1979).

nitás akadályaival kapcsolatos dilemmák a politikai alkalmazkodásra, az ellenszegülésre, a cenzúrára történő utalásokként is érthetőek voltak a megfelelő érzékenységgel rendelkező fülek számára.

Az „Albert” fedőnevű (jólismert újságíróként dolgozó) III/III-as pécsi ügynök ugyanakkor arról számolt be jelentésében, hogy az Eörsi-beszélgetés politikai szempontból elfajult. Szó esett Lukács Györgyről, Nagy Imre megítéléséről, 1956-ról, melyet Eörsi szerint maga Lukács György is népfelkelésnek minősített.³⁰ Az ügynök körmonfont megfogalmazása szerint „Eörsi István kifejezetten nem lázított”, de az általa megosztott információkkal „feltehetően nem államrendszerünk mellé állította ezt a fiatal értelmiségi csoportot.”³¹ A jelentést értékelő Fóris Gyula állambiztonsági őrnagy ennél messzebbre ment, erőteljesebben hangsúlyozta a program veszélyességét, miszerint Eörsi „egyértelműen ellenállásra buzdította” közönségét és a közreműködőknek a rendezvényt „lényegében sikerült ellenzéki fórummá változtatniok.”³² A művészetbarát kör példáján keresztül jól nyomon követhető az efféle vitakörök közegének szinte szükségszerűen végbemenő átpolitizálódása: a látókörbővítéstől indulva egészen az ellenzékinék minősített megnyilvánulásokig. Miként Kosári Aurélt, a rendezvény házigazdáját illetően Fóris megfogalmazta: „[a]z intézményben működő művészetbarát kört olyan fórummá akarja fejleszteni, ahol nyilvánosságra nem hozható, vagy még feltáratlan társadalmi kérdéseket vitatnának meg.”³³

4. Zenekarok a DOZSO színpadán

A Dozso (az 1981-es fúziótól az 1996-os bezárásig) a pécsi pop-rock zenei koncertélet egyik meghatározó helyszíneként működött. Az itt dolgozó népművelők – Kosári Aurél, Pálmai Tamás, majd Apró Antal Zoltán – fontosnak tartották, hogy a kortárs popzenei mozgások helyet kapjanak a programban, nem csak az akkor igen népszerű újhullámos előadók (URH, Európa Kiadó, Neurotic, Bizottság, Vágtázó Halottkémek stb.), hanem a jazz-élet képviselői (Pege Aladár, Dimenzió), illetve az olyan népszerű szólóelőadók („bárdok”) is, mint Dinnyés József, Cseh Tamás, Dévényi Ádám. Popzenei szempontból a Dozso profilja elsősorban a budapesti *new wave* szintér előadóinak befogadása volt: „A megtűrt alternatív előadók ugyanis peremhelyzetben voltak, amennyiben zenekarként nem jelenhettek meg hanglemezeik, dalaikat nem játszotta a rádió. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem rögzített zeneként léteztek, így aki meg akarta hallgatni őket, annak vennie kellett a fáradságot, hogy elmenjen egy-egy koncertjükre.”³⁴ A koncertek egyébként nagyrészt nyereségesek voltak, ami a krónikus pénzhiánnyal küsz-

³⁰ 1956-nak, benne Nagy Imre szerepének a hivatalostól eltérő értékelése a korszak legfőbb politikai tabui közé számított.

³¹ Idézi: Szőnyei 2012, 2. kötet, 391–392.

³² Szőnyei 2012, 2. kötet, 392.

³³ Idézi: Koszits 2020, 235.

³⁴ K. Horváth 2021.

ködő fenntartók szemében elfogadhatóvá tette a politikai szempontból esetleg vitathatónak tűnő, vagy botrányművész hírében álló előadókat is.

Az URH és a Bizottság együttesek Kosári Aurél kapcsolatainak köszönhetően léptek fel Pécsen, utóbbiak nagysikerű koncertje a Káptalan utcai Szabadtéri Színpadon ugyancsak a Dozso és Kosári szervezésében történt.³⁵ A Dozso külső helyszínén megtartott rendezvénye volt a Pálmai Tamás által szervezett Új Hullámos Rock Kupa a Balokány-ligetben, melynek győztese a pályakezdő Első Emelet zenekar volt.³⁶ A *new wave* szintér intenzív szerepeltetése Apró Antal Zoltán működésének időszakában történt. „A magyar újhullám abban az időben épp csúcsra járt, tehát nem az eleje, nem a közepe és nem is a leszálló ága volt. A műfaj viszont nem igazán érdekelte a konkurens művelődési házakat” – miként egy interjú során fogalmazott.³⁷

A Dozso hangulata sok tekintetben eltért a pécsi művelődési házak átlagától. Az újonnan épült modernista épületekben elhelyezett intézményekhez képest (Ifjúsági Ház, Ságvári Endre Művelődési Otthon) lepusztultnak, szakadtnak, korszerűtlennek számított, a peremkerületi, lényegében előadóteremből, irodából és büféből álló művelődési házaktól viszont megkülönböztette, hogy építészettörténeti szempontból is figyelemreméltó (2001-ben műemlékké is nyilvánított) szecessziós épületben helyezkedett el. „[A] DOZSO épületének a maga kissé szakadt kultúrház feelingjével [...], a büfével, a fapadlós színházteremmel, a kicsit dübörgő, visszhangzó akusztikával, színpadtechnikával megvolt a sajátos hangulata.”³⁸ E költői leromlottság a kilencvenes évek első felében érte el tetőpontját, ebben az időszakban a Dozso már nem volt más, mint egy lepusztult és barátságtalan koncertterem.

5. Koncertplakátok

A Dozso működésének talán leglátványosabb grafikai dokumentumait a fennmaradt koncertplakátok alkotják.³⁹ A nyolcvanas évek *new wave* plakátjait egyszerre határozta meg az erőszakos figyelemfelhívó jelleg (ugyanis az akkori kulturális élet peremén működő zenekarok esetében a plakát volt a közönség elérésének elsődleges médiuma), illetve valamiféle, az akkor divatozó „új szenzibilitás” képnnyelvével átszőtt *Do it Yourself*-esztétika. Irkafirkák, zsarolólevél-tipográfia, szürreális humor, indusztriális jelképek, a science fiction, a pornográf újságok, a törzsi kultúra világából átemelt motívumok határozták meg ezt a sajátos plakátkultúrát, illetve a hozzá kapcsolódó vizuális nyelvet.⁴⁰

³⁵ Koszits 2020, 132, 239–240.

³⁶ Koszits 2020, 139–140.

³⁷ Idézi Koszits 2020, 295.

³⁸ Idézi Koszits 2020, 296.

³⁹ A „Dozso az új hullám évtizedében” kiállításon bemutatott, jelen tanulmányban is hivatkozott plakátanyag Apró Annamária tulajdona. A megvalósításához nyújtott segítségét itt is köszönöm.

⁴⁰ Lásd ehhez: Zombori 2017; Katona 2017.

Mindezek feltűnnek a Dozso koncertplakátjain is. Kivételek természetesen voltak, de az újhullámos stílustól távolabb elhelyezkedő, konvencionálisabb képanyalval rendelkező plakátok is hasonlóképpen tanulságos, sokféleképpen értelmezhető kordokumentumok.

A fennmaradt anyagból úgy tűnik, az előadók minden fellépésükre új posztert terveztek, vagy terveztek; részben ez is indokolja a fennmaradt anyag gazdagságát. A rendelkezésre álló Dozso-anyagban csupán három olyan plakát található, mely egészében vagy motívumait tekintve a nyolcvanas évek new wave koncertplakátjait bemutató *Pokoli aranykor* kötetben is felbukkan. Az egyik a Milleniumi Földalatti Vasút 1987. március 27-ei pécsi fellépését hirdeti, mely a helyet és az időpontot nem számítva teljesen azonos a zenekar budapesti fellépésére vonatkozóval.⁴¹ Dévényi Ádám pécsi koncertjének plakátján pedig ugyanaz a portréfotó látható, mely az előadó „Pesti Dalok” című műsorát hirdette.⁴² Az ef Zámbo István-féle Happy Dead Band pécsi koncertplakátja egyedi munkának tekinthető, de a zenekar budapesti poszterein, illetve ef Zámbo István korabeli képzőművészeti munkáin is megfigyelhető csontmotívum ezen is felbukkan.⁴³

A Pécsen készült plakátok egy része a korszak tipikus: jelekkel, emblémákkal, színekkel, meghökkentő ötletekkel operáló „újhullámos” vizuális megoldásait hordozza, többi részük pedig gyors kézzel felvázolt rutingrafika. Néhány érdekesség: a Cseh Tamás és Csengey Dénes *Mélyrepülés* című estjét hirdető nagyon puritán, sötét színvilágú plakáton⁴⁴ Schaár Erzsébet Pécsen elhelyezett „Utca” című szobrának részlete látható; a Trió Stendhal 1987-es plakátjához⁴⁵ pedig Hans Arp szobrának reprodukcióját használták fel, vélhetően Herbert Read *A modern szobrászat* című könyvéből kifotózva.⁴⁶ A plakátok jelentős része erősen illusztratív: a Szexepil zenekar poszterein női fenék, felnagyított női mellbimbó, a HBB *Üvöltés* című műsorának plakátján üvöltő fej, Pege Aladár fellépésének plakátján nagybőgő látható.⁴⁷ A hirdetések alapján nyomon követhetők a jegyárak is: szólóban fellépő művész esetében 30-40 forint, zenekar esetében 50-60 forint, a 70-80 forintba kerülő belépő már a plafonnak számított. Ebben az időszakban egy szebb könyv ára 100 forint, egy könnyűzenei hang-lemez 90 forint körül mozgott.

6. A Dozso a pop-történeti emlékpontok sorában

Mind Európában, mind a globális szintén egyre érzékelhetőbb a törekvés, hogy a pop-rock zene történetében fontos szerepet betöltő helyszíneken emlék-

⁴¹ Vö. Rideg 2017, 253.

⁴² Vö. Rideg 2017, 375.

⁴³ Vö. Rideg 2017, 241.

⁴⁴ Csengey Dénes – Cseh Tamás: „Mélyrepülés”. 1986. november 26.

⁴⁵ „Trió Stendhal” jazz-rock együttes koncertje a DOZSO-ban. 1987. október 16.

⁴⁶ Vö. Read 1968, 146.

⁴⁷ Sorrendben: Szexepil lemezbemutató koncert. 1988. március 2.; HBB: *Üvöltés*. 1987. november 11.; Pege Aladár és együttese. 1986. január 3.

táblákat helyezzenek el, beemelve őket egyrészt a kulturális kánonalkotás elvontabb, másrészt a kulturális turizmus ösztönzésének sokkal konkrétabb gyakorlataiba. E folyamatok egybeesnek azzal a felismeréssel, hogy a popzene története ugyanolyan tiszteletreméltó része a nemzeti kulturális örökségnek,⁴⁸ mint az építészet, a képzőművészet, a zene, az irodalom, valamint azzal a törekvéssel, hogy a popzene történetét a turisták által könnyen felkereshető (jellemzően nagyvárosi) helyszínekkel kössék össze. Napjainkra Budapesten is számos, pop történeti, rocktörténeti, jazztörténeti szempontból jelentős alkotóhoz kapcsolódó emléktáblát találhatunk, például Barta Tamás, Radics Béla, Pege Aladár, Erdélyi Zsolt (aka Tommy Ramone), Bencsik Sándor, Cseh Tamás valamikori lakóhelyein. Nagy-Britanniában az (egyébként nem kizárólag popzenészekre vonatkozó) Blue Plaque emléktáblák hálózata hívja fel az érdeklődők figyelmét a brit popzene története szempontjából fontos szerepet betöltő épületekre: például Freddie Mercury, John Lennon, David Bowie, Jimi Hendrix egykori lakóhelyeire, szülőházaira. E táblák hagyománya régi: a 19. század második felében indult kezdeményezés végül 1986-ban integrálódott a *British Heritage* program munkájába.⁴⁹ Magyarországon a NKA Hangfoglaló Program keretében kihelyezett *Poptörténeti emlékpontok* hasonló felfogást követnek, noha az itthoni emléktáblák kevésbé személy-, mint inkább intézmény-centrikusak, és több információt tartalmaznak a Blue Plaque táblák sokkal tömörebb és formálisabb szövegeihez képest. Pécsen pillanatnyilag öt ilyen táblát találhatunk, a Dozso, a Szenes Klub, a Hard Rák Café, A Gyár, a Szabadtéri Színpad, valamint az Ifjúsági Park emlékpontjain. A Koszits Attila zenei újságíró által megszövegezett Dozso-emléktáblán az intézmény rövid története, valamint az itt fellépő előadók, zenekarok névsora található, az Európa Kiadótól kezdve a Kispál és Borzon keresztül Cseh Tamásig.⁵⁰

7. Összefoglaló

A Dozso története – illetve e történet itt vizsgált szegmense – számos olyan eseményt, jelenséget, szempontot foglal magába, mely helytörténészt, művelődéstörténészt, szociológust, kultúra- és popzenekutatót egyaránt érdekelhet. Jól megragadható és elemezhető e történeten keresztül a korabeli alternatív nyilvánosságok létrejöttének és működésének folyamata, egy szocialista nagyváros közművelődésének bizonyos kérdései, a *new wave* korszak dizájn-története, esztétikája, zenei törekvései, továbbá azok a kölcsönhatások, melyek a korabeli underground-alternatív színterek, illetve az első nyilvánosság színterei között valósultak meg.

⁴⁸ Barna 2018, Havaséti 2020b.

⁴⁹ Lásd: *Celebrating People & Place* é. n.

⁵⁰ [Koszits] 2022.

Bibliográfia

Adattári források

Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár

Kéziratok

[Kosári] é. n. = Kosári Aurél: *Tervezet a Művészetbarát Körről*. Kiadatlan gépirat, a szerző tulajdona.

Könyvek, tanulmányok, szakkikkek

Baló 1977 = Baló István: *A név kötelez. A pécsi Doktor Sándor Művelődési Ház története*. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa – Doktor Sándor Művelődési Központ, Pécs, 1977.

Barna 2018 = Barna, Emília: Preserving popular music heritage in Hungary. In: Baker, Sarah–Strong, Catherine–Istvándity, Lauren–Cantillon, Zelmarie (eds.): *The Routledge Companion to Popular Music History and Heritage*. Routledge, London – New York, 2018, 348–357.

Celebrating People & Place é. n. = *Guidance and Commemorative Plaques and Plaques Schemes*. English Heritage, London, é. n.

Havasréti 2005 = Havasréti József: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Typotex, Budapest, 2005.

Havasréti 2016 = Havasréti József: „Performansz a zebrán”. Széljegyzet a pécsi alternatív kultúra történetéhez. In: Bódi Jenő–Maksa Gyula–Szijártó Zsolt (szerk.): *Médiakutatás és mindennapi élet*. Gondolat – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 2016, 75–89.

Havasréti 2020a = Havasréti József: Pécs az „új hullám” évtizedében. In: *Médiakutató* 21:1 (2020. tavasz), 115–122.

Havasréti 2020b = Havasréti József: A magyar pop-rock zene kulturális emlékezetről. Ignácz Ádám (szerk.): *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek perspektívák*. Rózsavölgyi, Budapest, 2020, 413–431.

Hegyi 1983 = Hegyi Lóránd: *Új szenzibilitás. Egy művészeti szemléletváltozás körvonalai*. Magvető, Budapest, 1983.

Hegyi 1985 = Hegyi Béla: *Beszélni is nehéz*. Gondolat, Budapest, 1985.

Katona 2017 = Katona Anikó: A plakát nem plakát – ellenállás a stílus nyelvéen. In: Rideg Gábor (szerk.): *Pokoli aranykor. New wave koncertplakátok a '80-as évekből*. Kieselbach, Budapest, 2017, 206–213.

Koncz–Papp 1976 = Koncz Gábor–Papp Margit (szerk.): A művelődési otthonok harminc esztendeje. In: *Kultúra és Közösség* 3:2 (1976), 42–56.

Koszits 2020 = Koszits Attila: *Pécs Underground '80. Ellenkultúra, progresszív és avantgárd [sic] tendenciák*. To Hungary Kft., Pécs, 2020.

- Lengvári–Polyák 2013 = Lengvári István–Polyák Petra (szerk.): *A pécsi bölcsészkar bölcsője. A Pécsi Tanárképző Főiskola egyetemi karrá válása és az egységes, egyetemi szintű tanárképzési kísérlet*. PTE BTK, Pécs, 2013.
- Nyári 2017 = Nyári Tamás: Tanácsi és üzemi kultúrotthonok Pécssett, a Rákosi-korszakban. In: *Taylor* 9: 3-4 (2017), 158–165.
- Rideg 2017 = Rideg Gábor (szerk.): *Pokoli aranykor. New wave koncertplakátok a '80-as évekből*. Kieselbach, Budapest, 2017.
- Szijártó 2010 = Szijártó Zsolt: Filmre írt városképek: a Kádár-korszakbeli Pécs vizuális történelméhez. In: Havasréti József–K. Horváth Zsolt–Szijártó Zsolt (szerk.): *A város láthatatlan mintázata. Pécs városa mint az emlékezet helye*. Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 2010, 123–142.
- Szőnyei 2012 = Szőnyei Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956-1990*. 1-2. kötet. Noran Könyvesház, Budapest, 2012.
- Zombori 2017 = Zombori Mónika: New wave plakátkultúra. In: Rideg Gábor (szerk.): *Pokoli aranykor. New wave koncertplakátok a '80-as évekből*. Kieselbach, Budapest, 2017, 128–161.

Internetes hivatkozások

- K. Horváth 2021 = K. Horváth Zsolt: Belül tágasabb. In: Jelenkor Online <http://www.jelenkor.net/visszhang/2247/belul-tagasabb> (Utolsó letöltés: 2022. október 27.)
- [Koszits] 2022 = n. n. [Koszits Attila]: *Dozso*. In: Beatkorszak.hu <http://beatkorszak.hu/poptorteneti-emlekpontok-pecs> (Utolsó letöltés: 2022. október 23.)

A dél-dunántúli evangéliumi misszió néhány érdekes kérdése a 19–20. század fordulóján

A Ráczkozári (Egyházaskozári) Baptista Gyülekezet német nyelvű anyakönyve kalandos utat járt be. Első bejegyzése 1923-ban keletkezett, és nyomon követhető benne a ráczkozári és a szomszédos falvak baptista missziója. Lehmann János prédikátor a második világháborút követő kitelepítés során magával vitte Németországba, majd az Egyesült Államokba. Onnan került vissza a családtól Theo Kübler közvetítésével a Magyarországi Baptista Egyház Országos Levéltára Pécsi Fiókjának tulajdonába. Azonban nem a könyv viszontagságos utazása a legérdekesebb, hanem az, hogy szerepel benne egy név, melyet átolvasása során nem tudtam sehová sem elhelyezni. Mivel apai ágon magam is egyházaskozári származású vagyok, a nevek nagyon ismerősen csengtek. Egyháztörténelmi tanulmányaim, valamint a családi és a gyülekezeti emlékezesek kapcsán az anyakönyvben említett bemerítő lelkipásztorok sem voltak idegenek számomra, egyet kivéve: Kolle Viktor. Ki ez az ember, aki már 1914-ben baptizált Bika-lon, amikor a Laub-féle közösség még nem alkalmazta a hitvalló keresztséget, Tékesen pedig akkor, amikor még nem is volt ott evangéliumi közösség?

Néhány érdekes döntés is született abban az időben, melyeket most, ilyen távlatból nehéz megfejtetni. Miért lett metodista a kaposszekcsői evangélikus közösség, mely vélhetően egy különös személyiség, Reichert Gyula akkor még evangélikus, majd később metodista és baptista lelkész munkássága nyomán jött létre? Miért lett baptista a ráczkozári evangélikus közösség (ekléziola) nagyobbik része? Miért lett szabadkeresztyén a hegyhát első bibliás mozgalma, a bikali közösség? Mi köze mindehhez a Brit- és Külföldi Bibliatársulatnak? No meg kik azok a kolportőrök?

E témákról szeretnék személyes, és mások számára nehezen hozzáférhető források alapján néhány gondolatot felvetni. Nem titkolt célom, hogy kedvet csináljak az egyháztörténelmi munkákban is nagyon kevés figyelmet kapó dél-dunántúli evangéliumi „mozgolódások” kutatásához, valamint ösztönözzem a meglevő kezdemények felekezeteken túli összehangolását.

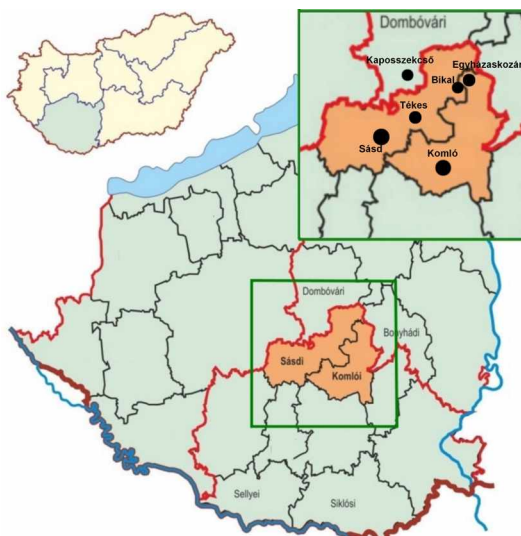
A Csorba Győző Könyvtárral együttműködve a pécsi baptista gyülekezetek 2019-ben egy kiállítást szerveztek a gyülekezet megalakulásának 130 éves évfordulójára. Ennek kapcsán erősödött meg kapcsolatunk oly mértékben, hogy amatőr kutató létemre¹ lehetőséget kaphattam, hogy előadást tarthassak a helytörténelmi konferencián.

¹ Már 11 éve élek Pécsen, mint a Pécsi Baptista Gyülekezet lelkipásztora. Hobbim a régió evangéliumi mozgásainak kutatása, leginkább a 20. század első évtizedeiben. A családi hagyományok is ösztönző forrásokat biztosítottak számomra, így jutottam el e témához.

Elsőként néhány szóban szeretném körülírni a címet, pontosítani a témát.

Valójában a Baranyai Hegyhát néhány településéről lesz szó: Bikkal, Egyházaskozár (korábban Ráckozár), Kaposszekcső és Tékes. Forrásaim ezekre a helyekre tereltek figyelmemet.

Az „evangéliumi misszió” kifejezés is megérdemel egy kis előzetes figyelmet. Az „evangélium” szó előadásomban nem a Szentírás részeként ismert, Máté, Márk, Lukács és János írásaira utal, hanem szó szerinti értelemben az Örömmüzenetre. Istennek arra a mondanivalójára, amely, ha eljut az ember értelmén túl a szívéig is, és elfogadjuk állításait, akkor mélyreható változásokat eredményez az ember gondolkodásában és életvitelében: „Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten ereje az, minden hívőnek üdvösségére...”² Ezt az elfogadást, az Istenhez fordulást nevezzük megtérésnek, az eredményét pedig újjászületésnek. Azokat a lelkeségi irányokat nevezem evangéliuminak, melyekben a megtérésnek és az újjászületésnek kiemelkedően fontos szerepe van, és ennek következtében tagjai igyekeznek a Szentírás szerint, vagyis az evangélium szerint élni. Ezen belül pedig a baptista, a metodista és a szabadkeresztyén (testvérgyülekezeti) lelkeségi irányok kerülnek elő. Nem kívánom a többi kisegyházi mozgalmakat kizárni az „evangéliumi” táborból, de az általam kutatott térben és időben ezekkel találkozunk.

1. ábra Az érintett települések elhelyezkedése

A tékesi misszió első gyümölcsei

1914 tavasza ugyanolyan volt, mint az előző évek eleje. Egy eldugott hegyháti falu egyszerű földművese legalábbis vajmi keveset sejtett a gyülekező sötét felhőről. Nem tudhatta, hogy az ő sorsát is meghatározza a közelgő háború, és bár túléli a fronton átélt borzalmakat, haza már nem jut. Márcz Pétert 1918-ban Kaposváron elragadta a harcterről magával hozott malária. Erről fiának a családi bibliában található bejegyzéseiből is tudhatunk.³

A tavasz magával ragadó lehetett a földből élő ember számára, hiszen kora gyermekkorától fogva tanúja volt a természet újjászületésének. Most

² Róm 1,16. (Biblia 1972.)

³ Márcz Henrik és Eichel Margit családi bibliája a szerző tulajdonában van.

1. kép Tékes látképe (A szerző felvétele)

azonban, 1914 tavaszán saját életének új indulását is megélhette. Ismeretlen volt a férfi, aki az Isten szeretetéről szóló örömhírt hozta, de lelke szomjasan itta, majd be is fogadta Isten életető üzenetét. Aztán bemerítkezésével pecsételte meg döntését, és így tett tanúságot életre szóló elhatározásáról, hogy már nem hagyja ki Istent életéből.

Meg vagyok győződve arról, hogy Péter dédapám Isten küldöttének tekintette Kolle Viktort, kinek neve számomra teljesen idegenül csengett. Meglepő helyen találkoztam ezzel a névvel: a Dél-Dunántúl missziós mozgalmában ismeretlen személy a ráckozári (egyházaskozári) baptista anyakönyvben⁴ nyolc bejegyzésben szerepel bemerítőként, ezek közül öt bikali és három tékesi.

Az anyakönyv német anyanyelvű, Kasselban nyomtatták a német baptisták nyomdájában. 1923-ban kezdték használni Ráckozáron, de a bejegyzések korábbi eseményeket is rögzítenek.

Az említett tékesi bemerítések 1914 májusában történtek.⁵ A későbbi mozgalmass evangéliumi életből aztán teljesen eltűnik ez a férfi, sehol nem találni nyomát vidékünkön. Teljesen véletlenül találkoztam újból Kolle Viktor nevével. Weil György, azóta elhunyt idős, németországi bibliagyűjtő ajánlódokozott gyülekezetünknek egy 1690-es nyomtatású Zürichi Bibliát, és a csomagba beletett néhány fénymásolt lapot Friedrich Teutsch *Ein Leben nur* című könyvéből.⁶

A szerző a hermannstadti (nagyszebeni) baptista misszió történetével kapcsolatban beszél Kolle Viktorról, aki könyvterjesztéssel foglalkozott. Ké-

⁴ BLP Ráckozári anyakönyv 1923.

⁵ BLP Ráckozári anyakönyv 1923, 81, 86 és 87. belépési sorszámok.

⁶ Teutsch 1999, 166–168.

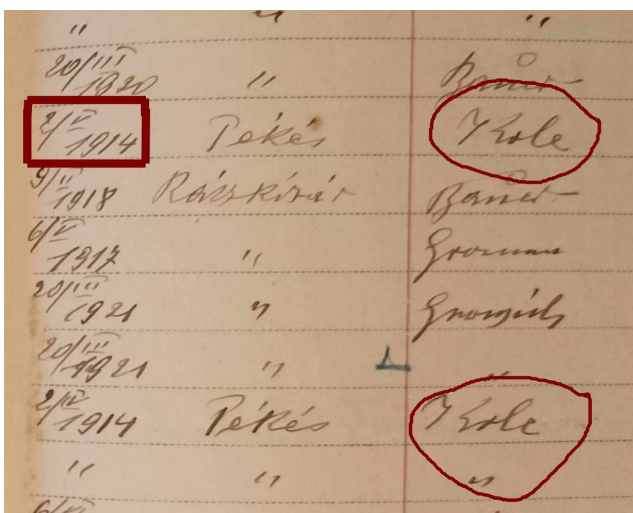
sőbb a romániai szabadkeresztyén miszsió történetében⁷ is találkozam vele, így vált kissé világosabbá e titokzatos személy életének egy része. Tapétázó és szobafestő mesterként Temesváron találkozott a baptistákkal, és Meyer Henrik budapesti baptista prédikátor által bekerítették, csatlakozott a gyülekezethez. 1904-ben költözött Nagyszebenbe, majd hamarosan Berlinbe ment tanulni az Allianz

Bibliaiskolába, melyet a német pietista mozgalom hozott létre 1905-ben, a kelet-európai misszió támogatására.⁸ Ez a lépése eltávolította a baptistáktól, és testvérgyülekezeti irányba lépett tovább. 1914-ben bevonult katonának, ahonnan 1918-ban tüdőbajjal bocsátották el. 1926-ban halt meg betegsége miatt.⁹

A dél-dunántúli evangéliumi misszióban így, ismeretlenül is nem elhanyagolható szerepet töltött be. Valamilyen, általam ismeretlen okból és céllal 1914 tavaszán eljött Észak-Baranyába az evangéliumot hirdetni. Tékesen az ő munkája nyomán indulhatott bibliás misszió, és nagy valószínűséggel Laub János, bikali missziómunkás életében a szabadkeresztyén lelkiség felé indulásában is szerepe lehetett.

Itt néhány szót szükséges írni a baptista, a szabadkeresztyén és a metodista lelkiségi irányról. Mindegyik mozgalom hitelveiben sarkalatos kérdés az Istennel való folyamatos és személyes kapcsolat, melyre a megtérésen keresztül lehet eljutni. A testvérgyülekezeti gondolkodásban a hitvalló keresztség (bemerítés) nem feltétlenül követi ezt a lelki eseményt, a megtért személy – amennyiben gyermekkorában megkeresztelték – választhat, hogy aláveti magát ennek, vagy nem. Éppen ezért az ilyen irányba elinduló közösségek nem feltétlenül léptek ki a nagyegyházi gyülekezetből. A baptisták viszont határozottan elvárták a megtérő, azaz Jézus Krisztus váltságát elfogadó személytől azt, hogy e döntését a hitvalló keresztséggel is megpecsételje. A metodisták, akik az anglikán egyházból indultak ki, megmaradtak a gyermekkeresztségnél.

A baptista közösségben a prédikátorok általában teljes idejüket a szolgálatra szánták, és a gyülekezet támogatta őket ebben anyagilag. A szabadke-

2. kép Bejegyzések a ráczkozári anyakönyvben
(A szerző felvétele)

⁷ Rusu 2015, 125.

⁸ Sauer 1955.

⁹ Teutsch 1999, 166–167.

resztyén gyülekezetekben még az országos tekintélyű vezetők is világi foglalkozásuk mellett prédikáltak, szolgáltak a gyülekezetekben (pl. Kiss Ferenc orvosprofesszor Budapesten). A metodisták a legerősebben szervezett közösség, püspöki rendszerben végzik szolgálatukat.

Bikal

Térjünk vissza a Hegyhátra, Tékes után Bikalra! Laub János¹⁰, aki az én gyermekkoromban idős, tekintélyes baptista lelkipásztor volt, és még ma is élnek olyanok, akik nagy tisztelettel hallgatták tanítását, Bikalon, egy kis evangélikus bibliás közösségben nőtt fel és tért meg, melyet édesapja indított el. János 1914-ben elment a berlini Allianz Bibliaiskolába, ahol egy évet töltött. Később is gyakran járt oda, sőt, Meláth József pécsi baptista lelkipásztor szerint misszionáriusuk volt,¹¹ vagyis őt támogatva igyekeztek e környéken szabad gyülekezeteket építeni. Így lett szabadkeresztyén irányultságú a bikali misszió. Zárójelben jegyzem meg, hogy Kolle Viktor nagyszebeni tevékenysége arra utal, hogy ő is külföldi támogatással igyekezett szabadkeresztyén irányú missziót végezni, kevesebb eredménnyel.¹²

Miért pont Berlinbe, a későbbi Wiedenest Bibliaiskolába ment Laub János? Saját naplója szerint egy útfélen talált szórólap hívta fel a figyelmét az intézményre.¹³ Érdekes, hogy Kolle Viktor, aki 5–6 évvel korábban diákja volt ennek a bibliaiskolának, éppen 1914-ben, mikor Laub János megtalálta a szórólapot, járt a környéken. Vajon a fiatal János ismerte-e Viktor testvért, a távoli vidékről jött prédikátort? Elég részletes naplójában erről nem tesz említést, és azt tudjuk, hogy ebben az időben a bikali közösség még nem gyakorolta a hitvalló keresztséget. Akit Kolle Viktor itt bemelegített, azok a szomszédos, ráckozári baptista gyülekezethez csatlakoztak.¹⁴ Később biztosan ismeretségbe kerültek, hiszen a húszas évek elején közösen látogatták a wiedenesti bibliaiskola nyári konferenciáit.

Gondolom, az olvasók most kapkodják a fejüket: Ráckozár, Tékes, Nagyszeben, Bikal, Berlin, Wiedenest, baptisták, szabadkeresztyének, evangélikus bibliás közösség... Hogyan függ mindez össze? Én magam is sokat töröm a fejem a felvetődő kérdéseken. Különös vidék volt ez a baranyai Hegyhát, komoly lelki megmozdulások történtek a 19–20. századfordulója környékén. Most tekintsük át az észak-baranyai Hegyhát vidékén a 20. század elején indult kegyességi irányzatokat! Mint már említettem, viszonylag szűk időszávvval foglalkozom, ezért nem minden, ma létező kisegyházi mozgalom kerül terítékre.

¹⁰ BLP Laub 1982.

¹¹ BLP Meláth.

¹² Deutsch 1999, 166.

¹³ BLP Laub 1982.

¹⁴ BLP Ráckozári anyakönyv 1923, 22–26. belépési sorszám.

A hegyháti gyülekezetek

Bikalon a századforduló táján Laub János édesapja, Henrik¹⁵ körül kialakult egy bibliás kis közösség. A fiatal Henrik erkölcsi mélységben élt, de szomjazott valami többre, amit a templomban nem kapott meg. Isten viszont megkönyörült rajta, és más segítséget küldött. Henrik megtért, elhagyta részeges életét, és elkezdett egy kis közösséget kialakítani Bikalon, akikkel együtt olvasták a Bibliát és imádkoztak. Evangélikusok maradtak, de intenzív közösségi életet éltek maguk köreiben. 1909-ben meg is alakítottak egy belmissziós gyülekezet az egyházon belül. Kirchgläubige, így nevezték az ilyen csoportosulásokat. A nagy háború után Laub János vette át a közösség irányítását, pásztorolását, vezetésével felvállalták a hitvalló keresztség (bemerítés) igazságát, és kiléptek az egyházból.¹⁶ Ennek dokumentumai az Egyházaskozári Evangélikus Egyházközség lelkési hivatalában megtalálhatók. A gyülekezet 1937-ben belépett a baptista közösségbe, ennek külön története van, ami nem tartozik a témánkhoz.

A 20. század első éveiben Ráczkozáron az Isten Igéjére éhes Allinger János rátalált a bibliaterjesztőkön keresztül a bonyhádi baptistákra, és hozzájuk csatlakozott.¹⁷ 1904-ben indult a Ráczkozári (Egyházaskozári) Baptista Gyülekezet, és 1912-ben már egy 200 fős imaházat is építettek. Aztán a második világháborúig meg is töltötték. A húszas évek második felében komoly növekedésnek indult a gyülekezet, melynek a kitelepítés vetett véget.

Néhány évvel később Ráczkozáron egy templomi, evangélikus belmissziós evangelizáción két férfit (Lehmann Henrik és Macher Henrik) megérintett Isten szeretete, mélyebbre vágytak, több bibliaolvasásra, imádkozásra, közösségre.¹⁸ Ők is megalapítottak egy evangélikus közösséget. Szorgalmasan jártak a templomba, vasárnap délután pedig összejöttek „bibliázni” és közösséget ápolni. Amíg nem volt prédikátoruk, neves keresztyén igehirdetők (pl. Modersohn Ernő) nyomtatott igehir-

3. kép Az egyházaskozári baptista imaház (A szerző felvétele)

¹⁵ BLP Laub 1982.

¹⁶ BLP Laub 1982.

¹⁷ BLP Kübler 2004, 5.

¹⁸ E szakaszban a szóbeli családi hagyományokra alapozok. A gyülekezetet alapító Macher Henrik a dédapám.

detéseit olvasták fel, de idővel saját, bibliaiskolát végzett prédikátoruk is lett. (Egy újabb megválaszolatlan kérdés: Lehmann Henrik felesége akkor már be-
merített baptista volt. Miért nem lépett be a férj is a baptisták közé, miután kö-
zelebb került Istenhez?)

Még az 1910-es évek elején, Reichert Gyula, fiatal kaposszekcsői evangéli-
kus lelkész körül is felébredtek emberek.¹⁹ Elköltözése után is fennmaradt a
közösség, és Schmidt János vezetésével 1920-ban átléptek a metodisták közé.
Schmidt János később Szécsey János névvel szuperintendens (országos vezető)
is lett, és még két következő generációban is volt szekcsői származású szu-
perintendens a metodista közösségben a Hecker családból: Ádám és Frigyes.

Mindegyik közösségnek, felekezetnek megvan a maga helyi története, de
alapvetően távolabbi missziós hatások határozták meg az irányultságukat. A
baptisták ezidőben már Pécsen és Bonyhádon is egyre erősebbek voltak és
hatékony missziót folytattak Baranyában. A metodisták a nagy háború után
lendületes, politikailag és anyagilag megtámogatott tevékenységet folytattak (a
több országért is felelős püspökük látogatott el Magyarországra, akit felsőbb
politikai körökben is fogadtak, és anyagi segílyt is hozott a háború sújtotta
népnek²⁰). Laub János pedig folyamatosan kapcsolatban volt alma materével,
rendszeresen járt a németországi Wiedenestbe, vendég tanítókat is hozott
onnan. Ezek a különböző missziós irányultságú gyülekezetek azonban jó kap-
csolatban álltak egymással. Látogatták egymás evangelizációs alkalmait, hall-
gatták egymás vendég igehirdetőit, ápolták testvéri kapcsolataikat. Édesapám
például, aki a ráczkozári evangélikus kisközösségben nőtt fel az egyik alapító
unokájaként, később, a második háború utáni időben, mikor már a dombóvári
baptista gyülekezetbe járt, az ottani metodista lelkésztől tanult harmóniumozni.

Brit- és Külföldi Bibliatársulat (BKBT)

Sokfelé ágazott tehát a hegyháti evangéliumi mozgalom, de mint a hatalmas
fák nagy ágai esetében, itt is találhatunk közös gyökeret! E közös gyökér fel-
tárásához azonban vissza kell lépnünk a 19. századi Angliába.

Londonban 1804. március 7-én megalakult a Brit- és Külföldi Bibliatársulat.
*„1804. március 7-én protestáns lelkész és laikus egy londoni tavernában alakította meg
a Brit és Külföldi Bibliatársulatot. Elhatározták, hogy dogmatikai és egyházszervezeti
nézeteltéréseiken felülemelkedve azon munkálkodnak, hogy 'jegyzet és kommentár
nélkül' minél több Szentírást adjanak ki és terjesszenek szerte a világon, természetesen
nyereség nélkül.”*²¹ 1812-ben a Bibliatársulat „bibliaügynökei” megjelennek Ma-
gyarországon is, 1832-ben átvették a magyar nyelvű biblia gondozását, és 1835-
ben Sárospatakon megjelent az általuk nyomtatott első magyar Biblia.²²

¹⁹ Khaled 2011, 73–74.

²⁰ Khaled 2011, 72.

²¹ Pecsuk 2004, 4.

²² Bibliatársulat *Történetünk*.

Wimmer Gottlieb Ágost evangélikus lelkész szervezőmunkája nyomán Kőszegen 1838 és 1852 között a Brit- és Külföldi Bibliatársulat által felállított nyomdában legalább tizenhárom alkalommal nyomtattak Bibliát és huszonöt-ször Újszövetséget. Átlagosan 4000 példányban, amelyet a helyi könyvkötők kötöttek be eladásra. Voltak évszám jelzése nélküli kiadások, illetve egyes kiadásokhoz csak a címlapot szedték újra, ezért nem tudhatjuk a kiadások és kiadásváltozatok pontos adatait. Bibliaárusok (kolportőrök) terjesztették (vándorolva, házalva is) a történelmi Magyarország számos helységében a sorozatosan megjelenő kiadásokat.²³

Kirner A. Bertalan, baptista egyháztörténész gyerekkorának békési vásárait visszaemlékezve így ír a bibliaárusokról. „A bibliaárusok [...] nagyon gyakran és sokan megfordultak Békésen. Nagy bőrtáskával a vállukon, vásárokon is járkálva kínálgatták a Bibliát, az Újtestamentumot, az Ótestamentumot és külön a zsoltárokat is. Jó könyvet vegyenek! Hangoztatták lépten-nyomon. A református kollégium harangozó szobájában pihentek meg. Piacokon, vásárokon is megjelentek, és ott nagy szorgalommal hordozták bőrtáskájukat.”²⁴

Balogh Ferenc (1836–1913) a debreceni kollégium jeles tanára a Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1904-es centenáriuma kiadott tanulmányában így írja le a bibliaárusok munkáját: „*Falvakon, hegyek közt, forró és jégvidéken, gyalog, öszvéren, hajón, vasúton; küzdenek úti fáradalmakkal, gúnnnyal, ellenségeskedéssel, nélkülözéssel, az idő viszontagságival, soknak megrendült az egészsége; volt, aki vértanúként halt meg kötelessége hű teljesítésében. Egyszerű, de hitbuzgó emberek, akik közvetlen érintkeznek a néppel; örül szívük, ha a mennyei kenyeret ajánlhatják. Ahol olvasni nem tud a nép, ott ők olvasnak fel, hogy megkedveltessék a hallott igét, hiszen a hit, hallásból keletkezik.*”²⁵

„A Társaság a múlt évben (1903) egy millió példány egész bibliát, másfél millió újszövetséget, negyedfél millió evangéliumot bocsátott ki 370 nyelven.”²⁶ – és ebben már magyar bibliák is voltak. Hazánkban Novák Antal volt az egyik legjelentősebb biblialterjesztő. Amikor 1865 májusában sor került az alkalmazására, összesen 13 kolportőr dolgozott a Bibliatársulat képviselésében Magyarországon. Novák Antal először megélhetés céljából végezte ezt a munkát, de hamarosan ő maga is olvasta a Bibliát, sőt, később tanította is.²⁷

A Bibliatársulat hatása a missziós mozgalmakra

Ebben az időben a kisegyházi misszió még igencsak gyermekcipőben járt, de a Bibliatársulat munkája nagy lendületet adott neki. A Társulat hangsúlyt fektetett arra, hogy felekezeti missziót nem folytat, ezért például Meyer Henriket,

²³ BSH 1836 – Kőszeg – Károlyi Gáspár.

²⁴ Kirner 1964, 119.

²⁵ Balogh 1904, 8.

²⁶ Balogh 1904. 8.

²⁷ Szigeti 2005.

aki bibliaterjesztőként 1873-ban Pest-Budára érkezve hamarosan baptista gyülekezetet kezdett építeni, elbocsátották a Társulat kötelékéből.

A Dunántúlra is eljutottak a kolportörök, rajtuk keresztül sok-sok Biblia, és a bibliaolvasás szeretete az egyszerű nép körében is terjedt.

A Bibliatársulat tevékenysége meglátásom szerint kétszeresen segítette a kisegyházi közösségek létrejöttét és fejlődését. Egyrészt a több tízezer Biblia, melyet a 19. század közepe táján szétosztottak az országban, megtette hatását. A nagy családi Bibliák részévé váltak az életnek. Az asztalnál az étkezés után olvastak belőle, családi eseményeket feljegyeztek benne. Amellett, hogy a műveltség szempontjából is jelentős értéket adott a falusi embereknek, a lelkük mélyére hatolt annak üzenete. „Az én ígém nem tér hozzám vissza üresen” – mondja Ézsaiás szerint az Úristen.²⁸ Sok-sok egyszerű ember jutott így módon istenismeretre, életük megváltozott. Sokan azért tanultak meg olvasni, hogy kezükbe vehessék a Szentírást. Személyes kapcsolatba kerültek általa Istennel, és ez meghatározta további életüket. Keresték azok társaságát, akikkel új élményeikről beszélhetnek, akiktől tanulhatnak, és így kialakultak a gyülekezetek.

A Bibliatársulat másik jelentős hatása, hogy munkatársai kidolgoztak egy missziós munkamódszert, mely aztán a közösségek, felekezetek növekedésében hasznos eszköznek bizonyult.

Hoffmann Anna, aki az első pécsi bemerítkező volt, a következőképpen számol be a pécsi baptista gyülekezet létrejöttéről és a kezdeti időkről:

„1886. márciusában jött Pfaff Péter testvér a lakásomba, ahol éppen mostam, és az iratait kínálta, de semmit nem vásároltam. Két traktátust adott nekem, az egyik 'A hit cselekedetéről' szöveget, ami nagyon megérintett. Pfaff testvér meghívott az istentiszteletre a Malom utcába Weißenbach asztalosmesterhez. Egy vasárnap el is mentem férjemmel az istentiszteletre. Pfaff testvér prédikált, és nekem mindjárt az a benyomásom támadt, hogy úgy kellene élni, ahogy ő prédikálta. Néhány hónappal később Péter Gyula prédikátor átutazóban prédikálta az evangéliumot az ott-honomban. Ettől kezdve gyakrabban összejöttünk, olvastuk a Bibliát, imádkoztunk és énekeltünk. Így egyre közelebb kerültem Jézushoz, míg aztán megtértem.”²⁹

Pfaff Péter 1878-ban bemerítkezett Újvidéken,³⁰ tehát ő már baptista bibliaárus volt.

A bibliaárusok házról házra jártak, kínálták portékájukat, és közben bátorítottak az Isten-keresésre. Ha alkalom adódott, el is mondták, hogy nekik mit jelent az Istennel való kapcsolat, tanítottak is a Szentírásból. A könyvek jó missziós eszköznek bizonyultak.

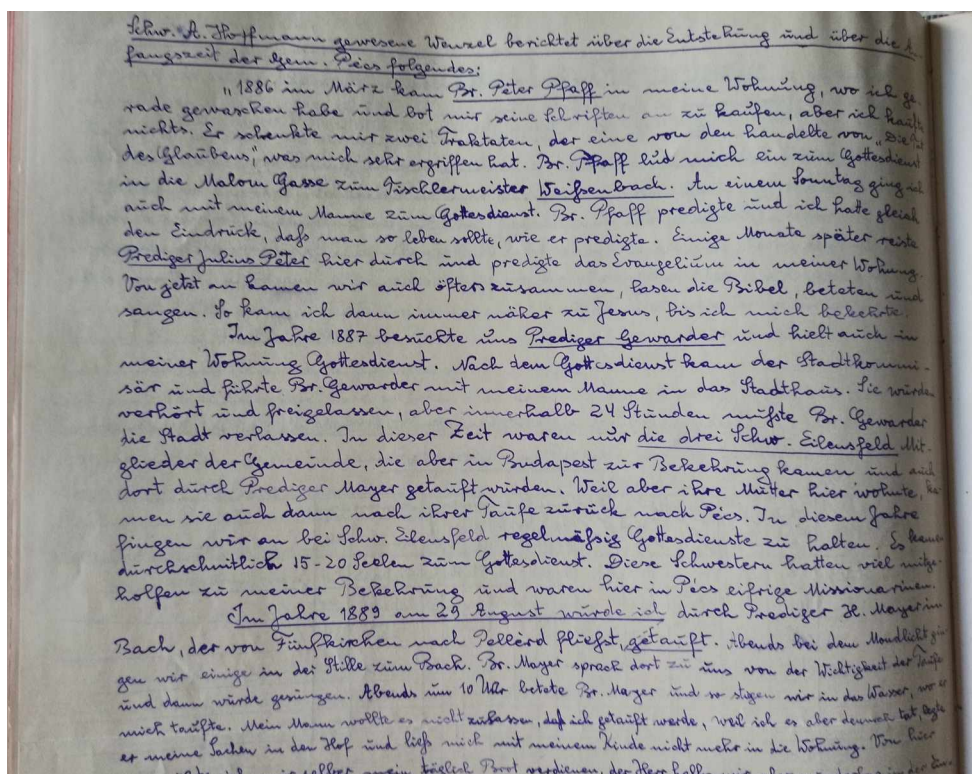
Ráczkozáron is egy bibliaárus, Bräutigam Henrik munkássága nyomán indult el a baptista misszió.³¹ Pfaff Péterhez hasonlóan ő már nem a Bibliatársulat munkatársa volt, hanem baptista missziómunkás. Ugyanazt a

²⁸ Ézs 55,10. (Biblia 1972.)

²⁹ BLP Ráckozári anyakönyv 1923.

³⁰ Mészáros 2009, 143.

³¹ BLP Kübler 2004, 4.

4. kép Hoffmann Anna visszaemlékezése a pécsi anyakönyvben (A szerző felvétele)

módszert használta. Majd később Kübler István, a gyülekezet egyik tagja maga is bibliaárus munka keretében hirdette azt az Örömhírt, ami neki is megváltást hozott.³²

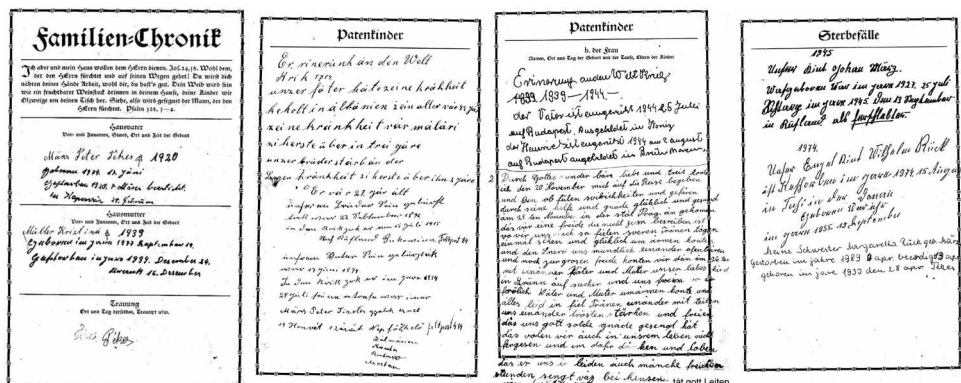
Zárszó

Az ismeretlen prédikátor munkásságának nyoma ma is felfedezhető bennünk. Henrik nagyapám, aki az első bemerítkező, Márcz Péter fia volt, és a '70-es évek elején a gyülekezet utolsó tagjaként költözött el Tékesről, szintén vásárolt Bibliát, és olvasta feleségével, Margittal együtt, és beleírták emlékeiket.

Beírták a családi eseményeket, halálozásokat, az első világháború fájdalmát, a második világháború családi tragédiáit és beírták a békeidők eseményeit is, amikor unokájuk 1974-ben 19 évesen a Dunába fulladt.

Még ma is hallom nagyapám hangját, ahogy kezdeni szokta imádságait: „Lieber Himmlischer Vater...”

³² BLP Kübler 2006, 14.

5. kép Beírások a családi Bibliában (A szerző felvétele)

Jólesik emlékezni rájuk, és talán azért is keresgélem a válaszokat a rég-múlt idők kérdéseire, mert emlékeztetnek arra a lelki örökségre, melyet dédszüleimen, nagyszüleimen és szüleimen keresztül kaptam.

Bibliográfia

Levéltári, adattári források

BLP = Baptista Levéltár Pécsi Fiókjá

Kübler 2004 = Kübler, Theodor Heinrich: *Jubileumi Magazin*. Magánkiadás, 2004.

Kübler 2006 = Kübler, Theodor Heinrich: *Familientreffen*. Magánkiadás, 2006.

Laub 1982 = Laub János: *Szolgálatok az Úrnak örömmel*. ifj. Laub János és testvérei, Magánkiadás, 1982.

Meláth = Meláth József visszaemlékezései Laub Jánosra.

Ráczkőzári anyakönyv 1923 = Gemeinde-Register für die Baptisten-Gemeinde.

Könyvek, tanulmányok, szócikkek

Balogh 1904 = Balogh Ferenc: *A Bibliatársulat és a Biblia*. In: *Protestáns Szemle* 16 (1904), 1–16.

Biblia 1972 = *Biblia*. Magyar Bibliatanács fordítása, 1972.

Khaled 2011 = Khaled László: *A magyarországi metodizmus története 1920 és 1948 között*. Doktori értekezés. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2011.

Kirner 1964 = Kirner A. Bertalan: *A békési vásár*. Gyula, 1964.

Mészáros 2009 = Mészáros Kálmán: „*Evangelizációt szerveztünk az Isten Országa terjesztése céljából*” – A Magyarország határain kívül élő magyar baptista közösségek missziói tevékenységének múltja, kitekintéssel a jelenre. Doktori értekezés. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolája, Budapest, 2009.

- Pecsuk 2004 = Pecsuk Ottó: 200 éves a bibliatársulati mozgalom. In: *Bibliánk – A Magyar Bibliatársulat hírlevele* 4:1 (2004), 4–5.
- Rusu 2015 = Rusu, Ieremia: Historical and Theological Roots of Open Brethren in Romania. In: *KAIROS – Evangelical Journal of Theology* 9:1 (2015), 113–127.
- Szigeti 2005 = Szigeti Jenő: A 19. sz-i magyarországi bibliaárusok. In: *Egyház-történeti Szemle* 6:2 (2005), 98–113.
- Teutsch 1999 = Teutsch, Friedrich Georg: *Ein Leben nur. Geschichte der Gemeinde deutscher Baptisten*. Selbstverlag, Kronstadt – Sindelfingen, 1999.

Internetes hivatkozások

- BSH = *Biblia Sacra Hungarica - A magyar Biblia ezer éve. 1836 – Kőszeg – Károlyi Gáspár*. <http://biblia.drk.hu/books/show/year/76> (Letöltés: 2022.03.01.)
- Bibliatársulat = *Magyar Bibliatársulat Alapítóány. Történetünk*. https://bibliatarsulat.hu/?page_id=593 (Letöltve 2023.08.24.)
- Sauer 1955 = Sauer, Erich: *Die Geschichte der Bibelschule Wiedenest – 50 Jahre Missionshaus Bibelschule Wiedenest (1905–1955)*. <https://www.efg-hohenstaufenstr.de/downloads/bg/bibelschule01.html> (Letöltés 2023.03.01.)

Római feliratok és egy márvány „Cicero-szobor” Nagyharsányból - Egy 1906-ban előkerült leletegyüttes története¹

Bevezetés

A dél-baranyai Nagyharsánytól keletre fekszik a Szársomlyó-hegy, amelynek a déli lábánál, a Kopár és Kopáralja dűlőkben, részben a szőlők alatt egy régóta ismert római kori település rejlik. Ez a település a kora császárkorban egy kelet-nyugat irányú út mentén, azzal párhuzamosan több mint 1 km hosszan elnyúló, ritkásan beépült falu (*vicus*) lehetett, amelyben a Sopianae-től délre fekvő vidék (egyik?) regionális központját feltételezhetjük. Az előkerült leletek (arezzói és Pó-vidéki terra sigillaták) alapján a település legkésőbb a Kr. u. 1. század közepén/második felében már létezett és első virágkorát az 1. század végén és a 2. században élte. A falu legkésőbb a 3. század során villagazdasággá épülhetett át, amelynek kőépületei már a Kopáralja dűlőben koncentráálódtak. Ezt a villát a 4. század második felében átépítették a szenátori rangú Valerius család luxusrezidenciájává.²

A lelőhely regionális jelentőségét hangsúlyozzák a területén előkerült vagy hozzá köthető feliratos emlékek is, amelyek mind számban, mind minőségben kiemelkednek a Sopianae (Pécs) és Mursa (Eszék/Osijek, HR) között elterülő vidék, nagyjából a mai Drávaszög, szórványosan előkerült feliratai közül.³ A településnek ez a jellegzetessége a késő római luxusvilla idő-

¹ A tanulmány rövid, csak a feliratok értékelésével foglalkozó angol nyelvű összefoglalása megjelent: Mráv 2022, 183–202.

² A település fejlődéséhez és periódusaihoz ld. előzetesen: Fülep–Sz. Burger 1979, 293, 310; Mráv–Markó–Bradák 2007, 105–110; Mráv 2021.

³ A Drávaszög területéről, a limes hátszágából – Nagyharsányt és környékét leszámítva – római feliratok csak szórványosan kerültek elő. Magyarország területéről két kőfeliratot ismerünk: RIU 4 963-964 (mindkettő Görcsönyből), és egy téglát karcolt felirattal: CIL III 10718 (Kislippó). A horvátországi Baranja területéről: oltár *Marti et Victoriae*: ILJug 1071 (Kneževi Vinogradi/Hercegszöllös, HR); oltár *Deo Libero Patri*: CIL III 3294=10275 (Popovac/Baranyabán, HR); oltár *Libero Patri*: CIL III 3293 (Popovac/Baranyabán, HR); oltár *I. O. M.*: CIL III 3291= 10267 (Popovac/Baranyabán, HR); sírsztélé feliratos mezőjének töredéke: Vukmanić 2023, 12-14 (valószínűleg Popovac/Baranyabán, HR); oltár *I. O. M. F(ulguratori)*: ILJug 1074 (Kopačevo/Kopács, HR); oltár *Cautopati*: Vukmanić 2023, 10-12 (Kopačevo/Kopács, HR); két szakrális felirat: CIL III 3292=10274 és CIL III 3293 (Lug/Laskó, HR); császárfelirat (Constantinus dinasztia): ILJug 1070 (Sarkanj-Sudaraž/Sárkány-

szakában a legszembevetőbb, amelyet olyan különleges és ritka feliratokkal jellemezhetünk, mint a villa tulajdonosának, *Lugdunensis III* tartomány egykori helytartójának, Valerius Dalmatiusnak verses dicsőítő felirata⁴ vagy a villa lakomateremét díszítő, városistennőket ábrázoló mozaikok és az ott használt hálódíszes üvegek (*vasa diatreta*) még közöletlen feliratai.⁵ A település kevésbé ismert 2–3. századi periódusából – a kutatatottságának alacsony foka ellenére – ugyancsak több feliratot ismerünk, amelyek részben a használati tárgyak feliratai, az úgynevezett *instrumenta domestica* körébe sorolhatók, részben pedig feliratos köemlékek.

Ugyancsak különleges leletnek számít egy Kopár-dűlőben talált, jelenleg lappangó márványszobor, amely a nagyharsányi helytörténeti irodalomban „Cicero-szobor” néven hagyományozódott (ld. alább).

A Magyar Nemzeti Múzeum 2016 óta újra kutatja a nagyharsányi római kori települést. A település múltjának feltárásához – a korábbi és az aktuális ásatások eredményeinek közzététele mellett – különösen fontos az arra vonatkozó régi adatok és a területéről korábban előkerült leletek összegyűjtése és publikálása. Ezek között feliratos emlékeket is találunk. A tanulmány célja egy 1906-ban, Nagyharsány határában talált leletegyüttes közlése, amely *instrumenta* és kőfeliratokat valamint legalább egy márványszobrot tartalmazott.

A feliratok megtalálásának története és körülményei

Az 1906-ban előkerült sírok és leletek kontextusba ágyazott közlésére eddig nem került sor. A feliratok lelőköörülményeit ezért a sírok előkerüléséről beszámoló, tudományos körökben eddig ismeretlen sajtóhírekre (ld. Appendix) és a Pécsi Városi Múzeumba (1951-től Janus Pannonius Múzeum, továbbiakban PVM) került leletek leltárkönyvi adataira támaszkodva csak utólag rekonstruálhatjuk. Ezek alapján Nagyharsány határában a „kopár hegyoldalon” (a mai Kopár dűlőben) (App. 1.) fekvő „amerikai szőlőtelepen” (App. 1-2.),⁶ 1906. február 20-a körül⁷ az ültetvény kialakításához szükséges mélyszántás („szőlőforgatás” / „beim Rigolen”) közben a munkások több római kori sírra bukkantak.⁸ A felfedezett sírok száma három volt (App. 3.). A munkások mindhárom sírt „szétrombolták”,

Sudaras, HR). Ld. még ehhez: Mócsy 1959, 74; Kovács 2018, 221.

⁴ AE 1902, 245 = ILS 8987 = CLE 2046. A felirat problémáiról összefoglalóan: Kovács 2018, 38–49 (korábbi irodalommal) (=AE 2018, 1304). Valerius Dalmatius és a nagyharsányi villa kapcsolatáról egyelőre: Mráv 2021, 18–19.

⁵ Mráv 2021, 16–19.

⁶ Amerikai szőlőtelepeknek országszerte a filoxéria utáni amerikai vadszőlő ültetvényeket nevezték.

⁷ Az 1906. február 25-én megjelent sajtótudósításokban az olvasható, hogy a sírokra a „napokban” / „vor einigen Tagen” bukkantak a szőlőforgatást végző munkások (App. 1–3.).

⁸ Ld. App. 1-4. és Janus Pannonius Múzeum leltárkönyvében a 710 és a 820 leltári számú leletek lelőhelyének a leírását (ld. alább).

mert „*azt hitték, hogy majd kincseket találnak*” (App. 1-2.). Az egyik sír téglából épült („*sírláda*” / „*szarkofág*” / „*sírbolt*”), amelyet egy feliratos sírsztélével fedtek le (App. 1-3.). A sírsztélé feliratából arra következtettek, hogy „*a sírba valami germán kézművest temettek, aki 40 éves volt*” (Kat. 3.; App. 1-2.). A sírsztélé anyagát tévesen homokkőnek határozták meg (App. 1-3.). Ebben a sírban három kerámiaedény melléklet volt, amelyek közül kettőt összetörtek a munkások, a harmadiknak „*mindössze a nyakát ütötték le*” (App. 1.). Ez utóbbit a CXV feliratot olvasták (App. 1-3.). Később a háromból mindössze ez az egy kerámiakorsó került be a PVM-be (Kat. 1.; App. 6.). A másik két sírről csak azt tudjuk meg, hogy azok is téglából épültek („*zwei andere aus Thon angefertigte Sarge*”), illetve egyiküket ugyancsak egy feliratos sírsztélével fedték (App. 1. és 3.). A sírsztélé feliratából azt hámozták ki, hogy a sírban „*hármán nyugodtak, az egyik 22, a másik 5 éves, a harmadik évszáma nem állapítható meg*” (Kat. 4.; App. 1.). Mindkét előkerült feliraton szerepelt a B. M. rövidítés (App. 1.). A leleteket Kiss Nepomuk János körjegyző mentette meg, aki magához vette és egy ideig őrizte őket, majd az ő közreműködésével kerültek később a PVM-be. Erre a körülményre vezethető vissza, hogy az egyik cikk (App. 4.) Kiss Nep. Jánost tartotta ajándékozónak. A leltárkönyv szerint az ajándékozó azonban valójában Simon József volt. A leletek múzeumba szállítása még 1906. március 8-a előtt megtörtént (App. 4.). A Pécsi Közlöny 1906. május 9-én megjelent számában megerősítik ezt a hírt (App. 6.), kiemelve, hogy Simon József a Pécsi Városi Múzeumnak ajándékképpen felajánlotta a munkák során talált két feliratos kőemléket, a megmaradt kerámia korszót és nyolc „*peremes sírtéglát*.” A Fünfkirchner Zeitung 1906. május 11-i számában több összetört szobrot is említene (App. 5.), amelyek a PVM-be biztosan nem kerültek be (ld. alább).

Az 1906-ban megtalált három, részben korábbi sírsztélével fedett, téglából falazott sír – formájuk alapján – késő római téglasír volt. A sírok a nagyharsányi késő római villa temetőjéhez tartozhattak, amelynek helyét Fülep Ferenc 1983-ban azonosította „*a településtől K-re, kb. 800 m távolságban,*⁹ *az út É-i oldalán, az útárhoztól kb. 60 m-re É-i felé.*” Itt három kisebb kutatóárkot húzatott gépi erővel, amelyekben „*elpusztított sírok nyomait sikerült megtalálni: nagy téglák töredékeit, kerámia darabokat és emberi csontokat.*”¹⁰ Kérdés, hogy ezek a temetkezések vajon az 1906-ban megtalált és elpusztított sírok maradványai voltak-e, amelyet nem zárhatunk ki, vagy további kifosztott és/vagy elpusztított késő római temetkezések.

Az 1906. évi sírleletek közül tehát az alábbiakról rendelkezünk adatokkal: három darab kerámia korszó, közülük az egyik feliratos, nyolc darab sírtégla, két darab kőfelirat és több összetört kőszobor(?). Ezek közül a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében a múzeum leltárkönyve alapján egyértelműen azonosítható és jelenleg is megtalálható a feliratos kerámia korszó (Kat. 1.) to-

⁹ Fülep Ferencnek az ásatásról írt rövid jelentésében ez a távolság „*kb. 1 km*”: Fülep 1984b, 51.

¹⁰ Fülep Ferenc ásatási naplója az 1983-évi nagyharsányi régészeti kutatásokról (Fülep Ferenc hagyatékából, a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattárában). Ld. még: Fülep 1984b, 51.

vábbb egy bélyeges téglá (Kat. 2.). A többi, vélhetőleg minden egyedi jellegzetesség nélküli téglá elveszett vagy már nem azonosítható. A két kőfelirat lelőhelyadatai is feledésbe merültek. 1939-ben ezért már ismeretlen eredetű köemlékeként regisztrálták a múzeum¹¹ leltárkönyvi nyilvántartásában. Az 1906-os sírleletekről tudósító sajtóhírek leírása alapján (App. 1-2.) azonban ezeket a lappangó kőfeliratokat is sikerült a Janus Pannonius Múzeum régészeti gyűjteményében megtalálni és újra beazonosítani (Kat. 3-4.).

Az 1906-ban előkerült római kori feliratok katalógusa

Kat. 1. Feliratos kerámiakorsó (1/1-3. sz. kép)

Jól iszapolt agyagból, törésfelületén vörösesbarnára, kívül sötét szürkésbarnára égetett késő római kerámia korsó pseudo-talpgyűrűvel. A korsó füle valamint kiöntő része a peremmel együtt letörtött és elveszett. Méretei: m.: (21,8) cm; a legnagyobb átmérője: 16,8 cm; talpátmérője: 7,7 cm. A korsó kiegészítése után, a fül alá feliratot írtak, amelyet – a mély betűágak miatt – inkább véstek, mint karcoltak. A C felső végén és az X egyenes *hastáinak* végeit egy-egy bemetszéssel zárták le. A betűk magassága: C: 1,5 cm; X: 1,6 cm; V: 1,15 cm.

A felirathordozó kerámia korsó a nagyharsányi késő római temetőben egy „cseréplapokból összeállított koporsóban” (App. 1. és 3.), illetve „sírboltban” (App. 1.) (=épített téglasírban) volt, két másik kerámiakorsó társaságában. A korsó leltárkönyvi adatai: „Leltározás napja: 1939. I.3. Leltári szám: 710. Gyarapodási napló száma: 990 (308 Rk). Lelőhely: Nagyharsány. Téglasír. Szőlőforgatás közben akadtak rá. Megszerzés módja: Simon József ajándéka. A tárgy leírása: Agyagkorsó, korongon készült, sötétszürke színű. Töredékes, a szája csorba, a füle letörtött. A fül alatt belevésve CXV. Mag.: 21,8 cm. Római kori” (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 710). 2016 és 2018 között a korsó a „Sopianae”, Pécs város és Baranya megye római kori leleteit bemutató kiállításon volt látható (Pécs, Káptalan u. 4).

CXV.

vagy valószínűbben

C(- - -) XV.

Közölte: Katona-Győr 1991, 158 Kat. Nr. 271 (ahol a korsó tévesen ismeretlen lelőhelyű tárgyként szerepel).

A második értelmezési lehetőség mellett szól, hogy a C és az X között nagyobb a távolság, mint az X és a V között. A C(- - -) betűrövidítés ebben az esetben a korsó tartalmát rögzítette, amelyet nem lehet egyértelműen feloldani. Lehetett például *c(entenum)* = rozs,¹² *c(arota)* = répa vagy a korsóformához

¹¹ A pécsi múzeum akkor éppen a Pécs Szabad Királyi Város Majorossy Imre Múzeuma nevet viselte.

¹² Adams 2007, 553–554.

1. kép Nagyarsány 1906 1: Kat. 1. feliratos kerámiakorsó fotója (fotó: Janus Pannonius Múzeum, Pécs); 2-3: a korsó bekarcolt felirata (fotó és rajz: Mráv Zsolt); 4-5: Kat. 2. bélyeges tégl (fotó és rajz: Mráv Zsolt)

jobban passzoló *c(aldum)* = meleg vízzel kevert bor vagy *c(a)roenum* = két-harmadára besűrített must / mézzel kevert forralt bor.¹³ A XV szám pedig ennek űrtartalmára, mennyiségére vagy tömegére utalt, azt jelezve, hogy ebből aktuálisan mennyi van a korsóban vagy mennyi fér ebből bele. Ha a számadat űrtartalomra vonatkozott, akkor az *acetabula* XV – 15 x 0,684 dl – 10,26 dl lehet a korsóban levő/elférő folyadékmennyiség, amely a leginkább megfelel a korsó méretének.¹⁴ A tartalomból és a mennyiségből/tömegből álló adatpár feltüntetése a tárolásra használt kerámiaedények karcolt feliratainak

¹³ Schindler-Kaudelka 1991, 14–15.

¹⁴ Ha tömeget akartak megadni, akkor az biztosan nem librában történt. A XV (*librarum quindecim*) ugyanis 4933,5 gr, amely túl sok egy alig több mint 20 cm magas korsó számára.

gyakran alkalmazott és jól definiálható csoportját alkotják.¹⁵ Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a korszón levő számadat darabszámot jelölt: CXV (=115 db) vagy XV (=15 db). Az egyetlen betűből és számadatból álló nagyharsányi karcolt edényfelirathoz közeli analógiát kínál a Nagyberki-Szalacskapuszta (Somogy megye) egyik halomsírjában talált kerámiaedény, amelyen az R(- -) XX karcolt felíratot látta Rómer Flóris.¹⁶

A felirat – az azt hordozó kerámiakorsó régészeti kontextusa és formája alapján – 4. századi lehet.

Kat. 2. Bélyeges tégl (1/4-5. kép)

Bélyeges *tegula* töredéke, amelyet minden oldaláról törésfelület határol. Méretei: (9,15) x (7,6) cm; v.: 2,4 cm; bélyeg m.: 3 cm. Típusa: Szilágyi 1933, 88 Taf. XXIII/17; Lőrincz 1979, Typ 13.1; p. 111 Kat. Nr. 9/78 (egyetlen ismert párhuzamának említésével). A bélyeg felirata retrográd vagy az R betűt és a V számot fejjel lefelé vészték a bélyegzőbe.

Leltárkönyv adatai: „Leltározás napja: 1939. I.11. Leltári szám: 820. Gyarapodási napló száma: 990 (298 Rk). Lelőhely: Nagyharsány, szőlőforgatás közben. Megszerzés módja: Simon József ajándéka. A tárgy leírása: Cseréptégla bélyegtöredéke retrográd írással. Felirata: [- - -]BIIVROHC. A tégl vastagsága: 2,2 cm.” Az ajándékozó személye (Simon József) és a találás körülményei („szőlőforgatás közben”) valamint a gyarapodási napló száma („990”) is megegyezik a Kat. 1. számú kerámiakorsóéval, ezért ez a bélyeges tégl is az 1906-ban előkerült leletegyüttes részét képezheti. Talán a PVM-be került nyolc tégl és tetőcserép¹⁷ egyike lehetett, amelyet a bélyege miatt külön leltároztak be. Sokkal valószínűbb azonban, hogy nem a késő római sírokhoz kötődik. Komolyan számolnunk kell ugyanis azzal a lehetőséggel, hogy a rigolírozás (a talaj szőlőültetést megelőző mélyforgatása) a bélyeges téglatöredéket a Kopár dűlön máshol hozta felszínre és az később a sírleletekkel együtt került a múzeumba (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 990).

CHORVIIB[- - -?].

C(o)hor(s) VII B[r(eu)corum] - - -?].

Közölte: Szilágyi 1933, 88 Taf. XXIII/17 (tévesen pécsi lelőhellyel). Említi:

Fülep – Sz. Burger 1979, 293, 310.

A téglatöredék a *cohors VII Breucorum c. R. equitata* bélyegét viseli, amely a Nagyharsánytól ÉK-i irányban, légvonalban 37 km távolságra fekvő *Lugio* (Dunaszekcső) auxiliáris castellumának helyőrségét adta. A csapatot Antoninus Pius uralkodásának elején vezényelték *Lugio castellumába*, és még itt

¹⁵ Bakker-Galsterer-Kröll 1975, 50–53; Scholz 1999, 225–228.

¹⁶ Rómer 1877, 38 Kat. XXIV.: „a betűk pedig a fenéktől az edény nyílása felé állva jó mélyen bele karczolvaák.”

¹⁷ Pécsi Közlöny, 1906. május 9., 4.

állomásozik a 3. század közepén is.¹⁸ A Nagyharsányban talált téglabélyeg típusa rendkívül ritka. Mindössze egyetlen típuspárhuzamát közölték eddig Intercisából, amely régészeti kontextus nélküli szórványlelet.¹⁹ Ez a bélyeg is a B betű után törött el, így a bélyeg teljességében még nem ismert. A segédcsapat téglagyártásra specializálódott. Bélyeges téglái főleg a limes mentén találhatók, de szórványosan előfordulnak a tartomány belsejében fekvő településeken is, például Sopianae-ban és attól délre (Nagyharsányban, és a hozzá közel fekvő Baranyában [Popovac, HR]).²⁰ Nem tudjuk, hogy a bélyeges téglák mikor és milyen körülmények között jutott a nagyharsányi római kori településre: egy téglaszállítmány része volt-e vagy csupán egyedi úton, véletlenszerűen került oda (például máshonnan, bontásból származó építőanyagként). Mindössze előkerülésének hozzávetőleges helyét ismerjük, amely a Kopár dűlő volt.

A bélyeges téglák a csapat Pannonia inferiori állomásozásának időrendje alapján a 2. század középső harmada és a 3. század közepe közé keltezhető.

Kat. 3. Sír felirat (2/1-2. sz. kép)

Ép állapotú feliratos mészkő tábla, amely egy sír építmény homlokzati oldalába foglalt felirat lehetett. Méretei a következők: m.: 64 cm; sz.: 96,5 cm; v.: 15 cm. A homorú léckerettel (*cymatium*) körbevett, kimélyített és eredetileg fehér stukkóval borított feliratos mező két rövidebb oldalát a norico-pannoniai volutamotívumok egy gyakori változata határolja, szegfejeket imitáló gombokkal (Pochmarski-Pochmarski-Nagele 7. típus).²¹ Az első és az utolsó sor szimmetrikusan középre rendezett, a középső három sor teljesen kitölti a rendelkezésére álló helyet. A feliratot gondosan vésett, elegáns betűkkel írták, amelyek betűvájataiban vörös festés nyomai őrződtek meg. A betűk magassága: 6-7,2 cm. A felíratra a változatos ligatúrák (összevont betűk) jellemzőek: MA (a 2. sorban); ANN (a 3. sorban); VL (a 4. sorban); VIT (a 5. sorban). A felirat tagolására a következetesen alkalmazott, különböző állású és nagyobb méretű háromszög alakú központozás jellemző, az első sorban a D előtt is. Az utolsó sorban azonban a két *puncta* inkább nyílhegy (konkáv deltoid) alakú.

A *Mohács*, valamint a *Mohács és vidéke* című hetilapok 1906. február 25-én kiadott számai arról tudósítottak, hogy az 1906-ban talált „egyik sírba valami germán kézművest temettek, aki 40 éves volt” (App. 1-2.). Ezeket az adatokat az újságírók, vagy az adatközlők nyilvánvalóan az egyik előkerült sírfelirat szövegében olvasták. A keresett feliraton ezért szerepelnie kell egy olyan szó-

¹⁸ A csapat történetéhez összefoglalóan ld.: Lőrincz 2001, 31; bélyeges tégláihoz legutóbb: Farkas 2013, 111–113, 119–122.

¹⁹ Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz.: 11279. Szilágyi 1957, 13; 10 Abb. 17; Lőrincz 1979, 111, Kat. Nr. 9/78. Ezt az intercisai bélyeges téglát Thomas Edit tévesen táci lelőhellyel újraközelte: Thomas 1964, 307, Abb. 161/5. A téves lelőhely azonosításra Lőrincz Barnabás hívta fel a figyelmet: Lőrincz 1976, 176, Abb. 4.

²⁰ Lőrincz 1979, 19, Abb. 5. A baranyabáni COHVIIIBRAN bélyeghez ld.: CIL III 3757b.

²¹ Pochmarski-Pochmarski-Nagele 2013, 285.

nak, amelyből tudálékosan az elhunyt „germán” származására következtettek. Továbbá az elhunyt életkoránál a XL számadatot kell találunk. A keresett két adat együttesen jelen van egy 1939-ben már biztosan a Janus Pannonius Múzeum jogelődjében, a Pécs Szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeumában őrzött, ismeretlen lelőhelyű sírfelirat szövegében, amelyet a 40 éves korában elhunyt felszabadított rabszolgának, Germaniónak állítottak. Az 1906-ban Nagyharsányban előkerült egyik felirat ezért kétségkívül azonos Germanio eddig ismeretlen eredetűnek tartott síremlékével (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 1228).

· D(is) · M(anibus) ·
Att(ius) · Germāni-
oni [-] līb(erto) · vix(it) · âñ(os) · XL ·
Apûl(eius) · Basileus

5 posûît · b(ene) · m(erenti).

3. sor: vagy âñ<n=v>(os).

1

2

Közli a JPM ismeretlen lelőhelyű feliratai között: Sz. Burger Alice és Fülep Ferenc RIU 4 1047, fotóval és rajzzal (=AE 1984, 0730). Említi: a feliraton előforduló nevek kapcsán: Lőrincz 2005², 69, ahol az APVL. formában rövidített gentiliaciumokat feloldatlanul hagyta: *Apul*(---); Lőrincz 2005², 113 (*Basileus* cognomen); Lőrincz 1999, 165 (a Germanio cognomennél azonban a felirat nem szerepel); Kovaliczky 2001–2002, 78 (Lucia Apuleia Candida alább tárgyalt sírfeliratának párhuzamaként); Lupa 3508.

2. kép Nagyharsány 1906, Kat. 3.

Attius Germanio sírfelirata (fotó: Janus Pannonius Múzeum, Pécs;
rajz: Mráv Zsolt)

Germanio patronusának Attius gentiliaciuma mindenhol előfordul, de legnagyobb számban Észak-Itáliából és a kelta alaplakosságú tartományokból adatolt.²² A legtöbb *Attii* Dalmatiában is italicus.²³ Mindezt figyelembe véve feltételezhető, hogy a *patronus* is egy észak-itáliai (vagy esetleg egy itáliai

²² Az *Attii*-hoz összefoglalóan: Schulze 1933, 68; Alföldy 1969, 63 (Dalmatiában); Mócsy 1959, 101 (a pannoniai tartományokban).

²³ Alföldy 1969, 63.

eredetű dalmatiai) családból származott. A Germanio/Γερμανίων a Germanus név egyik derivátuma.²⁴ Maga a Germanus név/cognomen nem jelent automatikusan germánt, hanem tartozhat a thrák területen gyakori *Germ-* kezdetű nevek közé,²⁵ de lehet keleti, sémi eredetű név is (Γερμανός).²⁶ A *Germ-*tövé nevek Dalmatiában ugyancsak kedveltek, ahol az őslakosság névadásában különösen elterjedtnek számítanak. Többségük illír eredetű,²⁷ de előfordulásával számolhatunk a venétek névadásában is.²⁸ A Germanio derivátum ugyancsak sokfelé adatolt,²⁹ de főleg a kelta alaplakosságú és/vagy a szabad Germaniával szomszédos határtartományokban jellemző.³⁰ A nagyharsányi Germanióról, mint egykori rabszolgáról azonban nem mondhatunk semmi biztosat,³¹ legfeljebb annyit sejtethetünk, hogy a névadás egykori *dominus*ától származhat.

A felirat állítója az itáliai latin eredetű Appuleius/Apuleius gentiliciumot viseli,³² amely különösen gyakori családnév elsősorban Itáliában és az észak-afrikai tartományokban.³³ Dalmatiában sem számít ritkának és ott is elsősorban

²⁴ A cognomenhez, mint a Germanus név derivátumához ld.: Kajanto 1982, 201; Mócsy 1985, 45.

²⁵ Detschew 1957, 102. Azonban a Germanus nevet a thrák onomasticonban újabban inkább latin eredetűnek tartják: Dana 2011, 76 n. 148.

²⁶ Ld. például: Aurelius Germanus Barlaha, *sacerdos I. O. M. Dolicheni* esetét: CIL III 8785 (Salona). Összefoglalóan: Wuthnow 1930, 40–41; IGRR III p. 550.

²⁷ Rendić-Miočević 1951, 49; Rendić-Miočević 1956, 237–238; Mayer 1957–1958, 150; Alföldy 1969, 211.

²⁸ Alföldy 1969, 211.

²⁹ Kajanto 1965, 201 (hét említéssel). Ld. még: Γερμανίων [Germanion]: *P. Berl. Bibl.* 18; Solin 2012, 202 (Memphis).

³⁰ A Germanio névvel/cognomennel találkozunk Belgicában: CIL XIII 3899, 8359; ld. még: *Germanio Atei*: Carte archéologique de la Gaule no. 52-02: Langres, Paris 2001, p. 146; *Germania inferiorban*: *P. Aelius Germanio*: CIL XIII 8359 (Köln); *Germania Superiorban*: *Germanio f(ecit)*: Carte archéologique de la Gaule, no. 67-02: Strasbourg, Paris 2002, 362 és Macedóniában: *Coelius Germanio*: AE 2011, 1177 (Dyrrachium). Előfordul Róma városi keresztény feliratokon is: ICURns 1, 2983 = ILCV 2706b; ICURns 7, 18860.

³¹ Nem ismerünk azonban olyan előfordulását, amely rabszolgához vagy felszabadított rabszolgához (*libertus*) kötődne.

³² A gentilicium azonos feliraton, egy családhoz tartozók esetében is előfordul mind az Appuleius mind az Apuleius írásváltozatokban: CIL VI 12223 (Roma).

³³ Az Apuleius/Appuleius gentiliciumhoz általában: Schulze 1904, 453; Alföldy 1969, 60; Solin-Salomies 1994, 19. Előfordulásához Észak-Itáliában és az európai tartományokban: Lőrincz 2005², 67–68, ezen belül Dalmatiában: Alföldy 1969, 60; Pannoniában: Mócsy 1959, 151; Barkóczy 1964, 300. A *gens Appuleia* egy Róma városi plebeius eredetű szenátori család volt, amelynek tagjai a Kr.e. 5. századtól ismertek. Egyik águk később Augustus rokonságába is bekerült: *Sextus Appuleius Sex. f.* az idősebb Octaviát, Augustus féltestvérét vette el feleségül. Utódaik, Augustus unokaöccsei közül többen is consulok lettek: ld. ehhez Kienast 1992², 143–144.

itáliaiakhoz köthető.³⁴ A pannoniai tartományokhoz legközelebb Aquileiában³⁵ és Emonában számít elterjedtnek, az utóbbi városból legalább három feliraton is feltűnik a gentilicium.³⁶ Minden bizonnyal a nagyharsányi *Apuleii* eredetét is Észak-Itáliában kell keresnünk, talán Aquileiában. Különösen érdekes az állítónak a *Basileus* cognomene, amely a király jelentésű görög *Βασιλεύς* név latin környezetben és betűkkel írt változata.³⁷ A név eredeti, görög változata a császárkorra keltezhető görög nyelvű feliratokon már nem számít gyakorinak vagy túlságosan kedveltnek. Használata főleg a kis-ázsiai és a balkáni tartományok területére jellemző. Latin nyelvű feliratokon is mindenhol találkozunk a névvel és változataival (*Basillus*/*Bassillus*; *Basilius*; *Basilis*, *Basilissa*; *Basilius*, *Basileo*/*Basileon*, *Basilice*, *Basilo*, *Basilianus*),³⁸ de – Rómát leszámítva³⁹ – lényegesen ritkábban. Ugyanez elmondható a név pannoniai tartományokban kimutatható előfordulásáról is.⁴⁰ A nagyharsányi felirat névformájának legközelebbi párhuzamát egy még közöletlen alsóhetényi sírfeliraton találjuk. Az észak-itáliai gentiliciumot viselő *Regontii* síremlékén a családtagok tiszta latin cognomeneket viselnek (mint *Avitilla*, *Censorinus*, *Largus*, *Largianus*), egyikük azonban a görög eredetű *Basilus*/*Basillus* nevet kapta. Egy itáliai gentiliciumból és egy görög eredetű cognomenből álló név tehát nem párhuzam nélküli a 2–3. századi Pannoniában, ahol *italicus* gyökerű családok is éltek ilyen típusú, talán akkor éppen divatosnak számító névadással. A nagyharsányi felirat esetében azonban egy másik, kevésbé valószínű lehetőséggel is számolhatunk. A főleg görög/keleti származású rabszolgákat gyakran és valószínűleg szándékosan nevezték el *Basileus*nak, amely az ő társadalmi helyzetükben – a név jelentéstartalma miatt – kissé ironikusan hangzott.⁴¹ Elképzelhető ezért, hogy *Basileus* a nagyharsányi *Apuleii* egykori (görög/keleti/balkáni származású?)

³⁴ Alföldy 1969, 60.

³⁵ InscrAq 3397; CIL V 861=InscrAq 50; CIL V 862=InscrAq 29; CIL V 1079=InscrAq 3399; CIL V 1080=InscrAq 822; CIL V 1081=InscrAq 823; CIL V 1220=InscrAq 1132; CIL V 1396=InscrAq 1522; InscrAq 557; InscrAq 1317.

³⁶ CIL III 403; CIL III 3837 (p 2328,26, 2328,188)=RINMS 10; CIL III 14354,7=RINMS 12.

³⁷ Pape 1884³, 200. Előfordulásaihoz Észak-Itáliában és az európai tartományokban: Lőrincz 2005², 113.

³⁸ Solin 1982, 1006–1010; Solin 1996, 492–493.

³⁹ Ld. előző lábjegyzetet.

⁴⁰ AE 1997, 1244 (*Neviodunum*). Ld. még egy ismeretlen lelőhelyű fogadalmi oltárt a tatai Kuny Domokos Múzeumban: Kovács 2016, 92 (=AE 2016, 1243). A *Basilla*/*Bassilla* női változat a pannoniai tartományokban is előfordul: RIU 1 260 (*Arrabona*), ahol *Basilla* egy thrák eredetű család tagja; ld. még Szent *Basilla* sirmiumi mártírt: *Martyrologium Hieronymianum* p. 112 IIII Kalend. Septemb. = *Martyrologium Syriacum* LX; összefoglalóan: Barkóczi 1964, 307.

⁴¹ *Basileus* nevű rabszolgák és szabadosok Rómában: *Aur(elio) Basileo Aug(usti) lib(erto)*: CIL VI 5339 (Roma); *Basileus Augg(ustorum duorum) lib(ertus)*: CIL VI 19438 (Roma) ld. ehhez összefoglalóan: Solin 1982, 1006; Solin 1996, 492–493; és máshol: *Basileus consero(u)s*: AE 2011, 852 (Aufkirchen, Raetiában).

rabszolgája volt (ld. alább), aki felszabadítása után a család közelében maradt és némi vagyont is felhalmozott. Ez az értelmezési lehetőség is magyarázatot adhat a görög gyökerű cognomenre és arra, hogy egy másik (helyi?) italicus család, az *Attii* felszabadított rabszolgájának költséges síremléket állított. Talán a nagyharsányi településen megélt közös sors és barátság fűzte össze őket.

A sírtábla formai jellegzetességei, különösen a norico-pannoniai volutamotívum miatt a Severus-korra keltezhető.

Germanio síremlékének térben és időben legközelebbi, formai és paleográfiai szempontból is rokonítható párhuzamának egy ugyancsak Nagyharsányban előkerült feliratot tarthatunk, amelyet az Apuleius család egy másik tagjának, L. Apuleia Candidának állított a férje (3/1–2. sz. kép). A kőemlék 1985-ben Tiffán Ede Kopár dűlőben fekvő szőlőjében került elő, valószínűleg szintén egy késő római sírból. A három töredékből összeillesztett, hiányos mészkő sírtábla feliratos mezőjének két szélét ugyancsak norico-pannoniai volutamotívum határolja. A feliratos mező mérete: 115 x 70 cm. A 2–6. sorok teljesen kitöltik a rendelkezésükre álló helyet, a 7. sor balra rendezettnek látszik. A 7. sor végén a betűket szemlátomást széthúzták. A betűk magassága: 5,7 cm. Az 5. sorban az életkoradat V számjegyének jobb oldali hastája függőleges. Sok és változatos összevont betűk (ligatúrák) jellemzik a feliratot: AE (háromszor a 2–4. sorokban), VL, ND (2. sor); XX (5. sor); HE (6. sor). Következtesen alkalmazott nyílhegy (konkáv deltoid) alakú *puncta* jellemzi. A 7. sor végén ez után még egy *hederát* is felvéstek. A feliratos mező m.: 56 cm; sz.: 80,75 cm. Jelenleg Tiffán Ede villányi pincészetében található (Villány, Erkel Ferenc u. 10.) befalazva, a lépcsőházban, az étterem bejárata előtt (Janus Pannonius Múzeum, Pécs ltsz.: R.2002.35.1).

D(is) · M(anibus) ·

Luciâe · Apûl(eiae) · Cañdid-

âe coniugi · caris-

símâe · quâe · vixit ·

5 *[a]nn(os) · XXXV · pro pie-*

[tate · p]osuit · H̄ermo-

[nius · Ot]jô[r]ix · S̄

[b(ene) ·] m(erenti) ·

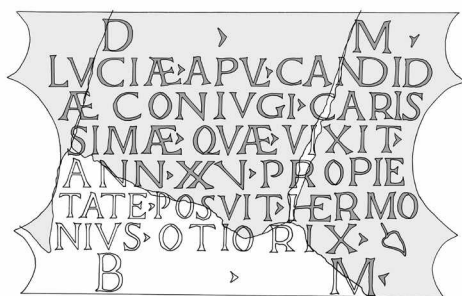
Közli: Lajber 2000, 30, 19. ábra; Kovaliczky 2001–2002 [2003], 77–80 (=AE 2006, 1095), fotóval és rajzzal; Lupa 11001.

A Candida cognoment – az ugyancsak fehér jelentésű Albus/Alba cognomenhez hasonlóan – elsősorban bőr vagy hajszínre utaló testi tulajdonságok alapján adták,⁴² de jellemre vonatkoztatva a tiszta, becsületes, nyíltszívű, vidám érelyeket is megidézte. Kedveltsége megmaradt a keresztény névadásban is, amelyet a név keresztény értékrenddel jól összeegyeztethető jelentésárnyalatai

⁴² Kajanto 1965, 64.

1

2

3. kép 1–2: Nagyharsány, Lucia Apuleia Candida sírfelirata
(fotó: Janus Pannonius Múzeum, Pécs; rajz: Mráv Zsolt)

indokolnak.⁴³ A Candidus/Candida cognomen a mindenhol kimutatható, általános latin nevek közé tartozik,⁴⁴ de használata a dunai provinciákra, azon belül a pannoniai tartományokra kiemelten jellemző.⁴⁵ A név főleg a 3. században volt kedvelt,⁴⁶ de az 1–2. századra keltezhető feliratokon is feltűnik. Ebben

⁴³ Keresztény személyek névadásában: Kajanto 1965, 227.

⁴⁴ Alföldy 1969, 170; Lőrincz 1999, 30.

⁴⁵ Mócsy 1959, 168; Barkóczy 1964, 308. A sisciai ólom árucímkék közül hét darabon is előfordul a Candida név: Radman-Livaja 2014, 179. Közülük néhány esetben elképzelhető, hogy egyszerűen a textiláru színét jelentette, de két esetben a *filiatio* miatt valószínű, hogy *peregrini* nevei voltak.

⁴⁶ Mócsy 1959, 168; Barkóczy 1964, 308. A Candidus név a Pannonia Inferiorban állomásozó két *Adiutrices* legió állományában feltűnően gyakori, amely nagyrészt igaz a Candidianus névre is. Ezt a jelenséget Mócsy András a sorozással összefüggő névcserével magyarázza, amely a tartomány helytartói hivatalának névadási szokását tükrözheti. A Candidus és derivátumai ebben a környezetben a *candidatus* (centurio-jelölt) ranggal függhetnek össze és emiatt válhattak itt jellegzetes katonanévvé: Mócsy 1985, 72–73.

az időszakban főleg Észak-Itáliából származó személyek viselték,⁴⁷ amely – a jellemzően Itáliához köthető Apuleia gentiliiumot is figyelembe véve (ld. feljebb) – arra utal, hogy L. Apuleia Candida családja is itáliai eredetű lehetett.⁴⁸

Férjének gentiliiuma a töredékesen megmaradt *Hermo*[- -], amely – a rendelkezésre álló helyet is figyelembe véve – kizárólag Hermoniusra egészíthető ki.⁴⁹ A családnév előfordulásai – egy khisbati (Africa Proconsularis) feliraton kívül⁵⁰ – Itáliában koncentrálódnak. Wilhelm Schulze a Hermonius/Ermonius gentiliiumot az etruszk eredetű Herminius családnévre vezette vissza, feltételezve, hogy egy „*unbelegtes etr. hermu- steckt in Hermonius.*”⁵¹ A *Hermonii* etruszk gyökereit alátámasztja az a tény, hogy a családnév elterjedése – egyetlen ismert Róma városi említését leszámítva – jellemzően egykori etruszk területekre (főleg Umbriára) korlátozódott.⁵² A nagyharsányi feliraton megjelenő Hermonius családnévet is Közép-Itáliába vezethetjük vissza. Viselőjének története azonban ennél lényegesen összetettebb, amelyre cognomenéből következtethetünk. Ebből a cognomenből nemcsak az utolsó *-ix* szótag maradt meg – ahogy azt a felirat közlője, Kovaliczky Gergely feltételezte – hanem abból még további betűk, egy I és azt követően egy O is azonosíthatók: *[..]IO[.]IX*. A fordított névindexek alapján az IO és az IX között csak egyetlen betűvel számolhatunk, egy R-el.⁵³ Az *-iorix* végződésű cognomen nem lehet sem latin,⁵⁴ sem görög,⁵⁵ hanem egyértelműen egy kelta eredetű kompozíciós nevet takar. Mivel a névnek csak az első két betűje hiányzik, az *[..]io[r]ix* formában leírható név vagy a *Boio-rix*⁵⁶ vagy az *Otio-rix*⁵⁷ kelta nevekre egészíthető ki,

⁴⁷ Mócsy 1959, 168. Dalmatiában a Candidus név használatára a 2. század közepe előtt nem rendelkezünk adatokkal: Alföldy 1969, 170.

⁴⁸ Ugyanerre a következtetésre jutott: Kovaliczky 2001–2002, 79–80.

⁴⁹ Solin–Salomies 1994, 92.

⁵⁰ CIL VIII 22886.

⁵¹ Schulze 1904, 173.

⁵² A gentiliium itáliai előfordulásához: CIL IX 5352 (Fermo / Firmum Picenum); CIL XV 7468 (Roma); CIL IX 4535 (Norcia / Nursia); CIL XI 5099 (Bevagna / Mevania). Ld. még a késő római elitbe tartozó Valerius Hermonius Maximust, aki *vir clarissimus consularis Campaniae* volt Kr. u. 394/395-ben: CIL X 1690–1691 (Puteoli).

⁵³ Mócsy et al. 1983, 397.

⁵⁴ Az *-ix* re végződő latin férfi cognomenek a következők: Felix, Iunix, Larix, Pernix: Solin–Salomies 1994, 473.

⁵⁵ Az *-ix* végződésű görög nevek: Helix (Pape 1884³, 349 – latin nyelvű feliratokon ld. például: CIL VI, 11543; CIL X 2497; CIL XIV 2805; AE 2012, 508), Cilix (Pape 1884³, 736 – latin nyelvű feliratokon ld. például: CIL III 1719; CIL VI 22277, 34722; CIL X 857a, 6028).

⁵⁶ Holder 1962², 474–475. A nevet jobbra királyi személyek viselték. Feliraton egyetlen esetben fordul elő, az is nyugati kelták által lakott területen: CIL XIII 2656 (Auxy / Augustodunum / Haedui [Lugdunensis]).

⁵⁷ Az *Otio-rix* karakterisztikusan keleti kelta kompozíciós névhez összefoglalóan: Holder 1962², 889; Meid 2005, 83–85.

amelyek közül a másodikkal számolhatunk reálisan.⁵⁸ Az itáliai gentiliiumból és egy kelta eredetű névből álló névadásra⁵⁹ a legközelebbi párhuzamot egy pilisszántói sírfelirat elhunyt katonája, az egyik parthus háborúban elesett Canius Otiorix adja.⁶⁰ A nagyharsányi és a pilisszántói Otiorix családi háttere nagyon hasonló lehetett. Elképzelhető, hogy ők vagy valamelyik ősük a polgárjoghoz jutáskor nem császári, hanem egy-egy itáliai eredetű gentiliiumot vett fel.⁶¹ A nagyharsányi Otiorix esetében a Hermonius gentiliium ritkasága miatt mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy a családhoz volt valamilyen köze vérségi vagy jog szerinti leszármazás folytán.⁶²

A felirat minősége, a nevek és a feliratos mezőt közrefogó norico-pannoniai volutamotívum miatt a korai Severus-korra keltezhető.

Germanio és Candida sírfelirata mind a kőfaragás minősége, mind a paleográfiai jellegzetességeik tekintetében nagyon közel áll egymáshoz. Mindkét feliratos mező rövidebb oldalán gondosan kiserkesztett és kifaragott norico-pannoniai volutamotívumot találunk, a felirathordozók pedig sírépítmények homlokzati oldalába foglalt feliratos táblák voltak. Keltezésük a Severus-kor. Közös jellemzőjük a változatos ligatúrák alkalmazása, amelyek közül az VL betűkapcsolatot mindkét feliraton, ugyanabban a szóban (APVL) alkalmazták. A sorok végén teljesen kiírt szavak után gyakran találunk szóelválasztó jeleket. Mindkét felirat utolsó sorának végére a *b(ene) m(erenti)* formula *B. M.* betűrövidítése került.

A két felirat alapján tehát az Apuleius család jelen volt a Severus-kori nagyharsányi településen. Azonos gentiliiumuk alapján Candida és Basileus ugyanahhoz a *familiához* tartozhattak és megközelítőleg azonos időben élhettek a településen. Basileust vérségi rokonság vagy esetleg kliensi viszony kötötte a nagyharsányi *Apuleii*-hoz, Candida családjához.

Kat. 4. Sírfelirat (4/1–2. sz. kép)

Eredetileg négyzet alakú, vöröses színű kristályos mészkő sírtábla, amelynek bal felső sarka letörött. A jobb felső sarka és a jobb oldal széle ugyancsak le-

⁵⁸ Ld. 55. lábjegyzetet.

⁵⁹ A Hermonius Otiorix név nem magyarázható a *peregrini* névadásban is kimutatható többnevűséggel. Ehhez a jelenséghez ld. legutóbb: Radman-Livaja 2017. És pseudogentiliiumként sem.

⁶⁰ RIU 4 944=TitAq IV 1668. Ez a parthus hadjárat vagy Lucius Verus expedíciója (162–166) vagy Septimius Severus első parthus hadjárata (197–199) lehetett, ld. a TitAq IV 1668 Kovács P. által írt kommentárját. Az utóbbi esetben a felirat keltezése időben közel áll a Hermonius Otiorix által állított nagyharsányi feliratéhoz.

⁶¹ A lehetőséghez ld.: Mócsy 1985, 12–29.

⁶² Például apja az itáliai eredetű családhoz kötődött (vérségi rokonsággal vagy esetleg rabszolga felszabadítás következményeképpen), míg az anya már polgárjoggal rendelkező helyi kelta családból származhatott. A kelta eredetű cognomen választásában pedig az anyai ág névadási hagyományai tükröződtek.

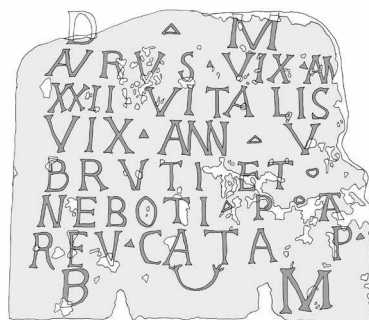
törött és a tetejéből is hiányozhat néhány centiméter. Méretei: m.: (60) cm; sz.: 67 cm; v.: 6 cm. Figyelemre méltó a kőlap vékonysága, amely arra utal, hogy a sírtáblát eredetileg egy kő keretbe foglalhatták. Rögzítésére szolgálhatott az előoldalának alsó felületébe mélyített két függőleges kapocsfészek. Előoldala polírozott, sok felületi sérüléssel. A kevésbé gondosan, helyenként anyagul vésett betűinek vájataiban vörös festés nyomai látszódnak. A betűk magassága: 5,4-7,3 cm. Betűkapcsolatok: AV (1. sor); ANN (2. és 4. sorokban). A feliratvésnök felfelé álló háromszög alakú és kerek központosítást használt, úgy tűnik következetesen. Az utolsó sorba a B és az M között valószínűleg egy girlandot imitáló szóelválasztó jelet véstek.

A Mohács 1906. február 25-i számában (App. 1.) az 1906-ban előkerült másik kőfelirat szövegéről az alábbi részleteket közölték: „a másikonban hárman nyugodtak; az egyik 22, a másik 5, éves a harmadiknak évszáma nem állapítható meg”, továbbá ezt a síremléket is „B. M. kezdőbetűs egyén áldozta.” Ezek az adatok együttesen jelen vannak egy JPM gyűjteményébe tartozó sírfeliraton (RIU 4 980), amelyen az egyik elhunyt 22, a másik öt éves korában halt meg, a felirat szövege pedig a B. M. siglával zárul. Bár ez a köemlék Mócsy András 1959-es leírása óta a szakirodalomban következetesen pécsi lelőhellyel szerepel és később is így hivatkoztak rá,⁶³ valójában a Janus Pannonius Múzeum régi leltárkönyvében ismeretlen lelőhelyű köemlékként leltározták be 1939. szeptember 15-én.⁶⁴ Azonosítása a másik 1906-ban talált felirattal tehát kétségtelen (Janus Pannonius Múzeum, ltsz. 1223).

4. kép K1-2: Nagyharsány 1906, Kat. 4. Aurus és Vitalis sírfelirata (fotó: RIU 4; rajz: Mráv Zsolt)

1

2

- D(is) · M(anibus)*
Áurus · vix(it) · âñ[n(os)]
XXII · Vitalis
vix(it) · aîñ(os) · V
 5 *bruti · et ·*
neboti (!) · P(- - -) · ÂT-
REV(- - -) · Cata p(osuit)
b(ene) m(eritis).

⁶³ A sztélét pécsi lelőhellyel először Mócsy 1959, 260 Nr. 216/7 említi; majd Fülep-Burger 1974, 21 Nr. 21 („Fundort: Pécs”); Fülep 1984, 260 cat. no. S/21 („Site: Pécs”); RIU 4 980; Visy 2013, 106–107.

⁶⁴ A legkorábbi publikációkban a felirat helyesen még ismeretlen lelőhelyű köemlékként szerepel: Egger 1946–1948, 275; Nagy 1948, 91.

Közli: Egger 1946–1948, 275 Taf. XXVI/2; Nagy 1948, 91 (=AE 1951, 110); Mócsy 1959, 74, 260 216/7 (már pécsi lelőhellyel); Fülep–Burger 1974, 21 Nr. 21, Taf. IX/1; Sz. Burger–Fülep, RIU 4 980, fotóval és rajzzal; Fülep 1984a, 260 Cat. S/21; Visy 2013, 106–107; Lupa 3502.

A felirat jellegzetességei és lehetséges olvasatai:

6. sor: *ne<p=b>oti*. A *p>b* betűtévesztés valószínűleg íráshiba,⁶⁵ amely a zöngés-zöngétlen párok hangtani jelenségére vezethető vissza (a *p* hang zöngéspárja a *b*). Hasonló tévesztések széthasonulással is magyarázhatók, amelyek a pannoniai tartományokban a *ps>bs* (*ibse, descriptum*) és a *pt>bt* esetében mutathatók ki.⁶⁶

7. sor: lehet még *Cat(t)a*. A sorvégi *P* kiegészítésére elképzelhető még a *p(osuerunt)* is, Mócsy.⁶⁷

6–7. sor: *P(ublius) Atrev(ius) Cata* – Egger; *pat(riis) Rev(o)cata p(osuit)* – Nagy (ezzel szemben: „Wegen der klaren Interpunktion zwischen Rev. und Cata ist die Lesung Rev(o)cata unmöglich”⁶⁸ – Mócsy); *p(osierunt) Atrev(a?/-ius?) Cata* (*arentes*) – Mócsy.

A felirat értelmezését a rajta szereplő nevek miatt Wolfgang Meid problematikusnak tartotta,⁶⁹ amelyet én is csak megerősíteni tudok (ld. alább). Az elhunytak egyike a feliratot állítók menyé, a másik pedig az unokájuk volt. A *brutes/brutis* germán eredetű szó, amelynek jelentése a férj szüleinek szemszögéből: meny, azaz a fiúknak a felesége (= lat. *nurus*).⁷⁰ A közép- és al-dunai tartományokban (Noricum, Pannoniae és Moesiae) számos latin nyelvű felirat említi ezt a rokonsági viszonyt kifejező szót.⁷¹ Közülük a pannoniai tartományokban fordul elő a leggyakrabban, ahol összesen hét feliraton olvasható.⁷² A főnévvel jellemzően latin nyelvű, nem germán származású provinciálisok által állított feliratokon találkozunk, amit a pannoniai tartományokról is elmondhatunk. Közülük egy kelta neveket tartalmazó, 2. század elejére keltezhető szentendrei sírfelirat a legfontosabb, amelyet a *brutes* szó őslakos, kelta környezetben való felbukkanása miatt a nagyharsányi felirat térben legközelebbi analógiájának tarthatunk (ld. alább).⁷³ Mindezt figyelembe véve a kifejezés használóit nem lehet automatikusan germánoknak tartani, mint ahogy

⁶⁵ Fehér 2007, 416.

⁶⁶ Fehér 2007, 384–385.

⁶⁷ Mócsy 1959, 260, Nr. 216/7.

⁶⁸ „A nyilvánvaló interpunctio miatt a Rev. és a Cata között a Rev(o)cata olvasat nem lehetséges.”

⁶⁹ Meid 2005, 190: „problematische Inschrift.”

⁷⁰ A szó eredetéhez legutóbb és összefoglalóan: Simon 2021, 309–310.

⁷¹ Adams 2003, 448; Simon 2021, 313.

⁷² TitAq II 501 (Aquincum); TitAq II 517 (Aquincum); TRHR 149=TitAq IV 1632 (Ulcisia [Szentendre]); TRHR 120 (Esztergom-Bánom); TRHR 111 (Környe). Ld. még: Fehér 1997, 27; Fehér 2005, 218; Simon 2021, 313.

⁷³ TitAq IV 1632: *Solia Medulionis f. bruti*.

azt Nagy Tibor éppen e felirat állítóiról feltételezte.⁷⁴ Sokkal valószínűbb, hogy ezeken a területeken a *brutes* inkább germán eredetű jövevényszó volt, amely a tartományi nyelvhasználatban, még az őslakosok között is meghonosodott.⁷⁵ A nagyharsányi felirat *brutesa* életkora alapján csak a felirat elején megnevezett, 22 éves korában elhunyt Aurusra vonatkozhat. A név alakja és annak ellentmondása a felirat szövegének tartalmával már régóta fejtegetést okoz a felirattal foglalkozó kutatóknak, hiszen a férfinévnek hangzó Aurus nevet itt egy nőnek kellene viselnie. Rudolf Egger ezt az ellentmondást a következőképpen próbálta áthidalni: „Überraschend ist der name der Schwiegertochter, Aurus, vermutlich eine Nominativbildung parallel zu den in Norikum häufigen Feminina auf u wie Aiu, Bullu, Dresiu usw. Zu Auru(s) fand ich kein Gegenbeispiel außer Auro (Nominativ) mater in einer allerdings schlecht überlieferten Inschrift aus Bordeaux (CIL XIII 822).⁷⁶” Mócsy András Rudolf Eggerre hivatkozva ugyancsak keltának tartotta az Aurus nevet.⁷⁷ Ugyanezt feltételezik a név Hispania Tarraconensisben adatolt két további előfordulásáról is.⁷⁸ És ezt a nevet sejtethetjük egy Dunaújváros-Papszigeten talált terra sigillata edény karcolt feliratában („Auri”).⁷⁹ Az Aurus nevet azonban ez utóbbi esetekben bizonyosan férfiak viselték.⁸⁰ Az Aurus név és a *brutes* rokonsági fok látszólagos ellentmondásának feloldása jelenleg nem lehetséges. Elképzelhető az is, hogy vagy a nevet vésték fel hibásan a felíratra, vagy a *brutes* szót használták itt helytelenül (például vej értelemben). Az unokának a latin *vitalis* melléknévből képzett, pozitív jelentéstartalmú és jó ómenű Vitalis neve női és férfi cognomenként egyaránt használatos volt.⁸¹

⁷⁴ Nagy 1948, 91: „Minden okunk megvan tehát arra, hogy a felíraton szereplő személyekben egy felületesen romanizált, valószínűleg második generációnak számító germán (keleti gót?) familia tagjait lássuk.”

⁷⁵ Fehér 2007, 429, 437; Simon 2021, 309–320.

⁷⁶ Egger 1946–1948, 275: „Meglepő a meny Aurus neve, amely valószínűleg képzett nominativus lehet, a Noricumban gyakori női nevek, mint Aiu, Bullu, Dreisu stb ... párhuzama alapján. Az Auru(s) névhez a nominativusban álló Auro mater néven kívül, amely egy rosszul hagyományozódott Bordeaux-i felíraton olvasható (CIL XIII 822), nem találtam ellenpéldát.”

⁷⁷ Mócsy 1959, 165. Azt biztosan kijelenthetünk, hogy az Aurus nem lehet latin eredetű női név, mert –us végződéssel csak egyetlen latin női cognomen ismerünk, a *Salust*, amely az elvont jelentésű főnevekből képzett női cognomenek közé tartozik és férfiak is viselték: Nuorluoto 2021, 58 – a *Salus* női cognomen komplex elemzésével, 61. Nem lehet közvetlen köze a latin *aurum*, arany szóhoz, de a latin „szellő” jelentésű *Aura* női cognomenhez sem. Az *Aura* női cognomen tizenöt előfordulását említi: Kajanto 1965, 338; ld. még: Nuorluoto 2021, 57.

⁷⁸ AE 1977, 387a – cf. Lőrincz 2005², 105; CIL II² 13421 (Segobriga) ld. a felírat Alföldy G. és J. M. Abascal Palazón által írt kommentárját: „2 in. intellegendum esse videtur nomen fortasse Celticum Aurus, quod recurrit in Hispania in tit. AE 1977, 387.”

⁷⁹ Visy 1969, 89, 91.

⁸⁰ Az intercisai edénykarcolat Aurusa férfi volt. A CIL II² 13421 (Segobriga) felíraton említett Aurus – mivel neve filiatióban szerepel (*Auri f.*) – ugyancsak férfi lehetett.

⁸¹ Vitalis mint női cognomen: Lőrincz 2002, 177; Nuorluoto 2021, 45–46 (240 elő-

A nagyharsányi feliraton szereplő Vitalis ezért leány- és fiúunoka egyaránt lehetett. Nem problémamentes a felirat állítóját/állítóit megnevező sorok olvasata és értelmezése sem. Annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy az állító(k) az elsőként megnevezett elhunytal após/anyós, a másodikkal pedig nagyszülői viszonyban volt(ak). A legfontosabb kérdés, hogy 6–7. sorokban egy vagy két név szerepel. A *tria nominat* feltételező első változat mellett foglalt állást Rudolf Egger, míg a másikat képviselte Mócsy András. Az ő jelenleg is elfogadott véleménye szerint két peregrinus jogállású⁸² személy állíthatta a feliratot. Egyikük az Atreva/Atrevious nevet viselte, amely lehet még Atreba/Atrebius is.⁸³ Másikuk pedig az egytagú Cata/Catta nevet, amely a kelta *Cat-*kezdetű nevek közé sorolható.⁸⁴ Mócsy András szerint ez a peregrinus jogállású család a pannon *Andizetes* törzshöz tartozhatott,⁸⁵ amelynek szállásterülete a *Hercuniates* és a *Breuci* között feküdt, és a Drávától északra, egészen a Mecsekig kiterjedt.⁸⁶ A kora császárkori nagyharsányi római település is az *Andizetes* területén található, ezért valóban nem lenne meglepő andizes származású személyek jelenléte a településen. Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban azonban problémát jelent, hogy a feliraton szereplő nevek egyike sem illír: az Aurus név problémás, de biztosan kelta, a Vitalis latin, a Cata/Catta pedig egytagú kelta név.⁸⁷

A nagyharsányi „Cicero-szobor” rejtélye és az 1906-ban előkerült leletek

A Nagyharsány helytörténetével foglalkozó írásokból egy különösen izgalmas római kori tárgyról, egy márványszoborról is értesülünk, amely – ahogy azt látni fogjuk – ugyancsak az 1906-ban előkerült leletek közé tartozik, de sorsát tekintve kevésbé volt olyan szerencsés, mint a végül múzeumba jutott feliratok.

fordulására hivatkozva).

⁸² A római jogban az idegen jogállású, szabad státuszú személy.

⁸³ CIL XIII 807 (Bordeaux / Burdigalia).

⁸⁴ Meid 2005, 190. Ld. még: Alföldy 1969, 173.

⁸⁵ Mócsy 1959, 74.

⁸⁶ Mócsy 1959, 74; ld. ugyanezt: Kovács 2006, 176; Kovács 2018, 221. A pannon-dalmata lázadásban erősen érintett, egykor jelentős *Andizetes* tagjai nem voltak nyitottak az akkultúrációra, a *Romanitas* külsőségeinek az átvételére. Nem állítottak feliratokat és a római polgárjog kiváltságában sem részesültek tömegesen. Polgárjoghoz is főleg katonai szolgálat révén juthattak, ahogyan ezt az andizes katonák számára kibocsátott katonai diplomák mutatják. A név szerint ismert katonák és apjuk, a 2. században azonban már latin neveket viseltek: *Maximo Secundi f(ilio) Antiz(eti)*: Visy 2020, 296–300 (Somberek); *Claudio Passeris f(ilio) Marcello Antiz(eti)*: AE 2004, 1923 (ismeretlen lelőhelyről).

⁸⁷ Alföldy 1969, 173; Meid 2005, 190.

Böhöneyei Gizella tanítónő kéziratos falukrónikájában, az 1972. év eseményeinél az alábbi sorok olvashatók: „Még a század elején⁸⁸ egy carrarai márvány Ciceró-szobor is kijött, amely a régi Pakuszi féle háznál volt kapufélfa, majd befalazták rontás ellen a ház sarkába (Tokaji ig. mondta, 1907–1948-ig élt itt).”⁸⁹ Nagyharsány 1982. évi krónikájában ugyancsak megemlíti ezt a szobrot: „Az ifjú Borza család a Vásár u. sarkán lakik, abban a Pakuszi Marika féle házban, ahova a század elején a mezőn talált fehérmárvány Cicerószobrot befalazták. Sajnos e szobor az említett ház tatarozásánál nem kerülhetett elő, mert nem bontottak a házon.” Böhöneyei Gizella – Tokaji József egykori nagyharsányi igazgató-tanító beszámolójára hivatkozva – egy olyan római kori szobor emlékét őrizte meg, amely a helyiek között „Cicero-szobor” néven hagyományozódott. A szobrot jól azonosíthatóan márványból faragták és – a Ciceróról történt elnevezése alapján – minden bizonnyal egy férfit ábrázolt. Azt is megtudtuk, hogy a szobor a 20. század elején került elő, majd befalazták Pakuszi Mária nagyharsányi házának falába, ahol valószínűleg ma is lappang. Ez a ház a telekkönyvi adatok, Pakuszi Mária fennmaradt végrendelete⁹⁰ és a ház jelenlegi tulajdonosa alapján a Vásártér/Beloianisz utca és a Vörösmarty utca sarkán álló épülettel azonosítható.⁹¹

Érdekes egybeesés, hogy a *Fünfkirchner Zeitung* 1906. május 11-i száma az 1906. évi rigolírozás során előkerült leletek között több összetört szobrot is említ (App. 5.). Ezeket a szobortöredékeket azonban – a feljebb ismertetett feliratos sírleletekkel (Kat. 1-4.) ellentétben – a találó, Simon József végül nem adta át a PVM-nak (ld. App. 6.).

Ezek után jogosan felmerül a kérdés: vajon a két 20. század elején talált szoborleletről tudósító forrásunk nem egy és ugyanazon leletre vonatkozik? A kérdésre egyértelmű válasz adható, amelynek kulcsa Simon József személye. A Böhöneyei Gizella által említett, 20. század elején előkerült, majd a „Pakuszi Marika féle házba” beépített „Cicero-szobor” és a Simon József által 1906-ban a Kopár dűlőben talált „összetört szobrok” közötti összefüggést a nagyharsányi parókián őrzött, 1892-től vezetett anyakönyv segítségével bizonyítani tudjuk.⁹² Az anyakönyv szerint ugyanis Pakuszi Mária és Simon József házastársak voltak, házasságkötésük 1893. január 18-án történt.⁹³ Simon József 1917-ben be-

⁸⁸ Értsd itt: a 20. század elején.

⁸⁹ Böhöneyei kézirat.

⁹⁰ A telekkönyvben és Pakuszi Mária végrendeletében a ház helyrajzi száma 590a-b, amely korábban 104 volt. Ez utóbbi szám szerepel Simon József lakhelyeként a nagyharsányi anyakönyvben.

⁹¹ 7822 Nagyharsány, Beloianisz u. 2, jelenlegi tulajdonosa – a Böhöneyei Gizella leírásában is szereplő család tagja – ifjabb Borza Béla.

⁹² Különösen nagy hálával és köszönettel tartozom Kanász Imrének, a Nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény vezetőjének a telekkönyvi, valamint Petkes-Varga Zsófia lelkes asszonynak az anyakönyvi adatokért, továbbá Weber Adriennek (Csorba Győző Könyvtár, Pécs) ezek internetes hivatkozásaért.

⁹³ A nagyharsányi református egyházközség házassági anyakönyv 1/1893. számú bejegyzése szerint. Nagyharsányi református egyházközség anyakönyvei – Házassági anyakönyv 1892–1895. (Familysearch adatbázis: Digital Folder Number:

következett haláláig feleségével abban a „Pakuszi féle házban” lakott, ahová a „Cicero-szobrot” is beépítették. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a 20. század elején lelt márványszobor az 1906. évi rigolírozás során került elő és találója Simon József volt, aki megtartotta magának a szobrot, majd azt beépítette a házának falába.

A kutatást ezen a ponton még nem zárhatjuk le, hiszen lehetőségünk van azonosítani azt a telket is, ahol az 1906. évi leletek, köztük a márványszobor, előkerült. A telekkönyvek és a kataszteri térképek adatai szerint Simon Józsefnek ugyan nem volt földje a Kopáron, de felesége rendelkezhetett itt egy örökölt telekkel. Pakuszi Mária édesapja, Pakuszi István az 1866-os kataszteri térképek szerint⁹⁴ birtokolt egy telket a Kopáron, amelyet lánya örökölhett.⁹⁵ Ez a telek a Lapáncsai út elágazásával nagyjából szemben fekszik (hrsz. 5164), amely egy újabb szerencsés adategyeztetést eredményez. Bordás Sándor, *Nagyharsány község és a református egyházközség története a római kortól a XX. század közepéig* című kéziratban fennmaradt munkájában azt írja, hogy „... a Cicero szobrot a mai Lapáncsai út elágazásának ellenében találták.”⁹⁶ Forrását vagy adatközlőjét sajnos nem ismerjük, de az általa megőrzött információ alátámasztja és megerősíti azt a kataszteri adatok alapján levonható következtetést, hogy az 1906-ban megtalált sírok és leletek a Lapáncsai út elágazásától északra, Pakuszi István egykori földjén kerülhettek elő. A sokszorosan rigolírozott telek helyén és annak környezetében, a szőlőben szórványosan ma is előfordulnak római téglatoredékek, amelyek talán az elpusztított késő római téglasírokból származnak.

A márványból faragott körplasztikai alkotások nagyon ritka leleteknek számítanak Északkelet-Pannónia kőfaragványai között, amely hangsúlyozza

004705017 – internetes hivatkozás). A házastársakra vonatkozó további anyakönyvi adatok: özv. Simon Józsefné született Pakuszi Mária 1948. március 22-én, 72 éves korában hunyt el. Férje Simon József földműves (Nagyharsány 104 lakhely) 1917. augusztus 1-én, mindössze 46 évesen halt meg (halálának oka sérv). A nagyharsányi állami halotti anyakönyv 22/1917. számú bejegyzése szerint. Nagyharsányi anyakönyvi kerület születési anyakönyv másodpéldány 1907–1950. (Familysearch adatbázis: Digital Folder Number: 004855510– internetes hivatkozás)

⁹⁴ Az 1866-os kataszteri térképet és azon az 5164 hrsz. telket ld.: <https://maps.arcanum.com/map/cadastral/?layers=3%2C4Crbbox=2050624.0197464263%2C5756402.2253945805%2C2051192.2215621553%2C5756603.469758112> (Letöltés ideje: 2022. nov. 30.)

⁹⁵ Ez a telek azonban már nem szerepelt Pakuszi Mária 1947-ben született végrendeletében, valószínűleg időközben eladásra került.

⁹⁶ Bordás 1985, 6. A „Cicero-szobrot” említi még: Szita László: Szita 2001, 18. („A múlt század első éveiben egy fehér márvány Cicero-szobrot leltek a Kopár-dűlőben. A szobor beépítésre került először egy kapufélfába, majd a ház egyik sarkába befalazták. Lassan felledésbe merült holléte.”) és Bordás Sándorra hivatkozva Erdős Zoltán: Erdős 2015, 38. („...a lapáncsai elágazásánál pedig egy szép kidolgozású (mára sajnos elveszett) Cicero-szobrot találtak”).

a szobor jelentőségét és különlegességét.⁹⁷ Valerius Dalmatius nagyharsányi luxusvillája és a mellszobrát (*imago*) említő dicsőítő felirata fényében pedig kiemelten fontos lehet ennek a márvány „Cicero-szobornak” a léte és története. Nem tudjuk, de ki sem zárhatjuk annak lehetőségét, hogy ez a márványszobor azonos a *Lugdunensis Tertia* tartomány által megrendelt Dalmatius mellszoborral. Természetesen az is elképzelhető, hogy a szobor egy korábbi síremlékhez tartozott vagy esetleg a *Valerii* családi mauzóleumból származott, ahol az egyik családtagot, talán éppen magát Dalmatiust ábrázolta. Sőt az sem lehetetlen, hogy a márványszobor Valerius Dalmatius – galliai luxusvillák példájára létrehozott – szoborgyűjteményének egy féltett darabja volt.⁹⁸ A szobor ismerete nélkül azonban a kérdést eldönteni nem lehet, így azt egyelőre megválaszolatlanul kell hagynunk.

Eredmények és következtetések

1. 1906 februárjában több, egymástól hírfüggésben levő Baranya megyei újság (*Mohács, Mohács és vidéke, Pécsi Közlöny, Fünfkirchner Zeitung*: App. 1–6.) arról tudósított, hogy Nagyharsány határában, a Kopár dűlön három késő római sírt pusztítottak el szőlőtelepítést megelőző talajforgatás során. Az egyik sírban három kerámiaedényt találtak, amelyek közül az egyik feliratot hordozott. Két sírt pedig másodlagosan felhasznált korábbi feliratos sírkövekkel fedtek. A leleteket Simon József a PVM-nek ajándékozta. Az újságcikkekben közölt adatok lehetővé tették mind a kerámiakorsó, mind a két sírfelirat megtalálását a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében, ahol ismeretlen lelőhelyű tárgyakként lappangtak. A két kőfelirat egyike a RIU 4 980, a másik pedig a RIU 4 1047 felirattal azonosítható.

2. Az azonosítások következtében egy kerámiaedényre írt instrumenta felirattal, egy téglabélyeggel és két kő sírfelirattal sikerült gyarapítani a nagyharsányi római kori településre és annak lakosságára vonatkozó feliratos forrásainkat (Kat. 1–4.).

3. A 4. századi kerámiakorsó C(- - -) XV felirata (Kat. 1.) a korsó tartalmára vonatkozott, amely lehetett például *c(aroenum)*. A nagyharsányi instrumenta feliratok alapján a település azok közé a városi és katonai központoktól távolabb fekvő pannóniai vidéki települések közé tartozott, ahol kerámiába karcolt graffitik kerülnek elő, utalva a latin írás és számok aktív ismeretére és használatára.⁹⁹

4. A sírfeliratok (RIU 4 1047 [Kat. 3.]; AE 2006, 1095) alapján a nagyharsányi települést a 2. század végén és a 3. század elején italicus eredetű vagy a polgárjog adományozásnál régi itáliai gentiliciumokat választott családok – az Apuleius, az Attius és a Hermonius familiába tartozó személyek, köztük li-

⁹⁷ Mráv 2015, 173, 190.

⁹⁸ A galliai késő római elit szoborgyűjteményeihez ld. összefoglalóan: Stirling 2005.

⁹⁹ Ld. ehhez összefoglalóan: Scholz 2015. A pannóniai tartományok vonatkozásában (a nagyharsányi instrumenta feliratokat is említve): Gabler–Mráv 2017, 327–328.

bertusok – lakták. Ez összhangban van a Sopianae-ban és az attól délre fekvő területre vonatkozó korábbi ismereteinkkel, ahol számos itáliai kereskedőcsalád és leszármazottaik éltek még a 3. század elején is (*Caesernii, Caenii, Marcii*).¹⁰⁰ Candida és Basileus ugyanabba az Apuleius családba tartoztak.

5. A RIU 4 980 (Kat. 4.) egyes részleteiben még ma is problematikus, 2. századi feliraton megjelenő nevek észak-pannoniai őslakos *peregrini*-hez köthetők (Aurus, Vitalis, Cata). Ők kevésbé a vidéken őslakosnak számító, a *Romanitas* és a feliratkultúra irányába rezisztens pannon *Andizetes* törzs tagjai, mint inkább dunántúli kelták lehetettek, akik a nagyharsányi településre költöztek.

6. 1906-ban „szobortöredékek” is előkerültek (App. 5.), amelyeket Simon József nem adott át a PVM-nek (App. 6.). Ugyanekkor tudomásunk van egy márvány „Cicero-szoborról”, amelyet a 20. század elején találtak és beépítettek abba a házba, ahol Simon József és felesége, Pakuszi Mária lakott. Az 1906-os rigolározás során tehát egy férfit ábrázoló márványszobor is előkerült, amely jelenleg nem fellelhető. A szobor tanulmányozása nélkül ezért nem dönthető el, hogy annak volt-e köze a Valerius Dalmatius dicsőítő feliratában említett mellszoborhoz, vagy egy korábbi sírszobor lehetett.

APPENDIX

Az 1906-ban Nagyharsány határában, a Kopár dűlőben talált római kori sírokra és leletekre vonatkozó sajtódokumentumok¹⁰¹

1. Mohács, 1906. február 25., 4-5.

„**Római kori sírok Nagyharsány határában.** Vármegyénk ős-kultúr-földje telestele van lelő helyekkel; minduntalan kerülnek elő őskori emlékek. Az új kőkorszak idejétől kezdve minden korból maradtak nyomok, leletek, melyek az itt élt népek kultúráját jellemzik. Leggyakrabban találkozunk a római kor emlékeivel; amennyiben a vármegye területén jelentékeny számmal voltak római telepek. A napokban Nagyharsány község határában bukkantak római sírokra. A kopár hegyoldalon amerikai szőlőtelephez földet forgattak s munkaközben tárták föl a sírokat. A sírbolt úgy négyszögű égetett téglából épült és föliratos homokkő fedővel volt ellátva. A munkások a sírboltot szétrombolták, mert azt hitték, hogy majd kincseket találnak. Az egyik sírboltban cseréplapokból összeállított koporsót, illetve sírládát találtak és három cserépkorsót. Kettőt szétzúztak, a harmadiknak megkegyelmeztek; s ez annyira-mennyire elég jó állapotban van, mindössze a nyakát ütötték le. Ezen római számjeggyel CXV. olvasható. Bizonyosan valamelyik legió száma. Az egyik sírba valami germán kézművest temettek, aki 40 éves volt, a másikban hárman nyugodtak; az egyik 22, a másik 5, éves a harmadiknak évszáma nem állapítható meg. Mind a két sírkövet B. M. kezdőbetűs egyén áldozta. Pogány sírok. A leleteket Kiss Nep. János körjegyző őrzi. Legfurcsább a dologban, hogy semmiféle áldozati tárgyat, vagy obulust nem találtak.”

¹⁰⁰ Mócsy 1959, 74.

¹⁰¹ Ezúton köszönöm Erdős Zoltán (Csorba Győző Könyvtár, Pécs) segítségét, aki a 2020-as karantén idején eljuttatta hozzám a *Fünfkirchner Zeitung* 1906. február 25-i és március 11-i számának digitalizált oldalait.

2. Mohács és Vidéke, 1906. február 25., 4.

„Római sírok Nagyharsányban. Vármegyénkben mindinkább bukkannak a római kor emlékeire. Fönnebb már megemlékeztünk a kiskőszegi leletekről, e helyen pedig arról adunk hírt, hogy a napokban Nagyharsány község határában is római sírokra akadtak az amerikai szőlőtelephez földet forgató munkások. A fölfödözött sírbolt nagy négyszögű téglából épült és föliratos homokkő-födővel volt ellátva. A munkások – elég sajnosan – a sírboltot szétrombolták, mert azt hitték, hogy majd kincseket találnak. Az egyik sírboltban cserélapokból összeállított koporsót, illetve sírládát találtak és három cserépkoporsót. Kettőt szétzúztak, a harmadiknak megkegyelmezték; ezen római számjeggyel CXV. olvasható, bizonynyal valamelyik legio száma. Az egyik sírba valami germán kézművest temettek, aki 40 éves volt, a másikban hárman nyugodtak. Pogány sírok. A leleteket Kiss Nep. János körjegyző őrzi.”

3. Fünfkirchner Zeitung, 1906. február 25., 4.

„Entdeckung römischer Gräber im Nagyharsányer Gemeindehotter. Vor einigen Tagen find mehrerer Nagyharsányer Weingartenarbeiter beim Rigolen eines Weingartens auf mehrere römischen Gräber gestoßen. In einem Grabe wurde ein aus gebrannten Thonplatten zusammengefügt Sarg, und zwei andere aus Thon angefertigte Särge vorgefunden. Die Gräber waren mit einem Sandstein bedeckt, auf welchem eine Inschrift sichtbar ist. Die Thonstücke find mit CXV bezeichnet, wahrscheinlich ist es die Nummer der seinerzeit in dieser Gegend wohnenden römischen Legion. Ein Sarg wurde durch die Arbeiter zerschlagen, der andere find ziemlich gut erhalten. Die archäologischen Funde nahm Kreisnotär Johann Nep. Kiss in Obhut.”

4. Pécsi Közlöny, 1906. március 8., 4.

„Új római sírlelet múzeumunkban. Nemrégiben Nagyharsányban szőlőforgatás közben, római sírokra akadtak. Az itt talált sírokat múzeumunk megkeresésére, Kiss Nep. János körjegyző, a pécsi múzeumnak ajándékozta. A napokban szállították be a 2 feliratos követ és több sírtéglát buzdításul és példaadásul, hogyan kell e fiatal kultúrintézetünket támogatni. Valóban okulhatnának ez eljárásból mindazok, kik a birtokukban levő régiségeket kereskedők útján idegen kezekre juttatják, holott hasonló árt a pécsi múzeumtól is megkapnának. E tekintetben nagy szolgálatot tehetnek hatóságaink, papjaink és tanítóink felvilágosításukkal és azzal, hogy az esetleges leletekről értesítik a múzeum igazgatóságát és a megyénket bejáró régiség kereskedőknek már előre is útját vágják. – A baranyai leleteknek a pécsi múzeumban van a helye és mindent el kell követnünk azok megmentése érdekében. E tekintetben külön elismerés illeti meg a siklósi járás főszolgabíráját, Krasznay Mihályt, ki éber figyelemmel kíséri mindazt, ami múzeumunk számára megszerezhető és közreműködésével igyekszik is azt megszerezni.”

5. Fünfkirchner Zeitung, 1906. március 11., 3.

„Die Nagyharsányer Grabsteine im Pécsier Museum. Vor kurzem berichteten wir, daß im Nagyharsányer Gemeindehotter mehrerer Grabsteine aus der Römerzeit aufgefunden wurden. Kreisnotär Johann Nep. Kiss ist es zu verdanken, daß dieser Tage unser Museum 2 im guten Zustande befindliche Grabsteine mit Inschrift und mehrere

leider zerbrochene Skulpturen, welche einstens zur Verzierung dienten, erhielt. Wir machen die kompetenten Faktoren der Gemeinde aufmerksam: Archäologische Funden gehören nicht in fremde Hände, welche damit Handel treiben. Wenn man also patriotisch denken und handeln will, muß man das Pécs Museum mit Funden bereichern, so wie es der Oberstuhlrichter Michael Krasnay thut, der in seinem Bezirke scharf Nachschau hält und unser Kulturinstitut bereits mit reichen Sammlungen bedacht hat.“

6. Pécsi Közlöny, 1906. május 9., 4.

„Ajándékok a múzeumnak. Simon József (Nagyharsány) 2 darab feliratú követ, 1 korsót és 8 peremes sírtéglát a római időkből; Kiss Nep. János (Nagyharsány) 6 drb mészbetétes edényt és a község adókönyvét 1744-1853-ig ... a pécsi városi múzeumnak ajándékképen följajánlották.“

Irodalomjegyzék

Levéltári, adattári források

Fülep Ferenc hagyatéka – Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattára
Egyházi anyakönyvek

Nagyharsányi református egyházközség anyakönyvei
Házassági anyakönyv 1892–1895.

Állami anyakönyvek

Nagyharsányi anyakönyvi kerület születési anyakönyv másodpéldány
1907–1950.

Források a korabeli sajtóból

Fünfkirchner Zeitung, 1906. február 25., 4.

Fünfkirchner Zeitung, 1906. március 11., 3.

Mohács, 1906. február 25., 4-5.

Mohács és Vidéke, 1906. február 25., 4.

Pécsi Közlöny, 1906. március 8., 4.

Pécsi Közlöny, 1906. május 9., 4.

Könyvek, tanulmányok, szakcikk

Adams 2003 = Adams, James Noel: *Bilingualism and the Latin Language*.
Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Adams 2007 = Adams, James Noel: *The Regional Diversification of Latin 200 BC - AD 600*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

- Alföldy 1969 = Alföldy, Géza: *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Carl Winter Verlag, Heidelberg, 1969. (Beiträge zur Namenforschung N. F. Beiheft 4.)
- Bakker-Galsterer-Kröll 1975 = Bakker, Lothar-Galsterer-Kröll, Brigitte: *Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn*. Rheinland-Verlag, Köln, 1975. (Epigraphische Studien Bd. 10.)
- Barkóczi 1964 = Barkóczi, László: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964) 257–356.
- Bordás 1985 = Bordás Sándor: *Nagyharsány község és a református egyházközség története a római kortól a XX. század közepéig*. Kézirat, 1985.
- Böhönyi kézirat = Böhönyi Gizella: *Nagyharsány története*. Kézirat.
- Dana 2011 = Dana, Dan: L'impact de l'onomastique latine sur les onomastiques indigènes dans l'espace thrace. In: Dodin-Payre, M. (éd.): *Les noms de personnes dans l'Empire romain Transformations, adaptation, évolution*. Ausonius – Centre Glotz, Bordeaux, 2011, 37–87. (Scripta Antiqua 36.)
- Detschew 1957 = Detschew, Dimityr: *Die thrakischen Sprachreste*. Rudolf M. Rohrer, Wien, 1957.
- Egger 1946–1948 = Egger, Rudolf: Kelten im Stadtgebiet von Sopianae-Pécs. In: *Archeológiai Értesítő* Ser. III. 7–9. (1946–1948) 275.
- Erdős 2015 = Erdős Zoltán: *Villány története - a kezdetektől 1990-ig*. Pannon Kultúra Alapítvány, Pécs, 2015.
- Farkas 2013 = Farkas, István Gergő: Roman Stamped Tiles from Dunaszekcső. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2013) 101–132.
- Fehér 1997 = Fehér Bence: *Lexicon Epigraphicum Pannonicum*. Ex ædibus domus editoriae „Encyclopædia”, Budapest, 1997.
- Fehér 2005 = Fehér, Bence: *Lexicon epigraphicum Pannonicum. Supplementum 1994-2003*. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (2005) 213–244.
- Fehér 2007 = Fehér Bence: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Károli Egyetemi Kiadó-Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Ókortudományi Tanszéke, Budapest, 2007. (Fontes Pannoniae Antiquae 3.)
- Fülep 1984a = Fülep, Ferenc: *Sopianae. The History of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. (Archaeologia Hungarica Ser. Nova 50.)
- Fülep 1984b = Fülep Ferenc: Nagyharsány. In: *Régészeti Füzetek*, Ser. 1 No. 37 (1984) 51.
- Fülep-Sz. Burger 1974 = Fülep Ferenc-Sz. Burger Alice: *Pécs római kori kömlékei*. [Janus Pannonius Múzeum], Pécs, 1974. (Dunántúli Dolgozatok 7.; A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai 7.)
- Fülep-Sz. Burger 1979 = Fülep Ferenc-Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban. In: Bándi Gábor (szerk.): *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Baranya Megyei Tanács, Pécs 1979, 221–328.

- Gabler-Mráv 2017 = Gabler, Dénes-Mráv, Zsolt: Samian deposit (cache) from Papkeszi (Veszprém county, Hungary). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68 (2017) 299–338.
- Holder 1862² = Holder, Alfred: *Alt-celtischer Sprachschatz*. B. G. Teubner, Leipzig, 1962².
- Kajanto 1982 = Kajanto, Iiro: *The Latin Cognomina*. Societas scientiarum Fennica, Helsinki, 1982. (Commentationes Humanarum Litterarum XXXVI.2.)
- Katona-Győr 1991 = Katona-Győr, Zsuzsa: 271. Tonkrug. In: Hainzmann, Manfred-Visy, Zsolt: *Instrumenta inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*. Ausstellungskatalog. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1991, 158.
- Kienast 1992² = Kienast, Dietmar: *Augustus. Prinzeps und Monarch*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1992.²
- Kovács 2006 = Kovács, Péter: The Sebasteion of Aphrodisias and Pannonia. In: Németh, György-Forisek, Péter (Ed.): *Epigraphica III. Politai et Cives. Studia Sollemnia in honorem Geyzae Alfoeldy dictatoris honoris causa Universitatis Debreceniensis*. University of Debrecen, Department of Ancient History, Debrecen, 2006, 171–179. (Hungarian Polis Studies 13.)
- Kovács 2016 = Kovács, Péter: Újabb római kömlékek a Tatai Múzeumban. In: *Studia Epigraphica Pannonica* 7 (2016) 90–96.
- Kovács 2018 = Kovács, Péter: The northern border of the Pannonians and the river Drava. In: *Acta Illyrica. Godišnjak Udruženja BATHINVS* 2 (2018) 217–229.
- Kovács 2019 = Kovács Péter: Valerius Dalmatius felirata Beremendről (ILS 8987). In: *Studia Epigraphica Pannonica* 10 (2019) 38–49.
- Kovaliczky 2001–2002 = Kovaliczky Gergely: Lucia Apuleia Candida, élt 25 évét. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 46–47 (2001–2002) 77–80.
- Lajber 2000 = Lajber Imre: *A Villányi Borvidék kialakulásának története*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Karának Földrajzi Intézete, Pécs, 2000.
- Lőrincz 1976 = Lőrincz, Barnabás: Die Stempelziegel von Gorsium-Herculia. In: *Alba Regia* 15 (1976) [1977] 175–191.
- Lőrincz 1979 = Lőrincz, Barnabás: *Pannonische Stempelziegel II. Limes-strecke Vetus Salina-Intercisa*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1979. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 7.)
- Lőrincz 1999 = Lőrincz, Barnabás: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum II*. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Budapest – Wien, 1999.
- Lőrincz 2001 = Lőrincz, Barnabás: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien, 2001. (Wiener Archäologische Studien Bd. 3.)
- Lőrincz 2002 = Lőrincz, Barnabás: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum IV*. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien, 2002.
- Lőrincz 2005² = Lőrincz, Barnabás: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum I*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2005².

- Mayer 1957–1958 = Mayer, Anton: *Die Sprache der alten Illyrer I-II*. Kommission bei R. M. Rohrer, Wien, 1957–1958. (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 15–16.)
- Meid 2005 = Meid, Wolfgang: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Archaeolingua, Budapest, 2005. (Archaeolingua Ser. Minor 20.)
- Mócsy 1959 = Mócsy, András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- Mócsy et al. 1983 = Mócsy, András–Feldmann, Reinhard–Marton, Erzsébet–Szilágyi, Mária: *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1983. (Dissertationes Pannonicae III.1.)
- Mócsy 1985 = Mócsy András: *A római név, mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémiai székfoglaló, 1983. április 6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. (Értekezések, Elmélkedések.)
- Mráv 2015 = Mráv Zsolt: Nagybronz szoborleletek Pannoniában. Rövid áttekintés. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2015–2016) 173–208.
- Mráv 2021 = Mráv Zsolt: Egy késő római luxusvilla Nagyharsányban, a Szársomlyó-hegy lábánál. In: *Magyar Régészet* 10:1 (2021) 11–21. = A late Roman luxury villa in Nagyharsány, at the feet of the Szársomlyó mountain. In: *Hungarian Archaeology* 10:1 (2021) 66–76.
- Mráv 2022 = Mráv, Zsolt: Roman inscriptions from Nagyharsány I. The inscribed grave finds found in 1906. In: Piso, Ioan–Forisek, Péter–Kovács, Péter–Szabó, Ádám (eds.): *Defending the polis – defending the Empire. The ancient Greek and Roman military strategy and inscriptions*. MTA II. Epigrafikai Albizottság, Budapest, 2022, 183–202. (Studia Epigraphica Pannonica Supplementum 1.)
- Mráv–Markó–Bradák 2007 = Mráv, Zsolt–Markó, András–Bradák, Balázs: Előzetes jelentések a Magyar Nemzeti Múzeum Villány mikrorégiós kutatási programjáról – Preliminary reports on the micro-region investigation „Villány and its region” of Hungarian National Museum. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2007 – Archaeological Investigations in Hungary 2007*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2008, 101–120.
- Nagy 1948 = Nagy Tibor: Aurus „brutes.” In: *Antiquitas Hungarica* 2:1–2 (1948) 91.
- Nuorluoto 2021 = Nuorluoto, Tuomo: *Roman Female Cognomina. Studies in the Nomenclature of Roman Women*. Department of Linguistics and Philology – Uppsala University, Uppsalla, 2021.
- Pape 1884³ = Pape, Wilhelm: *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*. Bearbeitet von G. E. Benseler. Friedrich Bieweg und Sohn, Braunschweig, 1884.³
- Radman-Livaja 2014 = Radman-Livaja, Ivan: *Tesserae Sisciensiae. Plombs de Siscia*. Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2014. (Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae IX.)
- Radman-Livaja 2017 = Radman-Livaja, Ivan: The issue of peregrine polyonymy on Siscia lead tags. In: Demichelli, Dino (ed.): *Illyrica Antiqua II. In hono-*

- rem Duje Rendić-Miočević. Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017, 413–424.
- Rendić-Miočević 1951 = Rendić-Miočević, Duje: Onomastička pitanja sa teritorije ilirskih Delmata. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 6 (1951) 33–47.
- Rendić-Miočević 1956 = Rendić-Miočević, Duje: Neue epigraphische Belege für den Namen Germanus im illyrischen Namengut Dalmatiens. In: *Germania* 34 (1956) 237–243.
- Rómer 1877 = Rómer Flóris: Kiadatlan római feliratok. XIV. közlés. In: *Archaeológiai Közlemények* 11 (1877) 27–46.
- Schindler-Kaudelka 1991 = Schindler-Kaudelka, Eleni: Inschriften und Aufschriften auf Gefäßkeramik. In: Hainzmann, Manfred-Visy, Zsolt: *Instrumenta inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*. Ausstellungskatalog. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1991, 13–15.
- Scholz 1999 = Scholz, Markus: *Graffiti auf römischen Tongefäßen aus Nida-Hedderheim*. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Frankfurt, 1999. (Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte Archäologisches Museum 16.)
- Scholz 2015 = Scholz, Markus: Tumbe Bauern? Zur Schriftlichkeit in ländlichen Siedlungen in den germanischen Provinzen und Raetien. In: Scholz, Markus-Horster, Margareta (Hrsg.): *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen. Schriftliche Kommunikation im Alltagsleben*. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums von DUCTUS. RGZM Mainz, 15–17. Juni 2011. RGZM-Tagungen 26. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2015, 67–90.
- Schulze 1933 = Schulze, Wilhelm: *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse N. F. Bd. V, 5. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1933.
- Simon 2021 = Simon, Zsolt: *Brutes*: zur Herkunft eines germanischen Lehnwortes in den lateinischen Inschriften. In: *Glotta* 97:1 (2021) 309–320.
- Solin 1982 = Solin, Heikki: *Die griechischen Personennamen in Rom*. Walter De Gruyter, Berlin–New York, 1982.
- Solin 1996 = Solin, Heikki: *Die stadtrömischen Sklavennamen: ein Namenbuch*. I–III. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996. (Forschungen zur antiken Sklaverei 2.)
- Solin 2012 = Solin, Heikki: *Analecta epigraphica CCLXXII–CCLXXXV*. In: *Arctos* 46 (2012) 193–237.
- Solin-Salomies 1994 = Solin, Heikki-Salomies, Olli: *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Alpha–Omega, Reihe A, vol. LXXX. Olms-Weidmann, Hildesheim, 1994.
- Stirling 2005 = Stirling, Lea M.: *The Learned Collector. Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2005.
- Szilágyi 1933 = Szilágyi János: *A pannoniai bélyeges téglák*. Sárkány Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1933. (Dissertationes Pannonicae Ser. 2 No. 1.)

- Szilágyi 1957 = Szilágyi, János: Beschriftete und Bezeichnete Ziegel. In: Borzsák, István (ed.): *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 7–17. (Archaeologia Hungarica Ser. nova XXXVI.)
- Szita 2001 = Szita László: *Nagyharsány*. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest 2001. (Száz magyar falu könyvesháza sorozat.)
- Thomas 1964 = Thomas, Edit: *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Visy 1969 = Visy, Zsolt: Inschriften und Zeichen auf den Terra Sigillaten von Intercisa. In: *Alba Regia* 10 (1969) 87–99.
- Visy 2013 = Visy Zsolt: Sopianae településtörténete. In: Visy Zsolt (szerk.): *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2013, 93–152.
- Visy 2020 = Visy Zsolt: Neue Militärdiplome aus dem Komitat Baranya, Ungarn. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 214 (2020) 295–300.
- Vukmanić 2023 = Vukmanić, Igor: O novootkrivenim rimskim natpisima iz Baranje In: *Osječki Zbornik* 38 (2023) 9–16.
- Wuthnow 1930 = Wuthrow, Heinz: *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients*. Dieterische Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1930.

Internetes hivatkozások

- Arcanum adatbázis: Nagyharsány az 1866-os kataszteri térképen:
<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2050624.0197464263%2C5756402.2253945805%2C2051192.2215621553%2C5756603.469758112> (Letöltés ideje: 2022. nov. 30.)
- Familysearch adatbázis: Digital Folder Number: 004705017
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-YM19-6?i=477&cc=1858355> (Letöltés ideje: 2023. máj. 31.) – Simon József és Pakuszi Mária házassági anyakönyvi bejegyzése
- Familysearch adatbázis: Digital Folder Number: 004855510
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6JBM-72VG> (Letöltés ideje: 2023. máj. 31.) – Simon József halála

Rövidítések jegyzéke

- AE = Cagnat, M. René (et al eds.): *L'Année épigraphique*. Paris, 1888–.
- CIL = Mommsen, Theodor (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. Reimer, Berlin, 1873.
- CLE = Bücheler, Franz–Lommatzsch, Ernestus (Hrsg.): *Carmina Latina Epigraphica*. Teubner, Leipzig, 1930.

- ILJug = Šašel, Anna-Šašel, Jaro (eds.): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt*. Narodni muzej, Ljubljana, 1963–1986.
- ICURns = Silvagni, Angelo and Ferrua, Antonio et al.: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae. Nova series*, Befani, Roma, 1922–1992.
- IGRR = Cagnat, René: *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*. Leroux, Paris, 1906/1927.
- ILS = Dessau, Hermann (ed.): *Inscriptiones Latinae Selectae* I–III. Weidmann, Berlin, 1892–1916.
- InscrAqu = Brusin, Giovanni Battista: *Inscriptiones Aquileiae* I–III. Deputazione di Storia Patria per il Friuli, Udine, 1991–1993.
- RINMS = Šašel Kos, Marjeta: *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 1997.
- RIU 1 = Barkóczy, László-Mócsy András (et al. eds.): *Die römischen Inschriften Ungarns*. Vol. 1. Budapest, kiadó, 1972.
- RIU 4 = Burger, Alice-Fülep, Ferenc: *Die römischen Inschriften Ungarns*. Vol. 4. Budapest-Bonn, Akadémiai Kiadó és Dr. Rudolf Habelt, 1984.
- TitAq II = Borhy, László-Fehér, Bence-Kovács, Péter-Lőrincz, Barnabás-Mráv, Zsolt-Németh, Margit-Szabó, Ádám (ediderunt): *Tituli Aquincenses vol. II. Tituli sepulchrales et alii Budapestini reperti*. Pytheas, Budapest, 2010.
- TitAq IV = Alföldy, Géza-Fehér, Bence-Kovács, Péter-Lőrincz, Barnabás-Mráv, Zsolt-Szabó, Ádám-Tóth, Endre (ediderunt): *Tituli Aquincenses vol. IV. Pars septentrionalis agri Aquincensis*. Pytheas, Budapest, 2020.
- TRHR = Kovács, Péter (ed.): *Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum*. Enciklopédia Kiadó – R. Habelt, Budapest-Bonn, 2005.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pécsi tagsága a dualizmus korában

Az egyesület

A Magyar Mérnök-Egyesület megalakulásának időpontját mind a szakirodalom, mind maga az egyesület 1867-re keltezte.¹ Bár az egyesület törvényes működése valóban ekkor kezdődött, megalapítására – amit hosszabb szerveződés előzött meg – már 1866 elején sor került.² Az alapítók valószínűleg osztrák mintát követtek, amikor egy egyesületbe tömörítették a mérnököket és az építészeket.³ Az alapszabályok szerint az egyesület célja a „*technikai ügy*” érdekeinek előmozdítása volt. Ennek pontokba szedett elemei között a kölcsönös megismerkedés, eszmecsere folytatása, az egyleti és szakmai kérdések megvitatása, könyvtár létrehozása, szaklap és szakmunkák kiadása, segélypénztár alapítása szerepelt.⁴ A tagok különböző szakosztályokban tevékenykedtek. 1868-ban a következő hat szakosztályt hozták létre: I. Út-, vasút és hídépítéset, II. Vízépítéset, III. Gépészet és gyáripár, IV. Földmérés és mezőgazdasági ipar, V. Bányászat, VI. Középítéset. 1871-ben az építészek kiválással fenyegetőztek, így a társaság a nevét Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre változtatta, és még egy építészeti szakosztályt szerveztek. A középítészeti és a műépítészeti szakosztályok tagjai azonban mindig együtt üléseztek.

¹ Az egyesületek történetének gazdag nemzetközi – főleg angolszász – szakirodalma van. Morris 1993; Taddei 1999; Morton-de Vries-Morris (eds.) 2006. Nyugat-Európában a szalonok, klubok és kávéházi asztaltársaságok nyomán – már a 18. században – kialakuló egyesületi élet különböző formái Magyarországon a reformkorban jelentek meg. A társadalom polgárosodásának fokmérőjeként tekintett egyesületek tömeges alapítása a kiegyezés után vette kezdetét. A dualizmus kori magyar egyesületek esetében a törvényi szabályozás elmaradása ugyanakkor képlékennyé tette magát a fogalmat is, emellett hagyott némi teret a hatósági önkénynek. Dobszay-Fónagy 2005, 432–434. Bősze Sándor meghatározása szerint az egyesület „természetes és jogi személyek által, államigazgatási eljárás útján (hatóságilag) engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai és egyéb közös akarattal meghatározott célok megvalósítása érdekében, a nyilvánosság számára létrehozott – önkormányzattal, rögzített szervezeti felépítéssel és az önálló gazdálkodás jogával rendelkező – olyan társaság volt, amelynek tagjai megszabott tagdíjat fizettek”. Bősze 1997, 21.

² Lósy-Schmidt 1936, 110–111; Stier 1973.

³ Sisa 2013, 350.

⁴ MNL OL K 150 Általános iratok 1867–1944. A Magyar Mérnök Egylet alapszabálya, 1867.

Az új név nem annyira a tényleges erőviszonyokat, mint inkább azt az egyenrangú szerepet tükrözte, amire az önálló egyesületet alapítani anyagilag képtelen,⁵ a mérnököknél alacsonyabb társadalmi státuszú építészek vágytak.⁶ A vegyész-mérnöki szakosztály 1906. évi megalakulásával a szakosztályok száma nyolcra bővült.⁷

Kezdetben az egyetemes üléseken tartott felolvasások voltak a jellemzők, a szakosztályi munka csak az 1870-es évek második felétől kapott nagyobb lendületet. Az egyesület tevékenysége idővel egyre sokrétűbb lett: a technikusokat⁸ érintő kérdésekben feliratokat nyújtott be a magyar kormány tagjaihoz, tervpályázatokat hirdetett, tagjai alapítványokat hoztak létre, amelyekből pályadíjakkal, érmekkel jutalmazták az arra érdemeseket, szakmai előadásokat tartottak; kirándulásokat és külföldi tanulmányutakat szerveztek, munkadíjtáblázatot alkottak, kongresszusokat rendeztek, műszaki-művészeti kérdéseket vitattak meg, beszámoltak a szakmai rendezvényekről és személyi hírekről, építészeti tervpályázatok zsűrijében működtek közre. A vidéki tagsággal a kapcsolatot az egyesület elsősorban a folyóiratai segítségével ápolta: a *Közlöny* 1867-től, a *Heti Értesítő* 1882–1910 között jelent meg. Az egyesületnek saját könyvtára, kézirat-gyűjteménye, 1883-tól könyvkiadó vállalata, 1908-tól pedig minden igényt kielégítő székháza is volt.⁹

A tagság

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1867-ben 755, 1914-ben 3753 tagot számlált, vagyis a dualizmus időszakában megötszörözte a létszámát.¹⁰ Az egyesületnek kezdetben minden olyan feddhetetlen jellemű férfi tagja lehetett, aki valamelyik technikai tudománnyal foglalkozott vagy azokat kedvelte. Az 1901. július 9-én jóváhagyott új alapszabály értelmében már csak szakemberek léphettek be az egyesületbe.¹¹ A tagságnak egyre több típusa létezett az idő múlásával: az alapító, rendes és tiszteleti tagok mellett az egyesületnek ideiglenes (1876), rendkívüli (1907) és külföldi tiszteleti (1912) tagjai is lettek.¹²

⁵ Erre 1902-ig kellett várni, ekkor alakult meg a Magyar Építőművészek Szövetsége. Lásd: Baku–Csernus 2012.

⁶ Ferkai 2003, 135–136.

⁷ A III. szakosztály neve időközben Gépészeti-, elektrotechnikai és gyáripari, a IV. szakosztályé Geodéziai, az ötödiké Bányászati és kohászati szakosztállyá változott.

⁸ A tanulmányban következetesen a korabeli kifejezést használom a műszaki szakemberek összefoglaló megnevezéseként.

⁹ A székház a Reáltanoda utca 13–15. szám alatti épület volt.

¹⁰ Bővebben lásd: Pilkhoffer 2022b.

¹¹ MMÉEHÉ, 1901. 10. szám, 161; 1901. 33. szám, 342.

¹² MNL OL K 150. Általános iratok 1867–1944. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1876. évi alapszabálya; B 620/84. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907. évi alapszabálya; Évkönyv 1913, 59–72.

Mivel az egylet pécsi tagjai egy kivételtől eltekintve a rendes tagok közül kerültek ki, ezért a tagság többi típusával nem foglalkozunk.¹³ Ha valaki az egyesület rendes tagjává kívánt válni, ezt írásban kellett kérvényeznie egy egyesületi tag ajánlásával és annak a szakosztálynak a megjelölésével, amelynek a munkájában részt kívánt venni. A saját kezűleg írt nyilatkozatot később formanyomtatvány váltotta fel. A jelentkezőnek öt egymást követő évre kellett elköteleződnie. A rendes és az alapító tagokat a választmányi ülésen titkos szavazással választották, majd neveiket bejelentették a közgyűlésnek. A megválasztott tagok díszes oklevelet kaptak. Minden rendes tagnak joga volt az egyesület helyiségeit és könyvtárát használni, a közgyűlésen javaslatot tenni, szavazni és választani, a választmányi ülések tárgyalásában részt venni és indítványozni. A rendes tag a szaküléseken tanácskozó, a saját szakosztályában szavazó, választó és választható joggal bírt. Tisztviselőnek minden tag megválasztható volt. Mindenki hozhatott az egyesületbe egy vendéget, aki a helyiségeket és a szaküléseket egy hónapig látogathatta. Aki az öt év elteltével ki akart lépni az egyesületből, annak ezt oklevele visszaküldése mellett írásban kellett jeleznie.¹⁴

A pécsi tagok

Az egyesület pécsi tagsága – a forrásadottságok következtében – öt időmet-szetben (1867, 1880, 1883, 1902, 1914) vizsgálható, mert ezekből az évekből rendelkezünk olyan tagnévsorokkal, amelyek a tagok lakóhelyét is megadják. Ilyen névsorok a külön füzetekként kiadott évi jelentésekben, a *Heti Értesítő* 1883. évi 37. számában és a századfordulótól megjelenő évkönyvekben találhatók.¹⁵

1867-ben az egyesület 755 tagja közül tizenhárom élt Pécsen: Beliczay Gyula, Buday Béla,¹⁶ Denk Gyula,¹⁷ Devecsery István, Frenkl Ferenc, Horváth Antal, Hölczl Mór, Jancsó József, Jezerniczky Ferenc, Ivánkovits István,¹⁸ Kelemen

¹³ Az egyletnek egyetlen pécsi alapító tagja volt. Scholtz Gyula 1880. április 28-án kötvényben, illetve készpénzben 100–100 forint alapítványt tett az egyesület javára. Személye azonban nem azonos a pécsi sörgyárossal, mivel 1902-ben már kaposvári kir. főmérnökként szerepel a tagnévsorban. Évi jelentés 1881, 9; Évkönyv 1902, 74.

¹⁴ MNL OL K 150. Általános iratok 1867–1944. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1870. évi alapszabálya.

¹⁵ A tagok neveit az 1882-től megjelenő *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* is hozta, de azon kívül, hogy mekkora tagdíjfizetési elmaradása volt az illetőnek – az 1883. évi névsoron kívül – más adatot nem tartalmazott.

¹⁶ Buday Béla 1865-ben szerzett mérnök diplomát a József Műegyetemen. Oklevél-jegyzék 1929.

¹⁷ A tiszti cím- és névtárak elég hiányosan maradtak meg ebből az időszakból. Így csak annyi állítható biztosan, hogy Denk Gyula 1873-ban a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal főmérnöke volt Pécsen. Cím- és névtár 1874, 311.

¹⁸ Ivánkovits István (1839–1900) építőmester 1866 körül telepedett le Pécsen. Tervei

Gyula, Madarász Endre ifj.,¹⁹ Nendtvich Sándor.²⁰ A kezdeti évek kialakulatlan ügyvitelét mutatja, hogy Hölczl Mór az 1 forintos alakulási díjat, Beliczay Gyula, Frenkl Ferenc és Madarász Endre pedig a 3 forint 50 krajcáros tagsági díjat nem fizette be. Frenkl, Horváth és Madarász az egyesület folyóiratát, a *Közlönyt* sem rendelte meg.²¹ 1872-ben lépett be az egyesületbe Alberti Károly ajánlásával Ripperger Károly,²² az Államépítészeti Hivatal mérnöke, de az öt év lejártával, 1877-ben már fel is mondta a tagságát.²³ Ugyanebben az évben Horváth Antal is kilépett.²⁴

1880-ra nem változott lényegesen a pécsiek száma, miközben a teljes tagság 1024 főre növekedett. Ekkor tizenkét, Pécssett élő tagja volt az egyesületnek: Alberti Károly, Blum Gyula, Buday Béla, Engel Sándor, Jancsó József, Kelemen Gyula, Kellemfy Károly, Leksza Károly, Nendtvich Sándor, Sándor Kálmán, Szeykora Róbert és Ujváry Kálmán.²⁵ Közülük négy tag (Buday Béla, Jancsó József, Kelemen Gyula és Nendtvich Sándor) már az 1867-es névsorban is szerepelt. 1880-ban a belépés időpontjaként ugyanakkor hét pécsi név mellett is az 1867-es év szerepel. Ennek az a magyarázata, hogy mivel a hivatalok (államépítészeti, mérnöki) munkatársainak gyakran változott a szolgálati helye, ezért az 1867-ben belépett és 1880-ban Pécssett összeírt tagok egy része valószínűleg még nem Pécssett élt az egyesület alapításakor.²⁶ Őt technikusnak nagyobb összegű tagdíjfizetési hátraléka is volt.²⁷ Mivel az egyesület komoly pénzügyi problémákkal küszködött, ezért az 1870-es években drasztikusabban

alapján épült a Pénzügyigazgatóság, a Vasváry-ház és a Rákóczi u. 11. Életéről bővebben: Pilkhoffer 2022a, 385–386.

¹⁹ Ifj. Madarász Endre (1827–1872) Madarász Andrásnak, a Csetnek-Pécsi Vasgyár Társulat alapítójának a fia, Madarász Viktor festőművésznek a bátyja volt. Nyomdatulajdonosként az első magyar nyelvű pécsi hetilap, a Pécsi Lapok kiadója. A Rákóczi út 15. szám alatti nyomdájában alakult meg a Pécsi Nyomdászegylet. Borsy 2010, 471–472.

²⁰ Nendtvich Sándor (1822–1890) városi mérnök, majd 1878-tól haláláig a mérnöki hivatal főmérnöke volt. Tanulmányait a bécsi Technische Hochschule-n végezte (1845–1848). Tervei alapján épült a Rudolfinum Árvaház (1858), a Belvárosi Elemi Iskola (1883) és a Szegényház (1888). Mendöl 2010, 25.

²¹ Évi jelentés 1868, 2–21.

²² Ripperger Károly 1873-ban az államépítészeti hivatalban hivataltisztként, 1875-ben segédmérnöként dolgozott. A legközelebbi, 1879-es kötetben már nem szerepel a neve. Cím- és névtár 1874, 311; Cím- és névtár 1875, 256.

²³ MMÉEK, 1872. 1. szám, 39.

²⁴ MMÉEK, 1877. 12. szám, 479.

²⁵ Alberti Károly és Sándor Kálmán 1879-ben az államépítészeti hivatal mérnökeiként, Blum Gyula 1884-ben a hivatal főmérnökeként tevékenykedett.

²⁶ 1878-ban Baczó József, Nendtvich Gusztáv és Zsilla Vilmos is pécsi tagként szerepel az egyesület nyilvántartásában. Két évvel később már mindhármuknak más volt a szolgálati helye: Baczó Segesváron, Nendtvich Gusztáv és Zsilla Vilmos pedig Szegeden működött. Évi jelentés 1879, 11–32.

²⁷ Évi jelentés 1881, 12–37.

kezdték fellépni a nemfizetőkkel szemben. Ebben az évtizedben törölték azokat a tagokat, akik már több mint öt éve tartoztak, ami az 1873-as gazdasági válság hatása mellett nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ezekben az években nem növekedett az egyesület létszáma.

Az 1880-as évtized első fele számottevő gyarapodást mutat a teljes tagság esetében, amit a millennium körüli években követett egy újabb hullám. 1880 és 1883 között az országos tendenciával ellentétes változás zajlott le Pécsen, mivel a 3 év alatt a tagok száma nem nőtt, hanem csökkent. 1883-ban 1272 tagból csak 9 élt Pécsen: Blum Gyula, Buday Béla, Cséfay Flórián, Jancsó József, Kelemen Gyula, Nendtvich Sándor, Porkoláb Zsigmond, Sándor Kálmán, Székely Róbert.²⁸ A három év alatt több változás is bekövetkezett a névsorban. A 2 új tag (Porkoláb Zsigmond és Székely Róbert) mellett hat korábbi név eltűnt az 1883-as névsorból. Kellemfy Károly, Leksza Károly és Szejkora Róbert valószínűleg kiléptek az egyesületből, mert nevükkel sehol sem találkoztunk. 1883-ban jelentette be tagságának megszüntetését Engel Sándor. Alberti Károly Besztercén, Ujváry Kálmán pedig Kiskőrösön folytatta mérnöki munkáját. Összességében elmondható, hogy az egyesület pécsi tagságának számottevő részét ekkor a hivatalokban dolgozó műszaki szakemberek adták.

név	foglalkozás	cím ¹
Bari István	kir[ályi] kultúrmérnök	kultúrmérnöki hivatal
Beretvás Sándor	városi mérnök	
Berger Imre	MÁV mérnök	
Cséfay Flórián	városi mérnök	József u. 7.
Duka Achilles	mérnök, műszaki tanácsos	
Glanzer Gyula	uradalmi bányafelügyelő	Baranya-Szabolcs
Hoffmann Lajos	gyáros	
Horváth István	kir[ályi] mérnök	Nepomuk u. 23/1.
Justus Mihály	mérnök	
Kafka Károly	MÁV főmérnök	
Károlyi Sándor	kultúrmérnök	
Kovácsfy Kálmán	kir[ályi] főmérnök	
Lakits Gyula	építő vállalkozó	
Némethy József	kir[ályi] mérnök	
Németz [sic!] Imre	építész	hadapródiskola
Raichl Károly	kir[ályi] mérnök	Indóház u. 1/3.
Rauch János	városi főmérnök	

²⁸ MMÉEHÉ, 1883. 37. szám, 3–12.

Schlauch Imre	építész ²	Indóház u. 17.
Szalay Dezső	műszaki tanácsos	kultúrmérnöki hivatal
Székely Róbert	főmérnök a Mohács-pécsi vasútnál	Báthory u. 3.
Szlezák Vitus	mérnök	városi mérnöki hivatal
Szmik Antal	mérnök	Pécs v. osztálymérnökség
Szommer Gyula	MÁV főmérnök	Schlauch telep
Tarján Ernő	mérnök	kultúrmérnökség
Zsolnay Miklós	gyáros	

¹ Itt valószínűleg azt a címet szerepeltették a tagok, ahova az egyeslet folyóiratát kérték küldeni. Ez nem minden esetben jelentette a lakcímet, a mérnökök sokszor a hivatal címét adták meg.

² Schlauch Imre valójában építőmester volt, egyetemi oklevéllel nem rendelkezett.

1. táblázat A Magyar Mérnök- és Építész Egylet pécsi tagjai 1902-ben²⁹

A források arról nem adnak képet, hogy a Pécsi élő tagoknak az egyesületbe való belépése mikor vett nagyobb lendületet, de az biztos, hogy 1902-re csaknem megháromszorozódott a számuk. Sőt, valójában ezalatt a 19 év alatt a tagok teljesen kicserélődtek, hiszen egyetlen név (Székely Róbert) szerepel csak az 1902-es listán az 1883-ban tagsággal rendelkezők közül. A 25 tag 80%-a mérnök volt: csupán hárman (Schlauch Imre, Lakits Gyula és Németh³⁰ Imre) tartoztak az építész szakmához. Mivel 1901-ig nem csak technikusok, hanem érdeklődő-pártoló tagok is beléphettek az egyesületbe, így a pécsiek közt két gyárost (Zsolnay Miklóst és Hoffmann Lajost) is találunk. A mérnökök számát a városi mérnöki hivatal munkatársai (Rauch János, Beretvás Sándor, Cséfay Flórián, Szlezák Vitus, Szmik Antal) mellett a Pécs székhellyel működő Államépítészeti Hivatal (Kovácsfy Kálmán, Némethy József), illetve a Kultúrmérnöki Hivatal³¹ szakemberei (Bari István, Tarján Ernő, Szalay Dezső és Károlyi Sándor) is gyarapították. Ezeken kívül a MÁV, illetve a DGT foglalkoztatott több műszaki

²⁹ Évkönyv 1902, 47–82.

³⁰ Valószínű, hogy elírásról van szó, és a vezetéknev helyesen Németh.

³¹ Az 1879-ben felállított intézmény megszervezésében Kvassay Jenő játszott meghatározó szerepet. A kultúrmérnökök elsősorban talajjavítási tervek készítésével foglalkoztak, majd az 1886-os vízjogi törvény életbe lépésével az ehhez kapcsolódó közigazgatási feladatokat is ellátták. Utóbbi az intézmény átszervezését eredményezte, melynek eredményeképp az országot nyolc kultúrmérnöki kerületre osztották. A földművelődésügyi minisztérium hatáskörébe tartozó hivatalt a megszaporodó feladatok következtében 1895-ben újra átszervezték: ekkor tizenkettő lett a hivatalok száma. Pallas Nagy Lexikona (internetes hivatkozás).

szakembert (Kafka Károly, Szommer Gyula, Berger Imre; Székely Róbert, Glanzer Gyula). A pécsi tagság növekedésében a városi mérnöki hivatal át-szervezésén túl jelentős szerepet játszhatott a kultúrmérnöki hivatal XIV. kerületének Pécssett történt felállítása 1898-ban.³²

név	belépés éve	foglalkozás	cím
Alacs Zoltán	1889	műszaki tanácsos, áll. Építészeti hiv. főnöke	
Balázs Gyula	1910	MÁV mérnök	Bánffy Dezső u. 6.
Balázs Pál	1912	okl. gépészmérnök, műegyetemi tanársegéd	Hunyadi u. 12.
Bari István	1898	kir[ályi] kultúrmérnök	kultúrmérnöki hivatal
Beczka Jenő	1908	mérnök, városi osztálymérnök	Mecsek u. 6.
Bein Hermann	1907	MÁV mérnök	osztálymérnökség
Beretvás Sándor	1876	városi mérnök	
Bertalan Imre	1901	MÁV osztálymérnök	HÉV osztálymérnökség
Büki Ferenc	1900	kir[ályi] kultúrmérnök	Indóház u. 23
Cséfay Flórián	1883	városi mérnök	József u. 7.
Czibulka Vilmos	1909	okl. gépészmérnök, üzemmérnök (DGT)	bányatelep
J. Engel Richárd	1908	mérnök, gyáros	Rákóczi út
Herczegh József	1907	MÁV főmérnök	
Hoffmann Lajos	1890	gyáros	
Horváth István	1888	magánmérnök, társ. Igazg. főmérnök	Apáca u. 15.
Igaz Lajos	1888	műszaki tanácsos	Indóház u. 23.
Justus Mihály	1894	mérnök	
Károlyi Emil	1900	építész, építőmester	Indóház u. 28.
Katona János	1901	építész, városi osztálymérnök	Felsőmalom u. 10.
Komlós Béla	1908	MÁV mérnök	Üzletvez[etőség]
Mantuanó Jenő	1912	MÁV mérnök	Indóház u. 23.
Mattyasovszky Jakab	1908	bányamérnök, gyárigazg[ató]	Pécs V.

³² A XIV. kerületi kultúrmérnöki hivatal 1898. augusztus 1-jével kezdte meg a működését Pécssett; hatásköre Baranya és Somogy vármegyékre terjedt ki. Pécsi Figyelő, 1898. ápr. 17., 4.: A pécsi kultúrmérnökség főnöke.

Myskovszky Emil	1907	okl. bányamérnök, bányafelügyelő	Indóház u. 151.
Papp János	1907	okl. mérnök, magánmérnök	Megye u. 14.
Pilch Andor	1907	okl. építész	Indóház u. 14.
Pogány Ármin	1908	gépészmérnök, MÁV főmérnök	Teréz u. 9.
Rauch János	1895	városi főmérnök	
Sikorszky Tádé	1908	építész, gyárigazgató	Pécs V.
Skalka János	1911	MÁV felügyelő	Üzletvezetőség
Steinmetz István	1912	okl. mérnök, MÁV mérnök	Majláth tér 2.
Zsolnay Miklós	1892	gyáros, a főrendiház tagja, FJrkk, 3 Vkr ¹	Porcelángyár

¹ A Ferenc József Rend középkeresztje és a 3. oszt. Vaskorona rend kitüntetettje.

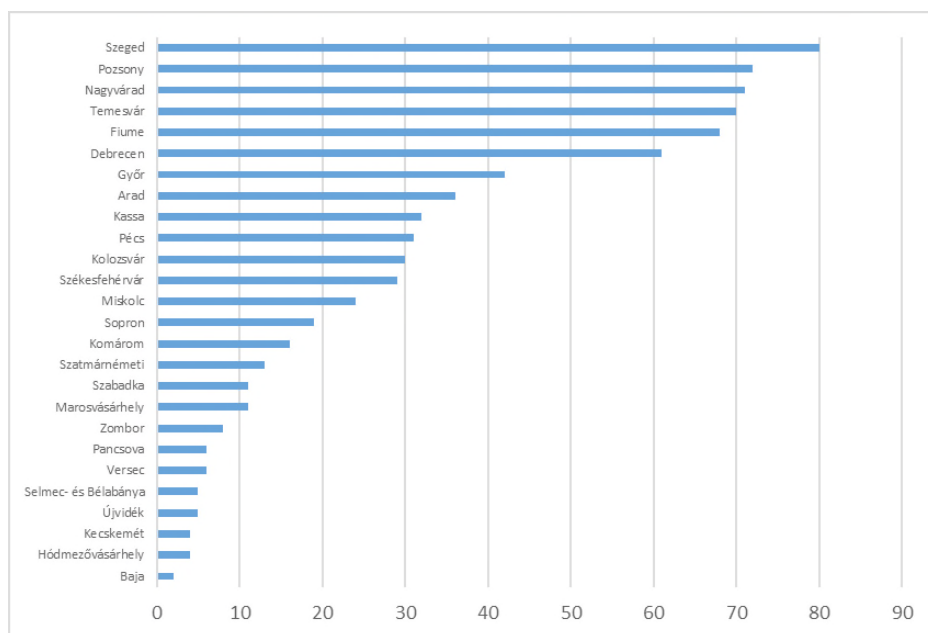
2. táblázat A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pécsi tagjai 1914-ben (Forrás: Évkönyv 1914, 89–162.)

A legteljesebb képet az egylet pécsi tagjairól az 1914-es tagnévsor alapján kaphatunk. Számuk tizenkét év alatt 25-ről 31 főre növekedett. Azonban ha alaposabban megnézzük a tagok névsorát, akkor azt is láthatjuk, hogy az 1914-es névsorban mindössze hat olyan személlyel találkozunk, akik már 1902-ben is az egyesület tagjai voltak (Bari István, Beretvás Sándor, Cséfay Flórián, Hoffmann Lajos, Justus Mihály, Rauch János). Vagyis a pécsi tagok alapvetően újra kicserélődtek, részben egy újabb generáció belépésének, részben a hivatali áthelyezéseknek köszönhetően. Évi átlagban ebben az időszakban növekedett legnagyobb mértékben a pécsi tagok létszáma, ami szinkronban van az egyesület teljes taglétszámának változásával. Utóbbival kapcsolatban elmondható, hogy a legdinamikusabban 1908 és 1914 között gyarapodott a létszám; pont a fővároson kívül élő szakembereknek az egyesület vidéki osztályaiba szervezése eredményeként.

A pécsi tagság 1914-es listáján a legtöbben, szám szerint kilencen a MÁV alkalmazásában álltak. A MÁV-mérnökök számának növekedése annak lehetett a következménye, hogy 1913-ban Pécsen MÁV Üzletigazgatóság létesült. 5 fő képviselte a városi mérnöki hivatalt, bár közülük Beretvás Sándor ekkor már nem állt a város szolgálatában.³³ Háromra csökkent a kultúrmérnöki, és egyre az államépítészeti hivatalban dolgozó mérnökök száma. A DGT jelentőségéhez és munkásainak számához képest igencsak alul reprezentált volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagságában. Annak ellenére, hogy

³³ Cím- és névtár 1914, 176.

a vállalatnál számos mérnök dolgozott, illetve építési igazgatósága is volt Pécsen a Társaságnak, mindössze Myskovszky Emil bányamérnök és Czibulka Vilmos³⁴ gépészmérnök tartozott a DGT kötelékébe. Néhány magánmérnök mellett Balázs Pál okleveles gépészmérnök érdemel nagyobb figyelmet, aki a műegyetemen tanársegédként is működött. A gyárosok között az új tagok már technikusok is voltak egyben: 1908-ban lépett be az egyesületbe jánosi Engel Richárd (mérnök) és Mattyasovszky Jakab (bányamérnök). Továbbra is nagyon szerény volt a pécsi építészek képviselete az egyesületben (Károlyi Emil, Sikorski Tádé és Pilch Andor).³⁵ Teljesen hiányoztak az egyesületből a kataszteri felmérési felügyelőség mérnökei.³⁶

1. ábra A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjainak száma a törvényhatósági jogú városokban 1914-ben (Forrás: Évkönyv 1914, 152-161.)

Az 1914-es tagnévsorban pécsiként szereplő mérnökök közül tízen 1900 előtt léptek be az egyesületbe. Érdekes, hogy 1902 és 1906 között senki sem lett az egylet tagja Pécsről. A legtöbbben – az országos folyamatokhoz hasonlóan –

³⁴ Czibulka Vilmos, aki az egyesület pozsonyi osztályának volt tagja, 1910-ben költözött Pécsre. MMÉEHÉ, 1910. 2. szám, 24.

³⁵ Valójában nagyon kevés diplomás építész működött a századfordulón Pécsen, viszont más városokkal ellentétben távol maradtak az egyesülettől a helyi építőmesterek.

³⁶ A felügyelőség állománya 1913-ban huszonnégy mérnökből, mérnöksegédből és felmérési növendékből állt. A kataszteri mérnökök ugyanakkor nem rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, középfokú tanulmányaik után csupán kataszteri mérnöki szakvizsgát tettek. Kiss 2021 és MNL OL S 92 no. 25/8. (internetes hivatkozás)

1908-ban (hat fő), illetve 1907-ben (öt fő) csatlakoztak. 1909 és 1911 között évente csak egy-egy új taggal, míg 1912-ben hárommal bővült a létszám. A MÁV szolgálatában álló kilenc mérnök mind 1900 után lépett be az egyesületbe, nagyban hozzájárulva a pécsi tagságban kialakult dominanciájukhoz.

Ha összehasonlítjuk a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pécsi tagságának nagyságát a többi (törvényhatósági jogú) városéval, akkor azt látjuk, hogy Pécs 1914-ben a tizedik volt a városok sorában. 31-nél lényegesen több technikust Debrecenben, Fiumében, Temesváron, Nagyváradon, Pozsonyban és Szegeden találunk. Beluszky Pál városhierarchiája alapján ezek a városok a teljes értékű (Pozsony, Szeged), illetve a részleges regionális centrumok (Debrecen, Temesvár, Nagyvárad) közé tartoznak. Fiume jelentőségét a nemzetközi kikötő kiépítése és a település iparvárossá fejlesztése (torpedógyár, Ganz-Danubius Hajógyár) adta, ami a dualizmus kori magyar állam elismerésre méltó teljesítménye volt.³⁷ Mivel az állami beavatkozás meghatározó szerepet játszott a városhálózat „dualizmuskori kiépülése-átformálódása”³⁸ tekintetében, feltételezhető, hogy ezekben a városokban az ipar, a közlekedés és az infrastruktúra igényei mellett a technikusok nagy számához a különböző hivatalokban dolgozó műszakiak is hozzájárultak.³⁹ Ezek a városok – Fiume kivételével – lélekszámukat tekintve is nagyobbak voltak Pécsnél, ugyanakkor ahhoz képest, hogy Pécs több olyan országos hivatal székhelye volt, amely mérnöki feladatokat látott el, ráadásul jelentős gyáriparral és bányászattal is rendelkezett, a technikusok száma nem tűnik kiemelkedőnek. Szombathelyen, a jóval kisebb, rendezett tanácsú városban, ahol Éhen Gyula polgármestersége alatt tervszerű városépítés zajlott, ugyanebben az időpontban hatvankilenc főt számlált az egylet tagsága.⁴⁰ Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ennél jóval több építész és mérnök dolgozhatott Pécsen, főleg az ipar területén, akik – valamilyen oknál fogva – nem lettek a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai.

A pécsi tagság tevékenysége

Bár az építészet terén működő helyi mesterek alig képviseltették magukat a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben, a vasúttal és a bányászattal kapcsolatos témák mellett a pécsi építészeti feladatok és események szerepeltek leggyakrabban az egylet lapjaiban. Ezek között megtalálhatók a tervpályázatok és állaspályázatok, kivitelezésre kiírt árlejtések, apróbb személyi hírek. A szaklapok beszámoltak például a kőműves-, kőfaragó- és ácsmesterség gyakorlásához szükséges képzés elnyerése érdekében 1885-ben szervezett

³⁷ Eszik 2019, 5.

³⁸ Beluszky 1990, 99.

³⁹ Ezek közé tartozott például az államépítészeti, a kultúrmérnöki és a városi mérnöki hivatal.

⁴⁰ Melega 2004.

vizsgáló bizottság összetételéről,⁴¹ illetve annak változásáról.⁴² 1891-ben a fiatalon elhunyt egyesületi titkár, Nendtvich Gusztáv árvái számára adakozók közt találunk számos pécsi technikust, 1900-ban a pécsi Zsolnay-szobor bizottság átiratát és gyűjtőívét tették közzé.⁴³ Ritkán pécsi téma is előkerült az egyesületi felolvasások során: Schmid Ödön 1894-ben a Fekete és pécsi vizek szabályozásáról, Gerecze Péter 1897-ben a pécsi székesegyház kőszátráról tartott előadást.⁴⁴

A mű- és középítési szakosztály egyik legfontosabb feladatának a tervpályázatok propagálását és szabályszerű lebonyolítását tartotta. Utóbbi biztosítása érdekében jelezték a pályázati felhívás vagy a program hibáit, illetve gyakorlattá vált, hogy a tervpályázatok bíráló bizottságába az egyesület egy tagot delegált. Elsőként Nendtvich Sándor főmérnök fordult az egyesülethez a szegény- és dologházra vonatkozó tervezési pályázat programjának részét képező helyszínrajzzal kapcsolatban.⁴⁵ 1889-ben a pécsi vízvezeték pályaterveinek bírálatában az egyület Miklós Ödön képviselte, aki később előadást is tartott a témáról tagtársainak.⁴⁶ A Pécsi Nemzeti Színház tervpályázatának zsűrijében Czigler Győző vett részt, akinek munkájáért köszönetképp a város az egyesület alapító tagjai közé kívánt lépni. A 200 forintos alapítvánnyal kapcsolatban az egyesület azonban megjegyezte, hogy az alapító tagsághoz 300 forint szükséges, így a város kénytelen volt az összeget 100 forinttal felemelni.⁴⁷ Az egyület folyóiratai beszámoltak a Pécsi Nemzeti Kaszinó,⁴⁸ a Zsolnay-szobor (Alpár Ignác),⁴⁹ a posta- és távírda palota (Alpár Ignác),⁵⁰ a városháza első (Nendtvich Gusztáv)⁵¹ és második (Schulek Frigyes),⁵² az izraelita bérház (Jakab Dezső),⁵³ a kultúrpalota (K. Császár Ferenc),⁵⁴ valamint a törvénykezési- és fogház

⁴¹ A bizottság elnöke Blum Gyula kir. mérnök, tagjai: Nendtvich Sándor főmérnök, Köröstsötös Imre kőművesmester, Szánthó Antal és Vogl János kőfaragó mester voltak. A lap Szánthó Antal építőmestert ácsmesterként említi. MMÉEHÉ, 1885. 11. szám, 142.

⁴² 1911-ben a kereskedelemügyi miniszter a bizottság elnökévé Alacs Zoltán kir. műszaki tanácsost nevezte ki. Ő és korábban Blum Gyula is az Államépítészeti Hivatal főnökei voltak. MMÉEK, 1911. 51. szám, 666.

⁴³ MMÉEHÉ, 1900. 27. szám, 344.

⁴⁴ MMÉEHÉ, 1894. szám nélkül, 29; 1897. 4. szám, 26.

⁴⁵ MMÉEK, 1879. 5. szám, 597.

⁴⁶ MMÉEHÉ, 1889. 43. szám, 332; 1890. 1. szám, 23; 1890. 13. szám, 98–99.

⁴⁷ MMÉEHÉ, 1890. 37. szám, 241; 1891. 19. szám, 150; 1891. 46. szám, 321; 1892. 53. szám, 4.

⁴⁸ MMÉEHÉ, 1894. szám nélkül, 52.

⁴⁹ MMÉEHÉ, 1901. 13. szám, 206.

⁵⁰ MMÉEHÉ, 1901. 21. szám, 258; 1901. 25. szám, 276.

⁵¹ MMÉEHÉ, 1888. 44. szám, 271.

⁵² MMÉEHÉ, 1902. 40. szám, 288; 1903. 6. szám, 53; 1903. 12. szám, 98.

⁵³ MMÉEHÉ, 1909. 45. szám, 460.

⁵⁴ MMÉEK, 1912. 6. szám, 107.

épület (Almási Balogh Loránd)⁵⁵ tervpályázatairól, a bíráló bizottságba küldött egyesületi tagokról.

Mivel a vidéki tagok általában nem vettek részt a szakosztályok ülésein, nem tudták meghallgatni a szakmai előadásokat és nem töltötték be tisztségeket sem, ezért az egyesület a tagság összetartozását vándorgyűlések és kirándulások szervezésével is igyekezett erősíteni. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai kétszer látogattak el Pécsre, mindkét esetben az országos kiállításokhoz igyekezve igazítani az időpontot. Igaz, az első alkalommal a kirándulásra már csak a kiállítást követő évben, 1889. június 29–30-án került sor, 1907-ben A Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusa részeként tervezett vándorgyűlést pedig a kongresszus előtt sikerült megrendezni.

Az 1889. évi kirándulást a mű- és középítési szakosztályok szervezték, így a negyvenöt résztvevő közt elsősorban építészeket és fővárosi mérnököket találunk.⁵⁶ A több mint hét órás, éjszakai utazást követően a társaságot reggel negyed 6-kor Jilly Alajos városi tanácsos és Nendtvich Sándor főmérnök üdvözölte az állomáson. Miután a vendégek lepakoltak a Vadember Szállóban, felfrissültek a Pintér-féle gőzfürdőben, majd megreggeliztek a Bedő Kávéházban, elindultak a Zsolnay-gyárba. Itt a társaságot négy csoportra osztva Zsolnay Vilmos, fia Miklós és vejei: Mattyasovszky Jakab és Sikorski Tádé kalauzolták. A gyárban tett látogatásról Benkó Károly naplójából közölt részletet az Építő Ipar.⁵⁷ A gyár megtekintése után a Zsolnay család villásreggelivel kínálta vendégeit, majd pécsi városnézés következett. Az építészeknek a városról kialakult benyomásait érdemes szó szerint idézni. „Mondhatjuk, az első benyomás kedvező; tényleg »város«-ban vagyunk, mely bár kissé régi, de annál érdekesebb; a török világ emlékei: a minaret (melyen azonban az idők vasfoga már nyomokat hagyott), a mecsetből átalakított belvárosi templom, a kórháznak ugyanily eredetű kápolnája, számos várfalmaradék stb. mellett a klasszikus dóm, a megyeház, a városház, aztán több modern középület, törvényszék, zsidó templom stb. – számos díszes régibb-újabb magán ház az eléggé gondozott burkolatú utcákban: mind oly jelek, melyek az árnyas sétatérrel a városban való tartózkodást kellemessé teszik, – bár az utcák tisztaságukat – némely »bennszülött« odavetett szavai szerint – legtöbbször az elemek erejének, a Mecsekről lerohanó szélnek és a víznek köszönhetik. Azt, hogy a csapadék- és kút-, illetőleg forrásvizek az utcák közepébe mélyedt folyókákban csörgedeznek végig a városon, csakhamar megszokja az idegen, – és nem igen akadhat meg a szeme a szerencsére jól eldugott – deszkából összerótt Thália-templomon sem.”⁵⁸

A Vademberben elköltött ebéd után külön vonat vitte ki az egyesület tagjait a DGT bányáihoz. Littke Ferenc igazgató bemutatta a bányaművelés minden ágazatát, de a szakemberek figyelmét nem kerülték el az alábányászás következtében jelentkező épületsüllyedési problémák sem, amit a munkásalakások esetében „a falak lehető vékonyra és legtöbbször erős gerendarácsozatra” építésé-

⁵⁵ MMÉEK, 1912. 10. szám, 183–184; 1912. 14. szám, 256; 1912. 19. szám, 351.

⁵⁶ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője a résztvevők neveit is közölte 1889. évi 30. számának 245–246. oldalán.

⁵⁷ Építő Ipar, 1889. 27. szám, 300–305.

⁵⁸ Építő Ipar, 1889. 27. szám, 304.

vel igyekeztek kiküszöbölni.⁵⁹ Az aknába való leszállás idő hiányában ugyan elmaradt, de a kirándulókat kedélyes vacsorával kárpótolta a DGT.

A második nap a kórház és a mellette álló dzsámi, illetve minaret megtekintésével kezdődött, majd az egyesület tagjai Kirstein Ágoston vezetésével a „restauráció” végéhez közeledő pécsi székesegyházat tekintették meg. A püspöki könyvtár és az ókeresztény „cubiculum” felkeresése után Dulánszky Nándor püspök várta ebédre a műszaki szakembereket. Délután vidám hangulatú, köszöntőkkel teli látogatás következett a Littke pezsgőgyárban, ami után csak nehezen sikerült a társaságnak elindulnia a Tettyére. A Vademberben tartott társas vacsorát követően az éjjeli vonattal az egyesület tagjai visszaindultak Budapestre.⁶⁰ A kirándulás sikerességét jelezte, hogy az egyesület számos köszönő levelet küldött Pécsre (a főmérnöknek, a püspöknek, a dóm építész-vezetőjének), Giergl Kálmán pedig a szakosztályok 1890. február 3-i ülésén bemutatta a pécsi kirándulásról készített fényképeit.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai legközelebb 1907-ben látogattak újra Pécsre. 1907 tavaszán Kabdebó Gyula azt javasolta, hogy az egyesület vegyen részt a szabad tanítás kongresszusán, mely az országos kiállítás ideje alatt Pécsen kerül megrendezésre. A titkár a felvetéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a kiállításra való tekintettel az egyesület valószínűleg Pécsen fogja tartani a vándorgyűlést,⁶¹ melynek időpontját célszerű lenne a kongresszushoz igazítani.⁶² Végül a vándorgyűlésre szeptember 15-én, a szabad tanítás kongresszusára pedig október 3–6. között került sor. Utóbbin az egyesületet Gaul Károly képviselte, aki előadást is tartott.⁶³ Raichl Károly kerületi iparfelügyelő június végén nemcsak arról értesítette az egyesületet, hogy örömmel vállalják a vándorgyűlés megrendezését, de annak programjába a csatornázással kapcsolatos tárgy felvételét is kérte, mely Pécsen ekkor az egyik legidősebb kérdés volt.⁶⁴ Így a vándorgyűlésen Kájlínger Mihály a városok csatornázásáról, Zelovich Kornél a mérnöki munka jelentőségéről, Horváth István pedig Pécs város kulturális, gazdasági és ipari jelentőségéről s a jövőben remélhető fejlődéséről tartott előadást. Az alapszabályok módosításával összefüggésben szerepet kapott az összejövetelen az anyaegyesület és a vidéki városok szaktársait összekapcsoló közbenső szervezetek, a vidéki osztályok megalakításának kérdése. A vidéki tagoknak az anyaegyesület tagjaival való megismerkedéséhez „a pécsi kiállítás különösen előnyösnek kínálkozott, s a kiállítás a maga harmonikus, üde szépségével, a fogadtatás őszinte keresetlensége, a pécsi kolle-

⁵⁹ MMÉEHÉ, 1889. 30. szám, 250.

⁶⁰ MMÉEHÉ, 1889. 26. szám, 209; 1889. 30. szám, 245–252; Építő Ipar, 1889. 27. szám, 303–306.

⁶¹ Vándorgyűlést először 1879-ben Kolozsvárott tartottak, majd 1880-ban Temesváron, 1881-ben Kassán, 1882-ben Fiumében. Ezután hosszabb szünet következett, míg 1905-ben a Vásárhelyi-szobor leleplezéséhez kapcsolódóan rendezték meg az új alapszabály szerinti első vándorgyűlést Szegeden.

⁶² MMÉEHÉ, 1907. 11. szám, 128.

⁶³ MMÉEHÉ, 1908. 12. szám, 119.

⁶⁴ MMÉEHÉ, 1907. 23. szám, 250.

gák valamint a kiállítás végrehajtó-bizottságának szívélyes vendégszeretete, a szép és tartalmas előadások, valamint az egybegyűlt tagok baráti egyetértése, a vándorgyűlést erkölcsi szempontból teljes sikerűvé tették.”⁶⁵

A Pécsre szeptember 14-én este megérkező technikusokat a kiállítás vendéglőjében Zsolnay Miklós üdvözölte. Másnap délelőtt a Zsolnay gyárba látogattak el, ahol először az épülő mauzóleumot tekintették meg. Miután a Zsolnay család megvendégelte a szaktársakat, 11 órakor már az ünnepélyek csarnokában folytatódott a program a már említett három előadással.⁶⁶ A Hauszmann Alajos elnök által megnyitott ülésen több mint háromszáz érdeklődő vett részt; Budapestről ötvenkét tagtárs érkezett.⁶⁷ A kiállítás nyári színpadkörében elfogyasztott ebéd gazdag volt szellemes tósztokban. Ezután az érdeklődők megtekintették a kiállítást és a várost. Utóbbiról Kőszeghy József a következőket írta Rauch János városi főmérnök érdemeit kiemelve: *„Aki a városrendező szemével nézi Pécs város fejlődését, ott nagy szakavatottságot, helyes műszaki érzéket és technikai fejlettséget talál. Burkolatainak nagyvárosias fejlettsége meglepő; vízvezetékük ma már bőséges és kitűnő; középületeik célszerűek és szépek; az egész város egy mohón fejlődő, jól gondozott emporium benyomását kelti, ahol céltudatos műszaki munkálkodás folyik.”*⁶⁸ A vándorgyűlés a kiállítás vendéglőjében rendezett vacsorával zárult.

Az egyesület mindkét pécsi kirándulása gazdag programot ígért a résztvevők számára. Az országos kiállítások mellett a Zsolnay gyár, a szénbányák és a város épített öröksége bírtak a legnagyobb vonzerővel. Az, hogy az egyesület alig néhány vidéki városban tartott vándorgyűlést, illetve húsz éven belül kétszer is felkeresték a várost, azt mutatja, hogy Pécs jelentősebb helyet foglalt el a technikusok esetében annál, mint amit az egyesület pécsi tagságának nagysága alapján feltételeznénk.

A vidéki osztály kérdése

A legelső fiókegyesület létrehozására 1874-ben történt kísérlet a temesvári mérnökök kezdeményezésére, ám törekvésük nem bizonyult tartósnak.⁶⁹ A vidéken élő mérnökök szerveződésének csak a századfordulót követő években lett folytatása. Elsőként a miskolc-diósgyőri mérnök asztaltársaság alakult meg, akiket a fővárosi kartársak 1904 májusában meg is látogattak. 1905-ben Nagyváradon alakult mérnök- és építész-egylet. 1905. október 22-én a – Vásárhelyi Pál szobrának felavatásához kapcsolódó – szegedi vándorgyűlésen az egyesület maga tett kezdeményező lépéseket a vidéki osztályok felállítása

⁶⁵ MMÉEHÉ, 1907. 34. szám, 337.

⁶⁶ Ezek közül kettőt, Horváth István és Kájlínger Mihály előadásait a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* is leközölte. MMÉEHÉ, 1907. 34. szám, 338–342.

⁶⁷ Építő Ipar, 1907. 38. szám, 372.

⁶⁸ MMÉEHÉ, 1907. 34. szám, 338.

⁶⁹ MMÉEK, 1874. 6. szám, 274–275.

érdekében. A tisztségviselők helyesen ismerték fel, hogy jobb, ha a vidéki mérnökegyletek nem különálló szervezetekként, hanem a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet osztályaiként működnek. A vidéki osztályok megalakulását az 1906-ban módosított, majd a belügyminiszter által 1907-ben jóváhagyott alapszabály tette lehetővé. Vidéki osztály megalakítása ott volt lehetséges, ahol az egyesületnek legalább tizenöt rendes tagja volt. A rendes tagokon kívül az Egyletnek lehettek olyan helyi tagjai is, akik az anyaegylettel nem is álltak kapcsolatban. A vidéki osztályok elfogadták a budapesti egylet alapszabályait, de ügyrendjüket, vagyis működésük módját maguk állapíthatták meg. Az elnökön kívül tago(ka)t küldtek az egylet választmányába és az Egyleti Tanácsba. Üléseikről, programjaikról a *Közlöny* is beszámolt. Költségeik fedezésére az egyesület a rendes tagok tagdíjának 25%-át átengedte, míg a helyi tagoktól a vidéki osztály által megállapított tagdíjat szedtek be.⁷⁰ Mindezek alapján megállapítható, hogy bár a vidéki osztályok működése nagyon hasonló volt az anyaegyletéhez, csak laza kapcsolat volt köztük. A vidéki osztályok végül a következő sorrendben szerveződtek meg: Kaposvár (1906), Győr (1907), Debrecen (1907), Nagyvárad (1908), Pozsony (1909), Miskolc-Diósgyőr (1909), Temesvár (1909), Szeged (1910), Szombathely (1910), Fiume (1910), Komárom és vidéke (1910), Székesfehérvár (1910), Sopron (1911), Brassó (1912).⁷¹

Pécsett a dualizmus időszaka alatt nem alakult meg a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vidéki osztálya, annak ellenére, hogy a helyi technikusok Duka Achill műszaki tanácsos kezdeményezésére már 1893 áprilisa óta rendszeresen összejártak. A több mint félszáz tagot számláló pécsi és Pécs környéki műszaki szakemberekből álló társaság minden hónap második szombatján találkozott. Ezeknek az összejöveteleknek a szakszerű jellegét eddig csak a közösen megrendelt szaklapok biztosították, de a jövőre nézve kirándulásokat is terveztek műszaki szempontból érdekes objektumok, például a DGT bányáiban beüzemelt drótkötélpálya, a honvéd sátoztábor területén működő artézi-kút vagy a megyei árvaház építkezésének megtekintésére. Az egylet fontosnak tartotta, hogy a pécsiek kezdeményezése más városokban is követőkre találjon. „Pozsony, Kassa, Szeged, Kolozsvár stb. mind alkalmasak volnának arra, hogy ottani nagyszámú szaktársaink egymással gyakrabban találkozzanak, egymást megismerjék és a körükben fölmerült eszméket vagy bármily csekélynek látszó, de azért mindannyiunkat érdeklő mozzanatokat a kollégákkal megismertessék, például éppen lapunk által; hiszen egyesületünk épp ezért alakította át újabban a Heti Értesítőt, hogy az a napi érdekű, esetleg kisebb fontosságú közleményeket is fölvehesse. Ezek a vidéki centrumok esetleg meg is bízhatnának valakit azzal, hogy a közleményeket lapunk számára és a szintén lapunktól nyerendő díjazásért – megszerkessze és beküldje és így anyaegyesületünkkel az összeköttetést állandóan fönnartsa.”⁷²

⁷⁰ FSZEK Budapest Gyűjtemény B 620/84. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907. évi alapszabálya.

⁷¹ Évkönyv 1913, 154–158.

⁷² MMÉEHÉ, 1893. szám nélkül, 140.

A találkozók idővel valószínűleg abbamaradtak, mert a helyi lap 1899-ben újból arról adott hírt, hogy a pécsi technikusok elhatározták, hogy „a kollegiális szellem fejlesztése céljából” a téli hónapokban havonta egyszer társas összejövetelt tartanak. 1899 decemberében a Bedő-féle Szecessziós sörözőben az államépítészeti hivatal, a város és a bányagazgatóság mérnökei, valamint magánmérnökök is képviseltették magukat.⁷³ A tízes években a Nádor külön termében tartott összejöveteleken már előadásokat is meghallgattak, melyek nyilvánosak voltak. 1911 decemberében Ferrol F. dr., kolbergi tudós mutatta be számológépművészetét a technikus társaskörben.⁷⁴ 1912. március 23-án Jánosi Engel Richárd a fűtőgőz értékesítéséről, 1913. április 12-én Jánosi Béla a pécsi villamosról, 1913. május 10-én 7 órakor Ruttkay Vilmos kataszteri felügyelő Pécs méterrendszerű felméréséről tartott előadást,⁷⁵ amit minden esetben társas vacsora követett.⁷⁶

1900. június 22–24-én Noskovce és Belistye gyártelepeit tanulmányozták, 1900. szeptember 8–9-én a Szigetvár-kaposvári helyiérdekű vasút meghívására a vasút építésének és a kaposvári cukorgyárnak a megtekintésére szerveztek kirándulást.⁷⁷ 1913. július 5–6-án a kaposvári osztállyal közösen a Balatonra utaztak, ahol tanulmányozták a Nagyberek lecsapolásának, és a Fonyódbélatelepi kikötő- és vízvezetéképítés munkálatait, valamint a máriatelepi szivattyútelepet.⁷⁸ 1914. június 14-én a Hirschfeld Sörgyárat látogatták meg.⁷⁹ A társaskör jelentőségének növekedését mutatja, hogy 1911-ben a pécsi csatornázás terveit is átvizsgálták és véleményezték.⁸⁰

Az előadásoknak, szakvéleményeknek, kirándulásoknak köszönhetően ezek az összejövetelek már jobban hasonlítottak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet működéséhez, mely már 1907-ben a pécsi mérnökegylet megalakulásáról adott hírt.⁸¹ A szaklapok 1908-ban és 1909-ben is arról írtak, hogy folynak a tárgyalások a pécsi fiókegyesület megalapításáról.⁸² Ám erre mégsem került sor. Ennek okáról sajnos hallgatnak a források, de talán hozzájárulhatott, hogy a pécsi mérnökök asztaltársaságának elnöke, a pécsi kultúrmérnöki hivatal vezetője, Holfeld Pál, egyiptomi tanulmányútjáról hazatérőben feketehimlőt kapott és elhunyt.⁸³ Elképzelhető az is, hogy a helyi műszaki szakemberek úgy ítélték meg, hogy a kevésbé formális, de jól működő asztaltársasági szervező-

⁷³ Pécsi Figyelő, 1899. dec. 12., 4.: A pécsi technikusok összejövetelei.

⁷⁴ Pécsi Napló, 1911. dec. 15., 3.: Ferrol dr. a pécsi technikus társaskörben.

⁷⁵ Kiss 2021, 31.

⁷⁶ Pécsi Napló, 1913. máj. 4., 8.: Előadás a pécsi technikus társaskörben.

⁷⁷ Pécsi Napló, 1900. szept. 5., 5.: A pécsi technikusok társasköre...

⁷⁸ MMÉEK, 1913. 30. szám, 528.

⁷⁹ Pécsi Napló, 1914. jún. 14., 2.: A technikus kör a Hirschfeld gyárban.

⁸⁰ A műszaki bírálatot Igaz Lajos, Pogány Ármin, Bari István és Katona János írták alá. Pécsi Napló, 1911. nov. 19., 1–2.: A pécsi csatornázási terv műszaki bírálata.

⁸¹ MMÉEHÉ, 1907. 5. szám, 51.

⁸² MMÉEHÉ, 1908. 4. szám, 33; 1909. 12. szám, 133.

⁸³ MMÉEHÉ, 1909. 44. szám, 446; Pécsi Napló, 1909. november 14., 3–4.: Halállal végződött tanulmányút.

dés helyett egy fővárosi egyesülethez tartozni csak magasabb költségekkel járna, de nem nyújtana több előnyt és lehetőséget. Mindenesetre a pécsi vidéki osztály megszervezésére egészen 1929-ig kellett várni.

Irodalomjegyzék

Levéltári, adattári források

- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 150 Általános iratok 1867–1944.
- FSZEK = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény
B 620/84. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907. évi alapszabálya
- Cím- és névtár 1874 = Magyarország tiszti cím- és névtára 1873. (1. évf.), Budapest, 1874.
- Cím- és névtár 1875 = Magyarország tiszti cím- és névtára 1875. (2. évf.), Budapest, 1875.
- Cím- és névtár 1914 = Magyarország tiszti cím- és névtára 1914. (33. évf.), M. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1914.
- Évi jelentés 1868 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1867-ről. Első év. Összeállította: Szily Kálmán titkár. Pest, 1868.
- Évi jelentés 1879 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1878-ról. Tizenkettedik év. Szerk.: Schwarczel Sándor. Khór és Wein, Budapest, 1879.
- Évi jelentés 1881 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1880-ról. Tizennegyedik év. Szerk.: Schwarczel Sándor. Khór és Wein, Budapest, 1881.
- Évkönyv 1902 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Évkönyve 1902. 2. évfolyam. Szerk.: Mihályfi József. Pátria Ny., Budapest, 1902.
- Évkönyv 1913 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve. 13. évfolyam. Szerk.: Dr. Bresztovszky Béla. Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1913.
- Évkönyv 1914 = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1914. évi Évkönyve. 14. évfolyam. Szerk.: Schilling Zoltán. Pátria, Budapest, 1914.
- Oklevéljegyzék 1929 = A M. Kir. József-Műegyetem oklevéljegyzéke. I. sorozat 1873–1928. Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, absolutoriumot vagy oklevélhonosítást nyertek. Budapest, 1929.

Források a korabeli sajtóból

- Építő Ipar, 1889–1907.
- MMÉEK = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1872–1913.
- MMÉEHÉ = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1883–1910.

Pécsi Figyelő, 1898–1899.
Pécsi Napló, 1900–1914.

Könyvek, tanulmányok, szakkikkek

- Baku–Csernus 2012 = Baku Eszter–Csernus Éva: A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902–1948 között. In: *Építés–Építészettudomány* 40:1–2 (2012) 113–134.
- Beluszky 1990 = Beluszky Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth József (szerk.): *Tér-idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990, 92–133.
- Borsy 2010 = Borsy Judit: Madarász Endre, ifj. In: Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon.* I. kötet, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010, 471–472.
- Bösze 1997 = Bösze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában.* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1997. (Somogyi Almanach 53.)
- Dobszay–Fónagy 2005 = Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: Társadalomszerveződés, egyletek. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Osiris, Budapest, 2005, 432–434.
- Eszik 2019 = Eszik Veronika: Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei. In: *Korall* 20:76 (2019) 5–25.
- Ferkai 2003 = Ferkai András: Szakmagyakorlás és szakmai szervezetek. In: Ferkai András: *Úr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások.* Terc, Budapest, 2003, 135–146.
- Kiss 2021 = Kiss Márton: A kataszter mint a gavallérélet harmadik stációja. In: *Catastrum* 8:3 (2021) 21–34.
- Lósy-Schmidt 1936 = Lósy-Schmidt Ede: Hetvenéves a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1866–1936. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 70:15–16 (1936) 110–111.
- Melega 2004 = Melega Miklós: Éhen Gyula polgármester infrastruktúra-fejlesztő programja. In: Köbölkuti Katalin (szerk.): „Alkotni, teremteni kell”. *Éhen Gyula emlékezete.* Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata–Berzsenyi Dániel Könyvtár, Szombathely, 2004, 42–76.
- Mendöl 2010 = Mendöl Zsuzsanna: Nendtvich Sándor. In: Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon.* II. kötet, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010, 25.
- Morris 1993 = Morris, Robert J.: Clubs, Societies and Associations. In: Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. Vol. 3. Social Agencies and Institutions.* Cambridge University Press, Cambridge, 395–443.
- Morton–de Vries–Morris (eds.) 2006 = Morton, Graeme–de Vries, Boudien–Morris, Robert J. (eds): *Civil Society, Associations and Urban Places. Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe.* Ashgate, London, 2006.

- Pilkhoffer 2022a = Pilkhoffer Mónika: Az épített környezet változásai. In: Kaposi Zoltán–Vonyó József (szerk.): *Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában 1867–1918*. Pécs Története Alapítvány–Kronosz Kiadó, Pécs, 2022, 377–412.
- Pilkhoffer 2022b = Pilkhoffer Mónika: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagsága a dualizmus korában. In: *Korall* 23:88 (2022) 5–32.
- Sisa 2013 = Sisa József: Építészegyesületek. In: Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2013, 350–351.
- Stier 1973 = Stier Miklós: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának történetéhez (1866–1867). In: *Technikatörténeti Szemle* 6 (1973) 11–28.
- Taddei 1999 = Taddei, Antonia: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History* 28 (1999) 1–26.

Internetes hivatkozások

- MNL OL S 92 no. 25/8. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/43093/> (Letöltés: 2022. 11. 04.)
- Pallas Nagy Lexikona <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/k-E039/kulturmernokseg-FE97/> (Letöltés: 2022. 11. 04.)

Ismeretlen adatok a Nepomuki Szent János kórházkápolna históriájához - A Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttes történetének margójára¹

Pécs városában ma is számos török kori emlék tekinthető meg teljességében: így Gázi Kászim pasa dzsámija, Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttese, Memi pasa fürdője és Idrisz baba türbéje.² Ezen épületek a városkép meghatározó színfoltjai és legszebb műemlékei közé sorolhatók. Fennmaradásukat át- és beépítésük, valamint funkcióváltásuk szavatolta, ám átmeneti időszakbeli történetük a rekonstrukciójuk után feledésbe merült.

Jelen írásunkban a Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttes elfeledett, csaknem 240 éves katolikus kórházkápolnakénti működésének történetét, valamint az újonnan feltárt kutatási eredményeket mutatjuk be. A Nepomuki Szent Jánosnak szentelt kórházkápolna a korábbi török imahelyen csaknem kétszer hosszabb ideig működött, mint a 17. századi eredeti és az 1960-as években visszaállított formájában valaha. Ennek ellenére a róla való ismeretek mind a mai napig igencsak hiányosak.

A 17. századi török imahely

Jakováli Haszan pasa dzsámija a 17. század első harmadában, 1630 körül épült Pécs városának a Szigeti-kapun és a várfalon kívül eső területén. Evlia cselebi 17. századi török utazó leírásából korabeli képet is kaphatunk róla: „Azután a Szigeti kapun kicsit kijjebb [van] Jakováli Haszan pasa dzsámija. Ez is örömet adó, régi temetőhely és nagy épület, ez is kékes ólommal fedett ékes imahely. Minaretje a mohamedí szózat régi módon emelt, arányos és tetszetős építésű kikiáltóhelye. Udvara nagyon tetszetős, körben tanulók cellái vannak.”³

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pintér Beátának, a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. munkatársának, a Jakováli Haszan pasa dzsámi és az Idrisz baba türbéje tárlatvezetőnek, és Sudár Balázs történésznek önzetlen szakmai segítségükért.

² Dzsámi: muszlim imahely, ahol a pénteki ima elvégezhető; minaret: a dzsámik mellett álló torony, az imára hívás helye (müezzín); türbe: muszlim sírkápolna. Sudár 2010, 132–133.

³ Sudár 2012, 61.

A dzsámi négyszetes alaprajzú, délkeleti tájolású, északnyugati bejárattal. Magassága 26,7 méter, a négyszetes alap élhossza 13 méter, főfalai 1,3 méter vastagok, ablakrendje pedig kétszintes, 2+1-es ablakbeosztású. Kupolája nyolcszögletű dombon ül. Belső tere egyszerű kialakítású és díszítésű (szalaktitok⁴, falfestés). A hozzá csatlakozó, faragott kövekből épített minaret tizenkét oldalú sokszög alapon áll, tömör lábazata 6,5 méter magas. Tornya 2,3 méteres vastagságú, tetejénél pedig 60 centiméter keskeny. A minarethez az épület belsejéből, egy falépcsőn keresztül lehet feljutni, ahonnan a 22,5 méter magas körerkélyre 87 csigalépcső visz fel. A dzsámi mellé egy épületben hajdan derviskolostort és medreszét⁵ is építettek: itt táncokat és hasznos ismereteket tanultak a dervis-jelöltek. A diákok üres cellákban éltek. A dzsámit a kolostorral egy fedett előtér kötötte össze. Az épületek körül hajdan egy török temető is feküdt.⁶

A kórházkápolna

A török kori műemlékekről Sudár Balázs történész adatgazdag publikációi által kaphatunk képet. Ekképpen részletekbe menően a Jakováli Haszan pasa élete és működése, továbbá pécsi dzsámijának évszázados története is az ő kutatásai által vált nyilvánossá a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága kiadásában 2010-ben.⁷ A tág kontextusban vizsgált épülettörténetben egy nagy fejezet szól a korábbi muszlim imahely katolikus kórházkápolnakénti működéséről. Azóta azonban számos új adat került napvilágra főként levéltári és nyomtatott sajtóanyag révén, így az eddig nem ismert kutatási eredmények nemcsak kiegészítik meglevő tudásunkat, hanem a csaknem negyed évezredes funkcióváltás történeti vonalának eddig megválaszolatlan kérdéseire is megoldást kínálnak.

Pécs török uralom alóli felszabadulása (1686) után Karl von Thüngen ezredes Jakováli Haszan pasa igen rövid életet megélt dzsámiját a visszatelepülő ferences szerzeteseknek ajánlotta fel, ám ők inkább a Szigeti-kapun belül álló, korábban török imahellyé alakított templomot választották székhelyül, majd felépítették rendházukat és új templomukat. A Szigeti-külváros lakóinak ugyan néhány esetben miséztek a külvárosi dzsámiban, de az zömében mintegy három évtizedig üresen állt. Utána a ferences szerzetesek vállalták időszakos működtetését.⁸

⁴ Szalaktit: A muszlim építészet igencsak elterjed, ék alakú elemekből álló, sejtek alkotta épületdíszítési formája. Sudár 2010, 133. A törökök mukarnasznak is nevezik. Pintér Beáta közlése.

⁵ Medresze: felsőfokú muszlim iskola. Sudár 2010, 132.

⁶ Dunántúl, 1916. május 11. 2.; Gosztonyi 1942, 12–14.; Sudár 2010, 92–97., 103.

⁷ Sudár 2010; Sudár 2014.

⁸ Sudár 2010, 51.

Gróf Nesselrode Vilmos Ferenc⁹ pécsi püspök (1703–1732) 1714-ben a dzsámi mellett északnyugat felé, az egykori dervis-kolostor romjain egy 50 fő elhelyezésére alkalmas „pestis kórházat” rendezett be. Mellette pedig a korábbi muszlim imahelyen – meghagyva az épület sajátos török jellegét is – 1714-ben katolikus kórházkápolnát alapított.¹⁰ Az új kórház épületét¹¹ valószínűleg csak 1744-re, a Nesselrode által tett alapítvány összegeiből alakították át vagy építették fel.¹²

A dzsámi és a minaret épületén a püspök 1714 és 1732 között nagyobb arányú átalakításokat végeztetett: az eredeti kupola fölé zsindelyes, barokk hagymakupolás födém került, csúcsán gömbön álló vaskeresztrel. Nesselrode a mirhábbal¹³ szemben, az északi fal elé két vastagabb pillérre énekkarzatot építtetett ki, amelyhez csigalépcső vezetett. A minaretbe a nyugati fal északi végén, egy oszlopos előcsarnokon keresztül lehetett bejutni, amely ezáltal jelentősen megváltoztatta az épület belső térhatását. A minaretet innen egy keleti tájolású ajtón át lehetett megközelíteni a betoldott egyemeletes épületrészen keresztül.¹⁴ A földszinti ablakokat barokk téglákkal falazták be. Ebben az időben az épület három oldala még szabadon állt, a 18. század közepén villámcsapás által megcsonkult minaretjét pedig harangtoronyként használták.

A kápolnát Nepomuki Szent János keresztény vértanú, cseh pap, egyházigazgató (1340/50–1393), a vízimolnárók és halászhadjók, a folyók, hidak, hajósok védőszentje¹⁵ tiszteletére szentelték

1. kép Nesselrode Ferenc Vilmos pécsi püspök (Forrás: Pécsi Egyházmegye)

⁹ Eredeti neve: Wilhelm Franz Johann Bertrand von Nesselrode (Düsseldorf, 1652. június 26. – Pécs, 1732. szeptember 29.).

¹⁰ Egyes adatok szerint 1720-ban.

¹¹ Továbbá nem elfelejtendő, hogy a Nesselrode-féle kórház Magyarország legrégebb kórházépülete.

¹² PEL III. 108. 34. – 9. Kápolnák a pécsi szentferencrendi plébániában. a) A Nep. Szent Jánosról nevezett kórházi kápolna; Sudár 2010, 51–55.

¹³ Mihráb: imairányt jelölő, kis falfülke. Sudár 2012, 154.

¹⁴ Polgár 1916b, 278.

¹⁵ A gyónási titok mártírként tartják számon.

2. kép A pécsi kórházkápolna a 18. században
(Forrás: Dankó 1967, 59.)

fel, akinek búcsúnapját május 16-án tartották.¹⁶ A kápolnának volt Nepomuki Szent János ereklyéje is, melynek okmányait a plébániai levéltárban őrizték. Az ereklyéket a szent vértanú ünnepén és nyolcada alatt nyilvános tiszteletre a főoltárra kitették.¹⁷

A kórház a város szabad királyi rangra emelésével (1780) a város tulajdonába ment át: városi kórházzá lett. A kápolna külső-belső felújítása első ízben 1799-ben valósult meg.¹⁸ A délkeleti, udvar felé néző falához a 19. század elején kis sekrestyét építettek, majd 1860 körül tovább bővítették.¹⁹ A terepviszonyok változása miatt (feltöltődött terület) a kápolna imaterének padlózata talajszint alá került, ekképpen oda öt lépcsőfok vezetett lefelé.²⁰

Az épület északkeleti homlokzatához, a korábban áttört falnyílás helyére (a mai Rákóczi út / Kórház tér felől) klasszicista stílusú, kupolával fedett bejáratot

¹⁶ Rosner 2012, 208.

¹⁷ PEL III. 108. 34. – 9. Kápolnák a pécsi szentferencendi plébániában. a) A Nep. Szent Jánosról nevezett kór-házi kápolna

¹⁸ PEL III. 108. 34. – 9. Kápolnák a pécsi szentferencendi plébániában. a) A Nep. Szent Jánosról nevezett kór-házi kápolna

¹⁹ Sudár 2010, 72.

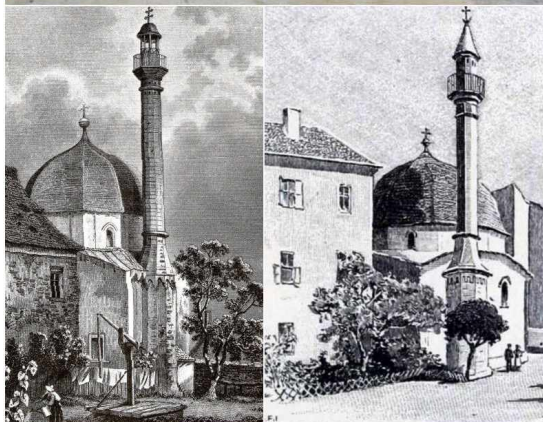
²⁰ Sudár 2014, 10.

3–5. kép A pécsi városi kórház kápolnája a harangtoronyként használt minarettel a 19. században

a. Weber-Tarlós Károly: Városi közkórház (19. század eleje) (JPM Várostarténeti Múzeum);

b. Hunfalvy 1860, 162.

c. Cserna Károly metszete G. F. I. McReil után; Pasteiner 1896, 155.

építettek. A kórház 1857-től közkórházi funkciókat látott el, a dzsámi délkeleti falához pedig egy évvel később felhúzták az egykori árvaházat, a Rudolfinumot, amely révén a korábbi sekrestye is eltűnt.²¹

Az 1810-es egyházlátogatás alkalmával három oltárról készült leírás a kápolnában: a Szent János, a Szűz Mária és a Jézus Szíve oltár. Volt benne egy keresztlőmedence, egy orgona és egy szószék, továbbá a sekrestyében egy gyóntatószék is.²² Az 1829-es és az 1845-ös *Canonica Visitatio* szerint mindegyik oltáron feszület volt a korpusszal, gyertyatartókkal, könyvtartóval, valamint kánontáblákkal. A főoltárnál tabernákulum, a mellette nyíló sekrestyében állt a templomi ruhák és a liturgikus tárgyak számára egy kisebb és egy nagyobb szekrény, valamint egy nyitott gyóntatószék, imazsámoly, továbbá a szentmisére való előkészületi és hálaadó imák táblái. A sekrestye bejárata mellett, az evangéliumi részen egy hordozható szószék és a kápolnából csigalépcsőn megközelíthető kóruson egy kicsi, hatváltozatú orgona volt. A kórházkápolna kívül-belül vakolt volt, tetőzete cseréppel fedett, tetején pedig egy vaskereszt állt. A minaret tetején levő félhold felett aranyozott kereszt volt látható.²³

²¹ Gerő 1960, 24; Sudár 2010, 76; Mészáros 2010, 187.

²² AKIDISZ 1847, 179; PEL I. 1.c. 120. – *Visitatio canonica* (Baranya vm., Somogy vm., Verőce vm.) és synopsis. 1810.

²³ PEL I. 1.c. 125. – *Visitatio canonica cathedralis ecclesiae Quinque-Ecclesiensis*; PEL I. 1.c. 132. – *Visitatio Canonica in Parochus Urbis VEcclesiensis ad B. M. Virginem, S. Augustinum, S. Franciscum et SS. AA. Petrum et Paulum a 1845 peracta.*; PEL III. 108.

1845-re a kórházkápolna állapota jelentősen leromlott. A legsürgetőbb feladat a folyamatosan beázó tetőzet javítása lett volna, ám erre még 10 évet kellett várni.²⁴ Haas Mihály belvárosi plébános, egyházmegye-történész német nyelvű, 1850-ben megjelent *Gedenkbuch*-jában így írt az épületről: „Kár, hogy a templom belseje dísztelen. Mennyire másképp nézne ki hamarosan, mihelyt az Irgalmas Nővérek a hozzáépített kórházat átvehetnék!”²⁵

Végül 1855. május 17-én a hat Grazból érkezett Pauli Szent Vince irgalmas nővért Girk György pécsi püspök (1852–1868) vezette be az akkor már egyemeletes kórházba. Ettől fogva ők lettek a kápolna fenntartói és használói is.²⁶

1860-ban gyűjtést rendeztek a Nepomuki Szent János kápolna „belsejének kifestéséhez és csinosításához”: adakoztak a püspök – Girk György – mellett a kanonokok és a papok, továbbá az irgalmas nővérek, valamint a város polgárai is.²⁷

A 19. század utolsó harmadában a kápolna fehérre meszelt falain már négy kép volt látható: Loretói Szűz Máriáról, Pádulai Szent Antalról, Szent Alajosról, valamint Szent István királyról. Mennyezetére 1860/61 folyamán Hochrein

6–7. kép A Nepomuki Szent János kápolnabelső az 1895-ös felújítás előtt és után
(Forrás: Sudár 2010, 78; KÖH Tervtár Ltsz. 5478.)

34. 9. Kápolnák a pécsi szentferencrendi plébániában. a) A Nep. Szent Jánosról nevezett kórházi kápolna

²⁴ Sudár 2010, 63.

²⁵ Haas 1850, 112. „Die Spitalkirche... Schade, dass das Innere dieser Kirche ohne Schmuck ist. Wie ganz anderes würde es bald aussehen, wenn die Barmherzigen Schwestern das angebaute Spital übernehmen könnten!” Németből fordította: Hábel 2006, 16.

²⁶ Pécsi Közlöny, 1905. május 16., 3.

²⁷ Pécsi Lapok, 1860. december 2., 177: Pécsi Tárogató.

8. kép A mai görögkatolikus
Xavér-templom szószéke
(Zajác Andrea felvétele)

József pécsi rajzoló készített egy Szentháromság festményt, valamint ő végezte el a felújítási munkálatokat is.²⁸

Az 1860-as felújításkor a kórházkápolna fehér színű, aranyozott, rokokó faragványokkal ékesített szószéke átkerült a Xavéri Szent Ferenc-templomba. Ezt követően a mellékoltárokat arányosabban tudták elhelyezni a kápolnán belül.²⁹

A kápolna épületét 1887 előtt egy kisebb földrengés megrongálta – az egyik ablakát és ajtaját omlásveszély fenyegette, vakolata is lepergett – ám a felújításra nem sikerült anyagi forrást szerezni. 1887/88-ban a telek nyugati szélén szegényházat húztak fel.³⁰

A kápolna kifestését és a restaurálási munkálatokat dr. Erreth Lajos királyi tanácsos, a városi közkórház főorvosa saját vagyonából 5000 forinttal, valamint testvérével, Erreth János országgyűlési képviselővel elhunyt nagynénjük, Mayer

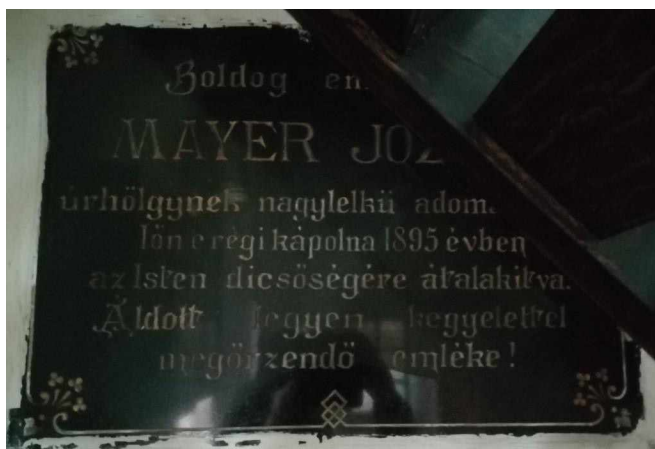

9. kép A kórházkápolna a mai Rákóczi út felől a 19. század
utolsó harmadában (Forrás: Régi Pécs Facebook-oldal)

²⁸ Pécsi Napló, 1895. október 15., 5; Pécsi Közlöny, 1895. október 15., 3; Borsy 1999, 47.

²⁹ Sudár 2010, 63; Boros 2011, 30.

³⁰ Sudár 2010, 76–77.

10. kép Mayer Jozefa emléktáblája (Schmelczer-Pohánka Éva felvétele)

Jozefa emlékére tett 1000 forintos jótékony célú alapítvány összegével támogatta. A nemes cselekedet emléktáblája mind a mai napig látható a dzsámiban, a minaretbe vezető falépcsője takarásában.³¹

1895 során a dzsámi veszélyessé váló kupoláját ónozott bádogtetőzetre cserélték, csúcsára ekkor díszes kereszt került, és az épületet kívülről is lefestették.³² Az esedékes belső restaurálási és az új szecessziós freskókkal kapcsolatos munkálatokat Graits Endre festőművész és Vadász Béla díszfestő végezte el. Így a mennyezeten levő, Hochrein-féle Szentháromság festményt Graits festette át.³³ A belső teret átrendezték, a három oltárból már csak egy maradt: a Szűz Mária oltár. Az új oltárt Jiratkó Albin szobrász-oltárépítő faragta, a padlózat új burkolatot és szőnyeget kapott. A renoválás során, a régi falfesték eltávolítása közben a főoltár két oldalán ekkor fedezték fel a dzsámi török falfeliratait.³⁴

A kápolnát 1895. október 14-én Eger Zsigmond ferences perjel szentelte fel: ezt követően ismét misézhettek benne.³⁵

Az árvaházat a századfordulóra átvette a kórház, benne alakították ki az irgalmas nővérek szállását. Ez az épület volt az átjáró a kápolna sekrestyéje és a kórház között.

A 20. század első harmadából egy helytörténeti-művelődéstörténeti érdekesség maradt fenn a kápolna életéből. 1922 januárjában felröppent a hír Pécsen, hogy a törökök hajdan, menekülés közben a város középpontjában négy teli üst aranyat ástak el. Az informátor szerint az akkori Petrezselyem utcai (ma Aradi vértanúk útja) török várfalban, továbbá a kórházkápolna toronyfalában is aranyat rejtettek el. A történet forrása Erdődi Lajos pécsi lakos volt, aki

³¹ Pécsi Közlöny, 1895. október 15., 3; Várady 1896, I. 478; Dunántúl, 1918. november 13., 3. Az emléktábla felirata: „Boldog emlékeztető MAYER JOZEFA úrhölgynek nagylelkű adománya révén lőn e régi kápolna 1895 évben az Isten dicsőségére átalakítva. Áldott legyen kegyelettel megőrzendő emléke!”

³² Sudár 2010, 76–77.

³³ Pécsi Napló, 1895. október 15., 5.

³⁴ Pécsi Napló, 1934. december 2., 7.

³⁵ Pécsi Napló, 1895. október 15., 5; Pécsi Közlöny, 1895. október 15., 3.

11. kép Kórházkápolna a Jiratkozó Albin-féle oltárral az 1900-as évek elején
(Zelesny Károly felvétele; forrás: Régi Pécs Facebook-oldal)

azzal kereste meg Fejes György városi múzeum-igazgatót, hogy 30 (sic!) évvel ezelőtt Törökországban egy idős török emberrel lakott együtt, aki megtudván, hogy Pécsen lakik, megosztotta vele egy megfakult írás titkát az elrejtett pécsi aranyakról. Hogy miért pont ekkor látta megfelelőnek Erdődi a történet feltárását, nem tudjuk. Szőnyi Ottó, a város köztisztviselője álló katolikus papja, egy személyben műemlékvédelmi szakember azonban megcáfolta az arany létezését, lehűtve a felcsigázott, kincsvadászatra kész pécsi lakosokat.³⁶

Egyetemi kórházkápolna

1924-től a városi közkórház a Pécsre költöző Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Belgyógyászati és Szemészeti Klinikája lett. Ezzel egy időben

³⁶ Dunántúl, 1922. január 22., 3; Szeged, 1922. január 22., 4; Dunántúl, 1922. február 23., 2.

12-13. kép Kórházkápolna udvari és az utcafronti oldala a még meglevő hajdani klasszicista, kiskupolás bejárattal

a. ifj. Richter Aladár: Pécs, Kórház-kápolna (akvarell, 1920) [Képeslap],

b. A kórház kápolnája (volt török mecset) Pécs [Képeslap]. CsGyK Helyismereti Gyűjtemény - Magyar Nemzeti Digitális Archívum (MaNDA)

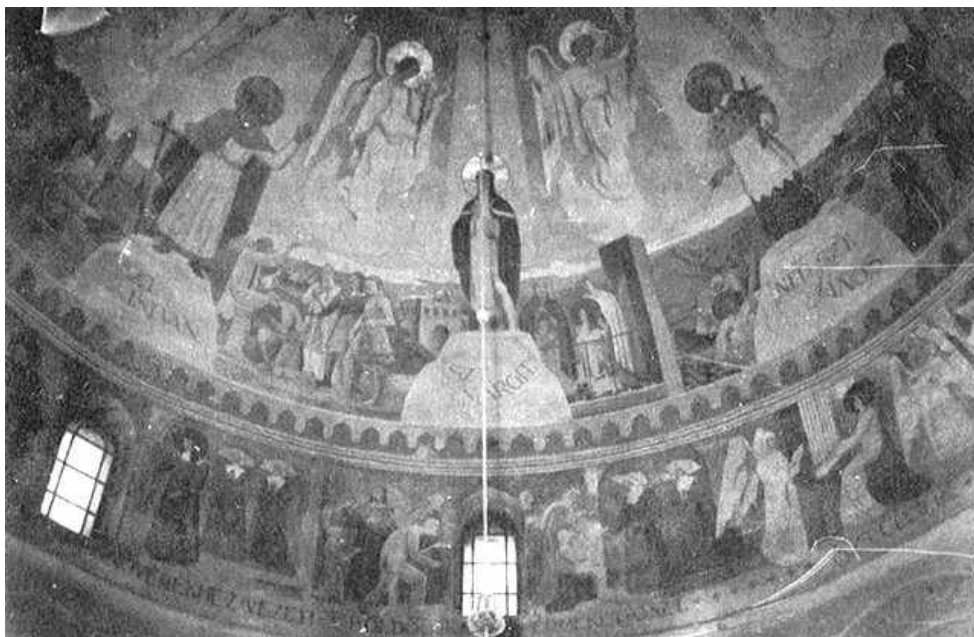
megtörtént a harmadik emelet felhúzása is: így nyerte el az épület mai formáját. A dzsámiépület rejtékében működő katolikus kápolna pedig az egyetemi kórházkápolna lett. Ekkor zárták le a kórházfolyosóról a kápolnába vezető átjárót.³⁷

A hajdani dzsámi 220 négyzetméteres kupolájának megújuló falfestményeit 1934 folyamán Gebauer Ernő festőművész festette meg mérsékelt expresszionista stílusban.³⁸ A kupola kifestésének gondolata Hápli Gizella, az irgalmas nővérek főnöknőjének hathatós közbenjárására valósulhatott meg, aki társadalmi munkákkal teremtette elő a szükséges anyagi forrásokat.³⁹

³⁷ Sudár 2010, 82.

³⁸ A régi falfesték eltávolítása alkalmával ismét „felfedezték” a Koránból vett idézeteket a dzsámi falain, amelyeknek teljes feltárását irányozták elő. Dunántúl, 1935. december 2., 7: Török falfelirásokat fedeztek fel a kórházkápolnában.

³⁹ Dunántúl, 1934. december 25., 14: Elkészült a kórházkápolna kupolafestménye; PEL III. 108.

14. kép Gebauer Ernő freskója a kórházkápolna kupoláján

(Forrás: Gebauer Ernő, a templomfestő. Régi Pécs blog - https://regipecs.blog.hu/2013/05/05/gebauer_erno_a_templomfesto)

A kupola közepén a Szentháromság, glóriás angyalfejek és szárnyak voltak láthatók, stilizált rozettába foglalva. Alatta egy-egy sziklán állt az öt magyar szent, Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet és Szent Margit, továbbá a kápolnát gondozó nővérek alapító szentje, Pauli Szent Vince, a kápolna védőszentje, Nepomuki Szent János, továbbá a kisdud Jézusról elnevezett Pádusi Szent Antal. A háttérben a sziklaemlékek között az ábrázolt szentek életének és csodáinak legismertebb mozzanatait vázolta fel a művész, a kupola alsó peremén pedig a Szent Vince rend történetét, valamint az irgalmas nővérek vértanúságának karakterisztikus motívumait jelenítette meg.⁴⁰

A Virág Ferenc megyéspüspök vezetésével 1935. november 10-én 15 órakor tartott keresztúti ájtatossággal egybekötve áldották meg az általa a kórházkápolnának ajándékozott, értékes, bronz stációképeket. Ugyanezen év november 27-én Boldog Labouré Katalin boldoggá avatásának évfordulójára Hidvégi Vértess István festőművész által elkészült életnagyságú olajfestménye, amelyet azután évente kiállítottak. A kápolnában való elhelyezése – bár sokan szorgalmazták – az épület szűkös belső terei miatt nem valósulhatott meg.⁴¹

⁴⁰ Acháts 1941, 117–118.

⁴¹ Dunántúl, 1935. november 9., 5: November 10-én áldják meg a kórházkápolna új stációkeit.; Dunántúl, 1935. november 26., 5: Irgalmasnővérek ünnepe a kórházkápolnában.

Boros László művészettörténész-tanár visszaemlékezéseiből tudomásunk van egy kegyetlen és értelmetlen halálesetről, amely a kórházkápolna kapujában történt. 1944. november 29-én a várost megszálló orosz csapatok második civil áldozata egy fiatal apáca volt,⁴² akit a kápolna ajtaján dörömbölő katona az ajtónyitást követően szó nélkül fejbe lőtt. A nővér a megszállás előtti napon a következőket mondta: „Az Isten házában szeretnék meghalni.” Rendtársai a kórházkápolnában ravatalozták fel.

A harangtorony és a harangok

A török kori épületegyüttes kiemelkedő és egyedülálló része a minaret. Ennek fennmaradását is az új célokra való használata biztosította. A minaret zsámolya a 18. században még erőteljesebben kilátszódott a földből.⁴³ A 19. század közepén egy villámcsapás következtében a dzsámi barokk sapkásra, fából épült felépítménnyel átépített minaretjét a továbbiakban a kórházkápolna időszakában harangtoronynak használták.⁴⁴ A kápolna harangtoronyának első két harangját 1743-ban (nagyobb – „*Gloria in excelsis Deo 1743*”) és 1746-ban (kisebb – „*Jesus Nazareus Rex Judeorum 1746*”) öntötték.⁴⁵ A 19. század közepén a minaret tornyában már másik két kis harangot jegyeztek fel, ám öntésük pontos dátuma ismeretlen. Az egyik egy 41 fontos Nepomuki Szent János, a másik egy 32 fontos Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt volt.⁴⁶ Eleinte a minaret magasabb volt, ám egy villámcsapás miatt 1847 augusztusában teteje leégett, aminek következtében az erkély (serefe) és a süveg (küláh) leégett, így a torony sokkal alacsonyabb lett.⁴⁷ A minaret tövébe egy melléképületet húztak fel, lábazata pedig a terepviszonyok megváltozása miatt 1860 körül eltűnt a föld alá.⁴⁸ Eredetihez hasonló kúpos süvegét – török építészeti segítséggel⁴⁹ – az 1895-ös renoválás során alakították vissza.⁵⁰

⁴² Az első áldozat egy fogyatékos tizenéves Laci nevű fiú volt, aki a „sztoj!” felszólítást nem értvén, tovább haladt. Napokig feküdt a holtteste a Színház téren. (Boros László közlése – Pécs, 2020. június 19-i email-leveleiből kivonatolva.)

⁴³ AKIDISZ 1847, 179.

⁴⁴ Aigl 1838, 222; Liber secundus „*Historiae Domus*” conventus Quinque Ecclesien-sis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci. II. Tom. = MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 42. Pécs. 102. p. Egy 18. századi festmény mutatja, hogy a körerkély fölötti, lepusztult részét nyitott haranglábbal pótolták. Pintér Beáta közlése.

⁴⁵ Aigl 1838, 222; Liber secundus „*Historiae Domus*” conventus Quinque Ecclesiensis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci. II. Tom. = MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 42. Pécs. 102. p.

⁴⁶ PEL III. 108. 34–35. – 9. *Kápolnák a pécsi szentferencrendi plébániában.* a) *A Nep. Szent Jánosról nevezett kórházi kápolna.*

⁴⁷ AKIDISZ 1847, 179.

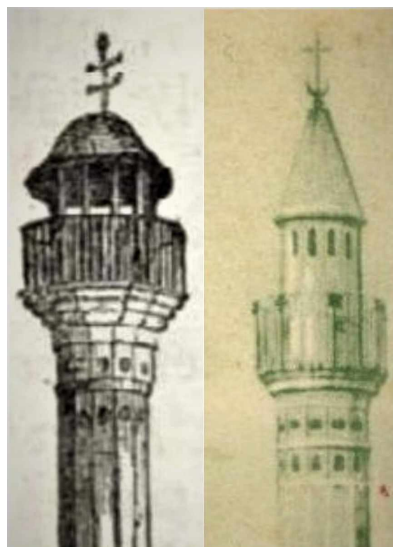
⁴⁸ Sudár 2010, 72; Sudár 2014, 10.

⁴⁹ Pintér Beáta közlése.

⁵⁰ Szőnyi 1928, 84.

15–16. kép A Jakováli Haszan pasa dzsámi minaretje 1855-ben a fa felépítménnyel és 1900-ban a kőszüveggel

- a. Vasárnapi Újság, 1855. március 18., 85.:
Török épületmaradványok hazánkban.
- b. Üdvözlét Pécsről. Városi közkórház [Eszék, 1895 után] (CsGyK Helyismereti Gyűjtemény)

A századforduló környékén a meglevő három harangból dokumentáltan kettőt a Ruepprecht testvérek, István és Nándor⁵¹ öntöttek 1894-ben és 1905-ben. Az egyik felirata: „Öntötték Ruepprecht-testvérek Pécsett, 1894.” Ennek súlya 17,5 kilogramm, átmérője 33 centiméter, belső magassága 22 centiméter, teljes magassága 28 centiméter volt. A másik harang felirata: „Öntötték Ruepprecht testvérek Pécsett. Készíttette Ruepprecht Nándorné Pécsett 1905.” Súlya 39,3 kilogramm, átmérője 43 centiméter, belső magassága 30 centiméter, teljes magassága pedig 39 centiméter volt.⁵²

Az első világháború következtében, 1916 folyamán számos pécsi haranggal egyetemben a kórházkápolnában levő három harang közül kettő is „hadba vonult”, azaz a katonák leszedték, és lehetőségek szerint még függő állapotukban összetörték, majd elvitték további hadászati felhasználás céljából.⁵³

A minaret megmaradt harangja azonban az 1920-as évek folyamán lezuhant, megrepedt, ám ennek ellenére visszahelyezték és tovább használták. Cseréjét – eltorzult hangja miatt is – sokan szorgalmazták, ami végül csak 1935 karácsonyára valósult meg. Az új 45 kilogrammos harangot a budapesti Slezák cég készítette, alapanyagát pedig a Szigeti-külváros lakói gyűjtötték össze: vörös rezet, rézvasalót, valamint levesmerő kanalat is felajánlottak eme nemes célra.⁵⁴

⁵¹ Ruepprecht Testvérek Harang-, Érc-, Vasöntöde és Gépgyár.

⁵² Szőnyi 1916, 3; Kovács 1971, 6.

⁵³ Szőnyi 1916, 3.

⁵⁴ Dunántúl, 1935. szeptember 26., 5; Dunántúl, 1935. december 4., 5.

A kápolna felszámolása és a török imahely helyreállítása

Jakováli Haszan pasa dzsámija a minarettel 1714-től 1950-ig kórházkápolnaként funkcionált. Az azt 1855 óta fenntartó Szent Vince leányai, irgalmas apácák rendjét 1950 őszén feloszlatták, a nővéreket pedig elhurcolták. Ezzel egyetemben a kápolnát is bezáratták.

A dzsámi-minaret épületegyüttest 1952-ben műemlékké nyilvánították. A politikai változások ellenére egyházi tulajdonban maradt. Az Építésügyi Minisztérium Műemléki Csoportja 1956 májusában felkereste Virág Ferenc megyéspüspököt (1926–1958), hogy a török kori visszaállítás restaurálási munkálataihoz adja az Egyházmegyei Hatóság engedélyét. Ezt az egyházfő megtette, azzal a kitéttel, hogy az átépítés után folytathatják benne az istentiszteleteket. Virág Ferenc betegsége miatt a személyes bejárásokon helyette a koadjutor-püspök, Dr. Rogács Ferenc vett részt.⁵⁵

Az év végére a kápolna teljes felszerelését Balogh Ferenc, a Szent Ferenc-templom plébánosa a plébániatemplom mellékhelyiségeibe vitette, majd később ezeket egyéb, pécsi egyházmegyei templomokba helyezték el. Így Szűz Mária oltárát a görcsönyi templomba vitték, néhány berendezési tárgya Regenyébe került, orgonáját pedig a nagyárpádi filiális Szent Mihály arkangyal-templom kapta meg.⁵⁶ Az utolsó harangot 1961 őszén, a műemléki rekonstrukció során emelték le, majd a pécsi egyetem gazdasági hivatalának átadták. Ezt követően Pécs Város Idegenforgalmi Hivatala felajánlotta a Pécsi Egyházmegyei Hatóságnak, ahol december folyamán át is vették, ám innentől további sorsa ismeretlen.⁵⁷

17–18. kép A görcsönyi Kisboldogasszony-templom oltára és a nagyárpádi Szent Mihály arkangyal-templom orgonája a pécsi kórházkápolnából
(Forrás: Régi Pécs Facebook-oldal)

Az Építésügyi Minisztérium Műemléki Csoportja az 1956-ban megadott engedély alapján a rákövetkező évben kezdte meg Gerő Győző régész és Ferenczy Károly műépítész tervei alapján a dzsámi műemléki feltárását és eredeti

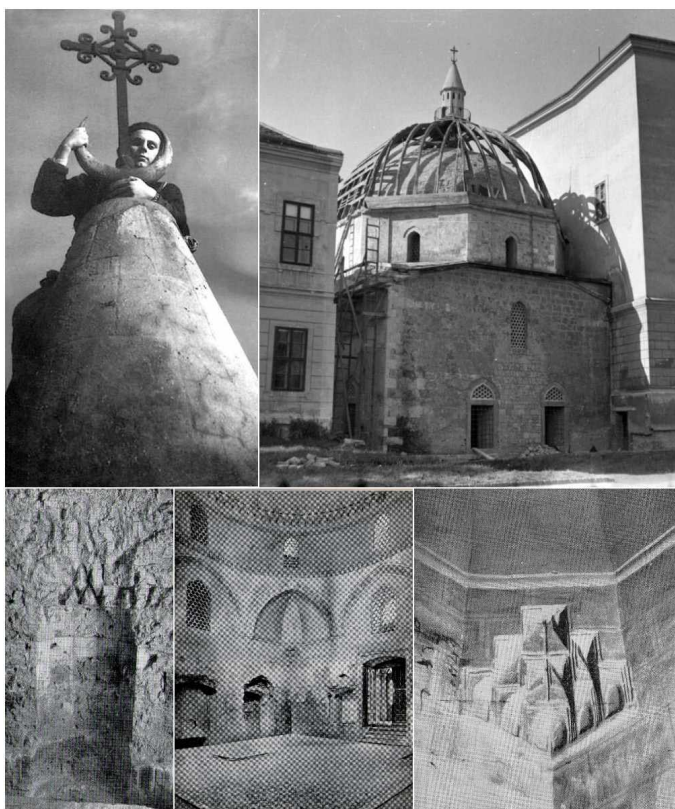
⁵⁵ PEL 655/1956. In: 1688/1961.

⁵⁶ PEL 655/1956. In: 1688/1961; Sudár 2010, 77, 82.

⁵⁷ PEL 1688/1961 – [A minaret leszerelt harangja ügyében.]

helyreállítását. Ekkor a barokkos beépítéseket (pillérek, karzat) megszüntetve, eredetiségében visszaállították a belső teret. Ugyanekkor valósult meg az első kupolaszerkezet visszaépítése is. A ferencesek által befalazott alsó ablaksort kiszabadították. A mihráb eredeti kőkeretének maradványai alapján az alsó ablakok kőkeretet kaptak belülről (a mihráb kőkeretét is rekonstruálták), az ablakok helyreállításakor pedig a Gázi Kászim dzsámi ablakainak csomós rácszatát használták fel.⁵⁸ A dzsámi és a minaret tetejéről a kereszteket lefűrészeltették, és helyükön csak a félhold maradt.⁵⁹ A munkálatokat a műemlékvédelmi szakemberek 1961-re fejezték be.

Gerő Győző a kórház északi szárnyának alagsorában is végzett feltárást, ahol megtalálta az egykori derviskolostor alapjait. Jakováli Haszan pasa dzsá-

19-23. kép Az 1957–1961 között zajló restaurálási munkálatok

- a. A kereszt lefűrészelése a minaret tetejéről (Forrás: Régi Pécs Facebook oldal)
- b. A dzsámi tetőzetének átépítése (Forrás: CsGyK Helyismereti Gyűjtemény)
- c-e. A kiszabadított mihráb a sztalaktitokkal és a belső renoválás képei (Forrás: Gerő 1960, 21, 30.)

⁵⁸ Pintér Beáta közlése.

⁵⁹ A kereszt alap-nódusza ma is látható a félhold közepén.

mija 1975-től 2000-ig a Janus Pannonius Múzeum által működtetett kiállítóhely lett: a nagyteremben a mevlevi dervisek életét, valamint a magyar–török háborúkat mutatták be, a galérián pedig török textilműves darabok, és török zenei, irodalmi, művészeti emlékek sorakoztak. 1975-től az akkori kórház ingyenbérletbe adta az alagsort a Janus Pannonius Múzeumnak.⁶⁰

Az ankarai kormány által ajándékozott rituális bútorokkal és szőnyegekkel berendezett imateret a rendszerváltozás után a Magyar Muszlim Egyház híveinek használatára bocsátották.

2000 és 2012 között állami tulajdonú vagyongezelt ingatlanként működését a Kincstári Vagyoni Igazgatóság Műemlék és Egyházi Vagyongezelési Osztálya felügyelte.⁶¹

21. századi felújítása a Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010 projekten belül valósult meg. Ekkor került az épület a Műemlékek Nemzeti Gondnokságának kezelésébe. Az ekkor berendezett kiállítás az iszlám hívő életének meghatározó részleteit, vallásuk sarkalatos pontjait mutatta be néhány tárgyrítkaság segítségével. A kiállítóhelyiségeket múzeumpedagógiai foglalkoztató térrel is kiegészítették.

2012-től 2016-ig a Forster Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ fenntartásában működött tovább, majd a következő két évben (2016–2018) kezelése a Budavári Ingatlanfejlesztő Nonprofit Kft.-hez került.⁶²

2019. január 1-től a Jakováli Haszan pasa dzsámijának új fenntartója lett: a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram felelőse, a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. (NÖF). 2019. március elejétől üzemeltetőváltásra és műszaki okokra hivatkozva újabb bezárás következett, ami három hónap helyett három évig húzódott.

A kényszerszünet után 2022. április 5-én nyitott meg újra a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. kezelésében a „kicsi” dzsámi. Immáron ismételten megújult kiállítóterében a hódoltság kori Pécs történetébe ágyazott épülettörténet mellett a török–magyar kapcsolatok kulturális kölcsönhatásai kerültek a középpontba, gondolatokkal, dallamokkal, díszítőmotívumokkal.

A rejtély – Egy katolikus püspöki sírhely a dzsámiban

Az épület ez idáig megoldatlan rejtélye Nesselrode Ferenc Vilmos sírja és annak pontos helye, valamint az egyházfő temetése volt. A püspök 1732. szeptember 29-én 80 éves korában hunyt el. Feltételezések szerint saját maga végrendelkezett a kórházkápolnában való temetéséről. *„1732. év május 26-ika óta már nem tudta teendőit végezni és Thurn Antalt bízta meg coadjutor gyanánt, ki a megyei ügyekben nem*

⁶⁰ A dzsámi kiállító tere a mosdók, a bejárat, jelenleg is a kórház üzemeltetésében vannak, egy ingyenes használati szerződés értelmében, ez kizárólag a kiállítás-funkcióra vonatkozó megállapodás. Pintér Beáta közlése.

⁶¹ Pintér Beáta közlése.

⁶² Pintér Beáta közlése.

folyt be. A püspök halála után a vármegye október 15-én közgyűlést tartott, melyben hivatalosan tudomásul vette a püspök halálát, jegyzőkönyvebe rendelte iktatni az elhunyt érdemeit, ki befolyása által annak sok hasznos szolgálatot tett és nemcsak a temetésen való megjelenést rendelte el, de azt is, hogy a temetés költségeit a vármegye földözi saját pénztárából."⁶³

A temetkezés helyszínválasztása mésem meglepő: a püspöki sírhely (Székesegyház) helyett az általa alapított kápolnában érthető és elfogadható. Arról azonban semmi más adat nem áll rendelkezésünkre, hogy miért nem az egyházmegye gondoskodott a temetésről.

A püspök síremléke ma a Janus Pannonius Múzeum Várostitörténeti Múzeumának belső bejáratában látható, de korábban a Püspöki Kőtár egyik darabja volt. A sírkő feliratában a nagy betűkkel jelzett kronosztikon a halál évét, 1732-t adja ki: „Ez a kő az örök hála jeléül külön (vagy kívül) helyzetetett ide a kegyes főpásztornak, ezen templom alapítójának, Nesselrod grófnak, ki elhunyt az Úrban [1732.] szeptember 29-én. Örök nyugalomért esedezik.” (Fordította Szőnyi Ottó)⁶⁴

Koller József szerint a síremlék felirata azt sugalmazta, hogy az emlékkő sohasem volt a kápolnában, vagy legalábbis nem a sír fölött elhelyezve, hanem attól távolabb, egy külön helyen. Annyi bizonyos, hogy a követ a 18. század második felében dokumentáltan a régi könyvtár épületének, az 1780-ban

⁶³ Várady 1897, 570; MNL BaML 109/1732.

⁶⁴ Szőnyi 1906, 254–255.

„777. Nesselrod Ferencz, pécsi püspök emlékköve. Porhanyómécszkő. 95 cm. magas, 48 cm. széles ovalis alak. Felső részén a püspök cimere. A nyakörves kutya és koronás oroszlán által tartott barokkeretes pajzs egy függélyes, rovátkás szalaggal, egy vízszintessel és egy harántossal osztatik mezőkre. Két mezőben kutya és oroszlán. A középső függélyes szalagon kis pajzs fekszik. A czimerpajzs felett 4 sisak; a két szélső szárnyas, a két belsőn ismét a kutya és oroszlán. A püspöki jelleg csak az egésze ráboruló püspöki kalappal van jelezve. A czimer alatt a következő felírás olvasható:

LAPIS ISTE
IN
AEVITERNAE GRATITVDINIS TESSERAM
EXTRA LOCATVS
PIENTISSIMO PRAESVLI
ECCLESIAE PRAESENTIS FVNDATORI
COMITI NESSELRODIO
QUI 29. 7 BRIS IN DOMINO OBÏT
PRECATVR
REQUIEM SEMPITERNAM.”

„Lapis idem servatur nunc in atrio inferiori antiquae Bibliothecae. Vid Koll. loc. sit.” Utal rá Koller 1812, 198; Aigl 1838, 223.

Továbbiak: Gerő 1960, 26; Pécsi Lapok, 1860. július 5., 3.: Pécsi Tárogató. – A sírkövet az 1899-ben alapított Dóm Kőtárban őrizték, amely az 1950-es években a Janus Pannonius Múzeum felügyelete alá került. A várostitörténeti múzeumba ezen időszakba kerülhetett át, annak kapubejárájában található.

24. kép Nesselrode Ferenc
pécsi püspök sírköve
(JPM Várostartörténeti Múzeum,
kapubejáró; Pásztor Andrea felvétele)

elbontott *Aedis Sacmariae* alsó előcsarnokában őrizték.⁶⁵

Nesselrode nyughelyét a kórházkápolnában 1860-tól már több alkalommal is keresték, ám eredménytelenül.

A Pécsi Egyházmegyei Levéltár irattárában a Múemlékek Országos Bizottsága és Virág Ferenc megyéspüspök, majd Dr. Cserhádi József káptalani helynök, későbbi megyéspüspök (1969–1989) között 1956 és 1961 között kelt levelek a hajdani kórházkápolnában felfedezett sírokkal kapcsolatban igen fontos bizonyítékokat tárnak elénk.⁶⁶

25. kép Pécsi Lapok, 1860. július 5.

1956. május 14-én Virág Ferenc megyéspüspök (1926–1958) engedélyt adott az országos régészeti feltárásokra, a török kori dzsámi helyreállítására. 1958 májusában–júniusában szakértők jelenlétében (Petrovich Ede püspöki levéltáros, Dombay János városi múzeum-igazgató, Vörös Márton városi levéltár-igazgató, Áspán László és Mischl Antal építész-művezető, Birghoffer István, Gyimesi János segédmunkások) két, téglafallal elválasztott, 2,1 x 0,9 x 0,7 m nagyságú befalazott kriptát tártak fel a mirháb és a régi török bejárat vonalában (ÉNy-DK-i tengely). Az egyértelműen látszott, hogy a sírokat korábban már megnyitották.⁶⁷

⁶⁵ Koller 1812, 198.

⁶⁶ PEL 1688/1961. – A Nepomuki Szent János kórházkápolna török dzsámiává való helyreállításának iratanyagai (1956–1961) Köszönet illeti Damásdi Zoltán egyházmegyei levéltárost, hogy az irategyüttesre felhívta a figyelmemet.

⁶⁷ PEL 470/1958. – Petrovich Ede: [A hajdani Nepomuki Szent János kórházká-

26. kép Nesselrode Ferenc Vilmos
pécsi püspök feltételezett sírhelye
a padlózatban
(Schmelcz-Pohánka Éva felvétele)

A vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy az 1. számú kriptá a történeti legendákban is fennmaradtak szerint Nesselrode Ferenc Vilmos püspök nyughelye volt, szépen kiépített kerettel, a török alap szint felett 20 centiméterrel. A sírbolt szelíd boltozatos, nyílásánál egy téglalap alakú terméskő volt, szép metszésű kereszttel. Benne szétesett koporsó, a csontváz pedig földdel beborítva. A kettős koporsó (külső tölgy, belső fenyő) felső lapja hiányzott. A csontváz épen megmaradt, körülötte selyemfoszlányok (miseruha-maradványok) voltak fellelhetők. A koponya hiányzott, a koponyatető darabjait a láb közelében fedezték fel. A bársony, fűrészporral kitömött fejkáncoson sötétbarna hajcsomókat találtak.

A 2. számú kriptában egy női holttest maradványai voltak. Vörös Márton levéltár-igazgató szóbeli közlése alapján Nesselrode unokahúga (Nesselrode, Anna Theresia?) holtteste nyugodott még a kórházkápolnában. A sírhelynek nem volt kerete, boltozata csúcsíves. Benne egy elkorhadt koporsót találtak. A sírüreget falapokkal fedték be. A koporsóban fekvő női holttest alsó végtagjai hiányoztak. A koponyán épen maradt hosszú haj maradványai voltak, szalaggal átkötve. Az álkapcsát nem találták meg.

A feltárást követően a csontvázakat ember nagyságú faládákba helyezték, ám további sorsukról nem volt egyértelmű döntés: áthelyezzék Nesselrode földi maradványait vagy visszahelyezzék a jelenlegi kriptába. Pécs Város Idegenforgalmi Hivatala nem ragaszkodott a sír megbolygatásához, továbbá kezeskedett annak tiszteletben tartásáról. Végül 1961. október 9-én Cserháti József káptalani helynök döntése alapján „...az Egyházmegyei Hatóság a szóbanforgó sírnak, ill. tetemnek a kórházi dzsámiban való meghagyását kívánja.”⁶⁸ Így a két sír visszakerült a padlózat alá, és minden valószínűség szerint ma is ott vannak.

A koporsók pontos lokalizálása a 21. század első harmadára fontos történelmi dokumentáció lenne. Egy talajradaros vizsgálat igazolhatná az immá-

polnában (Jakováli Hasszán mecsetben) Nesselrode püspök exhumálásakor felvett jegyzőkönyv] Pécs, 1858. június 7. In: PEL 1688/1961.

⁶⁸ 1508/1961. – Nesselrode püspök földi maradványainak áthelyezése ügyében. PEL 1688/1961.

ron elsődleges dokumentumokkal is alátámasztott, többször megnyitott sírok létét. Továbbá megérdemelne egy méltóbb emléket – legalább neve és titulusa feltüntetésével, esetleg az eredeti sírkő magyar szövegével – Pécs 18. század eleji történetének püspöke, gróf Nesselrode Ferenc Vilmos is.

Egyértelműen kijelenthetjük, hogy Magyarország legépebben megmaradt török kori imahelyének fennmaradását a felszabadító háború utáni keresztény épületek hiánya révén, szinte azonnali keresztény funkcióba való rendelése szavatolta. Ezzel a belső szakrális tér küllemben és vallási használatában ugyan megváltozott, bár elfedve-eltakarva, de fennmaradhattak az épületek török építészeti jellegzetességei. A Jakováli Haszan pasa dzsámi-minaretegyüttes az elmúlt csaknem 400 évben fontos történeti események színhelye volt. A helyreállítása révén azonban nem szabad megfeledkeznünk a funkcióváltással megkapott katolikus kórházkápolnai időszakáról sem, hiszen várostörténeti és várostopográfiai szempontból kiemelkedően hangsúlyos és szükségszerűen dokumentálandó a mintegy 240 évnyi históriája.

Bibliográfia

Levéltári, adattári források

MFL = Magyar Ferences Levéltár

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

PEL = Pécsi Egyházmegyei Levéltár

- MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 41 Pécs. = Historia et Protocolum conventus Quinque Ecclesiensis fart. Minorum S. P. Francisci. Conscript. Samuel Horváth. I. Tom. [Quinqueecclesia, 1776]
- MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 42 Pécs. 102. = A török Moschea visszaalakítása keresztény alaku Zárdateplommá (1714–1718). In: Liber secundus „Historiae Domus” conventus Quinque Ecclesiensis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci. II. Tom.
- MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 43 Pécs. = Historia Domus 1918 – II. Tom.
- MFL VI. 4. – Kapisztrán rendtartomány rendházai. Nr. 44 Pécs. = Historia Domus conventus Quinque Ecclesiensis Provinciae Ioannis a Capistrani O. F. M. 1918–1950. IV. Lib.
- PEL I. 1.a. 1688/1961. = A Nepomuki Szent János kórházkápolna török dzsámivá való helyreállításának iratanyagai (1956–1961)
- PEL III. 108. – Plébániai Levéltárak – Pécs-Szigeti Külváros. 34–36. = A Pécs-Szigeti Külvárosi Szent Ferenc Plébánia történeti naplója. I. kötet. Szerk. P. Schmidt Alfonz
- PEL III. 108. – Plébániai Levéltárak – Pécs-Szigeti Külváros. = A Pécs, szigeti-külvárosi Szent Ferenc plébánia története. II. kötet. Szerk. P. Schmidt Alfonz

MNL BaML IV.1.a. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1. Közgyűlési jegyzőkönyvek – 9. kötet. = Prothocollum Cottus de Baranya Anni MDCCXXX. Die 19. Menis Septembr. inchoata 1730. szeptember [1733-ig]. [Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve]

Források a korabeli sajtóból

Honderü, 1847. augusztus 31. 179.: AKIDISZ: Vadalmák Pécsről I.
 Pécsi Figyelő, 1895. április 24. 2.: Nemes célu adományok és alapítványok.
 Pécsi Közlöny, 1895. április 25. 3.: Jótékonycélu alapítványok.
 Pécsi Napló, 1895. október 15. 5.: A renovált kórházkápolna.
 Pécsi Közlöny, 1895. október 15. 3.: Az új kórház beszentelése.
 Pécsi Közlöny, 1905. május 16. 3.: A pécsi közkórház jubileuma.
 Polgár 1916a = Dr. Polgár Iván: Török imaházak Magyarországon In: *Élet*, 1916. január 16. 61–63.
 Polgár 1916b = Dr. Polgár Iván: Minaretek In: *Élet*, 1916. március 19. 277–279.
 Dunántúl, 1916. május 11. 2–3.: Szőnyi Ottó: Pécs török emlékei.
 Dunántúl, 1916. augusztus 6. 3–4.: Dr. Szőnyi Ottó: A hadbavonult pécsi harangok.
 Dunántúl, 1918. november 13. 3.: Erreth Lajos dr. meghalt.
 Dunántúl, 1922. január 20. 3.: Egy öreg török üzenete Pécsre. Mese vagy valóság? – Négy üst arany van elásva Pécsen? – A kórház kápolna torony falában arany van elrejtve.
 Dunántúl, 1922. február 23. 2.: Dr. Szőnyi Ottó: A török kincsek és még valami.
 Szeged, 1922. január 22. 4.: Törökidőkbeli kincseket sejtenek Pécsen.
 Pécsi Napló, 1934. december 2. 7.: Török falfelírásokat fedeztek fel a kórház-kápolnában.
 Dunántúl, 1934. december 25. 8.: [Kb]: Gebauer festőművész új alkotása.
 Dunántúl, 1935. szeptember 26. 5.: A kórház kápolna harangja.
 Dunántúl, 1935. november 9. 5.: November 10-én áldják meg a kórházkápolna új stációképeit.
 Dunántúl, 1935. november 26. 5.: Az irgalmas nővérek ünnepe a kórházkápolnában.
 Dunántúl, 1935. december 4. 5.: Karácsonyra már új harangja lesz a kórháztéri kápolnának.
 Dunántúli Napló, 1971. november 18. 6.: Dr. Kovács András: Híres pécsi harangöntők.

Könyvek, tanulmányok, szakcikk

Achátz 1941 = Achátz Imre: Gebauer Ernő. In: *Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1941. évi Értesítője*, 109–122.

- Aigl 1838 = Aigl Pál: *Historia brevis venerabilis capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838. concinnata*. Typis Lycei Episcopalis, Quinque-Ecclesiis, 1838.
- Boros 2011 = Boros László: Xavéri Szent Ferenc-templom. In: *Pécsi Szemle* 14:1 (2011) 25–34.
- Borsy 1999 = Borsy Károly: Hochrein József akadémiai festő és litográfus. In: *Pécsi Szemle* 2:4 (1999) 45–54.
- Brüsztle 1874 = Brüsztle József: *Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, distincte a tempore amotae cum exitu seculi 17-mi tyrannidis Turcicae, restitutaeque in his partibus tranquillitatis, adjectis quibusdam aetatem hanc antecedentibus, commentariis historicis illustrata*. 1. Tomus. Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter, Quinque-Ecclesiis, 1874.
- Dankó 1967 = Dankó Imre: *Pécs képekben*. Pécs mj. Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya, Pécs, 1967.
- Gerő 2001 = Gerő Győző: A régió török műemlékei. In: *Műemlékvédelem* 45:1–2 (2001) 8–9.
- Gosztonyi 1944 = Gosztonyi Gyula: *Pécs 1763-ban*. Prunner Ignác városképe. Dunántúl ny., Pécs, 1944, 7–8.
- Gosztonyi 1942 = Gosztonyi Gyula: *A szigeti kapu környéke*. Magyar Korona Szálló, szemeszeti klinika, kórházkápolna, ferencesek rendháza és temploma, szigeti kapu. Dunántúl ny., Pécs, [1942.] (Pécs műemlékei)
- Haas 1852 = Haas, Michael: *Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Zur Erinnerung an die feierliche Einführung der Kanonissinen von U. l. Frau in das zu Fünfkirchen errichtete Kloster*. Gedr. in der Lyceums-Buchdruck., Fünfkirchen, 1852.
- Hábel 2006 = Hábel János: Michael Haas: *Gedenkbuch*. Pécs török kor utáni templomai és kápolnái. In: *Pécsi Szemle* 9:4 (2006) 12–21.
- Hunfalvy, Johann: *Ungarn und Siebenbürgen in malerischen Original-Ansichten ihrer interessantesten Gegenden, Städte, Badeorte, Kirchen, Burgen, Paläste und sonstigen Baudenkmäler alter und neuer Zeit*. Gustav Georg Lange, Darmstadt, 1860.
- Koller 1782 = Koller, Josephus: *Historia epsicopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus I. Sumptibus Joannis Michaelis Landerer Typographi et Bibliopolae, Posonii, 1782.
- Mészáros 2010 = Mészáros Balázs: 'Rudolfinum'. In: Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon*. 2. kötet. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010.
- Molnár 1968a = Molnár József: A Jakováli Hasszán dzsámi. In: *Művészettörténeti Értesítő* 17:1–2 (1968) 130–137.
- Molnár 1968b = Molnár József: *A Jakováli Hasszán dzsámi*. Pécs Város Idegenforgalmi Hivatala, Pécs, 1968.
- Pandur 1997 = Pandur József: Gebauer Ernő, a templomfestő. In: *Jelenkor* 40:9 (1997) 857–865. = <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/3259/gebauer-erno-a-templomfesto>

- Pasteiner 1896 = Pasteiner Gyula: Építészeti emlékek a Dunán túl. In: Baksay Sándor et al.: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország IV. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda – Révai Testvérek, Budapest, 1896, 107–168.
- Pilkhoffer 2003 = Pilkhoffer Mónika: A pécsi közkórház kibővítése. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 46–46 (2001–2002) Pécs, 2003, 103–110.
- Rosner 2012 = Rosner Zsolt: Nesselrode Vilmos püspök hagyatéka. Egy feszültségekkel teli életmű utolsó akkordja In: *Teológia* 46:3–4 (2012) 205–223.
- Sudár 2010 = Sudár Balázs: *A Pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi.* Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest, 2010.
- Sudár 2012 = Sudár Balázs: *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi az első részletes városleírás.* Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2012. (Források Pécs történetéből 4.)
- Sudár 2014 = Sudár Balázs: *Jakováli Haszan pasa dzsámija Pécsen.* Forster Központ, Budapest, [2014]. (Műemlék-kalauzok)
- Szőnyi 1906 = Szőnyi Ottó: *A Pécsi Püspöki Múzeum Kötára.* Taizs József könyvnyomdája, Pécs, 1906.
- Várady 1897 = Várady Ferenc: *Baranya multja és jelenje.* 2. kötet. Telegdi Ármin Könyvnyomdája, Pécs, 1897.

A művelődési házak és a kultúrpolitika a '70-80-as években Pécsen

A Doktor Sándor Kultúrotthonról a Doktor Sándor – Zsolnay
Művelődési Házig

A tanulmány a szocializmus korszakának egyik fontos közművelődési intézményrendszerét, a művelődési házakat vizsgálja a lokális kultúrpolitika és a korabeli médiakultúra összefüggésrendszerébe ágyazva, egyetlen művelődési ház átalakulását állítva középpontba. A Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ, a pécsi köznyelvben „Dozso”-ként meghonosodott városi kulturális helyszín azonban két történetet is magába rejt, hiszen két különálló, eltérő szervezeti kultúrával, politikai beágyazottsággal rendelkező intézmény – a Doktor Sándor Művelődési Ház és a Zsolnay Művelődési Ház – összevonásából jött létre 1981. január 27-én. A Dozso létrehozása után, a nyolcvanas években a város egyik fontos kulturális intézménye volt, szakkörök, kulturális rendezvények sokak által látogatott helyszíneként működött másfél évtizeden keresztül, egészen 1996-ban bekövetkezett bezárásáig. A Dozso közvetlen előzményének tekinthető két művelődési ház története – néhány hasonló vonás ellenére – több évtizeden keresztül, egészen az összevonásukig ellentétes ívet írt le, amelyből jól rekonstruálhatók az országos kultúrpolitika irányváltásai éppúgy, mint a városi kulturális tér szervezeti átalakulásai. A hasonlóságok részben az állami kultúrpolitika törvényi kereteiből, részben az intézményeknek helyet adó épületek sorsából adódnak, a különbségek pedig a két művelődési ház más-más szervezeti kultúrájából, a városi intézményhálózaton belüli eltérő helyzetéből fakadnak.

A művelődési házak ugyanakkor nem csupán a kultúrpolitika¹ és a várostörténet szemszögéből értelmezhetők,² hanem a kommunikáció- és médiatudomány szempontjából is vizsgálhatók. Ezek az intézmények ugyanis éppúgy árulkodnak egy adott korszak társadalmi nyilvánosságáról, mint a médiarendszeréről.³ Az ugyanis, hogy a szabadidő eltöltésének, az iskolai kereteken kívüli nevelés megszervezésének, a felnőttoktatási intézményrendszer kiépítésének milyen intézményi keretei vannak egy adott társadalomban (államilag felügyelt és ellenőrzött, az egyes individuumokra bízott, esetleg a közösségek önszerveződésére támaszkodó), ez nem független a politikai hatalom és a civil társadalom között fennálló aktuális viszonytól,

¹ Lásd: Koncz–Papp 1976, Koncz 2003.

² K. Horváth–Ignácz 2019.

³ Fogarasi 2007.

attól a köztes területtől, amelyet társadalmi nyilvánosságnak nevezünk.⁴ Ez a terület a politikai hatalom számára is kiemelt jelentőségű, hiszen – egyebek mellett – ebben az intézményrendszerben zajlik a kulturális integráció, az a folyamat, amelynek során a társadalom egyes tagjai kulturális értelemben is állampolgárokká válnak, közös kulturális értékeket és kánonokat sajátítanak el. Ebben a folyamatban a különböző oktatási és kulturális intézmények (esetünkben a művelődési házak) mellett kulcsszerepet játszanak az adott korszakban rendelkezésre álló médiarendszerek. A nyilvánosság intézményei kettős szerepet játszanak: egyrészt a politikai hatalom hatékony eszközei a kulturális integrációban, a hatalom által preferált üzenetek terjesztésében. Ugyanakkor a társadalmi nyilvánosság ezen szférája érzékenyen reagál a politikai hatalom területén végbemenő változásokra, a kultúrpolitika íránymódosulásaira, de ugyanilyen szenzitíven rezonál a társadalom mélyszerkezetében, a mediális infrastruktúrában bekövetkezett átalakulásokra, így például az identitásképzés megváltozására, a kulturális integráció hagyományos formáinak felbomlására. A társadalmi nyilvánosságban erre egyrészt intézményi szinten fogalmazódnak meg különböző válaszok (amelyek a közművelődési intézményrendszert is érintik), másrészt a kultúráközvetítésnek újfajta – sokszor intézményen kívüli – mechanizmusai is létrejöhetnek.

A tanulmány a társadalmi nyilvánosság egy szeletének, alapvető kulturális intézményrendszerének, a magyar közművelődés történetének négy korszakát fogja át, amely négy fogalom mentén is leírható. A „szabadművelődés” korából a „népművelés” korszakába való átmenetkén (itt a határkö az 1951-es év), amelyet aztán a „közművelés” időszaka követett (a határpont ebben az esetben 1976), innen pedig az út a kapitalizmus kulturális területen is érvényesülő piacgazdasága felé vezetett (amelyre utaló jelek már a nyolcvanas évek közepétől megjelentek). Az első két határkö egyértelműen párthatározatokhoz kapcsolódik. Az első a MDP Politikai Bizottságának 1950. júniusi határozatához, s az utána, 1951-ben megjelenő, a kultúrotthonok létrehozásáról szóló 136/1951-es számú minisztertanácsi rendelethez, a második pedig az MSZMP 1974-es közművelődési határozatához, s azt követő 1976. évi I. törvényről a közművelődésről. A harmadik határpont, a nyolcvanas évek időszaka – összefüggésben a hatalmi rendszer, a pártállam folyamatos erodálódásával – sokkal kevésbé definiálható konkrétan, inkább a korábbi merev struktúrák és törvényi-gazdasági szabályozók fokozatos fellazulásaként írható le.⁵ (1. táblázat)

⁴ Heller–Némedi–Rényi 1992.

⁵ Koncz 2003.

KORSZAK	Szabad- művelődés korszaka (‘40-es évek végéig)	Népművelés korszaka (‘50-‘60-as évek)	Közművelődés korszaka (‘70-‘80-as évek)	Kapitalizmus kulturális logikája (‘80-as évek második felétől)
TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁS		- az MDP Politikai Bizottságának 1950. júniusi határozata, - a 136/1951-es minisztertanácsi, egy évre rá a népművelési miniszteri rendelet kultúrotthonok létrehozásáról	- az MSZMP 1974- es közművelődési határozata, - az 1976. évi I. törvény megjelenése a közművelődésről	
ESEMÉNYTÖRTÉNET	1947. szept. 28: a Doktor Sándor Kultúrház ünnepélyes felavatása	1951: Doktor Sándor Kultúrotthon 1957: Pécs Város Művelődési Háza 1963: Doktor Sándor Művelődési Ház 1969: Doktor Sándor Művelődési Központ	1981. jan. 27: a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ (Dozso) létrehozása	1996: a Dozso bezárása
ÉPÜLETTÖRTÉNET	Király utca Eredetileg városi palota, 1895-ben átépítették, a Pécsi Nemzeti Kaszinó épülete, a fordulat éve előtt már Munkáskaszinó- vá átcímkeztve	Mária utca Littke József adományából és közadakozás létrejött, Pilch Andor tervezte épület, a II. világháborúig az I. Pécsi Jótékony Nőegylet székhelye	Felsővámház utca „Mattyasovszky- villa”, „Zöld ház”, az épületet Sikorski Tádé tervezte 1913–14- ben sógora, Mattyasovszky Jakab, a tervezőművész Zsolnay Terézia férje és a család tagjai számára	

1. táblázat Korszakok a pécsi közművelődés történetében

A jelen tanulmányban javasolt kommunikáció- és médiatudományi megközelítésmód különösen jól alkalmazható azokban az „átmenetként” jellemezhető társadalomtörténeti korszakokban, ahol a nyilvánosság szerkezetének és a mediális infrastruktúrának átalakulása olyan társadalmi-kulturális folyamatokat indít el,⁶ amelyekre a közművelődési intézményrendszernek (s kicsit tágabban a kultúrpolitikának) reagálni kell.⁷ Egy általános társadalomtörténeti folyamatról van szó, amely a magyar nyilvánosság egészében megfigyelhető volt, ebben a tanulmányban – a jobb áttekinthetőség, a források és adatközlők kínálta közelsége, stb. miatt – mégis egy lokális szeletére koncentrálnak, a tanulságok ugyanakkor általánosíthatók. A helyszín egy magyar középváros, Pécs közművelődési hálózata az elmúlt 70-80 évben, a szereplők pedig a lokális kultúrpolitika különböző szintű irányítói, végrehajtói és sok esetben elszenvedői. A tanulmány – egy 2021-ben megvalósított kiállítás apropóján⁸ – korabeli dokumentumok, interjúk másodelemzése révén egy művelődési ház történetének három korszakát rekonstruálja, három példa bemutatásával. A három példa szorosan összekapcsolódik a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ, illetőleg ennek elődintézményei történetével. Az első az 1947-es alapításhoz, a második az 1981-es összevonáshoz, a harmadik pedig az 1994-es bezáráshoz kapcsolódik. Mindegyik elemzésben megjelenik egy, az adott korszakra jellemző médium, médiarendszer is. Az első esetben egy mára már eltűnt portré sorsa kínál fontos adalékokat a szabadművelődés korszakából a népművelés irányába történő átmenethez, a nyilvánosság működésének bemutatásához, a másodikban egy tömegmédium, a hatvanas évektől kezdve egyre elterjedtebb televízió állítja új kihívások elé a közművelődési intézményrendszert. A harmadik esetben pedig egy újfajta ifjúsági kultúra, az (alternatív/populáris) zenei szcéna megjelenése és gyors népszerűvé válásán keresztül mutatható be a művelődési ház tevékenységének átalakulása.⁹

I. Az első korszak

A művelődési házak megalapítása elválaszthatatlanul összekapcsolódik az országos kultúrpolitika történéseivel. A Rákosi-rendszer kultúrpolitikájának egyik alapvető törekvése volt egy önálló intézményhálózat (könyvtárak, kultúrotthonok) kialakítása az agitáció, „az eszmei-politikai nevelés” és a „dolgozók nemes szórakoztatásának” céljából.¹⁰ A Rákosi-rendszer első kultúrotthonát 1949. november 27-én avatták fel Békés településen, de a hálózat a Vallás- és

⁶ Heller–Némedi–Rényi 1992.

⁷ Kovalcsik 2003.

⁸ „A DOZSO” az újhullám évtizedében. A nyolcvanas évek kultúrája egy pécsi művelődési házban. re:public projektter, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Zsolnay Kulturális Negyed E/25-ös épület. 2021. szeptember 28 – december 10; kurátorok: Doboviczki Attila – Havasréti József – Szijártó Zsolt.

⁹ Erről részletesen lásd: Havasréti 2023.

¹⁰ Nyári 2017, 158–159.

Közköztatásügyi Minisztérium által elrendelt épületfelmérések tanúbizonysága szerint csak lassan gyarapodott. Az intézményépítés igazi lendületet akkor kapott, amikor – az MDP Politikai Bizottságának 1950. júniusi határozata után – 1951-ben megjelent a kultúrotthonok létrehozásáról szóló 136/1951-es számú minisztertanácsi, majd egy évre rá a népművelési miniszteri rendelet, s létrejött Révai József vezetése alatt a Népművelési Minisztérium. Ennek irányításával gyors ütemben megszerveződött a népművelés háromszintű – tanácsi, üzemi és szakszervezeti keretek között működő – pártállami intézményrendszere, az 1951-ben létrehozott Népművelési Intézet ellenőrzésével. Ez a dinamikus intézményalapítási folyamat megfigyelhető Pécsen is, ahol a Rákosi-korszak végére közel 30 kultúrotthon (vagy kultúrszoba) működött, közöttük a tanácsi kezelésben lévő Doktor Sándor Kultúrotthon (1947) és a Porcelángyár üzemi-szakszervezeti intézménye (1952) is.¹¹

Meglehetősen eltérő volt a közművelődési intézmények épületállománya és felszereltsége. Voltak közöttük – főleg a peremkerületeken – valamely más funkciójú kulturális térből (mozi) leválasztott, puritán módon csak pár bútor-darabbal berendezett, néhány könyvvel felszerelt klubszobák. A másik végletet az jelentette, amikor a pártállam funkcionáriusai népművelési, agitációs-propaganda célokra a századforduló körüli polgári Pécs emblematisztikus épületeit sajátították ki. Így a Doktor Sándor Művelődési Ház a századforduló körüli Pécs egyik jellegzetes polgári épületét foglalta el. A Király utcán, a Nemzeti Színházzal szemben található, eredetileg városi palotának készült, majd funkcióváltása után jelenlegi formájában 1895-ben átépített Pécsi Nemzeti Kaszinó a fordulat éve előtt is – rövid ideig Munkáskaszinóvá átcímkezve – közművelődési célokat szolgált.

Az épületavatás

Az épület 1947. szeptember 28-án ünnepélyes keretek között vette fel a Doktor Sándor Kultúrház nevet. Már 1947 év elején, a Munkáskaszinó rendkívüli közgyűlésén megszületett az a határozat, hogy a kultúrházat dr. Doktor Sándorról fogják elnevezni, illetőleg *„Azt is elhatározta a közgyűlés, hogy dr. Doktor Sándor arcképét neves festőművésszel megfesteti.”*¹² A Munkáskaszinó ekkoriban a helyi kommunista párt egyik bázisa volt, vezetője, Hajdú Gyula országos szintű politikus volt, nemzetgyűlési, illetőleg országgyűlési képviselő, akit ebben az évben, 1947. január 25-én nevezett ki Tildy Zoltán köztársasági elnök az Iparügyi Minisztérium politikai államtitkárának, miközben a Munkáskaszinó vezetését is megtartotta.¹³ Valószínűleg nem független ezektől a politikai kapcsolatoktól, hogy az év második felére sikerült az akkori belügyminiszter, Rajk László alatt államosított és az újjáépítési minisztérium támogatásával renovált épüle-

¹¹ Nyári 2018.

¹² Új Dunántúl, 1947. jan. 28., 3.: Dr. Doktor Sándorról nevezik el és renoválják a Kultúrházat.

¹³ Új Dunántúl, 1947. jan. 28., 3.: A Munkáskaszinó elbúcsúztatta Hajdú Gyulát.

tet olyan állapotba hozni, hogy szeptemberben ünnepélyes keretek között átadhatták a Doktor Sándor Kultúrházat.

Ugyanakkor ez az 1947. szeptember 28-i átadás nem egyszerűen egy közművelődési intézmény felavatását jelentette, hanem fontos szerepet játszott az új hatalom legitimációjába, s alkalmat kínált az új kultúrpolitika prioritásainak meghirdetésére is. Ezt a szándékot jól mutatja, hogy a kultúrház átadása egy egész napos eseménysorozat keretében történt meg, amelynek nyitópontja a névadó – a munkásmozgalmi mártírrá stilizált – Doktor Sándor ünnepélyes újratemetése volt, ahol a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt illusztris vezetőin kívül a város és az egyház képviselői is jelen voltak.¹⁴ A program délután a Doktor Sándorról elnevezett Munkás Kultúrház felavatásával folytatódott, ahol is az intézmény újrapozicionálása során sikerült megszabadulni egy múlt rendszert idéző – ugyanakkor az épület korábbi funkciójához szervesen kapcsolódó – elnevezéstől (ti. Munkáskaszinó).

Hajdú Gyulának – immár államtitkárként elmondott – avatóbeszédében egy új kultúrpolitika főbb irányelvei is megfogalmazódtak, amelyek aztán viszszaekszontek a kultúrotthonokról szóló, későbbi pártállami rendeletekben. A beszéd részletesen megmaradt a korabeli beszámolókból, ezért gondolatmenete viszonylag jól rekonstruálható.¹⁵ Egy osztályharc-alapú, vulgármarxista felfogás tükröződik az elmondottakban, amelynek kiindulópontja, hogy az ország egy radikális kulturális változás előtt áll. Szakítani kell a kultúra hagyományos „absztrakt” felfogásával, miszerint ez a fogalom a „szép”, a „jó” örökérvényű (s látszólag osztályok fölötti) birodalmát jelöli. Hajdú szerint az új kultúrpolitikának tudatosítania kell, hogy mindez nem más, mint a polgárság önideológiája, amely osztályérdekeit azon a módon próbálta „elleplezni”, hogy univerzalisztikus érvényt tulajdonított saját kulturális ízléspreferenciáinak. Ezzel az elavult, a társadalom „reakciós”, konzervatív erői által képviselt megközelítéssel szemben Hajdú szerint egy harcos, munkásközpontú osztálykultúrát kell megteremteni, s a társadalom tagjai számára elérhetővé tenni. Ennek a kulturális területen folytatott osztályharcnak, agitációs munkának a legfontosabb intézményei a kultúrházak.

Az, hogy ebben a korszakban, a fordulat éve előtt milyen erős volt, és milyen széles bázisra támaszkodott egy új munkáskultúra megteremtésének szándéka, jól mutatja, hogy ebben a munkában olyan művészek is szerepet vállaltak, akik a későbbiekben a Rákosi-, majd Kádár-rendszer kultúrpolitikája miatt tiltólistára kerültek. Így például a hosszabb párizsi tartózkodásából 1939-ben hazatért, s 1945-ben Pécsre letelepedett, s a város későbbi kulturális-művészeti életében fontos szerepet játszó Martyn Ferenc.¹⁶ A korabeli beszámolók hangsúlyosan

¹⁴ „Teteme itt pihen, szelleme azonban élni fog minden dolgozó lelkében.” Új Dunántúl, 1947. szept. 30., 2.: Ünnepélyes keretek közt helyezték örök nyugalomra díszsírhelyén dr. Doktor Sándor hamvait.

¹⁵ „Ez a kultúrház a magyar dolgozók kultúrájának lesz a fellelvára.” Új Dunántúl, 1947. szept. 30., 3.: Felavatták a dr. Doktor Sándor kultúrházat és leleplezték névadójának arcképét.

¹⁶ „S újra találkozunk kell a nem kevésbé magabiztos-pátoszos figurális művekkel is. Még

kiemelik a kultúrházavatás egyik eseményét, azt tudniillik, hogy az avatás második részében „Krancz Pál elvtárs [...] átadta a Kultúrháznak a Martyn Ferenc festőművész elvtárs által készített remek kivitelű és művészi tökéletességű Doktor Sándor portréját, melynek külön értéket ad, hogy szinte egyetlen kép nélkül, elbeszélés és elképzelés alapján festette meg kísérteties élethűséggel.”¹⁷

A Párizsban a szürrealistákhoz csatlakozó, majd az Abstraction-Création művészcsoport tagjaként tevékenykedő Martyn Ferenc ebben az időszakban kezdett történeti portrékat festeni, s ez a művészeti korszaka az 1947-es évben pontosan a Doktor Sándorról megbízásból készült arcképével indult. Korábban, a háború előtt elsősorban családtagjairól, ismerőseiről és barátairól készített ilyen munkákat, valamint ismert néhány önarcképe is. Közvetlenül a történeti portrék előtt a *Sorsunk* folyóirat 1947–48-ban közölte néhány író – Weörös Sándor, Csorba Győző, Várkonyi Nándor, Bárdosi Németh János – portréját: „valamennyi tollrajz, érzékenyen, rövid vonalhúzásokkal, plasztikusan alkotott portrék. Mélyen átélt, teljességben ismert emberarcok, amelyeken a művész nem a külső sajátosságok, hanem a szellemi tartalom kifejezésére törekedett. Az arc külső jegyei itt csak hordozói a bensőnek, a szem-orr-száj, a felhúzott szemöldök, szájjal mellett élő barázdák csupán eszközei az egyéniség, a jellem megmutatkozásának.”¹⁸

Ehhez képest más tematika jellemzi a történeti portrékat: a munkásmozgalom által megeremtett forradalmi kánon klasszikus alakjai tűnnek fel a toll-, illetve tusrajzokon. 1950-ban Petőfi Sándorról készített portrét, majd Pécs Város Tanácsának megbízásából Táncsics Mihályról – ez utóbbi kép a Belügyminisztérium birtokába került –, majd a Dózsa Györgyről mintázott kép zárja a történeti portrészorozatot. A Doktor Sándorról erre az alkalomra készített, 134x93 cm-es olajfestmény a művészettörténész leírása szerint „Profilban ábrázolt, karosszékekben ülő férfi. Bal felé fordul, kezében könyv. Mellette kis asztalkán vázában virág. Zöld háttér, sárgásbarna, zöld és vörös színek.”¹⁹ A kép a kultúrház Mária utcai átköltözése után átkerült a Szakszervezetek Megyei Tanácsának épületébe, sokáig itt volt látható, jelenlegi fellelési helye ismeretlen. Martyn Ferenc ezzel párhuzamosan egy pirogránit reliefen is megformálta Doktor Sándor arcképét, „kerek formában bal felé néző, szakállas profil arc. Kétoldalon 1864 – 1945-ös évszám”, amely a Szülészeti Klinikára került.²⁰ Martyn a hatvanas évektől kezdve szere-

előszele sincs a későbbi akarnok művészetpolitikának, még talán a hajdani végrehajtók sem ismerik a szocialista realizmus nemsokára dogmává merevített szűk spekulációit, amikor – a negyvenhetes párizsi nemzetközi szürrealista kiállításon ismét bemutatkozó Martyn – önként, a megbízást vállaló művész öntudatával készíti el Doktor Sándor-relieffjét, s állítja ki negyvennyolcas pécsi kiállításokon megyeházi, szakszervezeti megbízásra komponált Dózsa- és Petőfi-portréit.” Rózsa 1979, 495.

¹⁷ „Ez a kultúrház a magyar dolgozók kultúrájának lesz a fellelvára.” Új Dunántúl, 1947. szept. 30., 3.: Felavatták a dr. Doktor Sándor kultúrházat és leleplezték névadójának arcképét.

¹⁸ Hárs 1971, 293.

¹⁹ Hárs 1971, 298.

²⁰ „DR. DOKTOR SÁNDOR ÉS DR. HAJDÚ GYULA SÍREMLÉKE, 1974 – 75 márvány, a pécsi köztemetőben (Pl. 73) Középen kettéosztott, sima márvány fedlap felső részénél egy

pet vállalt az intézmény munkájában is, nem csupán képzőművész szakkört vezetett a Mária utcai épületben, hanem az akkori igazgató, Baló István által felkért szakmai tanácsadó testület tagja is volt.

II. A második korszak

A Doktor Sándor Kultúrház a felavatási ceremónia után három évvel, a hadügy-minisztérium nyomására költözni kényszerült, 1950-től áttette székhelyét a szintén a városközpontban található Mária utca 18. számú házba. Ezt a pezsgőgyáros Littke József adományából és közadakozásból létrejött épületet a korszak neves építésze, Pilch Andor tervezte és egészen a II. világháborúig az I. Pécsi Jótékony Nőegylet székhelyéül szolgált. Egy rövid, átmeneti időszak után – amikor a Magyar Demokratikus Nők Egyesülete kezelésében volt – az 1950-es évek elejétől egészen az 1981-es összevonásig, különböző elnevezéssel (1951-től Doktor Sándor Kultúrotthon, 1957-től Pécs Város Művelődési Háza, 1963-tól Doktor Sándor Művelődési Ház, 1969-től pedig Doktor Sándor Művelődési Központ) a város első számú közművelődési intézményeként működött.²¹

Ugyancsak az 50-es évek erőltetett kultúrház-építési folyamatához kapcsolódik a Zsolnay-gyár államosítása után a Porcelángyáron belüli kultúrház mint intézmény létrehozása. A helyszín ebben az esetben is a polgári Pécs egyik reprezentatív épülete, amelyet az új politikai rendszer a saját kultúrpolitikai céljai számára vett igénybe. A Zsolnay Művelődési Háznak otthont adó házat a gyár mérnöke, Sikorski Tádé tervezte 1913–14-ben sógora, Mattyasovszky Jakab geológus, a tervezőművész Zsolnay Terézia férje és a Mattyasovszky család tagjai számára. Ezt az eredetileg lakóháznak, nyári villának készült neobarokk épületet a tulajdonosok után „Mattyasovszky-villának” nevezték, de a köznyelvben mindmáig él a díszes Zsolnay zöldmázás cserépkerámiára utaló „Zöld ház” megnevezés is. A Zsolnay-gyár 1948-as államosítása után eltűntek a jelzők az épület nevéből, s a hivatalos dokumentumok, újságcikkek 1952-től kezdve, hosszú éveken keresztül a „Pécsi Porcelángyár kultúrháza”-ként emlegették. 1955-től került át az Építők Szakszervezetének fenntartásába.²²

A két intézmény története egészen az 1981-es összevonásukig ellentétes pályákat futott be. A Porcelángyár kultúrotthona körül szinte folyamatosan ideológiai és szervezeti konfliktusok zajlottak. Az üzemi fenntartású, 1952 végén átadott háznak meg kellett küzdeni a – gúnyosan csak „kastély”-ként jellemzett épület – nagypolgári múltat szimbolizáló, terhes örökségével. (Miért nincs kultúrélet a Pécsi Porcelángyár kultúrpalotájában? – olvasható a szakszervezetek lapja, a *Népszava* egy 1953-i novemberi, vádbeszédnek is felfog-

nyitott könyv, két oldalán Doktor Sándor és Hajdú Gyula nevével és születési-halálozási évszámával (Doktor Sándor 1864 – 1945, Hajdú Gyula 1886-1973).” Hárs 1985, 412.

²¹ Baló 1977, Zsikó 1991.

²² Dunántúli Napló, 1954. febr. 14., 6.: Debitzky István: Látogatás a Doktor Sándor kultúrotthonban.

ható cikkében.²³) Ugyancsak problémát jelentett a szervezetlenség, csak 1953-ban négy különböző vezetője volt az intézménynek, jelentős fluktuáció zajlott a népművelők között, s ez a helyzet tartósan fennmaradt. Emellett még 1975-ben is egyetlen főállású szervező irányította a ház falai között zajló munkát. A pártbizottság és a városi tanács művelődési osztálya részéről is támadások érték az intézményt, mivel Pécs legnagyobb alapterületű művelődési házát szerették volna a városi intézményrendszerhez csatolni. Így, amikor a hetvenes években elindult a budai városrész lakótelepének építése, nem is terveztek a területen művelődési házat, a Felsővámház utcai intézmény számára területi illetékességet írtak elő, hogy szolgálja ki a keleti városrész közművelődési feladatait.²⁴

Mindezen szervezeti-ideológiai nehézségek ellenére mégis megfigyelhető az intézmény történetében egy lassú építkezés: 1965-ben már részben visszakapta eredeti nevét, s az Építők „Zsolnay” Kultúrotthonaként mozit és ifjúsági klubot üzemeltettek, szakkörök is tevékenykedtek a falak között. Ugyanakkor fő funkciója ebben az időszakban mindvégig az üzemi-szakmai képzés maradt, műszaki konferenciáknak, szakszervezeti rendezvényeknek adott leginkább helyet.²⁵

A városközpontban, a Mária utcában található, Doktor Sándor Művelődési Ház a kezdeti pénzügyi-szervezeti nehézségek után 1953-tól állt új pályára. Ekkor került a ház élére Baló István igazgató, aki egészen 1983-as nyugdíjazásáig vezette az intézményt. A tanácsi és pártszervekkel kialakított jó kapcsolatok, a szakmai tevékenység megerősítése, a Doktor Sándor-kultusz továbbépítése jelentős eredményeket hozott. Folyamatosak voltak az intézményi-szervezeti fejlesztések, 1977-ban már hat-hét népművelő, ugyanennyi tiszteletdíjas szakreferens dolgozott az intézményben. Több amatőr művészeti együttes kapott próba- és fellépési lehetőséget a „Doki”-ban, így a Mecseki Fotóklub (1957-től), a Liszt Ferenc Kórus (1954-től), a Mecsek Táncegyüttes (1955 novemberétől), a Bóbita Bábegyüttes (1951-től, 1961-től már Kós Lajos vezetésével), az Irodalmi Színpad (1964-től Bécsy Tamás vezetésével).²⁶ Közülük a Mecsek Táncegyüttesnek és a Bóbita Bábszínháznak sikerült egészen a hivatalos, profi művészeti egyesületek szintjéig is eljutni. Körültekintően tervezett és professzionálisan lebonyolított ismeretterjesztő előadások, szakkörök (többek között képzőművész, Martyn Ferenc irányításával, technikai szakkör és mások) és klubok működtek a pártállami vezetők által is kiemelt figyelemmel kísért művelődési házban, amely országos referenciaintézménnyé vált: vezetői szakmai lapokban publikáltak, szakmai tapasztalatcserék, tanácskozások rendszeres színtere lett.²⁷

²³ Népszava, 1953. nov. 1., 4.: Kútszegi Kálmán: Miért nincs kultúrélet a Pécsi Porcelángyár kultúrpalotájában?

²⁴ Dunántúli Napló, 1970. aug. 28., 6.: Wellinger Endre: Milyen lesz Pécs nagy kulturális létesítménye, a városi és megyei művelődési központ?

²⁵ Dunántúli Napló, 1954. febr. 14., 6.: Debitzky István: Látogatás a Doktor Sándor kultúrotthonban.

²⁶ Baló 1977.

²⁷ Baló 1977.

A Bóbita Bábszínház és a Ki mit tud?

Ez a két külön helyszínen, párhuzamos pályákon, eltérő szervezeti struktúrában tevékenykedő művelődési ház sorsa 1981-ben rendhagyó módon fonódott össze. A Doktor Sándor Kultúrotthonban 1951-es megalakulása óta működött egy amatőr bábszakkör, kezdetben meglehetősen szerény feltételek között. Tíz évvel később került az együttes élére Kós Lajos, az akkori Népművészeti (később Népművelési) Intézet munkatársa, s még ebben az évben felvették a Bóbita nevet. Egy évvel később már látványos előrelépés történt az intézményesedés folyamatában, 1962. szeptember 16-án ünnepélyes külsőségek között megnyílt a bábszínház, Polivanova: *A furfangos nyulacsák* és *Az elátkozott malom* című darabok bemutatásával.²⁸

A művelődési ház keretei között működő amatőr státuszú együttes három évvel később, 1965-ben már az országos figyelem középpontjába került a televízió *Ki mit tud?* vetélkedőjének megnyerésével. Ezt a jelentős eredményt két népszerű és széleskörben ismert komolyzenei műre – Johann Sebastian Bach: *F-moll prelúdium és fuga* és Gioacchino Rossini: *A sevillai borbély* nyitánya – komponált *Etűdök* című darabbal érték el. Ez a siker megismétlődött 1968-ban és 1972-ben is. Ekkor már könnyűzenei alapanyaggal dolgoztak, s instrumentális rockzenére (Pink Floyd, Emerson, Lake & Palmer) koreografált műsoraikkal széles tömegeket szólítottak meg. Mindezek következtében a pécsi Doktor Sándor Művelődési Ház amatőr művészeti csoportja, a Bóbita Bábegyüttes a hatvanas évek végén *Ki mit tud?* szereplései révén már jelentős országos hírnévre tett szert.²⁹

Ez a történéssorozat ugyanakkor nem csupán egy amatőr művészeti csoport hirtelen támadt népszerűségéről szól, hanem jól mutatja azt is, milyen kulturális változásokat hozott magával a televízió megjelenése a hatvanas években. Az angol kultúrakutató, Raymond Williams ugyanezen időszakban megjelent híres könyvében „mobil privatizációként” írja le a televízió mind erőteljesebb mindennapi jelenlétét, amellyel két, egymást erősítő társadalmi-kulturális tendenciára utal.³⁰ Egyrészt arra, hogy a televízió megjelenése a háború utáni társadalmakban egybeesik a társadalmi mobilitás lehetőségének megnovekedésével. Erre éppen Pécs kínál kitűnő példát, hiszen az erőteljes iparosítási és hozzá kapcsolódó urbanizációs folyamatoknak köszönhetően a város lélekszáma a korszakban jelentősen megnövekedik, s ekkor válik – magyarországi léptékben – valódi „nagyvárossá”.³¹ Mindezzel párhuzamosan, a televízió is köszönhetően, átalakul a kulturális fogyasztás szerkezete: a televízió által közvetített tartalmak a lakások privát terébe kerülnek, s a tartalomelőállítás során alkalmazkodni kell ehhez a helyzethez. A televízió mindenek követ-

²⁸ <https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=454> (Letöltés ideje: 2023. május 25.)

²⁹ Dunántúli Napló, 1965. jún. 13., 4.: Thiery Árpád: Egy kék boríték... A pécsi Bóbita Bábegyüttes nagy sikere a *Ki mit tud?* döntőjében.

³⁰ Williams 1974.

³¹ Szijártó 2010.

keztében jelentős változásokat hozott a korszak nyilvánosságának szerkezetében, sok területen átalakította annak működését: egyrészt korszerű tömegmédiiumként képes volt tömegek megszólítására, a társadalom jelentős részének elérésére. A televíziós műsorok, tartalmak a különböző televíziós személyiségek folyamatos beszédtemákat szolgáltattak a mindennapokban zajló kommunikációs folyamatok számára, hozzájárulva a társadalmi csoportok közötti kommunikációs kapcsolatok sűrűbbé válásához. Emellett a televízió arra is képes volt, hogy műsoraival, újfajta kulturális-művészeti területek megjelenítésével fokozatosan kialakítson egy új tömegkultúrát; új műfajokat, megközelítéseket mutatott be, amelyek megpróbálták modernizálni a korszak meg lehetőségein merev, kanonizált „közízlését.”

A társadalmi nyilvánosság szférájában a televízió hatására bekövetkezett változások nem hagyták érintetlenül a művelődési házak szerepét. A közművelődés területén dolgozók jól látták, hogy olyan folyamatok mennek végbe a társadalomban és a kultúrában, amelyek a kultúráközvetítés hagyományos formáit is kihívások elé állítják. Kísérletet tettek arra, hogy szembenézzenek a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásával, az új mediális rendszerek megjelenésével. Így a pécsi Doktor Sándor Művelődési Házban is szerveztek ebben az időszakban olyan szakmai összejöveteleket, amelyek a televízió megjelenésével és esetleges közművelődési alkalmazásának lehetőségével foglalkoztak.

Jó példát kínál ezekre a kulturális transzformációkra a Bóbita Bábegyüttes televíziós szereplése a hatvanas évek végén. Egyrészt az ország nyilvánossága előtt emancipált egy egész művészeti ágat, megmutatta, hogy egy korábban szinte csak a gyerekekhez kapcsolt műfaj, a bábjátzás, alkalmas arra, hogy a felnőttek számára is érdekes tartalmakat szolgáltasson. Ehhez természetesen szükség volt az egész művészeti tevékenység átalakítására az új mediális környezet kihívásait is figyelembe véve. Mindeközben jelentős innovációkat valósítottak meg: újfajta módon kellett bábokat készíteni, s a bábokkal dolgozni, illetőleg a zenei repertoár kiválasztása során is új elvek követésére volt szükség. Felismerték, hogy egy ilyen széles közönségréteget elérő médium kapcsán érdemes olyan zeneszámokra darabokat komponálni, amelyek nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot. A Bóbita Bábegyüttes nagyon sikeresen alkalmazkodott a megváltozott kultúrafogyasztási szokásokhoz, jó érzékkel és eredményesen használta fel saját céljaira a korszak egyik legfontosabb, széles körben vitatott kulturális újdonságát, a „beatzenét”. A hetvenes évek kifejezetten „progresszív”-nek tekintett zenei stílusának, az instrumentális rockzenének az alkalmazása ugyanakkor nem csupán a népszerűség növelése, egy új közönségréteg megszólítása miatt volt fontos, hanem azért is, mert elköteleződést fejezett ki a kulturális-művészeti innováció, a hagyományos művészeti kánon megújítása mellett.

Intézményi következményei is lettek annak, hogy a Doktor Sándor Művelődési Ház egyik művészeti együttese ilyen jól kihasználta az új mediális infrastruktúra által kínált lehetőségeket és országos népszerűsége tette szert. A Bóbita Bábszínház iránt hirtelen támadt érdeklődéshez, a fellépések számának

megnövekedéséhez képest ugyanis szűkösen bizonyultak a Mária utcai épület által kínált lehetőségek. A probléma a társulat ismertsége miatt országos figyelmet kapott, napilapok többször is foglalkoztak az ügygel.³² Ám a helyzet megoldására, egy önálló bábszínház létrehozására irányuló korábbi kísérletek költségvetési okokból rendre zátonyra futottak. Ezért 1981-ben – a bábegyüttes önállósulásával párhuzamosan – a tanácsi és pártvezetők úgy döntöttek, hogy az anyaintézményt, a Doktor Sándor Művelődési Házat kiköltöztetik a Felsővámház utcába, a Zsolnay Művelődési Házba, a Mária utcai épületet pedig teljes egészében a Bóbita Bábegyüttes rendelkezésére bocsátják. Így némi vonakodás és nyomásgyakorlás után,³³ a porcelángyár vezetői, a tanács és a pártbizottság illetékesei 1981. január 27-én aláírták a város új művelődési központjának közös fenntartásáról szóló szerződést. Ugyanezen év végén, november 28-án már a Felsővámház utcai új helyszínen zajlottak a harmincéves jubileumi ünnepségek. *„Tágasabb helyen, jobb anyagi és személyi feltételek között”*, emelte ki beszédében az új kulturális helyszín előnyeit az ünnepi szónok, Antal Gyula, az MSZMP Pécs városi bizottságának titkára.³⁴ A művelődési ház dolgozói másként fogadták a kényszerű költöztetés tényét: a városközpontból a peremkerületbe való kiűzetésként élték meg, amely együtt járt a korábbi vezető közművelődési pozíciójuk elvesztésével. Vagy ahogyan az újságíró egy későbbi jubileumi ünnepség kapcsán, visszatekintve a történetekre megfogalmazta: *„a »Doki« emlőn nőtt Bóbita fölfalta szépívű önállósodással, a bábszínház önálló lett, s a »Doki«-t DOZSÓ-vá tette egy kitelepítési határozat.”*³⁵

Rövidesen kiderült, hogy a Mária utcai épület csak korlátozottan alkalmas bábszínházi célokra, bővítése jelentős összegekbe kerülne. A Bóbita Bábszínháznak újra alkalmas játszóhely után kellett néznie. S így került újra képbe már a kilencvenes évek közepén – az ekkor már bezárt, újrahasznosításra váró – Dozso épülete. Az Európa Kultúra Fővárosa program keretében megtörtént felújítás után, 2011-ben nyílt meg a Bóbita Bábszínház új játszóhelye, a Zsolnay Kulturális Negyedben, az egykori Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Ház-ban.

III. A harmadik korszak

Az 1981-es bekövetkezett összevonás és kiköltözés, illetőleg az 1983-ban lezajlott vezetőváltás után – Baló István után Kert László lett az igazgató –, egy új korszak köszöntött be az immár Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Ház-

³² Dunántúli Napló, 1965. jún. 13., 4.: Thiery Árpád: Egy kék boríték... A pécsi Bóbita Bábegyüttes nagy sikere a Ki mit tud? döntőjében; Népszabadság, 1980. dec. 23., 6.: Tamás Ervin: Új bábszínház: a Bóbita.

³³ Dunántúli Napló, 1980. jan. 20., 5.: Havasi János: Huzavona az aláírás körül. Mikor költözhet a Doktor Sándor Művelődési Központ?

³⁴ Új Dunántúli Napló, 1991. nov. 29., 11.: Bozsik László: Harminc éves a Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ. Jubileumi, szakmai tanácskozás.

³⁵ Új Dunántúli Napló, 1991. szept. 7., 6.: Kozma Ferenc: Negyven év a kultúra (?) szolgáltatásban. DOZSO Ahol álmok, szép szerelmek szövődtek.

nak nevezett intézmény életében. A túlságosan hosszúra sikerült megnevezést a városi népnyelv csakhamar lerövidítette: Dozso-ként (írásban néha DoZsó-ként) emlegette, s így is használja mindmáig.³⁶ Ezek a rövidítések, betűszók megfigyelhetők a korszak más pécsi közművelődési intézményeinél is: a jogelőd DOKI (az 1947-ben létrehozott Doktor Sándor Kultúrotthon), a Nevko vagy ANK (az 1979–81 között megalapított Apáczai Nevelési és Általános Művelődési Központ) és az IH (az 1975-ben létrejött Ifjúsági Ház) esetében is. Az intézménynévben véletlenszerűen egymás mellé kerülő két személy történeti értékelése teljesen ellentétes pályán mozgott,³⁷ a város történelmének két korszakát szimbolizálták, ám a laikus történeti tudat a Dozso elnevezésben minden probléma nélkül összekapcsolta őket.³⁸

A nyolcvanas években tizennégy népművelő dolgozott az intézményben, akik tovább folytatták a korábbi programok szervezését, mint ahogyan a szakkörök, egyesületek is a megszokott rutin mentén dolgoztak tovább. Ugyanakkor az az intézményi tér, amelyben az új helyszínen összevont művelődési ház működött, az évek során folyamatosan átalakult. A hetvenes–nyolcvanas évek pécsi közművelődésének intézményi környezetére a folyamatos változás, a dinamikus fejlődés volt jellemző. Jelentős beruházások zajlottak ezen a területen, mindegyik évtizedben létrejött egy új művelődési ház. 1975. augusztus 20-án a pécsi belvárosban megnyílt az Ifjúsági Ház. 1982. november 29-én, a város felszabadulásának 38. évfordulóján átadták Lvov-Kertvárosban, a több mint harmincezer lakos számára kialakított új lakótelepen az Apáczai Csere János Nevelési Központ Művelődési Házát. E kulturális nagyberuházások vége már csaknem egybeesett a rendszerváltással, 1987. december 10-én, ugyancsak a pécsi belvárosban megkezdte működését a Művészetek és Irodalom Háza.³⁹

³⁶ Az intézménynevek rövidítése az államszocializmusban – és általában a diktatórikus rendszerekben – előszeretettel alkalmazott kommunikációs technikának számított, „a modern szóróvidítés mindenütt ott szerepel, ahol technizálni és szervezni kell” – fogalmaz a Harmadik Birodalom nyelvéről szóló könyvében Victor Klemperer. (Klemperer 1984, 22).

³⁷ Doktor Sándor (1864–1945) orvos, a pécsi Bábaképző Intézet megalapítója, a munkásmozgalom egyik helyi vezetője, akinek alakja körül az ötvenes években különösen erős kultuszépítési folyamatok zajlottak, akinek az 1918 és 1920 közötti politikai szerepvállalása a rendszerváltás óta heves politikai viták tárgya. MÉL (internetes hivatkozás). Zsolnay Vilmos (1828–1900) nagyiparos, a modern kerámia egyik létrehozója, akinek nemzetközi szinten jegyzett és számos elismerést elnyerő kerámiagyárát 1948. március 25-én államosították, ezután Pécsi Zsolnay Porcelángyár Nemzeti Vállalatként működött. MÉL (internetes hivatkozás).

³⁸ A Doktor Sándor – Zsolnay Művelődési Központ vezetői közvetlenül a rendszerváltás után névmódosítási javaslattal éltek, szerettek volna a Doktor Sándor elnevezéstől megválni. 1990-ben azt kérték a városi önkormányzattól, hogy engedélyezze számukra a Zsolnay Vilmos Művelődési Központ név felvételét. A törekvés nem járt sikerrel, az intézmény az 1996-os bezárásáig az eredeti elnevezéssel működött. Új Dunántúli Napló, 1992. szept. 16., 5.: M.K. [Méhés Károly]: Népfőiskolák a DOZSO programjában. Hagyományok és új tervek.

³⁹ <https://www.pmh.hu/az-epulet/az-epuletrol> (Letöltés ideje: 2023. máj. 30.)

Ez a folyamatosan megújuló és fejlődő intézményi környezet sajátos dinamikát kölcsönzött az egész területnek. A létrejövő új művelődési házak működésük kezdetén centripetális erővel rendelkeztek: újdonságuk, a hozzájuk kapcsolódó előzetes várakozások, a kínálkozó szakmai karrierlehetőségek odavonzották a más, földrajzilag perifériális intézményekben dolgozó, ám ott progresszív kulturális tevékenységet folytató aktív népművelőket. Így került be Kismányoki Károly a külvárosi peremterületen, a Pécs-meszesi József Attila Művelődési Házban kialakított „szakmai portfóliója” (a Pécsi Műhely tagjaival létrehozott kiállítások, a filmezéssel foglalkozó IXCILON-stúdió elindítása) az Ifjúsági Házba. Ugyanígy hasznosult Pörös Bélának a dobszai kultúrházban és a szigetvári Művelődési Házban kialakított szakmai kapcsolatrendszere a Nevelési Központban, mint ahogyan Kosári Aurél a Dozsóban is sok hasznát vette a Doktor Sándor Művelődési Központ munkatársaként korábban, több éven keresztül gyűjtött szakmai-társadalmi tapasztalatoknak. Szinte folyamatos volt az információk, a programok és a szakemberek áramlása és cseréje ezen intézmények között, ami nem csupán a városi kultúra hetvenes-nyolcvanas évekbeli, virulens korszakának volt előfeltétele, hanem centrifugális erővel is bírt. Az egyes művelődési házak szakmai csoportjai ugyanis ebben az időről-időre újradefiniálódó intézményi környezetben, egymás tevékenységét folyamatosan monitorozva rákényszerültek arra, hogy kialakítsák, s – ha szükséges, újragondolják – saját közművelődési profiljukat, műsorpolitikájukat, kulturális-művészeti kínálatukat.

Ez a folyamat volt megfigyelhető a Dozso esetében is. Fenyvesi Béla, Radó József, Kosári Aurél, Pálmai Tamás, Szili Csilla, Apró Antal Zoltán – társaikkal együtt ők szervezték a nyolcvanas években a művelődési ház programjait, alakították az intézmény profilját, szervezeti kultúráját, s formálták ezen keresztül a városi kultúra kínálatát. Noha elég nagy fluktuáció volt közöttük, különböző generációkhoz tartoztak, eltérő nemzedéki tapasztalatokkal rendelkeztek, de az élettörténeteik közös pontjai kirajzolják egy foglalkozási csoport speciális karakterét. E sajátos habitus kialakulásának egyszerre vannak intézményi, szakmai szocializációs, élettörténeti okai, ezen tényezők eredőjeként jött létre.⁴⁰ A harmincas éveikben járó, már megfelelő szakmai tapasztalatokat felhalmozó, a külvilágra, az új kulturális irányzatokra nyitott, a korban szokatlan módon meglehetősen mobil emberek alkották ezt a csoportot. Miközben mélyen beágyazódtak a helyi politikai (városi és megyei tanácsi, pártbizottsági) közegbe, kapcsolathálóik túlnyúltak ezen a lokális környezeten, többé-kevésbé naprakész ismeretekkel rendelkeztek a budapesti, szegedi, debreceni kulturális-művészeti történésekről.

A Dozsóban dolgozó szakemberek nagyobb része más egyetemi városokban – Szeged, Debrecen, Budapest – végezte felsőfokú tanulmányait, s ez számos előnnyel járt. Első kézből szereztek tapasztalatokat más magyarországi városok kulturális kínálatáról, illetőleg később jól hasznosítható kapcsolatokat

⁴⁰ Jelen rekonstrukció Koszits Attila: *Pécs Underground '80* című könyvében közölt interjúk másodelemzésén alapul. Koszits 2020.

alakítottak ki az ottani értelmiségiekkel, művészekkel. Alapvető, később sokat tematizált tapasztalat volt számukra, hogy ezekben a városokban a nagyobb számban jelenlévő egyetemista réteg átalakította a kultúrafogyasztás hagyományos mintáit, újfajta műfajok, problémák iránt érdeklődött. Azt is jól látták, hogy ezen új korosztály kritikus tömege a társadalmi nyilvánosság újabb szerkezetváltozásához, s akár új kulturális-közművelődési intézmények létrehozásához is vezethet. Ezek mintaként és hivatkozási pontként szolgáltak pécsi törekvések számára. Pécsen a Dozso létrehozásával csaknem párhuzamosan, 1983-ban indultak el új, egyetemi képzések a JPTE Tanárképző Karán,⁴¹ s ekkortól jelentek meg az egyetemisták érzékelhető módon kultúrafogyasztó és -teremtő csoportként a városi térben. Különösen a Szegeden 1973 óta folyamatosan működő JATE Klub számított sokat és gyakran hivatkozott példának, olyannyira, hogy Pécsen, a Dozsóban is megpróbáltak egy hasonló szervezetet KEC (Közös Egyetemi Klub) néven – inkább kevesebb, mint több sikerrel – megvalósítani. De ugyanilyen fontos intézményi mintát jelentett a hatvanas évek eleje óta Budapesten működő Fiala Művészek Klubja (FMK), amelynek 1981. márciusában szintén megalakult egy helyi fiiláléja.⁴²

A Dozso munkatársainak többsége valamilyen peremkerületi művelődési házban kezdte el a pályáját, gyakran egyedüli népművelőként, szegényes infrastruktúrával, de meglehetősen nagy mozgástérrel. Ez a helyzet egyszerre tette őket már szakmai életük elején önállóvá és kísérletezővé, miközben mindennapi munkájuk során megismerhették a többi kulturális intézmény hasonló érdeklődésű munkatársait, a közművelődési apparátus hivatalnokait, mint ahogyan kiismerhették a városi-megyei szintű kultúrpolitika jellegzetes működésmódját, hatásmechanizmusait. Még egy alapvető tapasztalatra is szert lehetett tenni ezekben a peremkerületi (meszesi, istenkúti, stb.) művelődési házakban, amely későbbi pályájukat, szakmai önértelmezésüket is formálta. Az intézmények közelében lakó bányászfiatalokkal, a sokszor marginális társadalmi helyzetben lévő csoportokkal való találkozások, a velük folytatott közös munka kialakítottak bennük egyfajta szociális érzékenységet, toleranciát és érdeklődést a kulturális fogyasztás különböző formái iránt. Ezzel is magyarázható, hogy a Dozso nem vált sem a mainstream kultúrát kiszolgáló helyszínné, sem a magaskultúra exkluzív elefántcsonttornyává, mindvégig megőrizte érdeklődését a munkáskultúra különböző megjelenési módjai iránt. És mindez hatással volt a ház látogatóinak összetételére is: a programok közönsége éppúgy rekrutálódott egyetemistákból, mint a városi fiatalok különböző csoportjaiból.

A Dozsóban dolgozó népművelők többsége a harmincas évek elején-közepén járó fiatal volt, aminek következtében más kulturális közegben, zenei világokban szocializálódtak. Így nagyobb részük kamaszként, fiatakként leginkább a hetvenes évek virágzó rockzenei világát érezte sajátjának, ezzel tudott azonosulni. E kulturális közeghez képest némileg idegenül hatott szá-

⁴¹ Lengvári-Polyák 2013.

⁴² Koszits 2020, 247–249.

mukra a nyolcvanas évektől megjelenő, s gyorsan elterjedő újhullám, a *new wave* mesterkéltbb, stilizáltabb világa, elvont, lebegő szövegeivel, egyszerű zenei megoldásaival, fél-amatőr, sokszor más művészeti ágban tevékenykedő előadóival. Ennek ellenére jól ismerték ezeket a zenekarokat, szoros kapcsolatokat alakítottak ki a zenészekkel, művészekkel, s – mivel nem volt jelentős generációs távolság – azt is látták, hogy a tizen- és huszonévesek számára ez a műfaj számít az egyik fő vonzerőnek, amit megpróbáltak a művelődési ház rendezvényein kiszolgálni.⁴³

A Dozso sajátos szakmai-intézményi kultúrájának még két összetevője érdemel említést. Az egyik a művelődési ház periférikus helyzetéből adódó, a beszélgetésekben sokszor előkerülő alkalmi frusztráltság, s az ennek leküzdésére kialakított különböző stratégiák. Az intézmény 1981-es létrehozása még az évtizedekkel későbbi beszámolókbán⁴⁴ is úgy jelenik meg, mint valamilyen exodus. Ez nemcsak a városközpont kényszerű elhagyását, s egy periférikus kerületben való száműzetést jelentette számukra, nem csupán azt, hogy az évtizedek szívós munkájával felépített kulturális teret (és közönséget) át kellett engedni más közművelődési intézményeknek, elsősorban az Ifjúsági Háznak és a Pécsi Galériának. A kiköltözés státuszvesztés is volt: a korábban a városban vezető szerepet játszó, országos híru közművelődési referenciainstítút beolvaszt egy nem túl jelentős üzemi kultúrotthonba, megszűnt a kivételezett pozíciója. A Dozso munkatársai megpróbálták ezzel a helyzettel szembenézni, s a nyolcvanas években több sikeres kísérletet tettek a centrum legalábbis időszakos „visszafoglalására”, láthatóságuk, vonzerejük növelésére. Így a művelődési házön kívül jelentős eseményeket szerveztek a város központjában is. A székesegyház mellett található Káptalan utcai Szabadtéri Színpad, s a közelben lévő Rózsakert vendéglő éppúgy rendezvényhelyszínként szolgált, mint az Uránvárosban található Olympia étterem, vagy a Zsolnay-gyár közelében lévő Balokány-liget. És a közönség vevő is volt ezekre az új helyszínekre, számos sikeres rendezvény zajlott ezeken a helyeken, ezek közül is a legjelentősebb (és a szervezők számára is legmeglepőbb) volt a Bizottság együttes teltházas koncertje 1982. szeptember 24-én a több ezer főt befogadó Szabadtéri Színpadon.⁴⁵

A Dozso mindezen sikeres rendezvények ellenére is válságos időszakokat élt át, amelyet jól mutat a munkatársak fluktuációja. A népművelők többsége általában nem töltött hosszabb időt az intézményben, 4-5 éves intenzív tevékenység után elhagyták a Dozsót, s legtöbbször más városi intézményekben – jobb körülmények között, központibb helyeken – folytatták tovább kultúraszervező munkájukat.⁴⁶ A szakmai mobilitásban, az életút megtervezésében alapvető fordulópontot jelentett számukra a rendszerváltás, a piacgazdaság megjelenése, a kultúra területének piacosítása. Sokan közülük

⁴³ Havasréti 2020.

⁴⁴ Új Dunántúli Napló, 1991. szept. 7., 6.: Kozma Ferenc: Negyven év a kultúra (?) szolgálatában – DOZSO. Ahol álmok, szép szerelmek szövődtek.

⁴⁵ Koszits 2020, 240.

⁴⁶ Így például Pörös Béla és Apró Antal Zoltán is a rendszerváltáskor a Nevko-ban

megpróbáltak alkalmazkodni az új, kapitalista körülményekhez: könyvkiadót alapítottak, különböző kulturális vállalkozásokba kezdtek, kísérletet tettek kulturális-társadalmi-szakmai tőkéjük átkonvertálására az államszocializmus utáni világba.

Epilógus

A kilencvenes évektől kezdve, a rendszerváltás után a folyamatosan zsugorodó kultúrafinanszírozási lehetőségek miatt egyre több olyan vállalkozás, életmóddal, kommersz szórakozással összefüggő tevékenység is helyet kapott a házban, amelyek a kultúra és a művészet, a közművelődés hagyományos területeitől távolabb estek. Természetgyógyász képzés, szemjavító torna, makrobiotikus hétvégék, Kagylókürt-esték sorakoznak az 1991-es éves, jubileumi évre megjelentetett műsorfüzetben, amely inkább tekinthető a korban népszerű „Sárga oldalak” sajátos változatának, mintsem egy kulturális ajánlónak.⁴⁷ Az épület állaga folyamatosan romlott, a kilencvenes évek közepétől egyre kevésbé felelt meg azoknak az infrastrukturális követelményeknek, amelyeket a korszerű közművelődési intézményekkel szemben a korban támasztottak.

Ezzel párhuzamosan létrejöttek a városban az ifjúsági kultúra új, már nem állami keretek között működtetett helyszínei. 1991. november 1-jén megnyílt Pécs első független rockzenei és alternatív művészeti centruma, a Gyár, amelyet nem sokkal később 1993. október 15-én a Hard Rák Café követett.⁴⁸ Mivel a felújítások továbbra is elmaradtak, az intézmény 1996-ban bezárta kapuit.⁴⁹ A művelődési ház dolgozói a Pécsi Kulturális Központban folytatták tovább tevékenységüket.

Irodalomjegyzék

Források a korabeli sajtóból

Dunántúli Napló, 1954–1980.

Népszabadság, 1980. dec. 23.

Népszava, 1953. nov. 1.

Új Dunántúl, 1947-es évfolyam lábjegyzetben hivatkozott, vonatkozó lapszámai.

Új Dunántúli Napló, 1991–1992.

folytatta a munkáját. Koszits 2020, 299.

⁴⁷ Zsikó 1991.

⁴⁸ Koszits 2020, 37–38.

⁴⁹ Koszits 2020, 19.

Könyvek, tanulmányok, szacikkek

- Baló 1977 = Baló István: *A név kötelez. A pécsi Doktor Sándor Művelődési Ház története*. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa – Doktor Sándor Művelődési Központ, Pécs, 1977.
- Fogarasi 2007 = Fogarasi, Andreas: *Kultur und Freizeit*. Magyar Pavilon Giardini di Castello, Velenice 52. Velencei Nemzetközi Képzőművészeti Biennálé. Műcsarnok, Budapest, 2007.
- Hárs 1971 = Hárs Éva: A portré Martyn Ferenc művészetében. In: *Janus Pannoni Múzeum Évkönyve* 13 (1968) 291–301.
- Hárs 1985 = Hárs Éva: *Martyn Ferenc életmű katalógusa*. Somogy megyei Múzeumigazgatóság, Kaposvár, 1985.
- Havasréti 2020 = Havasréti József: Pécs az „új hullám” évtizedében. In: *Média-kutató* 21:1 (2020. tavasz) 115–122.
- Havasréti 2023 = Havasréti József: A Dozso az „új hullám” évtizedében. A Doktor Sándor – Zsolnay Vilmos Művelődési Ház a nyolcvanas évek alternatív kulturális mozgásaiban. Ld. jelen kötet.
- Heller-Némedi-Rényi 1992 = Heller Mária-Némedi Dénes-Rényi Ágnes: A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Somlai Péter (szerk.): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. Válogatott tanulmányok. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1992, 109–117.
- K. Horváth-Ignác 2019 = K. Horváth Zsolt-Ignác Ádám (szerk.): *A Petőfi Csarnok. Ifjúsági kultúra és szabadidő-politika, 1985–1993*. Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest, 2019.
- Klemperer 1984 = Klemperer, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984. (Membrán könyvek 12.)
- Koncz-Papp 1976 = Koncz Gábor-Papp Margit (szerk.): A művelődési otthonok harminc esztendeje. In: *Kultúra és Közösség* 3:2 (1976) 42–56.
- Koncz 2003 = Koncz Gábor: Komplex elemzés a művelődési otthonokról (1945–1985) avagy „...a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg...” In: Beke Pál-Deme Tamás (szerk.): *A szabadművelődéstől a közösségi művelődésig*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2003, 31–102.
- Koszits 2020 = Koszits Attila: *Pécs Underground '80. Ellenkultúra, progresszív és avantgárd [sic] tendenciák*. To Hungary Kft., Pécs, 2020.
- Kovalcsik 2003 = Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai. A közösségi művelődés színterei – utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása*. Editio Plurilingua Kiadó, Budapest, 2003.
- Lengvári-Polyák 2013 = Lengvári István – Polyák Petra (szerk.): *A pécsi bölcsészkar bölcsője. A Pécsi Tanárképző Főiskola egyetemi karrá válása és az egységes, egyetemi szintű tanárképzési kísérlet*. PTE BTK, Pécs, 2013.
- Nyári 2017 = Nyári Tamás: *Tanácsi és üzemi kultúrotthonok Pécsen, a Rákosi-korszakban*. In: *Taylor* 9:3–4 (2017) 158–165.

- Nyári 2015 = Nyári Tamás: Egy sikeres és egy sikertelen kultúrotthon az ötvenes években, Pécsen. In: Koncz István–Szova Ilona (szerk.): *A PEME XI. Ph.D. Konferencia előadásai*. Budapest, 2015. október 30. Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest, 2015, 174–186.
- Rózsa 1979 = Rózsa Gyula: A Martyn-jelenség. In: *Jelenkor* 22:6 (1979) 488–498.
- Szijártó 2010 = Szijártó Zsolt: Filmre írt városképek: a Kádár-korszakbeli Pécs vizuális történelméhez. In: Havasréti József–K. Horváth Zsolt–Szijártó Zsolt (szerk.): *A város láthatatlan mintázata. Pécs városa mint az emlékezet helye*. Gondolat Kiadó–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 2010, 123–142.
- Williams 1974 = Williams, Raymond: *Television: Technology and Cultural Form*. Schocken Books, New York, 1974. (Részletek magyarul: Williams, Raymond: *Televízió – technológia és kulturális forma*. Budapest, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1976.)
- Zsikó 1991 = Zsikó János (szerk.): *DOZSO 1951–1991. Pécs Megyei Jogú Város Doktor Sándor–Zsolnay Művelődési Központja. Ajánló füzet, 1991–92*. Dozso, Pécs, 1991.

Internetes hivatkozások

- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai. 1967–1994. Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC17155/17429.htm> (Letöltés ideje: 2023. máj. 30.)
- Művészetek és Irodalom Háza: <https://www.pmh.hu/az-epulet/az-epuletrol> (Letöltés ideje: 2023. máj. 30.)
- Nemzetközi színházépítészeti oldal: <https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=454> (Letöltés ideje: 2023. május 25.)
- Zsolnay család- és gyártörténeti kiállítás: <https://www.zsolnaynegyed.hu/programok/zsolnay-csalad-es-gyartorteneti-kiallitas> (Letöltés ideje: 2023. máj. 30.)

A pécsi strandok erkölcsi¹

*„A városi kultúra legújabb jele: a strandfürdő, amellyel ma már jóformán összes városaink dicsekedhetnek, olyanok is, amelyek folyóvíztől távol fekszenek, vízvezetékük nincs, és a strandfürdő alapját elhagyott téglavető alkotja.”*² – állapította meg Weis István 1930-ban. A magyarországi fürdőkultúrának a gyökerei ugyan sokkal korábbra nyúltak vissza, hiszen gyógyulási célból sokan mártóztak meg a különböző gyógyvizekben, illetve népszerűségnek örvendtek a testedzésben fontos szerepet betöltő uszodák,³ de a mai értelemben vett strandolás a két háború között teljeseedett ki. A 19. századi fürdőélet és a 20. századi strand között alapvető különbséget a modernitás⁴ hozta el, amikor is megváltozott a testhez való viszony.⁵ A vizsgált korszakot megelőzően a polgári rétegek körében ugyanis kiemelten hangsúlyos volt a teljes test elrejtése a fürdés során.⁶ A fürdőruhák, különösen a nőknél, az egész testet elfedték.⁷ Az első világháború előtti nőmozgalmak, valamint táncművészek viszont újra definiálták a női testet, aminek a leglátványosabb tere a strand volt.⁸ A nők már az 1910-es években elkezdték a férfiak úszótrikóját viselni, egy évtizeddel később már harisnyát sem hordtak. 1933-ban pedig megjelent a kétrészes fürdőruha. A férfiak úszóruházata szintén zsugorodott a korszakban, bár kevésbé feltűnő módon.⁹ A viselet mellett a testideál is változott, a társadalmi érvényesülés új lehetősége nyílt meg azok számára, akik szépek és napbarnítottak voltak. A 20. század első felében a karcsú és sportos alkat számított szépnek. E szemléletnek a leghatékonyabb közvetítői a mozifilmek és képes újságok voltak.¹⁰ Az emberek a

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-I PTE 1242 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Weis 2013, 41.

³ Mohácsi 2002a, 1476–1477.

⁴ A modernizációt Mohácsi Gergelyhez hasonlóan nem történelmi korszakként értelmezem, hanem ezzel a fogalommal kísérlem meg leírni azt a társadalmi élményt, amely sokszerűen átalakította az emberek hétköznapijait és amely háttérbe szorította a múlttal, a hagyománnyal és az ösökkkel való folytonosság igényét szemben az újdonság keresésével. (Lásd: Mohácsi 2002a, 1471.)

⁵ Mohácsi 2002b, 35.

⁶ Mohácsi 2002a, 1477.

⁷ F. Dózsa 1989, 84–85.

⁸ Mohácsi 2002b, 44.

⁹ F. Dózsa 1989, 86–87.

¹⁰ Zeidler 2015, 199–201.

hétköznapiakon egy megfelelő szabású ruhával el tudták valamelyest takarni testi hibáikat, de az új fürdőruhák, amelyek igencsak tapadtak, már a maguk valójában mutatták meg az egyént. A strand így emiatt olyan szabadidős térré tudott változni, ahol a polgárok szó szerint kivetkőztek magukból.

Mivel a modern kiépített strandokon férfiak és nők együtt fürödtek, sokszor került viták keresztútjába a strand erkölcsi megítélése. A katolikus egyház különösen rosszul látta az új szabadidős elfoglaltságra, országszerte – köztük Pécsen is – tiltakoztak a strandok ellen. Mivel a városoknak jelentős kiadást jelentett a strandok megépítése, amelyek a szezonban hatalmas bevételt hoztak, emiatt csupán kompromisszumos megoldások születtek. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a két háború közötti pécsi strandokat miként ítélték meg a korszakban, illetve hogy milyen megoldásokkal próbálták meg megvédeni a pécsi erkölcsöket.

A strand megszületése

A strand divatja a tengerpartokról indult a 19. század elején, a század végén a kontinens legtöbb vízpartján – elsősorban folyók holtágán, valamint nagyobb tavak mellett – már volt ilyen létesítmény. A bécsi Gänsehäufel, amely a magyar strandmozgalom állandó hivatkozási pontja volt, a Duna szabályozása után jött létre az egyik mederben. A strandfürdő 1907-ben nyitotta meg a kapuit, amelyet naponta több ezer ember látogatott. A hatalmas tömegből eredő nehézségeket az intézmény belső struktúrájával igyekeztek enyhíteni: meglehetősen szigorúan elkülönítették egymástól a nemeket, a társadalmi csoportokat, sőt a különböző generációkat is. Külön homokos part és víz várta a női-, a családi, az I. és II. osztályú férfi fürdő, az úszóiskola és a fiú napközi otthon látogatóit. Az öltözőszekrények elhelyezése, valamint a szigorú szabályok segítségével a fürdő vezetősége igyekezett ellenőrzést gyakorolni a fürdőzők erkölcsi felett: mindenki olyan fürdőruhát volt köteles viselni, amely eltakarta a vállait.¹¹

A 19. század második felében nyaranta már számos uszodát és fürdőt hoztak létre Budapesten a Duna mentén, amelyekre a modern strandfürdők előzményeiként lehet tekinteni. Ezek eleinte a középosztály igényeit szolgálták ki, de a század végén a városba özönlő tömeg miatt egyre több ingyenes helyet kellett megnyitni. Működtetésükhöz átfogó szabályozást alakítottak ki, hogy a polgári értékrenddel összeegyeztethetetlen szokásokat kiküszöbölhessék, így ezek a partszakaszok társadalmilag szabályozott terekké váltak. A szabályok a testi higiénia helyezették előtérbe, valamint a megfelelő öltözetet. A 20. század elején a kommersziális tömegkultúra széleskörű terjedésével ezek a polgári normák természetessé váltak a fővárosiak számára. Az 1910-es évekre a Duna-uszodák már nem tudták kielégíteni az emberek szükségleteit, emiatt az első világháborút követően nem is volt érdemes őket újjáéleszteni. Az első valódi strandfürdőt a Tanácsköztársaság idején hozták létre, amire már korábban is

¹¹ Mohácsi 2002a, 1474.

lett volna igény, de az akkori városvezetés még elzárkózott előle. A két háború közötti apparátusnak be kellett látnia, hogy szükség van a strandokra, viszont ügyeltek arra, hogy az úri rétegek a köznéptől elkülönülve élvezhessék a szolgáltatásaikat.¹²

Az 1920-as és 1930-as évek során nyugati mintára Budapesten rengeteg strandfürdő épült. Ezek a létesítmények már nagyobb tömegek számára kínáltak felüdülést és szórakozást, néhányuk kisebb és egyedi kezdeményezésből nőtt ki magát. A meglévő gyógyfürdőket strandokkal egészítették ki. Szükségesek voltak ezek a beruházások, mivel a strandolni vágyók száma az egész korszakban fokozatosan növekedett.¹³

A strandkultúra a Horthy-korszakban

A strandok kiváló üdülési alternatívát kínáltak azok számára, akiket a munkájuk az adott városhoz kötött, továbbá azoknak, akik egyszerűen nem engedhették meg maguknak anyagilag, hogy egy városon kívüli nyaralóhelyet felkeressenek. A nyári hőségben gyakran a legkülönbébb társadalmi csoportok gyűltek össze a strandokon, ami sok esetben feszültséget is okozott, hiszen az eltérő viselkedési és kulturális minták szem elé kerültek.¹⁴ A fürdőruha szabályszerű viselése által megkövetelt uniformitás, valamint a strandolással együtt járó felszabadság érzése,¹⁵ azonban képes volt oldani ezeket a feszültségeket.

Az uszodákban még külön fürödhettek nők és férfiak, de a legtöbb újonnan megnyílt strandon már lazítottak ezen a szokáson. Az uszodákban még különböző idősávokban vehette igénybe a medencét a két nem, a nagyobb helyek rendelkeztek külön női és férfi résszel. Hunyadi Sándor drámaíró az alábbi módon festette le a nemileg szegregált uszodákat: *„Az uszodák akkoriban úgy oldották meg a fürdés kérdését, hogy kétfelé osztották a napot. Délelőtt a nők fürödtek, délután a férfiak. De akadtak nagyobb üzemek, ahol két medencét építettek egymás mellé. Fal vagy magas kerítés választotta el egymástól a nőket és a férfiakat. [...] A pénztárnál elváltak az együtt érkező társaságok tagjai. Jobbra mentek a nők és balra a férfiak, beletörődve a törvénybe, hogy együtt úszkálni szigorúan tilos.”*¹⁶ Leírása ugyan a századforduló állapotát örökítette meg, azonban a két háború között még számos helyen – főleg vidéken – ilyen formában látogathatták a családok az uszodákat. A konzervatív szellemben megírt viselkedési útmutatók a hölgyeknek még az 1930-as években is azt javasolták, hogy csakis ilyen fürdőhelyeket látogassanak.¹⁷ A Balatonon, ahol korábban már elhalványulni látszó gyakorlat volt a külön férfi és női strand, ebben az időszakban ismét szorgalmazták felállítását: *„Itt nem tűrjük a*

¹² Mohácsi 2002a, 1483–1486.

¹³ Mohácsi 2002a, 1495–1497.

¹⁴ Mohácsi 2002a, 1499–1500.

¹⁵ Színházi Élet, 1932/31, 83–84.: Szinetár Ernő: A strand a lelket is felszabadítja.

¹⁶ Hunyadi 2002, 115.

¹⁷ Gerey 1933, 107.

szemérmertlenségnek orgiáit és nálunk fürödni csak teljes fürdőruhában lehet. A tiszt polgári erkölcsöt a fürdőhelyen is meg kell tartani s azt nem vetheti le a ruházattal együtt az, aki a Balatonba megy fürdeni. Aki idejön, az szokja meg, hogy az emberek itt is tisztességes polgári erkölcsben élnek. Éppen emiatt nagyon meg is válogatjuk azt, akit ide befogadunk.”¹⁸ A modern kiépített strandokon viszont férfiak és nők együtt fürödtek már, emiatt sokszor került viták keresztüztüzebe a strand erkölcsi megítélése. A katolikus egyház különösen rosszallóan tekintett az új szabadidős elfoglaltságra. Prohászka Ottokár egy 1923. évi februári püspöki körlevélben ekképpen nyilatkozott: „Az erkölcsi értéket sérti a férfiak és nők, a fiúk és lányok közös fürdőzése, – mert jöllehet a finomérzésű embernek az ilyen közös fürdőzés inkább kínos, mint csábos, amikor látja azt a sok éktelen, potrohos, dagályos testet, – azért a nemileg ingerlékenyek mégis kárt szenvednek s az ifjúság az ilyen fürdés után piszkosabb, mint volt s a felkotort érzékiség pocsolyszaga van rajta.”¹⁹ Országszerte akadt példa a közös strandfürdő elleni tiltakozásra, elsősorban a helyi lelkipásztorok, valamint a keresztény egyesületek részéről.²⁰ A városoknak jelentős kiadást jelentett a strandok megépítése, szezonban viszont hatalmas bevételt hoztak, emiatt gyakran kompromisszumos megoldások születtek: egyes helyeken női, férfi és közös idősávokat vezettek be.²¹ A közös fürdők ugyanis sokkal népszerűbbek voltak, többek között amiatt is, mert a családok így együtt szórakozhattak.

A katolikus szervezetek általában nem elégedtek meg ezzel a megoldással, és többször jelezték a belügyminisztériumnak, hogy az 1927-es közerkölcsiség védelméről szóló rendeletet ki kellene terjeszteni a strandfürdőkre.²² Ez végül nem valósult meg, bár a képviselőházban rövid ideig parázs viták folytak a kérdésről.²³ Petrovác Gyula a Keresztény Gazdasági Párt tagja még a fürdőruha megadóztatását is felvetette: „Minél kisebb és minél modernebb az a trikó, annál inkább megadóztatnám, annál magasabb adóval sújtanám.”²⁴ A kérdés végül a nyári meleggel együtt eltűnt a képviselőházból és csupán a második világháború

¹⁸ Balatoni Kurír, 1937. aug. 4., 1.: Margittay Rikárd: Nagyjaink a Balaton mellett: Dr. Ripka Ferenc. Vö. Schleicher 2018, 141.

¹⁹ Eger Napilap, 1933. ápr. 30., 2.: Mi sem természetesebb. Vö.: Katona 2010, 210.

²⁰ Országos szintű érdeklődés övezte az egeri közös strand helyzetét, ahol a helyi klérus meg akarta akadályozni a közös strand megépítését. A strand végül megnyílt. Lásd: Sugár 1979, 43–46.

²¹ Magyar Hírlap, 1928. aug. 12., 6.: Kardosa Marcel: A tiszta erkölcs; Az Est, 1930. jún. 29., 15.: Egerben még tilos a strandolás; Az Est, 1937. júl. 4., 8.: Az egeri hölgyeknek nem kell a külön strand; Katona 2010, 209–211.

²² Magyar Kultúra, 1930/10, 460–461.: Doroszlai Sándor: Az új budapesti társasfürdő és leánytornaverseny; Nemzeti Újság, 1930. jan. 5., 22.: Doroszlai Sándor: Köz-erkölcsiség és nemzetvédelem; Nemzeti Újság, 1933. jún. 15., 2.: A strandok megrendszabályozása; Magyar Kultúra, 1935/10, 463–464.: Doroszlai Sándor: Utca és erkölcs; Nemzeti Újság, 1935. márc. 19., 12.: A Szent Imre Szenátus memoranduma.

²³ Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 183. ülés 1933. május 18. 16.; 23.; Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 184. ülés 1933. május 19. 102.; 109.; Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 189. ülés 1933. május 30. 397.

²⁴ Képviselőházi napló, 1931. XXIII. kötet 287. ülés 1934. június 4. 428–429.

kirobbanása után vált ismét témává, amikor az antiszemitizmus már átította a közbeszédet. Szélsőjobboldali politikusok a zsidóságot okolták a stranderkölcsök romlásáért, és sürgették kitiltásukat vagy legalább elkülönítésüket.²⁵ Ez a legtöbb településen valószínűleg végül megvalósult, ahogy a más típusú szórakozóhelyeket sem látogathattak már a zsidók.²⁶ A strandokról átfogó országos szabályozás nem született, helyi szinten ellenőrizték őket.

Pécsi strandok

„Tizenkét évvel ezelőtt csak két kis uszodája volt Pécsnek: a Balokányi- és a Madarász-uszoda. Éppen, hogy csak fürödni lehetett bennük. Mi, akik akkor a diákkor szép nyarait éltük Pécsen, embermagasságú bogáncs között menekültünk a rekkenő hőség elől a Madarász-uszodába. Uszoda volt a neve, mert úszni lehetett benne és nekünk csak a víz és a trambolin volt a fontos. [...] Az öreg Madarászból csak a ciprusfák maradtak meg. A 12 évvel ezelőtti Madarász-uszoda mellett kukorica föld volt, ezen a helyen ma megkapó strandvendéglő áll. Befelé terrasznéz az uszodára. Innen fellátni a Mecsek hegyre, gyönyörű oldalában a négytornyú székesegyház, friss hegyi levegő áramlik le, a terraszelőtt szép park, azután nagy homokstrand következik. Eredeti ennek a díszítése. Itt nincsenek dísznövények, virágok, padok, a fürdőzők sűrű sásféle növény alatt fekszenek a homokban. Aki nem akar a napon lenni, az idejön a terraszra, vagy a terraszelőtti kis parkba. A játékszerek nem sablonosak, hanem különbözők. A gyermekek külön terecskén játszanak. Bántó láрма nincs. Az uszoda nagy és tiszta vizű. [...] Feltűnő, hogy a férfiak és nők közösen csak 11 óra után fürödhetnek, strandolhatnak, külön férfi és női órák is vannak. Jólesően hat a figyelmes kiszolgálás, az udvariasság és a személyzet jó modora. A fürdőigazgatóság gondosságát, szakszerűségét dicséri, hogy messzemenőig teljesíti a pécsi fürdőközönség kívánságait. Ismét csak 12 évre kell visszamennünk. [...] A régi Balokányi-uszodából fürdőstadion épült, a régi Balokányi-tó szabályozott dísztóvá és a körülötte lévő vad térség dísztérré változott át. [...] Pécs legyőzte fürdőkultúrában Egert, Szegedet, Győrt és Esztergomot. Minek tulajdonítható, hogy Pécs vezetőhelyet biztosított magának a fürdővárosok között? Egy mondatban felelhetünk erre: Pécs város fürdőéletének vezetői nem a fürdőüzlet, hanem a közönség szolgálatába állították munkásságukat”²⁷ – így lelkendezett 1933-ban egy esztergomi újságíró a modern pécsi strandokról. A korabeli imázscikkből kiolvasható, hogy alig egy évtized alatt a strand olyan fontos városi státuszjeggyé vált, amelynek léte jelentősen befolyásolta a településekről alkotott képet. Még az olyan városok is építettek strandfürdőket, nem kevés anyagi ráfordítással, amelyek távol estek bármilyen nagyobb folyó- vagy állóvíztől, mint például Pécs.

²⁵ Képviselőházi napló, 1939. XI. kötet 221. ülés 1941. november 19. 415.; Képviselőházi napló, 1939. XIV. kötet 270. ülés 1942. június 23. 99.; Képviselőházi napló, 1939. XIV. kötet 275. ülés 1942. július 1. 287–289.

²⁶ Magyar Élet, 1942. jún. 11., 6.: Szombathelyen tilos a zsidóknak strandra járni; Ungváry 2005, 366; Farkas 2006, 35; Szederjesi-Tyekvicska 2006, 166.

²⁷ Esztergom és Vidéke, 1933. szept. 10., 2.: Vécs Ottó: Mire tanít egy magyar kultúrváros.

A természetes vizek hiánya nem jelentette azt, hogy a pécsiek korábban nem fürdhettek. A Mecsekről lefolyó patakok vízmennyisége nemcsak a lakosság ivóvíz és ipari szükségletét tudta kielégíteni. A helyiek fürdésre eleinte a visszamaradt vizeket vagy az ipari termelés során képződött kis tavakat használták. Ilyen volt egyrészt a Balokány, amely kezdetben a téglavető agyagigényét kiszolgáló területként működött, s az idők során egy nagy gödörre vált, amelyben több vízforrás is feltört. Másrészt rendelkezésre állt a mai 6-os út vonalán fekvő hajdani Madarász-Szontagh vasgyár melletti terület, ahol az 1860-as évektől a térképek is jelzik a Vasfürdőt. A 19. században ezek a helyek azonban még a város lakott részétől távolabb estek, emiatt az első kiépített városi közfürdő²⁸ egyik helyhez sem kötődött, azt ugyanis a belváros déli kapuja közelében, a Rákóczi úton állították fel a század elején.²⁹ Az első városi uszoda 1858-ban a Balokányban nyílt meg, az úszásoktatás mellett nyáron higiénias feladatokat látott el.³⁰ A hasonló funkciókat betöltő Madarász uszoda nem sokkal ezt követően jött létre.³¹ Az 1880-as évek végén³² a Rákóczi úton felállítottak még egy fürdőt, amely főleg gőzfürdőként funkcionált. Nyaranta sok férfi felfrissülni járt ide, hiszen rendelkezett medencével is.³³ Ezek az intézmények bárki által látogathatóak voltak, amennyiben megfizette a belépőt. Ezeken felül csupán néhány oktatási intézménynek volt saját uszodája, de ezeket a saját diákjaik számára tartották fent. Ilyen volt a honvédség,³⁴ illetve az internátus, amelynek az uszodája az első világháború kezdetére készült el.³⁵ Pécsbányatelepen 1939-ben készült el egy 8×7,9 méter nagyságú fürdőmedence.³⁶

²⁸ A korabeli közfürdők ekkor elsősorban higiénias igényeket elégítettek ki, hiszen ekkor még nem rendelkeztek a lakóházak fürdőszobával. A közfürdők még a két háború között is működtek, mivel sokan még mindig nem rendelkeztek saját fürdőszobával. Az 1920-as népszámlálás szerint 14 ezer pécsi lakáshoz csupán 805-höz tartozott fürdőszoba, ami azt jelentette, hogy 100 lakásra csak 6 fürdőszoba jutott. (1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. II. Részletes kimutatások, 4.) 1949-ben 23 456 lakásból még mindig csak 4459 volt fürdőszobával ellátva, azaz 19%-uk. (1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények, 160.) A mindennapos tisztálkodást a lakáson belül lavórban, illetve teknőben oldották meg, valamint a nagyobb üzemek és gyárak biztosítottak a munkásaik számára tisztálkodási lehetőséget (Gyáni 2006, 93–94.).

²⁹ Ez volt a Czindery- majd később Engel-fürdő. Kaposi 2015, 76.

³⁰ Madas 1988, 114–128.

³¹ Márfi 2017, 191.

³² 1884-ben az Engel gőzfürdőnek még nem volt konkurenciája. (Pécsi Figyelő, 1884. szept. 6., 2.: [egy fürdő vendég]: Gőzfürdő) 1889-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztálya pécsi kirándulása során pedig már útba ejtette a Pintér-féle modern gőzfürdőt (A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1889/30, 246.: Kn.: A mű- és középítési szakosztályok pécsi kirándulása).

³³ Pécsi Napló, 1898. júl. 19., 4.: A Pintér-féle gőzfürdő.

³⁴ Bödő 1987, 41–48, 89.

³⁵ Huszár 1987, 209.

³⁶ Pilkhoffer 2008, 65.

Az első strandok Pécsen is a két háború között jelentek meg. A modern strandfürdő iránti igény 1923-ban merült fel először a helyi sajtó hasábjain, amikor beszámoltak a közeli Szigetvár³⁷ és Kaposvár³⁸ strandberuházásairól. A cikkek hangneméből arra lehet következtetni, hogy ekkor már presztízskérdéssé kezdett válni, hogy egy-egy településnek van-e saját strandfürdője, mivel az újságírók megjegyezték, hogy egy Pécs méretű városhoz nem elegendő a Balokány uszoda. A következő évben, azonban már komolyabban elkezdett foglalkozni a pécsi közvélemény a strand ügyével. Ekkor felmerült, hogy a Balokány uszodát strandfürdővé kellene átalakítani, mivel 1886 és 1889 között újítták fel utoljára, ezért eddigre már teljesen korszerűtlenné vált.³⁹ A város ki is írt egy pályázatot, amelyre két ajánlat érkezett,⁴⁰ de a felújítás végül nem valósult meg a város és a vállalkozók ellentétei miatt.⁴¹ A pályázatok pedig a legújabb divatnak megfelelő létesítményt terveztek a területre: „A Strandfürdő rt. nem csak az uszoda, hanem az ezt környező Fekete ligetet, a tavat, a mellette levő vendéglőt és a csónakháznak épült jelenleg csak félszernek használható helyiséget kívánja igénybe venni. A város feltételein kívül az egész területet 2 m magas betonalapból álló kerítéssel veszi körül 584 m. hosszúságban. A tavat lecsapolja, megtisztítja, kiegyengeti, a tóba ömlő szennyvizeket földalatti csatornán elvezeti, a partot rendezi, homokoltatja, hogy strandolásnak teljesen megfeleljen. A ligetet megfelelően parkirozza, homok- és napfürdőre alkalmassá teszi, zenepavillont épít, a sétányon padokat helyez el, gyermekjátszóteret létesít, tornaszereket állít fel. A strandfürdőhöz szekrényrendszerrel, közös férfi és női öltözőt épít, télen korcsolyapályát létesít. Lesz vendéglő, büffé, cukrászda, tejkimérés, fodrász, manikűr, pedikűr műhely. E mellett az uszodát teljesen jókarba helyezi és a tapasztalatok alapján további modern újításokat létesít.”⁴² A következő néhány évben a város elállt a Balokány uszoda stranddá fejlesztésétől, és csupán a ligetre koncentrált.⁴³ A pécsi közönség egy része azonban vágyott már egy saját strandfürdőre, amit végül nem a várostól kapott meg, hanem a Madarász uszoda tulajdonosától: „Ezzel szemben a régi Madarász uszodát annak tulajdonosa, Maléter László dr. eleget téve a közóhajnak, a régi fürdőt átalakította strandfürdővé, melynek méretei ma még szerények, de egyebekben most ezen strandfürdő megfelel a kívánalmaknak és fürdő után kellemes homok és napfürdőre ad lehetőséget. Rengeteg beruházást igényelt már, a mit ezideig beruházott a tulajdonos, de most még a régi felszerelés változik az újjal, míg a régi úszómedence megújult és alaposan kibővült. A következő fürdőidényig már az egész strandfürdő kiépül és a pécsieknek se kell már strandolni a szomszédba menni. A Madarász uszodát már büffet is várja, melyet

³⁷ Pécsi Lapok, 1923. ápr. 5., 3.: Strandfürdő Szigetváron.

³⁸ Pécsi Lapok, 1923. máj. 13., 2.: A városi gazdasági választmány ülése; Pécsi Lapok, 1923. aug. 26., 3.: A pécsi strandfürdő?

³⁹ Bödő 1987, 55.

⁴⁰ Dunántúl, 1924. márc. 28., 2.: Strandfürdő a Balokány-tó helyén; Dunántúl, 1924. ápr. 10., 3.: Strandfürdő lesz a balokányi uszoda helyén

⁴¹ Dunántúl, 1924. máj. 13., 5.: Nem lesz strandfürdő.

⁴² Dunántúl, 1924. márc. 28., 2.: Strandfürdő a Balokány-tó helyén.

⁴³ Dunántúl, 1925. dec. 4., 2.: A balokányi liget rendezése; Dunántúl, 1926. aug. 14., 1.: Pályázatot írnak ki a Balokányi liget és a régi temető rendezésére.

Gruber Győző cukorkakereskedő bérelt ki, mely büffet a fürdőző közönség szívesen fogja fölkeresni."⁴⁴ Valószínűleg nagy sikere lehetett a szerény újításoknak is, ugyanis a következő évben Maléter már a teljesen átalakított strandját nyitotta meg a fürdőzők előtt: „Hogy mit is nélkülözött Pécs város közönsége éveken keresztül, amíg nem volt nálunk strandfürdő, azt tulajdonképp mostan érezzük csak, amikor megvan. Pécs város közönsége éveken keresztül csakis az irigység érzésével eltelve gondolhatott nálunk sokkal kisebb városokra, amelyek már évekkal ezelőtt rájöttek arra, hogy mit jelent a friss víz, a homok és az éltető napsugár. Ebből a szempontból a jó öreg Balokányi uszoda igazán nem jöhet ma már számításba. [...] Valljuk be pedig őszintén, hogy a mai igényeknek a Balokányi uszoda nem felel meg túlságosan, minden múltja ellenére sem. A strandfürdő nem másfajta uszoda, hiszen attól lényegesen különbözik. A strandfürdő a szabad természetnek az emberi fizikumra gyakorolt áldásos hatását akarja nyújtani. Ez a célja s ép ebben rejlik is azután határtalan népszerűsége.”⁴⁵ A strandjelenség széleskörű népszerűségét mutatja, hogy még Pécsbányatelepre is strandot akartak a bányatavak partjaira.⁴⁶ A városi közgyűlés végül 1927-ben elhatározta, hogy a Balokányban saját maga létesít nyitott uszodát,⁴⁷ ezt azonban a belügyminisztérium nem hagyta jóvá.⁴⁸ A városvezetés emiatt el is állt a strandfürdő építésétől, csak néhány évvel később vette elő, akkor se önállóan, hanem egy télen-nyáron használható uszoda tervével együtt.⁴⁹ A gazdasági világválság miatt ez a terv se tudott végül megvalósulni,⁵⁰ holott a város mérete már jócskán indokolta volna. 1932 nyarán több, mint 1000 fő használta naponta a Maléter-féle strandot, míg a Balokányt csupán 300 fő vette igénybe egy nap.⁵¹ Ez a különbség egyrészt abból adódott, hogy a két intézmény eltérő kapacitással rendelkezett, másrészt az előbbi jobban megfelelt a kor igényeinek, ezáltal sokkal népszerűbb is volt. Csak 1933 elején sikerült elhatároznia a városvezetésnek, hogy a régi Balokány uszoda helyén egy modern strandfürdőt épít, és ehhez elkészültek a tervek is. A belügyminiszter ezúttal jóváhagyta a tervezetet.⁵²

⁴⁴ Pécsi Napló, 1926. máj. 28., 5.: Még érintetlen a Balokány uszoda.

⁴⁵ Pécsi Napló, 1927. júl. 24., 5.: Nagy ünnepségek sorozata lesz ma délután a Madarász strand megnyitása.

⁴⁶ Pécsi Napló, 1926. jún. 20., 9.: Strandfürdő Bányatelepen.

⁴⁷ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1927.

⁴⁸ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1928.

⁴⁹ Dunántúl, 1930. nov. 8., 6.: Fedett uszodát létesít Pécs városa a Balokányi ligetben; Városok Lapja, 1930. nov. 15., 405.: Pécs fedett uszodát létesít.

⁵⁰ Pécsi Napló, 1932. nov. 11., 3.: A temetői kápolna kriptájában helyezik el a régi temetőben nyugvók földi maradványait.

⁵¹ Pécsi Napló, 1932. júl. 10., 3.: Egy kánikulai nap mérlege: 12.000 pohár sör, 1000 strand jegy, 125.000 kg jég, 3000 üveg szóda, 270 kilogramm fagyalt és 6000 köbméter víz.

⁵² MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1933.

1. kép Balokány strand

(Forrás: CsGyK Helyismereti Gyűjtemény, Fotótár,
Tóth Tibor Endre képeslap gyűjteménye)

Az új Balokány népfürdőt, amely már megfelelt a kor legújabb igényeinek, 1933 nyarán át is adták. Két medencével rendelkezett, a nagyobbik alkalmas volt verseny- és sportúszásra, a kicsi a gyermekek számára készült. Az öltözőépület 800 fő befogadására volt képes, a tetején pedig olyan napozót alakítottak ki, amit sporteseményekkor lelátóként lehetett használni. Az egyszerű és praktikus megoldásokra a pénzhány miatt volt szükség, emiatt büfét is csak ideiglenes formában tudtak biztosítani.⁵³ A következő évben bővíteni kellett a strandot.⁵⁴ Az új tervezetben a nők és a férfiak külön napozót kaptak, az öltözők számát megemelték, továbbá fodrásszal, manikűrral, borbélyal és masszázsszal bővítették a szolgáltatásokat. A korábbi ideiglenes fából készült büfék szintén nem bizonyultak elegendőnek, emiatt egy állandó étterem építése is felmerült.⁵⁵ A strand a felújítással új nevet kapott: Városi Fürdő.⁵⁶ A fürdő még a bővítést követően sem bizonyult elégségesnek, egy-egy melegebb nyári hétvégén több

⁵³ W. K. 1933.

⁵⁴ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1934; Dunántúl, 1934. jan. 31., 2.: Huszonötezer pengő költséggel kibővíti a Balokányi népfürdőt.

⁵⁵ Pécsi Napló, 1934. márc. 30., 3.: Hatvanötezer pengő költséggel üdülőteleppé építi át a város a Balokányi ligetet; Pécsi Napló, 1934. ápr. 5., 2.: Az építési szakbizottság elfogadta a balokányi uszoda kibővítésének és a 3. vízvezetéki zóna kiépítésének tervét.

⁵⁶ Pécsi Napló, 1934. okt. 23., 5.: A „Városi fürdő,” új felirata.

ezren fordultak meg a strandon.⁵⁷ Eközben a város másik felében lévő Maléter-féle strandot elkezdték modern hullámfürdővé⁵⁸ átalakítani, amelyhez hasonló korábban csak Budapesten volt.⁵⁹

2. kép A pécsi Hullámfürdő
(CsGyK Helyismereti Gyűjtemény, Fotótár, L.sz.: 5/1982.)

A Hullámfürdő 1935 nyarán nyílt meg, új tulajdonosa a Baranyai Ipari és Kereskedelmi Rt. volt.⁶⁰ A korábbi homokos szakaszt felszámolták és a területet parkosították, a medencéket bővítették, valamint éttermet, kávéházat, cukrászdát és a kor aktuális divatjának megfelelően bridge-szalont helyeztek üzembe.⁶¹

⁵⁷ Pécsi Napló, 1934. júl. 17., 4.: Kétezeröttszáz fürdőző a Balokányi népfürdőben; Dunántúl, 1934. júl. 24., 3.: A kánikula Pécsett; Dunántúl, 1934. okt. 6., 5.: 47.000 látogatója volt a nyáron a balokányi népfürdőnek; Pécsi Napló, 1935. jún. 27., 5.: A szerdai kánikula mérlege; Dunántúl, 1935. jún. 28., 4.: 44° meleg a napon; Pécsi Napló, 1936. júl. 21., 4.: A vasárnapi negyven fokos melegben négyezren keresték fel a város fürdőit; Dunántúl, 1939. júl. 8., 4.: Pécs a kánikulában; Pécsi Napló, 1939. júl. 11., 7.: Hatezer ember fürdött vasárnap a két pécsi strandon.

⁵⁸ Egy szerkezet segítségével hullámokat generáltak a medencében.

⁵⁹ Dunántúl, 1934. ápr. 7., 3.: Modernizálják a Ráth utcai strandfürdőt.

⁶⁰ Wéber 2021. (internetes hivatkozás)

⁶¹ Pécsi Napló, 1935. ápr. 30., 4.: Modern hullámfürdő lesz a Ráth uccai strandból; Dunántúl, 1935. jún. 9., 4.: Magyarország harmadik hullámfürdője pünkösdi vasárnapján nyílik meg Pécsett.

A következő évtől a zene- és táncengedély másfajta szórakozásra is lehetőséget adott. A hely legnagyobb szenzációja viszont a hullámgép maradt, amely félóránként a fürdőzőknek egy csengővel jelezte, hogy elkezd működni.⁶²

A két fürdőintézmény minden nyári szezonban teljes kapacitással működött, emiatt 1936-ban már pedzegette a sajtó, hogy szükség lenne egy harmadik strand felállítására.⁶³ A fedett uszoda hiánya szintén sokak számára probléma volt.⁶⁴ 1937-ben az újonnan épült Mecseki Üdülőszállóhoz terveztek egy strandfürdőt, amely az ideérkező vendégeknek, valamint a Mecseken pihenni vágyó közönségnek lett volna ideális. Mivel a pécsi vízellátás folyó hiányában már alapvetően körülményes volt, emiatt ez egy rendkívül költséges beruházásnak számított. A kivitelezést magántőkéből tervezték, a munkálatok megkezdését pedig még az adott évre ígérték.⁶⁵ A strandfürdőt azonban még a következő években sem kezdték el építeni, mert a városnak nem volt rá fedezete, magántőkét pedig nem sikerült bevonniuk.⁶⁶

A pécsi strandok erkölcsi

1926-ban a modern Madarász strandfürdőn már a nyitás évében lehetőség volt a közös fürdésre,⁶⁷ ami valószínűleg sokkal jobban hozzájárult a hely nagyfokú népszerűségéhez, mint maga az új környezet, hiszen alig néhány nappal az engedély megadását követően a Balokány bérlője is beadta kérelmét a közös fürdőzésre. Az engedélyt nem kapta meg,⁶⁸ feltehetőleg azért, mert a létesítmény a város tulajdonában volt, és a polgármester nem szeretett volna viták keresztjébe kerülni addig, ameddig ki nem derül, hogy hogyan fogadják a városban a férfiak és a nők együtt fürdésének jelenségét. A Madarász strandfürdő engedélye se mellőzte a megkötéseket, a hatóságok elvárták, hogy az intézmény ügyeljen a strandolók viseletére: *„a férfiak is csak a felső testet egészen eltakaró fürdőruhában fürödhetnek. Ezt a fürdőruhát sem napfürdőzés közben, sem a tussok alatt nem szabad egyik vállról sem leereszteni. Úszónadrágban csak 6 éven aluli fiúk füröd-*

⁶² Pécsi Napló, 1936. júl. 19., 6.: Helyzetjelentés a Hullámfürdőből, ahol a fehérek és abezok között háborúskodás folyik a hullámokért.

⁶³ Pécsi Napló, 1936. júl. 21., 4.: A vasárnapi negyven fokos melegben négyezren keresték fel a város fürdőit.

⁶⁴ Pécsi Napló, 1935. okt. 6., 6–7.: Fedett uszodát Pécsnek!; Pécsi Napló, 1936. márc. 24., 1.: g.: 1.800.000; Pécsi Napló, 1937. júl. 18., 7.: Önöket is érdekli.

⁶⁵ Dunántúl, 1937. aug. 10., 4.: Százezer pengős költséggel strandfürdő épül a Mecseken; Dunántúl, 1937. aug. 20., 4.: Területet és kedvezményes vizet biztosít a város a mecseki strandfürdőnek.

⁶⁶ Pécsi Napló, 1938. jún. 26., 7.: Önöket is érdekli; Dunántúl, 1939. febr. 18., 3.: A mecseki strandfürdő és gyermeküdülő internátus kilátásai; Pécsi Napló, 1939. máj. 28., 15.: Önöket is érdekli.

⁶⁷ Dunántúl, 1926. júl. 15., 3.: Az államrendőrség engedélyezte a strandon a közös fürdést.

⁶⁸ Dunántúl, 1926. júl. 18., 6.: A balokányi uszodában tilos közös fürdés.

hetnek.”⁶⁹ A szabály azért csupán a férfiakra tért ki, mert a korabeli normák értelmében nem volt kérdés, hogy a nőknek el kell-e takarniuk a felsőtestüket. A férfi felsőtest látványa azonban már nem számított olyan tabunak, mint néhány évtizeddel korábban. A takarás elrendelése viszont még a régi polgári erkölcsöket kívánta megőrizni. Ez azonban már nem fért össze a testről és annak ápolásáról alkotott új nézetekkel, amely szerint az egészséges testnek minél több napfényt kell kapnia. A Madarász strandfürdő elégtelennek tűnő szabálya éppen ezért sok pécsi körében felháborodást keltett: „*mondom mindent elnéz az ember a strand élményéért, csupán egy sérelmes furcsaság miatt kell interpellálnom a város tanácsához. Arról kell ugyanis panaszkodnom, hogy az úszónadrág száműzve van a strandfürdőből. Csak teljes és csukott fürdőruhát viselhetnek a férfiak is és ezzel az intézkedéssel megfosztják az embert a strand lényegétől: a napfürdőtől. Pedig én bizony úszónadrágban fürödtem a jobb napokban Füreden is, a Balaton legkonzervatívabb fürdőjében, ahol miniszteriális urakból, előkelő és elvonult magánzókból rekrutálódnak a fürdővendégek. Ha már le tudta nyelni a bölcs és tiszteletreméltó városi tanács a keserű pilulát, hogy a sandervári idők maradibb erkölcsseitől eltérve Pécsen is megengedte a közös fürdőt, úgy ezzel a kis csomóval az elhervadt régi kákán igazán nem érdemes a lelkiismeretét vigyázni. Mert bizonyísten én is és még sok százan férfiak csak a jótékony napért megyünk strandolni és ezentúl csupán nem tehetünk róla, hogy a hölgyek is jelen vannak. Ez lehet érdekes, – de több semmiesetre sem.*”⁷⁰ A városvezetés nem enyhült meg,⁷¹ a szabály lényegében fennmaradt egészen a korszak végéig, annyi engedménnyel, hogy a teljesen elzárt külön férfi és női napozókban fedetlenül lehetett hagyni a mellkast.⁷² A fürdőviselet szabályozásából kiderül, hogy nem önmagában a meztelen test látványa volt probléma, hiszen a test edzése és ápolása kiemelt témája volt a 20. század elejének. A test kinézete és működése már nem számított tabutémának, az azonos neműek együtt lehettek egy térben hiányos öltözetben különösebb felháborodás nélkül. A feszültséget a szexualitás kérdése okozta, amelynek egyes szegmensei éppen a Horthy-korszakban váltak megvitathatóvá, például a nemű nevelés.⁷³ A másik ilyen téma a férfiak és a nők közös fürdése volt, amely a régi és az új erkölcsök által generált konfliktusokból eredt. A korszak végéig ambivalens megítélése volt a strandoknak, hiszen a korabeli ideológia egyszerre hangsúlyozta a keresztény erényeket, illetve az egészséges test karbantartásának fontosságát.

Az országos helyzethez hasonlóan Pécsen is komoly vitát robbantott ki a közvéleményben a férfiak és a nők együtt fürdésének a kérdése. Már az első pécsi közös strand megnyitása előtt aktívan hirdették a város keresztény szervezetei az álláspontjukat: „*A korszellem táplálja a férfiak és nők együtt fürdésének gondolatát is. Néhány évvel ezelőtt egyik pécsi uszodában is bevezették ezt »családok fürdő órája« címen, de a rendőrfőkapitány – nagyon helyesen – betiltotta az érzékiségnek ezt a szol-*

⁶⁹ Dunántúl, 1926. júl. 15., 3.: Az államrendőrség engedélyezte a strandon a közös fürdést.

⁷⁰ Pécsi Napló, 1926. júl. 18., 4.: Déri Gyula [Jules]: A pécsi strand és egyebek.

⁷¹ Dunántúl, 1926. aug. 5., 2.: Megállapították a pécsi strandfürdőzés szabályait.

⁷² MNL BaML IV. 1406 d-48353/1939.

⁷³ Papp-Sipos 2017, 161; Szegedi 2015, 62.

3. kép Napozó nő 1930-ban
(Forrás: Fortepan képadatbázis, képszám: 20579.)

gálatát.⁷⁴ [...] *De valljuk be Őszintén, hogy ezeknek a strandfürdőknek nagy anyagi sikerét épen az együtt fürdés biztosítja. Nem is annyira a fürdés itt a fő, mint inkább a szemek legeltetése ... Ha ezek előrebocsájtása után meggondoljuk, hogy a fürdőkosztümök – mindkét nemnél – hogyan haladnak az anyaggal való takarékoskodás terén, akkor a strandfürdőzés erkölcsi konzekvenciáit könnyű megállapítanunk.*⁷⁵ Amíg azonban nem vált valósággá a városban a közös fürdés, addig nem kapott különösebb figyelmet ez a téma.

Amikor 1926-ban megnyílt az első strand, ahol férfiak és nők együtt fürödhetek, 1927-ben a pécsi keresztény szervezetek – az ország más pontjaival szinte egyidőben – levelet intéztek az államrendőrséghez,⁷⁶ valamint a helyi sajtó hasábjain követelték a közös fürdőzés visszavonását. A levél egyértelműen elítélte a testiséget, a strandot olyan térnek állította be, amely az erotikát szolgálta: „A pécsi fürdőéletnek van azonban, egy másik kevésbé ragyogó és dicséretreméltó oldala s ez a pécsi közös strandfürdő. Ez ellen mi már az erkölcs nevében is a legélesebben fel-

⁷⁴ Ez 1917-ben történhetett, a korabeli sajtóból nem derül ki, hogy melyik intézményről lehetett szó. (Dunántúl, 1917. jún. 23., 7.: A közös fürdő betiltása)

⁷⁵ Dunántúl, 1924. máj. 18., 2.: Vasárnapi levél.

⁷⁶ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1927.

emelhetnök [sic!] tiltakozó szavunkat. Egész bátran mondhatnök, [sic!] hogy a közös strandfürdő egy jókora adag érzékiség felszínrehozását vonja maga után amire pedig a mai erkölcsileg amúgy is annyira degenerált atmoszférában szükség egyáltalában nincsen. Az erkölcsi lesüllyedésnek szomorú példáit eléggé látjuk nap-nap után, minek fokoznák azokat még a vegyes strandolás veszedelmével.”⁷⁷ A cikkekre rögtön másnap három válasz is érkezett, az első kettő az eredetit közlő újságban, a harmadik a konkurens lapban jelent meg. Az első válasz egy magát kereszténynek valló édesapától érkezett: „Jómagam családommal együtt keresek üdülést ezen a kifogásolt strandon. Sajnos Pécsnek ez a legnagyobb és ez a legmodernebb, mondhatnám egyetlen intézménye, ahová tessék elhinni nem az érzékiség kergeti az embereket, hanem az olcsón való fürdőzés szükségé. [...] A közös fürdőzésből mi kizárólag a kedélyességet és a családias jelleget ismerjük és én magam, mint szigorú erkölcsű keresztény családapá a legerélyesebben tiltakoznék minden olyan jelenség ellen, amely a jóízlésbe ütköznék. Fájdalmasan esik nekünk szegényebb sorsú pécsieknek, hogy olyan színben tűnjünk fel, mint akik feladnánk a mi erkölcsi elveinket, viszont a balatoni és tengeri fürdőzők, akik ugyancsak közös strandoláson vesznek részt, mentesülnek a nekünk kijáró szigorúbb megítélés alól. [...] Azokkal szemben azonban, akik a többiek rovására esetleg visszaélnék a helyzettel, tessék eljárni, tessék szigorú rendszabályokat alkalmazni és megtorlással élni. Jó ízlésű emberek sem az utcán, sem a strandon, sem a kávéházban, sem otthon nem vétének az erkölcs és jóízlés ellen, viszont akadnak mindig, akik illetlenül viselkednek, ezek ellen valóban fel kell lépni az utcán és úgy, mint a strandon.”⁷⁸ A második válasz a strand tulajdonosától érkezett, aki sorba vette az intézménye ellen érkezett vádakat, majd azokat pontról pontra cáfolta. A közös fürdőzés erkölcsromboló hatása ellen ekképpen érvelt: „Ami az erkölcs szempontjából felhozott kifogást illeti, az szerény véleményem szerint tévedésen alapszik. Téves ugyanis az a megállapítás, mintha a közös fürdés az érzékiséget szolgálná. E megállapításnak ellentmond az a tény, hogy ily strandfürdő az egész művelt világon létjogosultságot nyert [...] Ma már minden pedagógus tudja, hogy az érzékiség letompítására a legalkalmasabb a megszokás, a gyakori együttlét.”⁷⁹ A harmadik vélemény, amely a Pécsi Napló szerkesztősége részéről érkezett, szintén ugyanezt az indokot hozta fel: „Ne feledjük el, az erkölcsöket sohasem az rontja, ami megvan engedve, hanem az, ami el van tiltva. Merjük állítani, hogy a közös fürdés kevesebb erotikának előidézője, mint tegyük fel akár a legelőkelőbb házibál. Nem akarunk itt túlságosan annak részletezésébe belemerülni, hogy az erotikának mi is tulajdonképp előidézője. Tény azonban az, hogy a közös fürdő nemhogy előidézője, de lényegénél fogva egyenesen taglószerűen bunkóz le minden erotikus hajlamot. A közös fürdő bizony sok illúziót rombolt már széjjel. Bármennyire is súlyosabb haragnak tesszük ki magunkat e megállapítással, mint szóbanforgó cikk írójáié, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy hölgyeink 99 százaléka előnyösebben hat felöltözve, mint a fürdőruhának mindent eláruló, kíméletlenül őszinte leple alatt. Állítjuk, hogy a strand meztelensége nincsen hatással az erkölcsökre éppen tömeges vol-

⁷⁷ Dunántúl, 1927. aug. 2., 2.: A pécsi strandélet.

⁷⁸ Dunántúl, 1927. aug. 3., 4.: Családi élet a pécsi strandon.

⁷⁹ Dunántúl, 1927. aug. 3., 4.: Családi élet a pécsi strandon.

4. kép Közösen fürdőző férfiak és nők a Hullámfürdőben
(Forrás: Fortepan képadatbázis, Székelyi Péter adománya, képszám: 41500.)

*tánál fogva.*⁸⁰ Az ügyből végül nem lett semmi, a közös fürdőidő megmaradt a Maléter-féle strandon.

A válaszlevelek nem tagadták, hogy a strand olyan tér, ahol többet lehet látni a másik ember testéből, viszont azt állították, hogy éppen a testük valóságossága öli meg azt a vágyat, amely igazából az erotikát szolgálná. Ez a megállapítás abból eredhetett, hogy a korszak mozifilmjeiben, valamint magazinjaiban látott színészek, színésznők és modellek megtestesítették és közvetítették a korszak testideálját, amelyek egyszerre voltak napbarnítottak, ruganyosak, lecsupaszítottak és erotikus hatást keltők.⁸¹ Az átlagos városlakók ellenben aligha feleltek meg ezeknek a magas elvárásoknak, és ennek a leglátványosabb tere mégiscsak a strand volt.

1933-ban az újonnan nyílt Balokány Népfürdőben szintén bevezették a délutáni közös fürdőt. Ez sokkal nagyobb tömeget vonzott be, mint a délelőtti férfi és női órák,⁸² viszont a városi fürdőrendelet miatt – amely kimondta, hogy minden fürdő vagy uszoda köteles fenntartani minimum 1-1 órát, amikor férfiak és nők külön fürödhetnek – nem számolhatták fel.⁸³ A városvezetés ezt

⁸⁰ Pécsi Napló, 1927. aug. 3., 2.: K.J.: A pécsi strand és az erkölcsök – avagy hogyan kerül a csizma az asztalra?

⁸¹ Gyáni 2006, 90–91.

⁸² Pécsi Napló, 1933. aug. 17., 5.: Élet a városi népfürdőben.

⁸³ MNL BaML IV. 1406 d-48353/1939.

a kompromisszumos megoldást választotta, hogy mind a keresztény szervezeteknek, mind a tömeg igényeinek megfeleljen. Utóbbiból profitált is, hiszen a Balokány a város tulajdonában volt. A viták az évtizedben emiatt már nem is arról szóltak, hogy sérti-e a közérkölcst a közös fürdés,⁸⁴ hanem hogy mikor és mennyit úszhatnak külön a férfiak és a nők, hiszen erre még továbbra is maradt igény.⁸⁵ A szétdarabolt időbeosztás legnagyobb vesztesei a diákok voltak, akik ha katolikus fenntartású intézetbe jártak, akkor egyáltalán nem látogathatták a strandokat.⁸⁶ Erre végül 1938-ban találtak megoldást, amikor is a két strand fürdőidejét összehangolták, így amíg az egyik intézményben a fiúk fürödtek délelőtt, addig a másikban a lányok.⁸⁷

A strandok olyan újonnan létrejött társadalmi terek voltak, amelyeket az a modern szemlélet hívott életre, miszerint a testet ápolni és edzeni kell. A strandok egyszerre járultak hozzá ahhoz, hogy az egyén a saját testét minél esztétikusabbá tegye és hogy alakját közszemlére tegye. A konzervatív keresztény körök elviekben támogatták a sportolást, azonban tiltakoztak az ellen, hogy a két nem hiányos öltözetű teste egy és ugyanazon nyilvános térbe kerüljön. A társadalom nagyobb részének ellenben igénye volt arra, hogy közösen fürödjének a férfiak és a nők, ráadásul az úszás és a napozás miatt minél kényelmesebb és lazább viseletben, és mivel ez hozott nagyobb bevételt a fürdőintézményeknek, ezért általában a városvezetés sem zárkózott el előle. A strandfürdő azon kevés modern szórakozási forma közé tartozott, amely valószínűleg hivatása miatt nem vált teljesen visszatetszővé a Horthy-kor keresztény-nemzeti rendszere számára.

⁸⁴ Maga a polgármester is azon az állásponton volt, hogy a közös fürdés, illetve a strandviselet nem sérti a közérkölcst. (Pécsi Napló, 1934. máj. 3., 2.: Vállalatba adták a fürdőbővítés és a jogi kari épület berendezésének munkálatait.)

⁸⁵ A Balokány fürdőbeosztása a következőképpen alakult: 6–8 óráig férfiak, 8–11.30 nők, 11:30–13 óráig férfiak és 13–20 óráig nők és férfiak közös fürdő. Amennyiben a délelőtti 12–13 órás fürdőidő alatt csekély volt a forgalom, akkor ezt is már a közös fürdő idejéhez csatolták. (Pécsi Napló, 1934. máj. 27., 5.: Május hó 31-én nyílik meg a Balokányi strandfürdő.) A férfiak kevesellték a déli másfél órát és meghosszabbítást kértek délután 2-ig. (Dunántúl, 1934. máj. 29., 7.: Jobb időbeosztást kér a közönség a Balokányi népfürdőben.) A pécsi tisztviselőnők pedig dél és délután 2 között szerették volna igénybe venni a fürdőt és kérték, hogy a közös fürdőre már déltől lehetőség legyen. (Pécsi Napló, 1934. júl. 14., 4.: A tisztviselőnők a népfürdő fürdőbeosztásának megváltoztatását kérik.) A Hullámfürdőben reggel 6–9 óráig férfiak, 9–11 óráig terjedő idő hölgyek részére volt fenntartva. Délelőtt 11 órától már elkezdődött a közös fürdés. (Dunántúl, 1935. jún. 9., 4.: Megnyílt a parkosított Ráth utcai Hullám és Strandfürdő!)

⁸⁶ Dunántúl, 1934. júl. 18., 5.: Györkös József: Strandfürdő, vagy külön fürdés?

⁸⁷ Dunántúl, 1938. máj. 29., 5.: Új fürdőrend a két pécsi strandon; Pécsi Napló, 1938. máj. 29., 5.: Mindkét strandon naponta fürödhet a pécsi tanulóifjúság.

Irodalomjegyzék

Levéltári, adattári források

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

MNL BaML IV. 1406. Pécs Város Tanácsának iratai.

1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. II. Részletes kimutatások. 4. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941.

1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.

Források a korabeli sajtóból

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1889.

Az Est, 1930–1937.

Dunántúl, 1917–1939.

Eger Napilap, 1933.

Esztergom és Vidéke, 1933.

Magyar Élet, 1942.

Magyar Hírlap, 1928.

Magyar Kultúra, 1930–1935.

Nemzeti Újság, 1930–1935.

Pécsi Figyelő, 1884.

Pécsi Lapok, 1923.

Pécsi Napló, 1898–1939.

Színházi Élet, 1932.

Tér és Forma, 1933.

Városok Lapja, 1930.

Könyvek, tanulmányok, szakcikk

Bödő 1987 = Bödő László: Baranya megye testnevelés és sporttörténete (1867–1921). In: Bezerédy Győző (szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867–1945.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1987, 13–188.

Farkas 2006 = Farkas Csaba: *Csongrád megye jogszolgáltatási szervei a polgári korban 1872–1949. II. A Szegedi Népbíróság politikai peres ügyeinek katalógusa.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2006. (A Csongrád megyei levéltár kiadványai. Segédletek 16.)

F. Dózsa 1989 = F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Gondolat, Budapest, 1989.

Gerely 1933 = Gerely Jolán: *A művelt leány.* Korda R.T., Budapest, 1933.

- Hunyadi 2002 = Hunyadi Sándor: A női uszoda. In: Háy János (szerk.): *Nyári mulatságok*. Új Palatinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2002, 115–122.
- Gyáni 2006 = Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy-Miklós korában*. Corvina, Budapest, 2006.
- Huszár 1987 = Huszár Zoltán: Az iskolai testnevelés és sport (1921–1945). In: Bezerédy Győző (szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867–1945*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1987, 200–229.
- Kaposi 2015 = Kaposi Zoltán: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. In: Horváth Szilvia–Tóth Mária (szerk.): *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete*. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, 2015, 69–79.
- Katona 2010 = Katona Attila: „Nem volt olyan ügy, amely ennyi harci zajongással... csatazajjal járt volna az erkölcsvédelem tekintetében”. Hatalmi harc, közérkölc és fürdőhasználat Szombathelyen az 1920-as években. In: Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről V. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2010, 207–218. (Archívum Comitatus Castriferrei 4.)*
- Madas 1988 = Madas József: A pécsi Balokány. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33 (1988) 105–133.
- Márfi 2017 = Márfi Attila: Pécs társasági és kulturális élete, szórakozási lehetőségei a dualizmus korában (1867–1914). In: Pilkhoffer Mónika–Kaposi Zoltán (szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből. Városgazdálkodás – társasági élet – szegénypolitika*. Kronosz Kiadó–Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2017, 173–277.
- Mohácsi 2002a = Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története. In: *Századok* 6 (2002) 1471–1506.
- Mohácsi 2002b = Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. In: *Korall* 7–8 (2002) 34–55.
- Papp–Sipos 2017 = Papp Barbara–Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Budapest, 2017.
- Pilkhoffer 2008 = *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században*. Pécsi Bányászat-történeti Alapítvány, Pécs, 2008.
- Schleicher 2018 = Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. L'Harmattan, Budapest, 2018.
- Sugár 1979 = Sugár István: "Világnézeti" harc az egri strand körül 1933-ban. In: *Hevesi Szemle* 3 (1979) 43–46.
- Szedzerjesi–Tyekvicska 2006 = Szedzerjesi Cecília–Tyekvicska Árpád: *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. Studium Libra – Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat – Salgótarján, 2006. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50.)
- Ungváry 2005 = Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Osiris, Budapest, 2005.
- W. K. 1933 = W. K. [Weichinger Károly?]: Városi strandfürdő Pécsen. In: *Tér és Forma* 6:10 (1933) 313–318.

- Weis 2013 = Weis István: *A mai magyar társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013.
- Zeidler 2015 = Zeidler Miklós: A testgyakorlás mint az egészség és a szépség forrása az újkori magyar sportirodalomban. In: Erőss Zsolt–Gyarmati György: *Kor/Társ panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2015, 171–212.

Internetes hivatkozások

- Országgyűlési dokumentumok 1861–1990 (Naplók, irományok).
Országgyűlési naplók. Képviselőházi naplók. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_dokumentumok/
(Letöltés: 2022. 10. 01.)
- Szegedi 2015 = Szegedi Gábor: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás: szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu* 1 (2015) 57–76. http://real.mtak.hu/33492/1/szegedi_57.pdf (Letöltés: 2022. 10. 01.)
- Wéber 2021 = Wéber Adrienn: A „tengeri fürdőzés teljes illúziója” Pécsett – 86 éves a pécsi Hullámfürdő <https://blog.csgyk.hu/2021/06/10/a-tengeri-furdozes-teljes-illuzioja-pecsett-86-eves-a-pecsi-hullamfurdo/>
(Letöltés: 2023. 05. 05.)

„Arte, marte et avitico jure”

A Zrínyi család Baranya megyei birtokai
a 17. század második felében

Claus Heinrich Gattermann, a göttingeni Georg–August–Universität doktorandusza vállalkozott arra, hogy elsőként és teljességre törekvően módon bemutassa Baranya megye történetét 1686 és 1713 között. Kutatása négy évig tartott, disszertációja 2005-ben, a göttingeni egyetemi kiadó gondozásában, német nyelven jelent meg.¹ A Szerző magától értetődően a megye visszafoglaló háború alatti és utáni birtokviszonyait igyekezett feltérképezni, elsődlegesen az Udvari Kamarának alárendelt Budai és Csáktornyai Kamarai Adminisztráció által készített forrásanyagra támaszkodva.² Mint közismert, a visszafoglalt területeket a kamara hivatalnokai már a hadműveletekkel egyidőben igyekeztek felmérni, és azokat – a fegyverjogra hivatkozva – a kincstár számára lefoglalni. Gattermann az általa feldolgozott források alapján adatbázist készített a Baranya megyei települések 17. század végi birtokosairól, és ezt térképen is megjelenítette. Ezen jól kivethető, hogy a Zrínyiek birtokai Pécstől délkeletre, illetőleg a megye délnyugati szegletében feküdtek, mintegy közrefogva a Draskovich család fekvősegeit.³ A mű végén közreadott kataszter szerint a Zrínyiek Baranya megye legnagyobb birtokosai voltak szám szerint 129 településsel, amelyek között mezővárosok, falvak és puszták egyaránt voltak. Ezzel láthatólag jócskán megelőzték a már említett Draskovichokat, akik „mindössze” 49 települést mondhattak magukénak, a többi világi birtokos pedig rendszerint csak néhány falut birtokolt. Az egyházi testületek közül a pécsi püspökség és a káptalan együttesen rendelkezett 65 településsel, a pécsváradi apátság 15, a pozsonyi klarisszák pedig 12 helységgel szerepelnek a kimutatásban.⁴ A Zrínyiek elsősege leginkább mégis azért érdemel figyelmet, mivel a család a 16. század közepéig nem rendelkezett fekvőségekkel a megyében. Birtokaikat tehát kizárólag a török korban szerezhették; 1691-ben, a család kihaltával pedig birtokállományuk el is enyészett.

Baranya birtokos-társadalmában tehát az elsőség a visszafoglaló háborúig (1683–1699) vitathatatlanul a Zrínyieké volt. Hódoltsági birtokállományuk kialakulásának szakaszai, az egyes települések birtoklásának jogcíme, az adóz-

¹ Gattermann 2005

² A visszafoglalt területek kamarai igazgatására bővebben Oross 2013, 52–62; F. Kiss 1988, 291–305.

³ Gattermann 2005, 45.

⁴ Gattermann 2005, 45–46.

tatás módja és jövedelmezősége eleddig mégsem képezte vizsgálat tárgyát. Ennek rekonstruálása ugyanis komoly kihívást jelent a kutató számára, jóllehet a 17. század utolsó évtizedeiben már csak két családtag, nevezetesen Zrínyi IV. Péter (1621–1671) és unokaöccse, Zrínyi Ádám (1662–1691) rendelkezett Baranya megyében birtokokkal. Minthogy Zrínyi Péter javait az általa vezetett főúri összeesküvés miatt az uralkodó 1670-ben elkobozta, tragikus sorsú fia, János Antal (1654–1703) ezekkel a fekvőségekkel már nem rendelkezhetett. Péter testvérének, VII. Miklósnak (1620–1664) javait Ádám nevű fia örökölte, aki 1691-ig, a szalánkeméni csatában bekövetkezett haláláig bírta azokat. Utóda nem lévén, az ő birtokrésze is a koronára szállt.⁵ Sajnálatos módon mindkét ág levéltára nagyrészt megsemmisült azt követően, hogy a Magyar Kamara lefoglalta a javaikat. A Zrínyiek archívumából mindössze nyolc (!) doboznyi irat maradt fenn, amelyeket ma a zágrábi Horvát Állami Levéltárban őriznek. (Megjegyzendő, hogy ezekben már a kamarai kezelés időszakában keletkezett források is fellelhetők, így valójában még ennél is kedvezőtlenebb ez az arány.⁶) Természetesen időről időre a kamarai alkalmazottak is felmérték az általuk kezelt egykori Zrínyi-javakat, az így keletkezett kimutatások azonban kizárólag a királyi országrészben fekvő uradalmakról tájékoztatnak.⁷ A török országrészben lévő Zrínyi birtokokról 1686 előtt készült, kamarai provenienciájú összeírásról nincs tudomásunk. Szerencsésebb sorsú birtokos családok archívumaiban is csak ritkán lelhetők fel a hódoltságai javakat tételesen felsoroló kimutatások, ráadásul ezek mélysége igencsak eltérő. Elsődlegesen tehát a kedvezőtlen, sőt mostoha forrásadottságokkal magyarázható, hogy a Zrínyiek hódoltsági birtokviszonyainak feltárására szisztematikus kutatások eddig nem folytak. Részben emiatt is a grófi család horvát tengeremelléktől egészen Vas megyéig húzódó birtokkomplexumának éppen a dunántúli alkotóelemei a legkevésbé ismertek. Kivételt csak a csáktornyai (másként muraközi) uradalom jelent, amely a Zrínyiek legértékesebb birtokteste volt és ahová adózási tekintetben a Somogy és Baranya megyei településeik is tartoztak.⁸

A forrásokban murántúlinak (*transmurani*) nevezett településeggyüttes baranyai szegmensének feltérképezésére két, még az utolsó Zrínyiek életében keletkezett összeírás feldolgozásával vállalkozunk, amelyek elviekben lefedik a család teljes megyei birtokállományát. A Zrínyi Ádám Baranya megye területén fekvő birtokairól 1675-ben készült – két korabeli, egymástól csekély mértékben eltérő másolatban fennmaradt – településjegyzék a Zrínyi Miklós fia kezén lévő birtokokat teszi láthatóvá.⁹ Felettébb valószínűtlen, hogy a férje 1664.

⁵ Végh 2015a, 155–171.

⁶ A Zrínyi-levéltár fennmaradt állományára Dobrica 2007, 319–325.

⁷ MU 2010; MZPO 1991.

⁸ A Muraközre és azt csaknem teljesen lefedő csáktornyai uradalomra vonatkozó szakirodalom áttekintése Végh 2015b, 582–588.

⁹ „*Nomina pagorum rusticorum Illustrissimi Domini Comitis Adami perpetui a Zrinio*”. MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a.; „*Nomina pagorum aviticorum Illustrissimi Domini Comitis Adami perpetui a Zrinio etc. tempore dominatus Turcici certos eosque ordinarios annuales census praestare debent*”. Uo. Fasc. 66. No. 14.

évi váratlan halálával támasz nélkül maradt Maria Sophia Löbl, fia, Ádám gyámjaként az azóta eltelt évtizedben számottevően gyarapítani tudta volna a család hódoltsági birtokállományát. Különösen, hogy ennek a Wesselényi-féle főúri összeesküvést követően kiépült abszolutista kormányzati berendezkedés eleve nem kedvezett.¹⁰ Így szinte bizonyos, hogy Zrínyi Ádám dél-dunántúli birtokállománya megfeleltethető a korábban apja által is bírt településcsoporttal, az 1665-ben Zrínyi Péter kezére került hódoltsági falvak kivételével. Az ekkor horvát-szlavón bánná kinevezett fiatalabb Zrínyi-testvér ugyanis sógornójét a családi birtokok megfeleltetésére kötelezte, amelynek során – az 1649 és 1664 között kizárólag Zrínyi Miklós birtokában lévő – muraközi uradalmat két egyenlő részre osztották fel.¹¹ Jóllehet az osztálylevél ezt külön nem említi, a jelek szerint ekkor a csáktornyai uradalomhoz tartozó hódoltsági helységek is megosztásra kerülhettek a főúri család két ága között. Legalábbis erre enged következtetni egy 1669-re datálható (ugyancsak későbbi másolatból ismert) unikális összeírás, amely Zrínyi Péter „törökországi”, azaz Baranya és Somogy megyei településeit írta össze az azoktól várható adókkal és szolgáltatásokkal együtt.¹² Az összeírás egyediségét az a körülmény adja, hogy jelenleg ez az egyetlen ismert dokumentum az 1671-ben kivégzett főúr hódoltsági javairól. Az ő dél-dunántúli birtokai ugyanis – Zrínyi Ádáméval ellentétben – már a visszafoglaló háború előtt kincstári kezelésbe kerültek, így azokat az 1686 után érkező kamarai biztosok értelemszerűen nem írták össze mint új szerzeményt. Minthogy Zrínyi Péter helységeinek többségét néhány évvel később Zrínyi Ádám birtokai között is megtaláljuk, azok továbbra is közösek maradtak, ugyanakkor egyes falvakkal Zrínyi Péter egyedül rendelkezett.¹³ Más szóval az 1675-ben Zrínyi Ádám által birtokolt és az 1669-ben kizárólag nagybátyja (a konfiskáció után pedig a kincstár) kezén lévő települések köre együtt kiadja az – 1664 előtt egyedül Zrínyi Miklós által bírt – Baranya megyei családi településállományt.

Mint a mellékletben látható, Zrínyi Ádám birtokában 154 Baranya megyei települést (mezővárost, falut és pusztát) írtak össze 1675-ben. Zrínyi Péternek 69 Somogy és Baranya megyei falu adózott 1669-ben, amelyek közül mintegy 10 olyan baranyai lehetett, amelyik nem szerepel az unokaöccse neve alatt összeírt települések között.¹⁴ (A bizonytalanság oka, hogy kontrollforrás hiányában Zrínyi Péter falvai közül némelyek azonosítása és/vagy lokalizálása kérdéses.) A hibafaktort is figyelembe véve, a két lista összesítésével 160–170 közötti végeredményt kapunk, ami lényegesen magasabb a Gattermann által megadott 129-es értéknél. A Zrínyi Ádám által bírt településlista és a német szerző adatbázisának összevetéséből kitűnik, hogy a pécsi, siklósi, sellyei körzetek falvai és pusztái szinte mind szerepelnek Gattermann 17. század végi állapotokat

¹⁰ Benczédi 1980.

¹¹ Végh 2015a, 166; MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 319. No. 23.

¹² „*Regestum pro parte Excellentissimi Domini Comitis Petri a Zrinio supra colonos degentes in Turcia Anni 1669.*” MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 6–11.

¹³ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 6–11.

¹⁴ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 6–11.

rögzítő kataszterében. A baranyavári vagy mohácsi tartomány esetében viszont erősen hiányos a jegyzék, ami azért is meglepő, mivel az urbárium tanúsága szerint a Baranya-háromszögben a legtöbb falu a Zrínyiek kezén volt. Ha a Szerző fentebb már hivatkozott térképére tekintünk, láthatjuk, hogy a Baranya-háromszögben más birtokosok falvai sincsenek feltüntetve, amiből következőleg a forrásadottságokban kell keresni a magyarázatot. A Szent Liga csapataival együtt érkező összeírók a jelek szerint ezekről a lakott településekről és pusztákról rendelkezhetnek a legkevesebb információval. Jól példázza ezt a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció vezetője, Nagy György László által 1687 nyarán készített összeírás, amely az egyik legkorábbi és legfontosabb – Gattermann által is kiemelten hasznosított – forrás a korabeli birtokviszonyokat illetően. Készítője ugyanis a sellyei, siklósi és nagyharsányi körzetek települései esetében megnevezte azok birtokosait is, a baranyavári és mohácsi, illetve nádasdi körzeteknél ellenben szimpla falulistát közölt.¹⁵ Ez teljességgel érthető, hiszen ekkor még hadműveletek zajlottak a térségben, a Duna-mente pedig a fő hadfelvonulási út volt. Az itt fekvő települések jó része már ekkor pusztásodott és gyakran később sem népesült újra. Az amúgy is nehezen felderíthető, eleve csekély hasznot hajtó pusztákra pedig kevés figyelmet fordítottak az 17. század végi jegyzékek készítői. Megemlítjük, hogy a térségre vonatkozó conscriptiok jó részét a már említett Nagy György László készítette, és a későbbi kimutatások alapjául is gyakorta ezek a jegyzékek szolgáltak.¹⁶ Feltűnő, hogy Gattermann a valpói körzet településeit sem említi; igaz, utóbbiak közül csak három (Nova Skela, Nard és Alsó Ebres) tartozott a történeti Baranya megyéhez. A többi Kőrös megyében feküdt, egy pedig (Rétfalu) Valkó megye területére lokalizálható.¹⁷ Hiányuk magyarázata, hogy Gattermann tudatosan Baranya megye 18. századi határait vette alapul a vizsgálataihoz, amelyeket köztudottan az oszmánok kiűzése után, az 1530-as és 1540-es évekbeli portajegyzékek adatai alapján a Drávánál húztak meg. Minthogy azonban ezekből hiányoztak a Drávától délre fekvő, a 16. század első évtizedeiben már oszmán uralom alá került települések, azok végérvényesen elszakadtak a megyétől. A 17. században azonban a Zrínyiek ezeket is adóztatták, ami kivételes jelenség volt. A Dráva és a Száva közötti, török területen élőket ugyanis rajtuk kívül csak a Draskovichok tudták adózásra szorítani, akik – a Zrínyiekhez hasonlóan – a Dunántúl irányából hatoltak be a térségbe.¹⁸ A Szigetvár körüli falvak pedig talán Baranya megye mindenkor bizonytalan nyugati határa miatt maradhattak ki a német szerző török kor végi birtokviszonyokat áttekintő kimutatásából.

A 17. század második felében a Zrínyi-birtokok a Szigetvár–Pécs–Mohács vonaltól délre, koncentráltan terültek el. Ez a körülmény, illetve a települések kiugróan nagy száma – különösen középkori előzmények hiányában – gyanút kelt birtoklásuk jogszerűségét illetően; az öröklött és/vagy alkalmi ado-

¹⁵ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 56. No. 41. Közli: Nagy 1978, 15–55.

¹⁶ Példaként MNL OL MKA U et C. Fasc. 90. No. 92., Fasc. 52. No. 18/1.; MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53.

¹⁷ A megyehatároknál a késő középkori állapotokat vettük alapul. Engel 2020.

¹⁸ Molnár 2019, 312.

mányként elnyert birtokok szórtabban helyezkedtek volna el. A feltevést csak erősíti, hogy a Habsburg uralkodók birtokadományait nyilvántartó úgynevezett királyi könyvek csak egyetlen dél-dunántúli Zrínyi-adományt rögzítettek. III. Ferdinánd (1637–1657) 35. korábban Csőszy András kezén lévő baranyai és somogyi települést juttatott Zrínyi Miklósnak és Péternek.¹⁹ (Ehelyütt szükségképpen megjegyzendő, hogy saját vizsgálataink szerint az adománylevélben megnevezett települések mindegyike Baranya megye területén feküdt.) Bár azokat a fivérek már korábban kérelmezték, a döntés csak 1642 nyarán született meg, talán nem függetlenül attól, hogy Zrínyi Miklós saját költségén vállalta egy lovasezred kiállítását és vezetését a harmincéves háborúban (1618–1648).²⁰ Köztudottan a nádorok is jogosultak voltak birtokot adományozni 32 jobbágyülésig (*sessio*), de az ezeket rögzítő protokollumokban sem szerepelnek baranyai Zrínyi-birtokok.²¹ A hódoltsági donációk hiánya még akkor is felettébb szokatlan, ha tudjuk, hogy a királyi és a nádori könyveket hézagosan vezették. Különösen, hogy a Habsburg országrészben kiutalt fekvőségeik viszont szerepelnek az említett másolati könyvekben.²² Ugyancsak beszédes, hogy további uralkodói vagy nádori adományról a Magyar Kamara helyi, a Zrínyiek egykori levéltárához még hozzáféréssel bíró képviselője sem tudott.²³ Annak sem találni nyomát, hogy a Zrínyiek a birtokaikat zálogként szerezték vagy bérelték volna, így szinte bizonyos, hogy a család a baranyai településeik többségét valójában nem birtokolta, hanem csak bitorolta, azaz erővel adózásra kényszerítette. A kiszemelt települések lakói az úgynevezett „úradó” vagy „magyar adó” fizetésével elismerték a Zrínyiek földesuraságát, függetlenül attól, hogy a követelés mögött volt-e a valós jogigény. Az uraság elismeréseképpen („*in recognitionem Domini*”), voltaképpen kényszerből fizetett adó ellentételezéseként a hódolt falvak lakói remélhették, hogy új birtokosuk megoltalmazza majd őket más igényelőktől és főként a végvári katonák zaklatásaitól. Annál is inkább, mivel a dalmát-horvát-szlavón bán tisztségét generációkon át betöltő Zrínyiek tekintélyével más nem vetekedhetett a térségben. Ráadásul ők egyúttal Légrád és a muraközi végházak közös kapitányi posztját is betöltötték, amelyek királyi katonaságától leginkább tartaniuk kellett a baranyai falvak lakóinak.²⁴ Más dunántúli nagybirtokosokhoz hasonlóan tehát

¹⁹ MNL OL MKL A 57 Libri regii. 9. kötet 422–423. Ezek: Belkivec(?), Palkonya, Gerényfalva, Lanka, Tésenfalva, Szaporca, Kémes, Adorjás, Kengyel, Sárospó, Szerdahely, Újtó, Gordisa, Odnoga(?), Beszterce, Kásád, Iszró, Cseberfalu(?), Csehi, Vejti, Dázsony, Rónádfalva, Csoboka. Ágtelek, Csepeli, Besztrenc, Kovácsbida, Cún, Matty, Haraszi, Mónosokor, Helesfalva, Topord, Old, Ipcsfalva.

²⁰ Czigány 2004, 80–81.

²¹ MNL OL MKA E 226 Protocolla donationum palatinalium. 21. kötet. Családnévmutató.

²² MNL OL MKA E 226 Protocolla donationum palatinalium. 1. kötet 35, 2. kötet 87., 8; MNL OL MKL A 57 Libri regii. 4. kötet 682–684, 6. kötet 275–277, 7. kötet 56–57.

²³ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 5.

²⁴ Végh 2017, 59–70.

a Zrínyiek is erőfölényükkel visszaélve szoríthatták adófizetésre a dél-baranyai helységek lakóit. A fentebb már megismert, hivatalában kötelességtudóan és fáradhatatlanul eljáró Nagy György László csáktornyai kamarai adminisztrátor (†1694) is úgy tudta, hogy Zrínyi Miklós „*arte, marte et avitico jure*”, azaz „*fortélylyal, erővel és ősi jogon*” szerezte baranyai birtokait.²⁵

A Zrínyiek tekintélyes Baranya megyei birtokállománya kialakulásának folyamatában az egyetlen biztos pontot tehát a már említett 1642. évi királyi adománylevél jelenti. Analógiák alapján azonban az is elképzelhető, hogy a Zrínyiek már ezt megelőzően rátették a kezüket az említett 35 településre, a donáció így voltaképpen csak legalizálta az önkényes foglalást. Bizonyosra vehető azonban, hogy annak kezdetei közel egy évszázaddal korábbra, Zrínyi IV. Miklós (1508–1566) szigetvári főkapitányságának időszakára (1561–1566) nyúlnak vissza. Az 1564. évi portajegyzék Zrínyit a szolgálati helyéhez közeli Szentlőrinc és Sötétkerék falvak birtokosaként írta össze.²⁶ Nem zárható ki, hogy ezek mellett más baranyai településekkel is rendelkezett. A megye keleti, akkorra már oszmán uralom alá került részeit ugyanis nem vették jegyzékbe. Sajnálatos módon az nem derül ki a bejegyzésből, hogy a két falut milyen jogcímen bírta Sziget hős halált halt védője. Zrínyi két évvel korábban Miksa főherceg közbenjárásával próbálta elérni, hogy az uralkodó néhai Mekcsey István 17 baranyai faluját és pusztáját fiainak adományozza örökjogon.²⁷ Nem tudni, hogy törekvése végül sikerrel járt-e, de tény, hogy a szóban forgó települések többsége a későbbiekben a Zrínyi családnak adózott.²⁸ Szigetvár és egyúttal a dunántúli kerület főkapitányaként (1561/1563–1566) Zrínyi nyilván jó rálátással bírt a régió birtokviszonyaira, és a megüresedett javakról tudomást szerezve azokat az uralkodótól családjának kérte fel vagy más módon birtokon belül került. Fia, Zrínyi IV. György (1549–1603) a kanizsai végvidék és egyben a dunántúli kerület főkapitánya Siklós és Pécs tartományát arra hivatkozva adóztatta, hogy azok atyjától maradt birtokai, ami legalább részben meg is felelhetett a valóságnak.²⁹ Ugyanő az 1580-as években a koppányi szandzsákban újonnan letelepedett vlachokat is adófizetésre szorította, jóllehet esetükben nyilvánvalóan nem lehetett jogfolytonosságra hivatkozni.³⁰ Eljárása azt sejteti, hogy Baranyában sem feltétlenül minden adóztatott falu volt jog szerint is az övé. A Zrínyi-birtokok elhelyezkedéséből következőleg a család generációkon átívelő térnyerésének leginkább a megye világi kis- és középbirtokosai látták kárát.³¹

²⁵ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 1–2.

²⁶ Horváth–Tímár 1978, 7–128.

²⁷ Barabás 1898, 615–616. A felkért települések: Mekcse, Ágtelek, Mónosokor, Helesfalva, Kalacsa, Bagaháza, Kiscserdi, Kovácsi, Kápolna, részbirtokként Szen, Kiscsány, Zók, Boldogasszonyfalva, Sári, Gergelyfalva, Hernádfalva.

²⁸ Lásd a Mellékletben.

²⁹ Takáts 1927, 408.

³⁰ A budai pasák 1915.

³¹ Engel 2020. Térkép.

Zrínyi Ádám 1675. évi javainak jegyzéke sajnálatos módon csak az adózott települések egyszerű felsorolását adja, az elvárt adók és szolgáltatások mértékét ellenben nem tünteti fel. A muraközi uradalom mindkét feléről (ti. Zrínyi Ádáméról és a kincstáréról) 1672-ben készült becsú (*aestimatio*) viszont szerencsére megadja a Murán túli javakról várható adóbevételt is. Eszerint Zrínyi Ádám 667 rajnai forint 7 krajcárt és 2 dénárt, míg a Zrínyi Péter egykori birtokrészét kezelő Magyar Kamara 307 rajnai forint 33 krajcárt és 1 dénárt remélhetett a Dél-Dunántúlon fekvő (tehát nem kizárólag baranyai) mezővárosok, falvak és puszták után.³² A feltűnően alacsony kamarai részesedés magyarázata, hogy a konfiskációt követően a muraközi császári és végvári katonaság nyomban rátette a kezét a volt bán hódoltsági javaira. Egy későbbi kimutatás szerint a Magyar Kamara az 1670-es években csak 19 (részint Somogy megyei) falut tudott rendszeresen adóztatni. A bevétel ekkor készpénzben 235 magyar forintot és 70 dénárt tett ki, bár ehhez még egyéb természetbeni juttatások és árucikkek is járultak.³³ Ez azonban jócskán elmaradt attól, amire Zrínyi Péter élete utolsó éveiben számíthatott. 1669-ben ugyanis 69 faluja és pusztája után 723 rajnai forint 46 krajcár és fél dénár adó járt neki, amihez még 7 karmazsin csizma, négy kapca és 11 hordó ponty is társult.³⁴ Más forrásokból kinyert szórványadatok alapján úgy tűnik, hogy Zrínyi Ádám jellemzően csekély, átlagosan néhány forintos adót várt el a neki hódolt távoli baranyai településektől.³⁵ A censust az ő esetében is más tételek, úgymint karmazsin és szattyán lábbelik (csizmák, papucskok, kapcák), őz, kappan, szárított hal és némi gabona egészítették ki.³⁶ Talán Rónádfalva lakóinak adója volt a legkülönlegesebb, nekik ugyanis egy lovak abrakoltatásához használatos tarisznyát (*canisterium*) kellett Zrínyinek beszolgáltatniuk. Érdekesség, hogy a kamarai kezelés időszakában e helyett két forint adót vártak el tőlük.³⁷ Mindezek összességében szintén nem csekély tételt jelenthettek, ráadásul beszerzésük nem kevés fáradtsággal és költséggel járt az adóalanyoknak. A Zrínyi Ádámnak beszolgáltatott áruk, állatok és termények összértéke 115 Ft 52 kr. és két dénár volt, ami mintegy hatodát tette ki a 667 rajnai forintnyi összadójuknak.³⁸ Furcsa módon tehát Zrínyi Péter több bevételt várhatott 69 hódoltsági faluja és pusztája után, mint amennyi una-kaöccsének kétannyi településről járt. A látszólagos ellentmondás azonban könnyen feloldható, ha az adófizető települések elhelyezkedését vesszük szemügyre. Zrínyi Péter birtokai ugyanis a pécsi és a siklói districtusban feküdtek, Baranyavár vagy Mohács körzetében viszont szinte kizárólag Zrínyi Ádám falvait és pusztáit találjuk.³⁹ Ismert tény, hogy a földesúri adó mértéke a településtől való távolsággal arányosan csökkent, míg az adó alól esetleg ki-

³² MU 2010, 259, 310.

³³ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 1–4.

³⁴ MNL OL MKA E 148 NRA Fasc. 985. No. 53. 6–11.

³⁵ Tímár 1982, 47–104.

³⁶ MU 2010, 259.

³⁷ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 66. No. 17.

³⁸ MU 2010, 259.

³⁹ Lásd a Mellékletben.

bújó települések száma növekedést mutatott.⁴⁰ Általánosságban elmondható, hogy a Zrínyieknek fizetett adó nagysága és összetétele nem tért el a térség más birtokosainak követeléseitől.⁴¹ Párhuzamként kínálkozik, hogy az 1670-es években Draskovich János 109 dél-dunántúli települése után (ezek közül csak 40 volt lakott) 638 rajnai ft adóra tartott igényt, amelyet esetükben is egyéb juttatások toldottak meg.⁴² Hangsúlyozzuk, hogy mindhárom birtokos esetében Baranya és Somogy megyei települések együttes adójáról van szó. Elképzelhető azonban, hogy az adóösszegek korábban magasabbak is lehettek. Nem tudjuk ugyanis, hogy Zrínyi Miklós 1664 eleji, Dráva menti hadjárata milyen mértékben érintette a térség településeit, illetve vetette vissza jövedelemtermelő képességüket.

A Dráván túli településcsoport példája alapján az is kérdéses, hogy a listán szereplő települések közül ténylegesen mennyi fizetett adót az azokat birtokló/bitortló Zrínyieknek. A Kőrös, Baranya és Valkó megyékben fekvő helységek közül ugyanis a későbbi tanúvallatások alapján csak öt (Csakovec, Szentgyörgy, Janjevci, Podgaich és Maroslavc) adózott a Zrínyi családnak, azok is inkább csak jelképes összeggel vagy szolgáltatással.⁴³ A Donji Miholjac környéki településektől távolabb fekvő falvak lakói ellenben állításuk szerint a török időkben nem adóztak keresztény részre és a „birtokosukat” sem tudták megnevezni.⁴⁴ A Valpó és Eszék közötti településeket tehát láthatólag a Zrínyieknek sem sikerült adófizetésre bírni. Szentgyörgy mezőváros és a négy közeli falu adóztatása sem lehetett régi keletű, annak vélelmezhetően a már említett 1642. évi királyi adomány nyitott utat. A siklósi tartományhoz tartozó baranyai falvak zárt tömbje ugyanis egészen a Drávaig nyúlt, így az hídfőként szolgálhatott a déli parton fekvő települések „magyar adóra” kényszerítéséhez.⁴⁵ Ez alapján elképzelhető, hogy az 1675. évi listán szereplő dél-dunántúli települések között is lehettek olyanok, amelyeket nem sikerült a Zrínyieknek hódoltatni, vagy adójukat rendszeressé tenni. Draskovich Jánosnak például a Duna menti falvaiból nem származott semmi jövedelme.⁴⁶ A visszafoglaló háború alatt készült felmérések mégis azt sejtetik, hogy a Zrínyi Ádám neve alatt összeírt falvak zöme korábban rendszeresen eleget tett adókötelezettségének.⁴⁷

A Zrínyiek nem csak a földesúrként nekik járó adót, hanem a katolikus egyházat illető tizedet is behajtották a baranyai falvaiktól, ami szintén nem elhanyagolható bevételt jelenthetett. 1675-ben Maria Sophia Löbl vette bérbe fia hódoltsági javainak tizedét (kivéve a helyi plébánosoknak járó negyed vagy 16-od részt) Genchy György Egyed pannonhalmi főapáttól 100 rajnai(?) forintért.⁴⁸

⁴⁰ Szakály 1981, 276.

⁴¹ Uo. 259–266.

⁴² MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 4–6. Vö. Szakály 1981, 261.

⁴³ Mažuran 1968, 47–56.

⁴⁴ Mažuran 1968, 22–28.

⁴⁵ „*tributum Hungaricum*”. Uo. 53.

⁴⁶ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 14.

⁴⁷ Tímár 1982, 47–104; MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 37. No. 47., Fasc. 61. No. 46.

⁴⁸ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 4–6.

Az ügylet érdekessége, hogy a nevezett az őt illető Somogy megyei tizedet természetesen elárérendálhatta, kérdés azonban, hogy milyen jogcímen engedte át a pécsi egyházmegyének járó baranyai dézsmát a Zrínyieknek. Zrínyi Miklós özvegyének eljárása nem volt egyedi: a Draskovichok ugyancsak Genchytől bérelték hódoltsági falvaik tizedeit.⁴⁹ Esetünkben azonban nem is maga az ügylet a lényeges, hanem hogy a Maria Sophia Löbl által a főapátnak benyújtott településjegyzék csaknem teljesen megegyezik az ugyanebben az évben készült két, Zrínyi Ádám birtokait felsoroló falunévsorral.⁵⁰ 1675-ből tehát voltaképpen három, lényegileg egyező, egymást kölcsönösen hitelesítő dokumentum áll rendelkezésünkre. Az áréndáláshoz benyújtott kérelemhez csatolt jegyzék leginkább abban tér el a két másiktól, hogy a baranyavári és a mohácsi districtus helységeit külön listázza. Arra a kérdésre sajnos egyikből sem kapunk választ, hogy a tizedbérlet mekkora hasznót hajtott a Zrínyi családnak, így ez esetben is csak analógiát hívhatunk segítségül. A csáktornyai uradalom tizedeit a család ekkoriban 300 magyar (375 rajnai) forintért bérelte a zágrábi káptalantól, ami a természetben behajtott dézsma értékének hozzávetőleg 10%-át tette ki.⁵¹ Hódoltsági birtokokról lévén szó, a haszonkulcs ettől nyilván jócskán elmaradhatott, és abban is csak feltételezésekre vagyunk utalva, hogy azt terményben vagy pénzen szedték-e tőlük.

Bár nem földesúri jövedelemről van szó, így nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, mégis szükséges szót ejteni a baranyai falvak állami ingyenmunka (*gratuitus labor*) kötelezettségéről is. A törvények értelmében a török uralom alatt élő jobbágyság sem mentesültek az évi 12 napi, a keresztény váraknál teljesítendő munkaszolgálat alól, amelyet – a már a 16. században megszilárdult gyakorlat szerint – jellemzően a birtokosok váránál kellett teljesíteniük. A Zrínyiek muraközi uradalmához tartozó Légrád és más végházak karbantartására kezdetben a család Vas, Zala és Somogy megyei jobbágyságait kötelezték.⁵² 1618-tól azonban az alsó-baranyai falvakat is ide rendelték, míg a megye északi felének Kiskomáromnál kellett robotolnia.⁵³ Több mint valószínű azonban, hogy ez esetben nem egy jövőbeli lehetőség biztosításáról, hanem egy már meglévő gyakorlat utólagos törvényesítéséről van szó. A tizenötéves háborút (1591–1606) követően ugyanis a magyar rendek erősíteni tudták hódoltsági jelenlétüket és ennek egyik jeleként a korábban elérhetetlen térségekben élőket is sikerült adófizetésre és munkára szorítani.⁵⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy az 1618. évi komáromi béketárgyalásokon sikerült az oszmán féllel elismertetni a baranyai és a tolnai települések magyar adóztatásának jogszerűségét.⁵⁵ Baranya megye déli részének Légráddal rendelése több okból is ésszerű döntés volt. Ennek a végvárnak a nagyszámú katonasága tudott a Dráva mentén a legkönnyebben

⁴⁹ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 6–7.

⁵⁰ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 4–5.

⁵¹ MZPO 1991, 573.; Milinović 2011, 63–76.

⁵² MT 1900a, 32–35. 1608. évi koronázás utáni 15. törvénycikk

⁵³ MT 1900a, 151–153. 1618. évi 49. törvénycikk

⁵⁴ Szakály 1997, 131–150.

⁵⁵ Szakály 1981, 161.

behatolni a hódoltságba és érvényt szerezni az országgyűlési határozatnak. A törvénycikk közvetetten ugyanakkor azt is sejteti, hogy a megye déli részén a Zrínyi család ekkorra már tekintélyes, s esetleg már domináns birtokállománnyal rendelkezhetett. Az eleve a Zrínyieknek adózó jobbágyságot nyilván könnyebben lehetett a család várainál teljesítendő munkára szorítani. Akadályt csak a földrajzi távolság jelenthetett, a törvények ezért is adtak lehetőséget az állami robot pénzben történő megváltására, portánként 3 és fél magyar forinttal számolva.⁵⁶ A dél-baranyai települések a jelek szerint éltek is ezzel a lehetőséggel. Zrínyi Péter bánsága idején (1665–1670) 1500 (magyar?) ft folyt be a munka megváltásából, letartóztatását követően azonban ezt a jövedelmet is a muraközi katonaság tisztjei sajátították ki.⁵⁷ A Zrínyiek – mint láttuk – inkább regionális erőfölényükkel, mintsem jogszerűen szerzett somogyi, baranyai és Dráván túli birtokain élők tehát munkájukkal vagy annak megváltásával közvetlenül is nagyban hozzájárultak a végvárrendszer muraközi szakaszának fenntartásához. A Csáktornyára beszolgáltatott földesúri és egyházi járandóságból is bizonyára nagyrészt a tájegység védelmét, mindenekelőtt tekintélyes magánhadseregét finanszírozta a birtokos család. Paradox módon tehát nagyrészt éppen a hódoltsági lakosság juttatásai éltették azt – a Zrínyi családfők által egy kézben összefogott – végvári és magánkatonaságot, amely rendszeres adófizetésre szorította őket, lehetővé téve ezáltal újabb és újabb falvak alávetését.

A vizsgálatunk alapját jelentő 1675. évi településjegyzék egymástól – ha csak kis mértékben is – eltérő variánsai arra figyelmeztetnek, hogy az abban szereplő településcsoport kontúrjai nem voltak élesek. Mutatja ezt az is, hogy a többször hivatkozott 1642. évi adománylevélben szereplő falvak közül ugyanakkor több is Draskovich János birtokában tűnik fel (például Iszró és Ipacsfalva), jóllehet ezek esetében kétségbenvonhatatlan volt a Zrínyiek „tulajdonjoga”.⁵⁸ Ennek hátterében talán a két nagybirtokos família közötti csere- vagy zálogügylet állhatott. Természetesen az sem zárható ki, hogy végül nem történt meg a birtokba iktatás, vagy a kedvezményezett Zrínyi-fivérek más okból nem tudtak érvényt szerezni birtokjoguknak. Később bizonyíthatóan Zrínyi Ádámnak adózó települések, főként puszták (példaként Rugszut) neve sem szerepel az 1675. évi listán.⁵⁹ Helyet kapott rajta ugyanakkor Mohács mezőváros, amelyről eddig nem sikerült bizonyítani, hogy ekkortájt vagy korábban bármikor elfogadta volna a Zrínyiek földesuraságát.⁶⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy az összeírás a birtokos pillanatnyi adóztatási törekvéseit rögzíti, azaz voltaképpen igényeket fogalmaz meg egy jobbára önkényesen összefűzött településcsoportra vetítve. Emiatt viszont csak részben fedi át a Zrínyieknek tényleges adózó, és még ennél is kevésbé az általuk jogszerűen bírt települések halmazát (lásd sematikus ábra). Hiba lenne tehát túlértékelni a jegyzék jelentőségét és manifestálni annak adatait. Arra viszont kiválóan alkalmas, hogy betekintést nyújtson a hódolt

⁵⁶ MT 1900b, 205–207. 1659. évi 130. törvénycikk.

⁵⁷ MNL OL MKA E 41 Litterae ad cameram exaratae 1673. No. 262.

⁵⁸ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 32a. 9–14.

⁵⁹ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 90. No. 92.

⁶⁰ Gatterman 2005, 402.

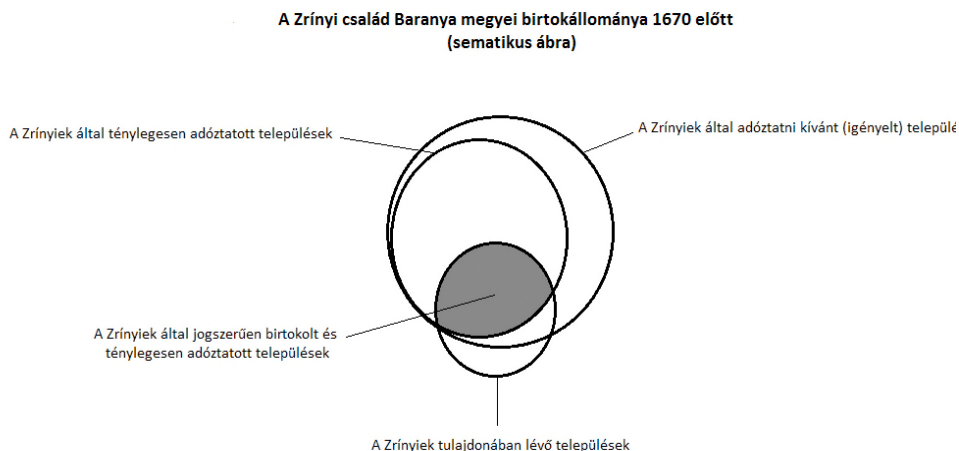
Dunántúl szinte ismeretlen uralmi viszonyaiba és ugródeszkául szolgáljon a majdani, immáron célirányos kutatásokhoz.

*

A Mellékletben közreadott településjegyzék a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (Budapest), a Magyar Kamara Archivumának E 156 Urbaria et ConscRIPTIONES Gyűjteményében Fasc. 90. No. 32a. jelzet alatt található összeírást veszi alapul. Mint említettük, szerencsés módon fennmaradt egy ezzel tartalmilag csaknem teljesen egyező szövegváltozat is, de összevethettük az ugyancsak 1675-ben készült, a pannonhalmi főapátnak a tizedbérlet iránti kérelem alátámasztásaként benyújtott, hivatkozott településlistával is.⁶¹ Utóbbiak – amellet, hogy kölcsönösen hitelesítik és esetenként ki is egészítik egymást – nagyban segítették a bizonytalan olvasatú településnevek azonosítását. Munkánk során ugyanis a török kori települések, különösen a puszták azonosítása a vártnál is nagyobb nehézséget okozott, jóllehet bátran támaszkodhattunk az elődök ez irányú kutatásaira.⁶² Egyes esetekben, minden igyekezetünk ellenére, maradt némi bizonytalanság az azonosságot illetően; három település megfeleltetése pedig a jövő feladatai közé tartozik. A jegyzékben a korabeli településnév mellett megadtuk annak hivatalos magyar nevét, a ma Horvátországhoz tartozó helységek esetében annak horvát nevét is, az országmegjelöléssel együtt. Ha egy település időközben egy másikkal egyesült, akkor annak neve szerepel a listán. A pusztásodottak nevét kurziváltuk, megadva azt is, hogy melyik (mai) település mellett állt.

⁶¹ MNL OL MKA E 156 U et C. Fasc. 66. No. 14., illetve Fasc. 90. No. 32a. 4–6.

⁶² Engel 2020; Pesty 2019; Gattermann 2005, 235–527; Kovacsics 2003, Lelkes 1998; Maksay 1990. 1. kötet, 119–139; BMFN 1982; Nagy 1978, 15–55; Vass 1977, 15–93; Káldy-Nagy 1960; Follajtar 1942; Weidlein 1934, 611–630.; Csánki 1894.

1. ábra

Melléklet

Zrínyi Ádám hódoltsági falvai az 1675. évi településjegyzék alapján

Siklói districtus

• Kórós	(~ , HU)
• Rád	(Rádfalva, HU)
• Szabolcs	(Drávaszabolcs, HU)
• Piski	(Drávapiski, HU)
• Szerdahely	(Drávaszerdahely, HU)
• Harkány	(~ , HU)
• Páli	<i>Drávapalkonya mellett</i>
• Vejtí	(~ , HU)
• Sári	<i>Kisharsány mellett</i>
• Bala	<i>Kásád mellett</i>
• Villány	(~ , HU)
• Pusztabóly	(Bóly, HU)
• Gergelyfalva	<i>Bolmány/Bolman mellett</i>
• Mónosokor	(~ , HU)
• Letnek	<i>Bolmány/Bolman mellett</i>
• Sumony	(~ , HU)
• Hencse	<i>Petárda/Baranjsko Petrovo Selo mellett</i>
• Kémes	(~ , HU)
• Adorjás	(~ , HU)
• Kengyel	<i>Rádfalva mellett</i>
• Sárospó	<i>Rádfalva mellett</i>
• Gerényfa	<i>Tésénfa mellett</i>
• Csehi	(Drávacsehi, HU)

- Újtó (Old, HU)
- Ráczbóly *Beremend mellett*
- Old (~ , HU)
- Kásád (~ , HU)

[27]

Sellyei districtus

- Szt. Márton (Kisszentmárton, HU)
- Kápolna *Zaláta mellett*
- Nagycsány (~ , HU)
- Pusztaszaporca *Nagycsány mellett*
- Gyuláncz *Zaláta mellett*
- Zaláta (~ , HU)

[6]

Sziget[vár]i districtus

- Helesfa (~ , HU)
- Marócsa (~ , HU)
- Kacsóta (~ , HU)
- Girice *Gyöngyfa mellett*
- Szt. Dienes (Szentdénes, HU)
- Nagypeterd (~ , HU)
- Kis Peterd (~ , HU)
- Csonkamindszent (~ , HU)
- Bagaháza *Csonkamindszent mellett*

[9]

Pécsi districtus

- Szt. Iván (Királyegyháza, HU)
- Mecske (Magyarmecske, HU)
- Rónádfa (Gyöngyfa, HU)
- Hernádfa (Gyöngyfa, HU)
- Pusztabogád (Bogád, HU)
- Árpád (Pécs, HU)
- Vókány (~ , HU)
- Szemely (~ , HU)
- Iván (Ivánbattyán, HU)
- Kiskövesd (Villánykövesd, HU)
- Kiskozár (Kozármisleny, HU)
- Egerág (~ , HU)
- Lothárd (~ , HU)
- Misleny (Kozármisleny, HU)
- Szőkéd (~ , HU)
- Jakabfalva (Kisjakabfalva, HU)
- Kisbudmér (~ , HU)

- Nagybudmér (~ , HU)
 - Hásságy (~ , HU)
 - Nyomia (Szederkény, HU)
 - Kisherend (~ , HU)
 - Pogány (~ , HU)
 - Birján (~ , HU)
 - Nagykozár (~ , HU)
 - Szt. Trinitás *Vókány mellett*
 - Kassa (Kiskassa, HU)
 - Devecser (Pécsdevecser, HU)
 - Palkonya (Drávapalkonya, HU)
 - Szederkény (~ , HU)
 - Bátamindszent *Bogádmindszent mellett*
 - Baksa (~ , HU)
 - Babócsa *Ipacsfa mellett*
 - Udvard (Pécsudvard, HU)
 - Heder (Olasz, HU)
 - Szt. László *Olasz mellett*
 - Dergecse *Birján mellett*
- [36]

Baranyavári vagy mohácsi districtus

- Abona (Bolmány/Bolman, HR)
- Magyarbóly (~ , HU)
- Lőcs (~ /Luč, HR)
- Benge (Karasicapuszta/Šumarina, HR)
- Liptód (~ , HU)
- Monostor (Pélmonostor/Beli Manastir, HR)
- Illocsác (Illocska, HU)
- Ventye *Lapáncsa mellett*
- Laskafa (Laskafalu/Čeminac, HR)
- Ráczlippó (Lippó, HU)
- Szt. Mitre *Kisnyárád mellett*
- Kőfalu (Kő/Kamenac, HR)
- Karancs (~ /Karanac, HR)
- Csát (Illocska, HU)
- Vék *Baranyabán/Popovac mellett*
- Iványi (Ivándárda, HU)
- Sárook (Sárook, HU)
- Bán (Baranyabán/Popovac, HR)
- Végbán ?
- Bezedek (~ , HU)
- Kisfalud (Baranyakisfalud/Branjina, HR)
- Harkány (~ , HU)
- Hercegszőlős (~ /Kneževi Vinogradi, HR)

• Sepse	(~ /Kotlina, HR)
• Csúza	(~ /Suza, HR)
• Csatárd	Vörösmart/Zmajevac mellett
• Újlakcsa	(Illocska, HU)
• Sudaras	Nagybodolya/Podolje mellett
• Tótmárok	(Hercegmárok/Gajić, HR)
• Bodolya	(Nagybodolya/Podolje, HR)
• Göntér	Siklós mellett
• Markallya	Bolmány/Bolman mellett
• Darázs	(~ /Draž, HR)
• Csibogat	Hercegmárok/Gajić mellett
• Izsép	(~ /Topolje, HR)
• Vörösmart	(~ /Zmajevac, HR)
• Földvár	(Sátorhely, HU)
• [Diós]Herend	Töttös mellett
• <u>Lota</u>	Kisnyárad mellett
• Pócsa	(~ , HU)
• Borjád	(~ , HU)
• Töttös	(~ , HU)
• Kesa	Borjád mellett
• Magyarlippó	(Lippó, HU)
• Bácsin	Majs mellett
• Majs	(~ , HU)
• Bohl	?
• Kácsfalu	(~ /Jagodnjak, HR)
• Háli	Pélmonostor/Beli Manastir mellett
• Kopács	(~ /Kopačevo, HR)
• Bélye	(~ /Bilje, HR)
• Daróc	(Várdaróc/Vardarac, HR)
• Laskó	(~ /Lug, HR)
• Márok	(~ , HU)
• Szt. Márton	Márok mellett
• Marótfalva	Töttös mellett
• Ösztérvény	Sepse/Kotlina mellett
• Mohács	(~ , HU)
• Lapáncsa	(~ , HU)
• Csemény	Kácsfalu/Jagodnjak mellett
[60]	

Valpói districtus

• Gyurgyánc	Alsómiholjác/Donji Miholjac mellett
• Villyó	(Viljevo, HR)
• Csakovec	Alsómiholjác/Donji Miholjac mellett
• Szt. György	(Szentgyörgy/Sveti Đurađ, HR)
• Nova Skela	Valpó/Valpovo mellett

- Narth (Nard, HR)
 - Janjevci *Alsómiholjac / Donji Miholjac mellett*
 - Rakitovcz (Rakitovica, HR)
 - Podgaich (Podgajci Podravski, HR)
 - Alsó Ebres *Valpó / Valpovo mellett*
 - Rétfalu (Eszék / Osijek, HR)
 - Tiburiancz (Tiborjanci, HR)
 - Velleskovcz (Veliškovci, HR)
 - Szeklenna ?
 - Farkosovcz *Rakitovica mellett*
 - Maroslavc *Rakitovica mellett*
- [16]

Összesen: 154 lakott és puszta település

Bibliográfia

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MKA = Magyar Kamara Archívuma

MKL = Magyar Kancelláriai Levéltár

NRA = Neoregestrata acta

U et C = Urbaria et Conscriptiones

Könyvek, tanulmányok, szakcikk

A budai pasák 1915 = Takáts Sándor – Eckhart Ferencz – Szekfű Gyula (szerk.): *A budai pasák magyar nyelvű levelezése 1553–1589*. 1. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915.

Barabás 1898 = Barabás Samu: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*. 1. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1898.

Benczédi 1980 = Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

BMFN 1982 = Pesti János (szerk.) = *Baranya megye földrajzi nevei*. 1-2. kötet. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.

Czigány 2004 = Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004.

Csánki 1894 = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.

- Dobrica 2007 = Dobrica, Ladislav: Arhivski izvori za povijest obitelji Zrinski u Hrvatskome Državnom Arhivu. In: Zoran Ladić–Đuro Vidmarović (Ur.): *Povijest obitelji Zrinski*. Matica hrvatska, Zagreb, 2007, 319–325.
- Engel 2020 = Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyságról*. CD ROM. Arcanum, Budapest, 2020.
- F. Kiss 1988 = F. Kiss Erzsébet: A csáktornyai (kanizsai) kamarai adminisztráció vázlatos története. In: *Levéltári Közlemények* 59 (1988) 291–305.
- Follajrtár 1942 = Follajrtár Ernő: *Baranya vármegye eltűnt helységei*. Magyar Szociográfiai Intézet, Pécs, 1942. (Községi adattár 4.)
- Gattermann 2005 = Gattermann, Claus Heinrich: *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713. Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 2005.
- Horváth-Tímár 1978 = Horváth J. Gyula-Tímár György: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). In: *Baranyai Helytörténetírás* 10 (1978) 7–128.
- Káldy-Nagy 1960 = Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török összeírásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.)
- Kovacsics 2003 = Kovacsics József: *Baranya megye népességtörténeti lexikona*. Mundus, Budapest, 2003.
- Lelkes 1998 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Talma Könyvkiadó, Baja, 1998.
- Maksay 1990 = Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén* 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2.)
- Mažuran 1966 = Mažuran, Ive: *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698 i 1702. godine*. Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1966. (Građa za historiju Osijeka i Slavonije 2.)
- Milinović 2011 = Milinović, Aleksej: Crkvena desetina – desetinske daće na čakovečkom i ostalim bivšim Zrinsko-Frankopanskim vlastelinstvima u 17. stoljeću. In: Juraj Kolarić (Gl. ured.): *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i 7. listopada 2010. Zrinska garda, Čakovec, 2011, 63–76.
- Molnár 2019 = Molnár Antal: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus intézmények az oszmán uralom alatt*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.
- MT 1900a = *Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek*. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1900.
- MT 1900b = *Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek*. Fordította és bevezetésekkel ellátta Tóth Lőrincz. A nyelvezet és a műkifejezések egysege tekintetéből egyeztetették Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1900.

- MU 2010 = *A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században. Válogatott források*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat készítette Gyulai Éva – Horváth Zita – Turbulý Éva. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010. (Zalai Gyűjtemény 68.)
- MZPO 1991 = *Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tomus II. Insula Muraköz (1635–1720)*. Redegit Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István M. Kiss. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Nagy 1978 = Nagy Lajos: A császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájába tartozó terület 1687-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás* 10 (1978) 15–55.
- Oross 2013 = Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Szentpéteri Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2013.
- Pesty 2019 = Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864–1865*. A szöveget közreadja, gondozta és a bevezetőt írta Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019.
- Szakály 1981 = Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1981.
- Szakály 1997 = Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997.
- Takáts 1927 = Takáts Sándor: *A török hódoltság korából*. Genius, Budapest, 1927. (*Rajzok a török világból* IV.)
- Tímár 1982 = Tímár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései 1695–1696. In: *Baranyai Helytörténetírás* 14 (1982) 47–104.
- Vass 1977 = Vass Előd: A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. In: *Baranyai Helytörténetírás* 9 (1977) 15–93.
- Végh 2015a = Végh, Ferenc: Die Teilungen der Murinsel-Herrschaft der Familie Zrínyi im 17. Jahrhundert. In: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis A Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének Történeti Közleményei* 8 (2015) 155–171.
- Végh 2015b = Végh Ferenc: Egy különleges határrégió: a Muraköz a 17. században. In: Fodor Pál–Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet, Budapest, 2015, 522–528.
- Végh 2017 = Végh, Ferenc: Legradska i Međimurska kapetanija – dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog. In: *Podravina* 16:32 (2017) 59–70.
- Weidlein 1934 = Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. In: *Századok* 68 (1934) Pótfüzet. 611–630.

*„Mert hát múzeumunk valójában csak akkor él,
ha gyökerei a társadalomból táplálkoznak”¹*

A Pécs–Baranyamegyei Múzeumegyesület megalakulása,
működésének első tíz éve (1906–1916)
és társadalmi beágyazottsága

*„...megtettünk annyit, amennyit a mostoha körülmények
megtenni engedtek. A siker egésze nem mitőlünk függött.”
Szőnyi Ottó²*

A dualizmus kori Pécs gazdaságilag virágzó, jelentős polgári és értelmiségi réteget felmutató városában több mint 30 évre volt szükség a múzeumalapításhoz. Jelen tanulmány érinti, hogy milyen társadalmi csoportosulások, civil kezdemények próbáltak közrehatni a helyi múzeum felállításában, majd bemutatja a tevékenységét két évvel az általa támogatandó múzeum megnyílása után megkezdő Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület (későbbiekben: PBME) nehézkes megalakulását, működésének első tíz évét és az egyesület társadalmi vetületeit.

Előzmények – A regionális múzeumügy és az egyesületi mozgalom

A dualizmus korszakában megindult a múzeumi intézményrendszer decentralizációja, melynek eredményeként az 1870-es évektől kezdve sorra jöttek létre a regionális múzeumok. Kezdetben jobbra karöltve a létrehozásukra, támogatásukra létesült társadalmi egyesületekkel, melyek az adott térség régészeti-történeti emlékeink megmentésére, múzeumi megőrzésére, illetve kifejezetten múzeumalapítási céllal szerveződtek.³

Pécsett már az 1870-es években felmerült a regionális múzeum ügye: először egy „szakférfiú”, nevezetesen Henszlmann Imre helyi politikai és egyben régészeti/művészettörténeti tevékenysége nyomán,⁴ aztán egy állami kezde-

¹ Pécsi Napló, 1906. okt. 14., 1–2.: A Múzeumegyesület, itt 2.

² PBMEÉ 1914/1. 43.

³ Lásd ehhez bővebben: Bodó 2016.

⁴ 1871. szeptember 30-án Henszlmann látogatásának hatása a megye ellenzéki értekezletén, hol Farkas István volt az elnök: „[...] legtöbb nyomot hagyott maga után Henszlmann Imre búvárkodásaival, s ernyedetlen kutatási terveivel; alig volt itt pár napig, s már is lendületet adott egy helybeli múzeum létesítéséhez [...]” Magyar Ujság, 1871. okt. 7., 2. számozatlan o.: Megyei élet.

ményezés⁵ hatására fogalmazódott meg a helyi múzeum létesítésének gondolata. Ezek eredménytelensége után a helyi múzeum megalapítására irányuló egyéni szándék öltött testet, mikor Farkas István, 48-as honvédtiszt⁶ és ügyvéd 1877. február 21-én kelt végrendeletében⁷ városi múzeum létrehozására 1000 Ft-os alapítványt létesített, mellyel a város kezébe adta a múzeum megvalósításának – némi célzatos nyomatékka is bíró – lehetőségét.⁸ Csakhogy mikor Farkas István 1881. május 4-én meghalt,⁹ az 1882. június 19-i városi közgyűlésen Aidinger János polgármester megsértődött Simonfay János végrendeleti végrehajtónak a Farkas-alapítvány évi rendszeres elszámolására vonatkozó igénye miatt.¹⁰ Ezután a közgyűlésen 5 évig nem merül fel a helyi múzeum létesítésének kérdése.¹¹ Hogy mindebben szerepe volt-e a Farkas István és Aidinger

⁵ 1873. július 13-án a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 885. sz. alatt felhívást intézett az összes törvényhatósághoz a tudományos és művészeti célú egyletek és múzeumok alakítása tárgyában. MNL BaML IV. 1402. a. Pécs város kgy. jkv. 1873: 370/6950. sz. közgyűlései határozat. Bodó 2016, 51.

⁶ Nagy 2018, 349.

⁷ Az eddigi múzeumtörténeti szakirodalom több helyütt (Sarkadi 1980, 360; Sarkadi 2004, 74; B. Horváth – Huszár 2004, 11.) 1871-re teszi Farkas István végrendeletét, mely feltehetően Marosi Arnoldnak a múzeum megnyitóján elhangzott beszédének írásban tévesen megjelent adatára támaszkodik (Marosi 1905, 11). MNL BaML IV. 1409. b. 712/1881. Farkas István kézírásos végrendelete. Közli: Nagy 2010, 300 sk. Bár adatokkal alátámaszthatóan Farkas Istvánban 1871-ben már megfogalmazódhatott a helyi múzeum alapításának gondolata Henszlmann Imre a megye ellenzéki értekezletén tett látogatásának hatására: *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. okt. 5, 3.: *Henßlmann scheint...*

⁸ „A Pécssett felállítandó városi museum és könyvtár részére alapítványkép adassék át egy ezer frt, s ennek kamatai tőkésítendőők az intézet létrejöttéig a városi törvényhatóság felügyelete alatt.” Pécsi Figyelő, 1881. máj. 7. 1.: Farkas István.

⁹ Pécsi Figyelő, 1881. máj. 7. 1.: Farkas István. Nagy 2018, 348.

¹⁰ Így számol be a sajtó az 1882. június 19-i városi közgyűlésen történekről: „Következett néhai Farkas István végrendeleti végrehajtójának jelentése, – a boldogult által tett jótékony alapítványokról, mely szerint 1000 frt a létesítendő városi könyvtár és muzeum [...] javára a város pénztárába helyeztessék el és az alapítványok mikénti kezelése évről-évre a végrendeleti végrehajtóval közöltessék. Aidinger János polgármester megjegyzést tett, miszerint a város köztörvényhatóságának méltóságát sértve látja az által, hogy a végrendeleti végrehajtó az alapítvány mikénti kezeléséről számadást kér. A közgyűlés helyesléssel fogadta a polgármester megjegyzését és kimondta, hogy senkinek sem fog számot adni.” Pécsi Figyelő, 1882. jún. 24. 2.: Városi közgyűlés.

¹¹ Bolgár Kálmán az augusztus 16-i városi közgyűlésen bizottság kiküldését indítványozza a helyi múzeum megalapítása érdekében, melyet a közgyűlés el is fogad (Pécs, 1887. aug. 20., 2.: Városi múzeum Pécssett; *Fünfkirchner Zeitung*, 1887. aug. 20. 1.: *Städtisches Museum*), de eredményéről nem tudunk. Ezután 10 évbe telik, míg a közgyűlésen múzeumi bizottság alakul (Pécsi Figyelő, 1897. máj. 26. 3.: Értekezlet a városi múzeum ügyében; Pécsi Figyelő, 1897. jún. 1. 5.: *Museum-értekezlet*) – immár a következő polgármester, Majorossy Imre érájában.

János között húzódó a politikai ellentétnek,¹² erre nincs bizonyítékunk. Mindazonáltal Farkas István testamentuma egyértelműen a nacionalista, lokálpatrióta érzelmekkel átszőtt polgári mentalitás¹³ megnyilvánulása, mely azonban másfél évtizedre megfeneklik a pécsi polgármesteri és közgyűlési gőg és sértegettség – esetleg politikai ellentét – okán.

Miután a város vezetése sem állami, sem polgári intencióra sem állt a regionális múzeum ügye mellé, időközben a helyi társadalomban indultak el olyan folyamatok, melyek elősegíthették volna a pécsi közgyűjtemény létrejöttét. A polgárosodás idején megindult egyesületi mozgalommal, valamint a sajtó robbanásszerű térnyerésével és nagymértékű átalakulásával¹⁴ a társadalmi nyilvánosság új terei jelentek meg, melyek lehetőséget biztosítottak az együtt gondolkodásra, önszerveződésre, a helyben és távolabb zajló eseményekről való értesülésre. Ezek nagymértékben hozzájárultak a lokálpatriotizmus érvényesüléséhez, mely elengedhetetlen közreható tényezője volt a regionális múzeumügynek.

Az egyesületi formába szerveződő civil társadalom genezise¹⁵ a múzeumügyet is alapjaiban érintette, ugyanis a vidéki múzeumok létrejöttének első fázisában több helyütt megfigyelhető, hogy erős társadalmi kezdeményezésre – történelmi és régészeti egyletek aktív közreműködésével – egyesületi-társulati alapítású múzeumok alakultak. Efféle, a régiségek védelmére létesült, ill. a múzeumügy szolgáltatában álló társadalmi szerveződésekre Pécsen is találunk törekvéseket, hatásuk, eredményességük viszont meg sem közelíti az 1870-es években alakult hasonló szervezetekét, melyek alakulásukkal egy időben múzeumot is létesítettek.¹⁶

Pécsen a helyi sajtóban többször is (1870-ben,¹⁷ majd 1885–1886-ban¹⁸)

¹² Farkas István éveken át a baranyai ellenzék, a Függetlenségi Párt elnöke volt (Pécsi Figyelő, 1881. máj. 7. 1.: Farkas István), akárcsak végrendeleti végrehajtója, Simonfay János ügyvéd 1881-ben (Pécsi Figyelő, 1881. jan. 8. 1.: Pártunk értekezlete). Lehet, hogy esetleg emiatt sem törekedett a „rendíthetetlen szabadelvű” (Szirtes 1998, 56) Aidinger polgármester a végrendelet végrehajtására.

¹³ Nagy 2018, 348.

¹⁴ A dualizmus kori lapkiadásban két alapvető átalakulás figyelhető meg: egyrészt a lapok pártsajtóból üzleti vállalkozássá alakultak (Klestenitz 2005, 84.), másrészt megjelentek a napilapok, melyek tartalmi változásokat hoztak kvantitatív és kvalitatív téren is: hangsúlyossá vált az aktualitás és regionalitás.

¹⁵ Gyáni 2010, 505.

¹⁶ A Felsőmagyarországi Múzeumegylet Kassán, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Temesváron, míg a Vas megyei Régészeti-Egylet Szombathelyen alapított múzeumot 1872-ben (Bodó 2016, 30).

¹⁷ Fünfkirchner Zeitung, 1870. márc. 11., 3.: Ein archäologischer Verein...

¹⁸ Pécsi Figyelő, 1885. máj. 9., 3.: A római korból; Pécsi Figyelő, 1886. márc. 20., 3.: Régészeti egyesület; Fünfkirchner Zeitung, 1886. márc. 21., 3.: Ein archäologischer Verein. Pécsi Figyelő, 1893. máj. 10., 3.: A mohácsi csata halottainak hamvai. Helyi régészeti egyletet sürget más vármegyék példája alapján: Pécs, 1886. ápr. 3.: Szerencsés régész; Pécs, 1886. máj. 29., 3.: A somogy megyei történelmi és régészeti

felmerült egy régészeti vagy történelmi társulat létrehozásának igénye, azonban ezek csupán sajtóhírek maradtak. 1889-ben ígéretes kezdeményezésnek tűnt a Pécs-Baranyai Történelmi Régészeti és Néprajzi Társulat, melynek formálódása egy hírlapi debatt miatt – melyben az egyesület ötletét megfogalmazó Dr. Katona Lajos ekkor még főreáliskolai tanár,¹⁹ később neves néprajzkutató, a „Pécsi egyházmegyei” írói álnév mögé rejtőző Wosinsky Mór²⁰ és Gerecze Péter szintén főreáliskolai tanár²¹ vettek részt – kiválóan dokumentált.²² Bár az első ülésen nagy volt az érdeklődés,²³ sőt az alapszabály-tervezet is elkészült²⁴ (melyben az egyesület fő feladatául múzeum létesítését jelölték meg²⁵), s a társulat határozott sajtótámogatást élvezett,²⁶ végül azonban a társulat nem alakult meg.²⁷

társulat; Pécs, 1887. febr. 19., 3.: Őskori lelet; Pécs, 1887. márc. 26., 3.: Árpád sírja Somogyban; Pécs, 1887. ápr. 2., 3.: Őskori csontváz; Pécs, 1887. júl. 23., 2.: Régészet.

¹⁹ Pécsi Hírlap, 1889. márc. 7., 3.: Baranyai néprajzi társaság; Dömötör 1960, 104.

²⁰ Pécs, 1889. márc. 16., 3–4.: Viszhang az ethnographiai társulat eszméjéből (Pécs egyházmegyei).

²¹ Pécs, 1889. márc. 23., 2–3.: Gerecze Péter: A történettudományi és néprajzi társaság eszméjéhez.

²² Egyéb tudósítások az egyesület alakulásáról: Pécs, 1889. márc. 9., 1–3.: Néprajzi (ethnographiai) társulat Pécssett; Pécsi Hírlap, 1889. márc. 10., 1–2.: Néprajzi társulat Pécssett; Fünfkirchner Zeitung, 1889. márc. 10., 3.: Eine ethnographische Gesellschaft in Fünfkirchen; Pécs, 1889. ápr. 20., 4.: A pécs-baranyai történelmi, régészeti és néprajzi társulat; Pécsi Figyelő, 1889. ápr. 20., 2.: A baranyamegyei történelmi, régészeti és néprajzi társulat; Pécsi Hírlap, 1889. ápr. 25. 4.: A pécs-baranyai történelmi, régészeti és néprajzi társulat; Fünfkirchner Zeitung, 1889. ápr. 25., 3.: Das Organisations-Comite...; Pécs, 1889. máj. 4., 4.: A pécs-baranyai történelmi, régészeti és néprajzi társulat.

²³ A formálódó társulat kezdeti társadalmi támogatottságáról Gerecze Péter nyújt érzékletes leírást: „Nem tagadom, alig hittem szemeimnek és füleimnek, mikor az első összejövetelnél embereket láttam és egy valamiféle tudományos társulatocska vagy szellemi találkozó hely ellen egy hangot sem hallottam szólni! [...] látom és hallom úton-útfélen, hogy ez is érdeklődik e dolog iránt, az is foglalkozott már a gondolattal, ez is szeret olvasgatni, amaz is gyűjti a tudományos értékű apróságokat és így tovább.” Pécs, 1889. márc. 23., 2–3.: Gerecze Péter: A történettudományi és néprajzi társaság eszméjéhez.

²⁴ A tervezetet közli: Történelmi, Régészeti és Néprajzi Közlemények, 1889. ápr. 27., 1–3.: A pécs-baranyai történelmi, régészeti és néprajzi társulat alapszabály-tervezete.

²⁵ Fünfkirchner Zeitung, 1889. ápr. 25., 3.: Das Organisations-Comite...

²⁶ A formálódó egyesület első értekezletén a helyi sajtó számos képviselője részt vett, úm.: Fekete Mihály, Lenkei Lajos, Haksch Lajos, Várady Ferenc és Feiler Mihály lapszerkesztők, valamint Schneider István igazgató és lapszerkesztő és Salamon József tanfelügyelő és lapszerkesztő. Pécsi Hírlap, 1889. márc. 10., 1–2.: Néprajzi társulat Pécssett, itt 2.: A sajtótámogatás egyik legmeghökkenőbb bizonyítéka, hogy a végül nem megalakult egyesület folyóirata „Történelmi, Régészeti és Néprajzi Közlemények” címmel a Pécs melléklapjaként három éven keresztül megjelent. Surján 1992, 368.

²⁷ A társulat megalakulásának sikertelenségét is felelegeti Dr. Muki (Haksch

A többek között a vidéki múzeumok létrejöttének elősegítését célul kitűző országos társulat, a Dunántúli Közművelődési Egyesület (DKE) is mutatott aktivitást a régióban, 1885-től kezdve a teljes vizsgált periódusban jelentek meg tudósítások működéséről a helyi lapokban.²⁸ 1886-ban Baranya vármegye is belépett az alapító tagok sorába,²⁹ s sorra gyűltek az adományok³⁰ és a baranyai tagok,³¹ de mikor a DKE 1892-ben budapesti székhellyel alakult meg, „az illetékes férfiak a [Baranyából befolyt] pénz átadását megtagadták, azt mondván, hogy csakis baranyai és pécsi közművelődési célokra engedik át.”³² Annyi gyakorlati haszna mindenesetre lett e mozgalomnak, hogy a taggyűjtő íveken befolyt összeg végül a pécsi múzeum-alapot gyarapította.³³

Voltak olyan egyéb társadalmi szervezetek is, melyeknek bár fő profilja nem a régiségvédelem, s nem is a múzeumügy volt, mégis e területeket is érintette társadalmi szerepvállalásuk. Az 1891-ben megalakult turista egyesület, a Mecsek Egyesület alapszabályában szerepelt „[...] az ott található történelmi nevezetességű emlékeket, valamint régiségeket az elpusztulástól megóvni.”³⁴ Ez a gyakorlatban a tettyei reneszánsz palotaromok megóvását érintette,³⁵ s 1894-ben az egyesület felkérésére és finanszírozásában valósult meg az első ismert jakabhegyi ásatás,³⁶ melynek leletanyagát a városi múzeumnak ajánlották fel.³⁷ Az 1899. júniusi egyleti ülés pedig tervbe vette egy olyan gyűjtemény létesítését, amely majd alapját képezheti a létesítendő múzeumnak.³⁸ 1898-ban a Márfi Attila által „középpolgár rétegek” csoportosulásának tekintett Pécsi Műkedvelők Egylete,³⁹

Lajos) újságíró a pécsi közélet társadalmi összefogásra alkalmatlanságát taglaló keményhangú írásában: Pécsi Figyelő, 1890. nov. 19., 1-3.: Hogyan csináljuk mi az egyleteket.

²⁸ A teljesség igénye nélkül ehhez néhány példa: Pécs, 1886. febr. 27., 2.: A „Dunántúli Közművelődési Egyesület”; Pécs, 1886. márc. 6., 2.: A „Dunántúli közművelődési Egyesület”; Pécs, 1886. ápr. 10., 2.: Meghívó; Pécs, 1886. ápr. 24., 2.: A „Dunántúli közművelődési egyesület”; Pécsi Hírlap, 1887. jan. 2., 5.: A dunántúli közművelődési egyesület; Pécsi Figyelő, 1892. ápr. 6., 3. és máj. 11., 3.: A dunántúli közművelődési egyesület; Pécs, 1893. júl. 8., 1.: A Dunántúli Közművelődési Egyesület; Pécsi Figyelő, 1893. dec. 12., 2-3.: A Dunántúli közművelődési egyesület. 1894-ben az egyesület etnográfiai múzeumot tervezett Pécsre (Fünfkirchner Zeitung, 1894. máj. 3., 4.: Ethnographisches Museum in Fünfkirchen).

²⁹ Pécs, 1886. febr. 20., 3.: Dunántúli Közművelődési Egyesület.

³⁰ Pécs, 1886. ápr. 3., 3.: A „Dunántúli magyar közművelődési egyesület.”

³¹ Pécsi Figyelő, 1892. aug. 31., 4.: A dunántúli közművelődési-egyesület.

³² Pécsi Napló, 1899. jan. 20., 3.: Jó lesz a pécsi múzeumnak.

³³ Pécsi Napló, 1900. ápr. 19., 3.: A városi múzeum-alap gyarapodása.

³⁴ MNL BaML X. 66; MNL BaML IV. 1428/148.

³⁵ Pécsi Figyelő, 1894. máj. 31., 2.: A tettyei romok.

³⁶ Wéber 2018.

³⁷ Pécsi Közlöny, 1895. jan. 20., 4.: A Mecsek Egyesület vál. ülése.

³⁸ Pécsi Napló, 1899. jún. 10., 3.: A Mecsek-egyesület két nagyszabású terve; Pécsi Közlöny, 1899. jún. 11., 4.: A Mecsek-egyesület.

³⁹ Márfi 1989, 140.

és a Pécsi Munkásképző Egylet propagálta korlátozott lehetőségeihez mérten a múzeumügyet: előbbi júniusban jótékonyági színielőadást rendezett,⁴⁰ utóbbi pedig júliusban felolvasást tartott „*A múzeumok kulturális feladata*” címmel⁴¹ és decemberben estélyt szervezett a létesítendő városi múzeum javára.⁴²

Ezek a kezdeményezések azonban nem pótolták egy szakmai egyesület hiányát.⁴³ Úgy tűnik, a múzeumügy nem volt Baranyában közösségi társadalmat⁴⁴ teremtő tényező még a millenniumi dekád⁴⁵ idején sem, mikor pedig a nemzeti múlt emlékei iránti felfokozott érdeklődés a vármegyék történettudományi reprezentációs⁴⁶ igényében is érzékelhető erősödést hozott.⁴⁷

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület első megalakulása (1901)

Kedvező változást a regionális múzeum sorsát illetően csak az új pécsi polgármester, Majorossy Imre⁴⁸ személye hozott. A „*város leggondosabb majorosa*”⁴⁹ 1897. április 30-ára értekezletet hívott össze a városi múzeum ügyében, mely megállapította, hogy a helyi múzeum felállítása sürgős, ennek kidolgozására pedig egy szűkebb bizottságot választottak.⁵⁰ Közben 1898 februárjában Juhász László ügyvéd, amatőr régész és műgyűjtő is kísérletet tett a városi múzeum eszméjének felélesztésére: felajánlotta a város számára régiséggyűjteményét kiállítás céljára, s vállalta, hogy a belépőkből befolyó összeget múzeumi célokra (elsősorban ásatásokra) fordítja.⁵¹ Feltehetően Juhász László felajánlásának ha-

⁴⁰ Pécsi Napló, 1898. jún. 19., 9–10.: Műkedvelők előadása a nemzeti színházban.

⁴¹ Munkás, 1898. júl. 24., 8.: Felolvasás.

⁴² Munkás, 1899. márc. 12., 7–8.: E „Pécsi Munkásképző Egylet” évi jelentése, itt 8.

⁴³ 1893-ban a pécsi helyi sajtó ismételt régészeti egyesület létrehozását sürgette. Pécsi Figyelő, 1893. máj. 10., 3.: A mohácsi csata halottainak hamvai.

⁴⁴ Gyáni 2010, 507.

⁴⁵ Érttem alatta a millenniumi ünnepségeket megelőző, hozzávetőlegesen 10 éves periódust, mikor már megindult a készülődés az ünnepségre.

⁴⁶ Varga Bálint a tudományos reprezentáció eszközének tekinti a múzeum és a monográfia mellett a történeti egyesületet is. Varga 2014, 183.

⁴⁷ A millennium megyemonográfiák (Varga 2014, 187), egyesületek (Varga 2014, 190) és múzeumok (Bodó 1999, 1289) létrejöttét inspirálta.

⁴⁸ 1896. nov. 26-tól polgármester. Nagy 2004, 54.

⁴⁹ Majorossy Imre polgármesteri székfoglaló beszédében önmagát, nyugdíjazásakor pedig Szuly János törvényhatósági bizottsági tag illeti személyét e metaforával. Nagy 2004, 54, 60.

⁵⁰ Pécsi Figyelő, 1897. jún. 1., 5.: Museum-értekezlet; Marosi 1905, 11. Németh Béla szerint a nagybizottság 200, míg a kisbizottság 10 főt számlált. MNL BaML XV. 6. XXII. kötet, 32. A múzeumi nagybizottság elnöke Majorossy Imre lett. Pécsi Napló, 1898. ápr. 5., 2–3.: A pécsi baranyai muzeum. A szakirodalom Németh Bélát tartja a bizottság elnökének (Sarkadi 1980, 360), de ő legfeljebb a kisbizottság elnöke lehetett.

⁵¹ Pécsi Napló, 1898. ápr. 10., 4.: Régészeti kiállítás Pécssett; Marosi 1905, 12; Sarkadi 1980, 360.

tására és Majorossy Imre nem múltó múzeumalapítási elhatározása nyomán ült össze 1898. április 4-én a múzeumi bizottság.⁵² Az előkészítő bizottság egy szűkebb körű bizottságot⁵³ alakított a múzeum-egyesület alapszabályainak és a hozzávetőleges költségelőirányzatának kidolgozására, mely végül szeptemberben tudta benyújtani a polgármesternek⁵⁴ a Németh Béla⁵⁵ és Juhász Gyula⁵⁶ által készített két tervezetből, több hónap tárgyalás után összeállított javaslatot. Majorossy november 6-ára hívta össze a nagygyűlést az alapszabályok⁵⁷ megtárgyalására. A 1899. április 24-i városi közgyűlésen fontos eredmény született: a „pécsvárosi múzeum és könyvtár létesítésének elhatározása és a múzeum felszerelésének beszerzése.”⁵⁸ Ez bár döntő jelentőségű mérföldkő volt a Pécsi Városi Múzeum megalakulását illetően, hisz közgyűlési határozat mondta ki a múzeum létesítését,⁵⁹ azonban ezután még öt év kellett a múzeum kapuinak megnyílásához.

Mindeközben egyre több momentum utalt arra, hogy meg kell alakítani a múzeum-egyesületet. Ezt Majorossy Imre már 1899 áprilisában felismerte, mikor polgármesteri jelentésében így fogalmazott: „A múzeum létesítése nézetem szerint oly közművelődési kérdés, melynek megoldása elől kitérni nem lehet egy oly művelt városnak mint Pécs, [...] Szegszárdon örömmel tapasztaltam, hogy mily szép eredményt lehet a város díszére – a hatósági és társadalmi körök együttérzése, az ügy okszerű vezetése mellett elérni.”⁶⁰ S az ország mintamúzeumának minősülő szekszárdi múzeum létrehozója, Wosinsky Mór is azon a véleményen volt, hogy egy múzeum létesítéséhez a törvényhatóság mellett „a társadalmi erők, mint segéderők föltétlenül szükségesek.”⁶¹ Harmadrészt Juhász László hajlandó volt 1900. január 1-től 1909. december 31-ig átengedi 4000 darabból álló gyűjteményét Pécs város közönségének, díjazás nélkül, használatra, letétként a tulajdonjog fenntartásával és azzal a feltétellel, hogy e tíz év alatt a város törekszik annak megvételére.⁶² A 1900. február 14-én megkötött letéti szerződés az állandóan anyagi gonddal küszködő város számára a Wosinsky által is hangsúlyozott és javasolt ötletet veti fel, hogy a múzeumnak egylet útján szerezzenek társadalmi támogatottságot.⁶³ A helyi sajtó is vehemensen szorgalmazta a múzeumegylet

⁵² Pécsi Napló, 1898. ápr. 5., 2–3.: A pécsi baranyai múzeum; Pécsi Figyelő, 1898. ápr. 6., 3.: Múzeum-egylet.

⁵³ Pécsi Napló, 1898. ápr. 5., 2–3.: A pécsi baranyai múzeum.

⁵⁴ Pécsi Napló, 1898. szept. 10., 1.: Régészeti kiállítás Pécsset.

⁵⁵ Pécsi Napló, 1898. jún. 7., 5.: A pécsi múzeum-egyesület.

⁵⁶ Pécsi Napló, 1898. ápr. 21., 4.: A pécsi múzeum ügye; Pécsi Napló, 1898. máj. 10., 4.: A pécs-baranyai múzeum.

⁵⁷ Az alapszabályokat a helyi sajtó is közölte: Pécsi Figyelő, 1898. nov. 8., 2–4.: A múzeumi nagybizottságból.

⁵⁸ Pécsi Napló, 1899. ápr. 22., 4.: A város közgyűlése.

⁵⁹ Sarkadi 1980, 361.

⁶⁰ Pécsi Napló, 1899. ápr. 25., 1–4.: Városi közgyűlés., itt 4.

⁶¹ Pécsi Napló, 1901. okt. 30., 1–3.: A pécsi múzeum, itt 2.

⁶² Marosi 1905, 13; Sarkadi 1980, 363.

⁶³ A szerződés 1. pontja: „akár egyesület létesítése útján, akár egyéb módon mozgalmat

alapítását,⁶⁴ hisz bőkezű mecénások hiányában, a város anyagi helyzetét tekintve az is az egyesületben látta a múzeum létrehozásának egyetlen lehetséges módját.⁶⁵ S természetesen a városi közgyűlésnek sem lett volna ellenére egy múzeum-egyesület, hisz a városi költségvetés tehermentesítése érdekében már évekkel korábban egyleti alapra kívánta fektetni a múzeum fenntartását.⁶⁶

Egy 1901. januári sikertelen egyletalakítási kísérlet után,⁶⁷ 1901. október 29-én nyilvános, nagyszabású múzeumértekezletet tartottak, ahol a meghívott budapesti szakmai körök (Szalay Imre, Wosinsky Mór, Schönherr Gyula) és a helyi vezetők (Fejérváry Imre főispán, Majorossy Imre) presztízsértékű jelenléte mellett és közreműködésével kimondták a Pécs-Baranyamegyei Múzeum-egyesület (későbbiekben PBME) megalakítását,⁶⁸ annak érdekében, hogy „a pécsi múzeum anyagi támogatása céljából a társadalom közreműködését biztosítsa.”⁶⁹ Az állam támogatása is kezdett meggyőző alakot ölteni, ugyanis Szalay Imre beszédében utalt a Juhász-gyűjtemény állami megvételének szándékára.⁷⁰ Megválasztották az ideiglenes tisztkart, és Szmik Antal előadásában tárgyalták az alapszabályokat is.⁷¹

1902 márciusában még reménykeltő hírek érkeztek a múzeum-egyesület felől: az egyesület immár 300 taggal rendelkezett, míg az egyesület elnöke, Fejérváry Imre főispán egymaga 40 tagot gyűjtött, s volt már egy alapító tag is

indít ezen régészeti gyűjtemény tulajdonjogának megszerzése iránt.” Másolatát közli: Sarkadi 1980, 362.

⁶⁴ Feiler Mihály ekként ír erről: „[...] legyen elég már az a bujosdi játék, melyet a muzeum kérdésben évek óta játszunk. Legyen elég a tehetetlenség, melyet a hatóságok és a társadalom e téren évek óta tanusít. Sem a mi intelligenciánk nem olyan gyenge, hogy csak hatósági porázon lehessen vezetni, sem a hatóságaink nem oly népszerűtlenek, hogy egy kulturalkotás zászlóját bátran kezükbe venni ne merjek. Egyesüljünk tehát – hatóság és társadalom – egyező akarattal közös munkára: a pécsi muzeum egylet és muzeum lehető leggyorsabb létesítésére.” Pécsi Napló, 1901. jan. 27., 4.: F. M. [Feiler Mihály]: Hol vannak a régi-ségek?

⁶⁵ Pécsi Figyelő, 1901. jún. 5., 1.: A pécsi muzeum.

⁶⁶ Pécsi Közlöny, 1898. ápr. 5., 3.: Városi múzeum; Pécsi Napló, 1900. febr. 13., 1–5.: Városi közgyűlés, itt 2.

⁶⁷ Majorossy Imre hívására Hock János, országgyűlési képviselő, a Nemzeti Szalon alelnöke 1901. január közepén Pécsre érkezett, hogy a Nemzeti Szalon pécsi kiállítása által felkeltse az érdeklődést egy helyi művészeti egyesület alapítása iránt. A megtartott értekezleten végül egy művészeti és múzeum-egyesület megalakítását határozták el. A sajtó azonban megjegyezte, hogy „közönségünk részvétlensége lehetlenné tett minden további akciót. Rajta múltott, hogy az egyesület, melynek célja a muzeum fentartása mellett műtárlatok rendezése és díjak kitűzése is volna – meg nem alakulhatott [...]” Pécsi Figyelő, 1901. jan. 15., 1–3.: A művészeti egyesület megalakulása; Pécsi Figyelő, 1901. jún. 5., 1.: A pécsi muzeum.

⁶⁸ Pécsi Figyelő, 1901. okt. 30., 1–2.: Értekezlet a múzeum ügyében.

⁶⁹ Tichy 1908, 2; Sarkadi 1980, 362.

⁷⁰ Pécsi Napló, 1901. okt. 30., 1–3.: A pécsi muzeum, itt 2.

⁷¹ Pécsi Figyelő, 1901. okt. 30., 1–2.: Értekezlet a múzeum ügyében, itt 2.

Zsolnay Miklós személyében.⁷² Azonban a Pécsi Napló már az egyesület megalakulása pillanatában sem rejtette véka alá, hogy a múzeumügy Pécsen nem élvez igazi társadalmi támogatottságot.⁷³ Bolgár Kálmán törvényható bizottsági tag pedig az egyes társadalmi rétegek képviselői közötti összefogás hiányát rója fel a helyi viszonyokat kritizáló publicisztikájában.⁷⁴ Talán ez is lehetett az oka annak, hogy a reménykeltő kezdés után, a múzeum-egyesület ügye ismételten megcsömörlött, majd évekre elfelejtődött. Az egyesület alapszabályait 1902 májusában jóváhagyta a belügyminiszter,⁷⁵ így formálisan sor kerülhetett volna az alakuló ülésre.⁷⁶ A júniusi közgyűlésen még bizakodó hangulatban jelentette be Majorossy, hogy a belügyminisztériumi engedélyezés nyomán a múzeum-egyesület hamarosan megkezdheti működését,⁷⁷ a szerencsétlen körülmények – személyi és eljárási problémák – azonban ismét közbeszóltak. Ha végignézzünk az egyesület előzetesen választott tiszti karát,⁷⁸ azt látjuk, hogy a magángyűjteménnyel rendelkező, s abból 1899-ben kiállítást⁷⁹ rendező, a múzeum ügyei körül 1902-ben élénk tevékenységet⁸⁰ kifejtő egyleti titkár, Szmik Antal és a Németbólyban régészeti ásatást folytató, a múzeum-egyesület

⁷² Pécsi Napló, 1902. márc. 9., 2–4.: JA pécs-baranyai muzeum, itt 3.

⁷³ „[...] a Pécsen létesítendő múzeum nem részese az egész nagy közönség rokonszenvének és sokan vannak, akik ennél sürgősebb kérdéseket vélnek első sorban is megoldandónak [...] a múzeum létesítése nem találkozik e város összlakosságának rokonszenvével [...]” Pécsi Napló, 1901. okt. 30., 1–3.: A pécsi muzeum, itt 1.

⁷⁴ „[...] minden mozgalom csak a szalmaláng gyenge és pillanatnyi fellobbanásával jár nálunk [...]” Pécsi Figyelő, 1902. ápr. 5., 1–2.: Szalmaláng.

⁷⁵ Belügyi Közlöny, 1902. máj. 25., 229. Tichy Ferencnél elírás az engedélyeztetés esetén a 1906. május 25-i időpont (Tichy 1908, 4).

⁷⁶ Pécsi Napló, 1902. máj. 24., 2.: Múzeum egyesületünk alapszabályai.

⁷⁷ Pécsi Napló, 1902. jún. 24., 1–6.: A városház újjáépítése (A mai közgyűlés), itt 2.

⁷⁸ Az egyesület elnöke: Fejérváry Imre főispán, alelnökök: Majorossy Imre polgármester, a megye alispánja, Tormay Károly, illetve helyettese Koszits Kamill főjegyző. Titkár Szmik Antal; ügyész Németh Béla ügyvéd; pénztáros Bence Sándor. Pécsi Figyelő, 1901. okt. 30., 1–2.: Értekezlet a múzeum ügyében, itt 2.

⁷⁹ Pécsi Napló, 1899. febr. 19., 7.: Érdekes gyűjtemény; Pécsi Napló, 1899. márc. 12., 3.: Jótékony célú mű-kiállítás; Pécsi Figyelő, 1899. márc. 19., 2.: Műkiállítás a nőegyletben; Pécsi Napló, 1899. márc. 21., 5.: Kiállítás a nőegylet helyiségében; Pécsi Közlöny, 1899. márc. 21., 1–2.: Műkiállítás.

⁸⁰ Szmik Antal gyakorlatilag minden múzeumot érintő ügynél jelen volt: gyűjtötte 1902 márciusától a taggyűjtő íveket (Pécsi Napló, 1902. márc. 9., 2–4.: A pécs-baranyai muzeum, itt 3.), Majorossy polgármesterrel Villányban járt átvenni a Király Antal által felajánlott régiséggyűjteményt (Pécsi Közlöny, 1902. márc. 12., 4.: A Pécs baranyai Múzeum egyesület), rá várt a Király-féle és a Hetey Sámuel püspök által adományozott gyűjtemények rendezése (Pécsi Napló, 1902. ápr. 13., 3–4.: A pécsi museum gyarapodása), áprilisban jelen volt a Juhász-gyűjtemény átvételénél (Pécsi Napló, 1902. ápr. 22., 7.: A Juhász-féle régiségek átvétele), májusban pedig a múzeum szakszerű berendezése érdekében szekszárdi tanulmányútra ment (Pécsi Napló, 1902. máj. 4., 6.: Tanulmány-uton).

alapszabálytervezetét megalkotó, monográfia-szerző⁸¹ egyleti ügyész, Németh Béla személyén kívül mindenki más inkább a presztízst, semmint a szakmaiságot képviselte. Így nem használt a múzeum-egyesület ügyének, hogy mindkét szóban forgó személy hamarosan nem tudott hatással lenni a pécsi történésekre. Szmik Antal 1902-ben, érdemei⁸² elismerése nélkül – a városi osztálymérnöki minőségében elkövetett kötelességmulasztása miatt elrendelt fegyelmi eljárás⁸³ hatására – elment a városból,⁸⁴ Németh Béla pedig 1904-ben meghalt.⁸⁵ Mindemellett az ideiglenesen megválasztott elnök, Fejérváry Imre főispán e téren mutatott apátiája is komoly gondot jelentett, hisz mivel az „egyleti közgyűlés, mely a végleges tisztikart és a választmányt megalakíthatta és az egylet működésének irányát szabhatott volna, össze nem hívatott, az egyesület teljes tétlenségre volt kárhozthatva.”⁸⁶ Végül az ideiglenesen választott elnök politikai bukása (1905) után lemondott, így szinte előlről kellett kezdeni az egyesület szervezését. Abszurd módon az egyesület alakuló közgyűlésére csak 5 évvel az ünnepélyes múzeumértkezellet, s majd két évvel a támogatandó múzeum megnyílása után került sor.⁸⁷

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület második megalakulása (1906)

1906. szeptember 15-én a Pécsi Napló ekként foglalja össze a Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület elmúlt, tevékenynek nem nevezhető, „zavaros” időszakát: *„Az alakulás közben megtörtént, de működést ezen egyesület alig kezdett, mert csakhamar a vezetők körében is válság állt be. Az elnök ezen tisztről lemondott, a titkár eltávozott Pécsről, de egyiknek helyét sem töltötték be. Egyáltalában olyan zavaros viszonyok következtek, melyek lehetetlenné tették, hogy az egyesület tényleges működést kezdjen. Tagjai voltak ugyan, de kötelezettségeiknek eleget nem tettek, t. i. a 3 kor. tagsági díjat egyáltalában be nem fizették. Most azonban ismét helyreálltak már a normális állapotok, tehát a pécs-baranyai múzeum egyesület restaurálását fogják legközelebb megkísérelni. Megválasztják véglegesen a tisztikart és propagandát fognak kifejteni tagok gyűjtésére. A múzeum egyesület céljai között foglal helyet az is, hogy társadalmi úton előkészítse*

⁸¹ Wéber 2019.

⁸² Minden bizonnyal a múzeum körüli sok teendő miatt nem tudta kellő mértékben ellátni osztálymérnöki feladatait. Pécsi Napló, 1902. okt. 21., 1–4.: Városi közgyűlés, itt 4.

⁸³ A fegyelmi eljárást épp a múzeumegyesület elnöki tisztét is betöltő Fejérváry Imre főispán rendelte el az október 20-i városi közgyűlésen, melyen helyettesítette a gyengélkedő polgármestert. Pécsi Napló, 1902. okt. 21., 1–4.: Városi közgyűlés, itt 4.

⁸⁴ Pécsi Napló, 1902. nov. 5., 4.: Lemondott osztálymérnök.

⁸⁵ Nagy 2007; Wéber 2019.

⁸⁶ Tichy 1908, 4.

⁸⁷ Pécsi Napló, 1906. okt. 14., 1–2.: A Múzeumegyesület; Pécsi Napló, 1906. okt. 16., 4.: A pécs-baranyamegyei „Múzeum-Egyesület” alakuló közgyűlése; Pécsi Közlöny, 1906. okt. 16., 1–2.: A pécsbaranyamegyei múzeum egyletről.

a kulturpalota létesítésének ügyét, mert bizonyos, hogy ez a társadalom hozzájárulása nélkül lehetetlen."⁸⁸ Egy hónappal később sor került a második, immár sikeres megalakulásra.

1906. október 14-ére Majorossy Imre ideiglenes alelnökként, Nendtvich Andor polgármester felkérésére alakuló közgyűlést hívott össze.⁸⁹ Majorossy Imre köszöntőjében kitért arra, hogy bár az állam és a város jószántából Marosi Arnold rendezési munkája és Zsolnay Miklós bőkezű adománya révén létrejött a múzeum, de ez még nincs abban az állapotban, ahogy azt „erkölcsi reputációja, kulturális és nemzeti hivatása megkívánja”, ezért szükség van a megye művelt társadalmának segítségére, mely a múzeum „minél tökéletesebbé tételére közreműködni hazafias kötelességének ismeri!”⁹⁰ Majorossy Imre a múzeum legégetőbb hiányosságát az el nem készült kultúrpalotában látta. Az egyesület hivatalos alakulólésén sor került a tisztikar⁹¹ megválasztására és a választmány megalakítására,⁹² s elhatározták, hogy a jövő évtől kezdődően elkezdik szedni a tagsági díjakat.⁹³

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület felépítése

A múzeum-egyesület felépítése az egyleti kiadványokból – alapszabályok (1900, 1906, 1911); értesítők (1908–1917) – ismert.

Az egyesület vezetését két grémium: a választmány és a tisztikar látta el. Az éves közgyűlésen, a tagok közül az egylet protokolláris vezetőiül választott tíz fős tisztikart az alapszabályok értelmében⁹⁴ két elnök, két alelnök, titkár, ügyész, pénztáros és három számvizsgáló alkotta, akik jobbra a megye és a város vezetői közül kerültek ki, így kevés volt köztük a múzeumügy iránt elkötelezett személy, gyakorlatilag két fő: Majorossy Imre alelnök és az ügyész Horváth Antal.

Az ugyancsak egyleti évenként megválasztott 30 fős választmányt a vizsgált időszakban, 1907–1916 között összesen 51 fő alkotta, így sorukban egyfajta fluktuáció figyelhető meg. A választmány foglalkozási struktúráját vizsgálva kitűnik, hogy tagjai leginkább a vármegye értelmiségi (pl. tanárok, ügyvédek – 55%) és tisztviselői (pl. megyei, városi vezetők – 31%) rétegéből verbuválódtak, továbbá kis mértékben a város iparforgalmi népességéből (10%), és a megye őstermelői (4%) közül kerültek ki.

Az egyesület harmadik, s legnagyobb részét maga a tagság alkotta, mely a vizsgált időszakban hozzávetőlegesen 200–480 fő között mozgott. A PBME

⁸⁸ Pécsi Napló, 1906. szept. 15., 3.: A pécs-baranyai muzeum egyesület.

⁸⁹ Pécsi Napló, 1906. okt. 13., 2.: A pécsi muzeum egyesület közgyűlése.

⁹⁰ Pécsi Napló, 1906. okt. 13., 2.: A pécsi muzeum egyesület közgyűlése.

⁹¹ Tichy 1908, 4.

⁹² Tichy 1908, 5.

⁹³ Pécsi Napló, 1906. okt. 13., 2.: A pécsi muzeum egyesület közgyűlése.

⁹⁴ PBME alapszabályai 1900, 5.

városi szinten⁹⁵ tagságát tekintve a közepes taglétszámú egyletek közé tartozott (a legmagasabb taglétszám 1908-ban, 479 fő), de a hasonló tematika mentén szerveződő egyéb vidéki történelmi és régészeti egyesületekhez⁹⁶ képest is jól beillett a korszakban megfigyelhető tendenciákba.

Bősze Sándor általános érvényű megállapítása, miszerint az egyesületi alapszabályok a fizetett tagdíj összege és az egyén társadalmi, vagy az adott egyesületi elismertsége alapján több típus szerint osztályozták az egyes tagsági formákat,⁹⁷ a PBME esetében is helytálló. Az alapszabály a tagság öt formáját különbözteti meg: örökös, alapító, rendes, pártoló és tiszteletbeli tagok⁹⁸ alkothatták a pécsi múzeumegyletet.⁹⁹ Az örökös és alapító tagok egy egyösszegű, tetemesebb – örökös tag: 1000 korona, alapító tag: 200 korona, vagy ennek évente 5%-os kamatával megegyező összeg – befizetéssel válhattak tagokká, míg a rendes és pártoló tagok jóval kisebb (5, ill. 2 korona) összegű, 3 évre vállalt tagdíj ellenében csatlakozhattak az egyesülethez, de a rendes tagsághoz egy választmányi tag ajánlása is kellett. Az 1909. évi közgyűlésen tárgyalta módosított alapszabály-tervezetben rögzítették, hogy az évi 2 koronát fizető pártoló tagok bár a közgyűléseken felszólalhattak és szavazhattak,¹⁰⁰ nem lehettek választmányi tagok és tisztviselők, mindazonáltal egyéb jogaik megegyeztek a rendes tagokéval, az egylet kiadványát, az Értesítőt díjmentesen

⁹⁵ Baranyamegyei Gazdasági Egyesület 1908: 2720 (Pécsi Napló, 1909. ápr. 27., 2–3.: A Baranyamegyei Gazdasági Egyesület közgyűlése, itt 3), Mecsek Egyesület 1908: 1370 tag (MEÉ 1909, 121), „Pécsegyházmegyei róm. kath. tanítóegyesület” 1908: 650 (Pécsi Ujlap, 1908. márc. 31., 2.: A pécsegyházmegyei rk. tanítói új Schematismus), Himesházai Katholikuss Olvasókör 1908: 310 (Pécsi Ujlap, 1908. febr. 7., 1.: A himesházai kath. olvasókör).

⁹⁶ Ezek 1908 körüli taglétszámát vizsgálva a teljesség igénye nélkül néhány példa: pl. Szepesmegyei Történelmi Társulat 461 fő (SZTTÉ 1909); a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 278 fő (HTRTE 1909, 45); a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat 283 fő (BBMTTE 1909, 24); Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 162 fő [1907–1908 idején: tiszteletbeli: 1, Tisztikar: 1, alapító: 30, rendes: 68, vidéki rendes: 62. Az évkönyvben közölt tagnévsorban duplikálások vannak az eltérő tagtípusoknál, ezért az eltérés az ott közölt számokkal. (BNRTEÉ 1903–1909, 85 skk.)], Komárom-Vármegyei és Városi Múzeum-Egyesület 211 fő (KVVMEÉ 1908, 12 skk.), míg a patinás Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat 197 fő taggal bírt (Balla 2008, 180).

⁹⁷ Bősze 1997, 56.

⁹⁸ A közművelődés érdekében kifejtett érdemeik miatt a közgyűlés által megválasztott tiszteletbeli tagság intézménye nem nyert igazán létjogosultságot, ugyanis az egyesületnek egyetlen tiszteletbeli tagja ismert a vizsgált periódusban – Zichy Gyula püspök személye (PBMEÉ 1908/2. 84); Pécsi Közlöny, 1908. márc. 10., 1–4: A Pécsi Baranyai Múzeum Egylet, itt 3.) –, aki azonban megválasztása után azonnal az örökös tagok közé is belépett, így attól kezdve a tagnévsorokban konzekvensen ott szerepel.

⁹⁹ PBME alapszabályai 1906, 4.

¹⁰⁰ PBME alapszabályai 1911, 4.

kapták.¹⁰¹ Mivel a titkári jelentések, illetve az Értesítőben közölt tagnévsorok és a zárszámadások között eltérés mutatkozik, ez a tagdíjbefizetések rendszeretelenségét valószínűsíti. Jelen munka terjedelmi kereteit szétfeszítené a tagság részletes elemzése, így az egy másik tanulmány témája lesz.

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület működése (1906–1916)

a. Belső működés

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület működését két aspektusból vizsgáljuk: egyrészt a belső működés meghatározó elemeit (választmányi ülések, közgyűlések, szakbizottságok), majd a külvilág számára érzékelhető egyleti tevékenységeket vesszük sorra. Az egyleti folyóirat, az *Értesítő Egyesületi ügyek* című állandó rovata ugyanis rendszeresen közölte az egyleti történeteket, melyekből a PBME első bő tíz évét vizsgálva egy igen élénk tevékenységet kifejtő egyesület képe rajzolódik ki.

Az egyleti belső működés legfontosabb, a feladatok ütemezett és rendszeres ellátását, valamint a folyamatosság megvalósulását lehetővé tevő formája a választmányi ülés volt.¹⁰² A vizsgált tizenegy évben (1906–1916) összesen 48, zárt – azaz csak a tagság számára látogatható – ülést tartottak, melyeket túlnyomó többségben az alelnök, ritkán az egyesületi elnök vezetett (más nem is vett részt rajtuk a tisztikarból). A választmány tagjai közül évente átlagosan 8-10 fő vett részt az egyes üléseken, mely elég csekély részvételi aránynak minősül. Az 1907 és 1916 közötti ülések – számszerűen 42 ülés – a jegyzőkönyvei fennmaradtak, mert azokat az *Értesítő*ben közzétették. A legszorgalmasabb választmányi gyűlés látogatók ezek szerint az *Értesítő* szerkesztőbizottságának tagjai, az épp hivatalban lévő múzeumigazgatók és egyéb múzeumi tisztségviselők, továbbá érdekes módon két orvos és egy jogtanár voltak.¹⁰³

Választmányi ülések száma (legtöbb: 1908–9: 9; legkevesebb: 1915–16: 3) az 1908–1909-es egyleti év kiugróan magas értéke után csökkenést mutat a vizsgált periódusban. Az 1908–1909-es egyleti év nem csak amiatt tartható az egylet csúcsevénének, mert csaknem kétszer annyi egyleti ülés volt, mint a vizsgált periódus többi évében átlagosan, hanem az egyleti ülések látogatottsági aránya is ekkor volt a legmagasabb: mindössze heten voltak a 30 fős választmányból, akik egyetlen ülésen sem vettek részt, bár az ülések magas száma miatt csak

¹⁰¹ PBME 1909/1, 52.

¹⁰² Tichy Ferenc, egyesületi titkár szerint „az egyleti élet súlypontjai”, ahol az egyesületi célok elérésére kezdetben csak előkészületek tételnek, később a legszorgosabb munka folyik a konkrét eredmények biztosítására. Tichy 1908, 5.

¹⁰³ A leggyakoribb résztvevők voltak: dr. Angyal Pál (jogtanár, szerkesztő – 30 alkalom), dr. Jellachich Károly (orvos – 27 a.), Arnhold Nándor (rajztanár – 24 a.), Rónaky Kálmán (múzeumőr – 24 a.), Kiss József (tanár – 20 a.), Szőnyi Ottó (titkár, szerk., múz. ig. – 20 a.), Késmárky István (jogtanár – 18 a.), Róna Jenő (múzeumőr – 18 a.), Ludwig Ferenc (orvos – 16 a.), Marosi Arnold (tanár, múz. ig. – 14 a.).

egyetlen tagnak – Marosi Arnold múzeumigazgatónak – sikerült minden ülésen részt vennie. A választmányi ülések látogatottságát vizsgálva kitűnik, hogy 1912-ig átlagosan 30% körül mozog a választmány ülésre nem járó tagjainak aránya, az 1912-es egyleti válság azonban itt is megmutatja hatását: 1912–1914 között a választmányi tagoknak csaknem a 2/3 nem vesz részt egyetlen ülésen sem, 1913–1914 pedig nem volt olyan választmányi tag, aki az összes ülésen részt vett volna. A választmányi ülések ügyrendje az Értesítő dolgai, támogatók szerzése, a tagságról való döntések, a pénzügyi beszámolók és a kultúrpalota ügye köré csoportosult.

A belső működés másik sarkalatos pontját az éves rendszerességgel összehívott közgyűlések képezték, 1906–1916 között összesen tíz közgyűlést tartottak. Az alakuló közgyűlés utáni első rendes közgyűlésre 1908. március 8-án került sor,¹⁰⁴ majd ezután évente jobbra márciusban tartották a – választmányi üléssel ellentétben – nyilvános közgyűléseket. A közgyűlések szokásos tárgysorozata rendszerint az alábbi volt: 1. Elnöki megnyitó. 2. Emlékbeszéd valamely jeles tag felett. 3. Titkári jelentés 4. A számvizsgálóbizottság jelentése a zárszámadások megvizsgálásáról. 5. A következő évi költségelőirányzat megállapítása. 6. Indítványok.¹⁰⁵ 7. Tisztújítás és a tagság megválasztása.¹⁰⁶ 8. A közgyűlés bezárása. Később a tárgysorozat az elfogadott irodalmi pályamű körüli teendőkkel bővült.¹⁰⁷

Bár a közgyűlések feltehetően korlátozott látogatottsággal bírtak¹⁰⁸ – mely a helyi társadalom visszafogott érdeklődésére utal – mégis az alapszabályoknak megfelelően éves rendszerességgel megtartották őket, azaz formális szinten is sikerült folyamatosan működtetni az egyesületet. Mégha olykor a belső személyi konfliktusok meg is nehezítették az egyesület munkáját, mindig sikerült tisztikart és választmányt állítani, s a pénzügyi beszámolók is elfogadtattak. A közgyűléseken kötelezően elhangzott – majd az egyleti értesítőben megjelent – titkári beszámolóknak köszönhetően pedig lehetőség nyílik az egyleti működés történetét évről-évre nyomon követni. Még a világháború sem törte meg egy darabig a közgyűlések sorát. Bár nem kizárt, de nem valószínű, hogy 1916 után is folytatódott volna a közgyűlések, mert nem csak a meg nem jelent értesítő, de – a korábbi gyakorlattal ellentétben – a megjelent helyi sajtó sem közli időpontjukat.

A belső működés szakmaiságát emelték az úgynevezett szakbizottságok. A strukturált, szakspecifikus belső működést mintegy hét bizottság segítette

¹⁰⁴ Pécsi Közlöny, 1908. márc. 10., 1-4: A Pécsi Baranyai Múzeum Egyesület, itt 1.

¹⁰⁵ Ezek közt a választmány határozatai elleni fellebezések, illetve a közgyűlés előtt 8 nappal benyújtott indítványok tárgyalása, de akár az alapszabályok megváltoztatása is szerepelhetett.

¹⁰⁶ S a közgyűlésen történt titkos szavazással bizonyos – jobbra a nem fizető – tagok kizárása is.

¹⁰⁷ Dunántúl, 1913. márc. 30., 5.: A pécs-baranyai múzeum-egyesület közgyűlése.

¹⁰⁸ A sajtó mindig úgy tudósított, hogy a közgyűléseken „nagy számmal”, „szép számmal” vettek részt a látogatók, 1911-ben egy tudósítás szerint ez hozzávetőlegesen 50 főt jelentett, jobbra a választmány tagjait. Pécsi Napló, 1911. márc. 28., 3-4, itt 3.: A múzeum-egyesület közgyűlése.

(gyakran meghívott szakértői tagokkal). Már 1906-tól létezett az ún. Múzeumi bizottság,¹⁰⁹ melyet a városi tanács múzeumi bizottságába delegált egyesületi tagok alkottak. 1907-ben alakult meg az ún. Emlékbizottság,¹¹⁰ melyet a jeles elődök (pl. Wosinsky Mór, Mátyás Flórián, majd Nendtvich Tamás és Németh Béla) emlékének ápolása érdekében hoztak létre. Ugyancsak 1907-ben jött létre a Felolvasó-szerkesztő bizottság¹¹¹ az Értesítő kiadása céljával, valamint a Szépészeti és a pécsvárosi műemlékek fölvételére, törzskönyvezésére kiküldött bizottság;¹¹² 1908-ban a Közgyűlést, költségvetést előkészítő bizottság¹¹³ valamint az Alapszabályok revideálását végző bizottság;¹¹⁴ 1910-ben pedig az Irodalmi pályázati bizottság.¹¹⁵

b. A külvilág felé irányuló egyleti tevékenységek

A PBME szakmai tevékenységének a nyilvánosság irányába ható része is igen figyelemreméltó volt. Hét sarokpont köré csoportosult az egyesület külvilág felé irányuló tevékenysége, ú. m. felolvasások, publikációk, a múzeum állománygyarapítása, a régészeti leletek védelme, a helyi műemlékek védelme és összeírása, az emlékezetápolás, és az irodalmi pályázatok kiírása.

Az egyesület 1907–1914 között negyven „nyílt felolvasó ülést” tartott Pécsen, melyeken a sajtó szerint „szép számú” látogató vett részt.¹¹⁶ A 30–40 percesre ütemezett előadások tervezett tematikáját Majorossy Imre az első felolvasáson így foglalta össze: „Elhatározta tehát az egyesület, hogy nyilvános üléseket tart, hol régészeti, történelmi, természettudományi, néprajzi, ipar és szépművészeti kérdéseket tárgyal tudományos és népies modorban; felolvasásokkal és magyarázatokkal elősegíti a muzeum anyagának ismertetését.”¹¹⁷ A kezdeti sikerek után,¹¹⁸ Pécs lakosságában azonban nem sikerült igazán felkelteni az érdeklődést a múzeumi felolvasások iránt: „A nagyközönség igazi érdeklődése csak nem akar felkelni ez egyesület felolvasásai iránt, mert eltekintve egy-két felolvasástól, mikor a felolvasó személye

¹⁰⁹ Tichy 1908, 5.

¹¹⁰ Pécsi Napló, 1907. márc. 17., 3.: Múzeum-ülés.

¹¹¹ Tichy 1908, 7.

¹¹² PBMEÉ 1908/2, 74. Az 1909. március 27-i választmányi ülésen újraválasztották őket (PBMEÉ 1909/2. 90.).

¹¹³ PBMEÉ 1908/2, 76.

¹¹⁴ PBMEÉ 1908/4, 160.

¹¹⁵ PBMEÉ 1910/1, 24.

¹¹⁶ Néhány forrás a teljesség igénye nélkül ehhez: Pécsi Közlöny, 1907. okt. 27., 5.: A múzeum egyesület felolvasó-estélye; Pécsi Napló, 1908. márc. 31., 1–2.: Baranya vármegye megalakulása a török hódoltság után, itt 1. Pécsi Közlöny, 1909. márc. 31., 5–6.: Váradi Antal dr. felolvasása, itt 5.

¹¹⁷ PBMEÉ 1908/1, 34.

¹¹⁸ Marosi Arnold 1908-ban Mohácson tartott előadást, melynek hatására Mohács nagyközönség alapító tagként lépett be az egyesületbe (PBMEÉ 1908/4, 165.), és a településről 17 új tag lépett be az egyesületbe (PBMEÉ 1908/3, 127.).

*vonzott közönséget, a legtöbb felolvasások ugyan igen előkelő, de nagyon csekély számú közönség előtt folynak le. Ez annál kevésbbé érthető, mert az egyesület rendesen igen magas színvonalon álló és helyi érdeklődéssel is bíró felolvasásokról gondoskodik.*¹¹⁹ A felolvasások legfontosabb eredménye mégis az, hogy arra ösztönözték Pécs-Baranya értelmiségét, hogy helyismereti kutatásokat folytasson, ezek eredményeit ismertesse a helyi társadalom tagjaival (hisz a felolvasások nem csak az egyleti tagok, hanem minden érdeklődő számára nyilvánosak voltak), ráadásul ezeket írásos formában is megjelentették az Értesítőben, így amellet, hogy széles körben ismertté váltak, fontos regionális tudománytörténeti adatokkal is szolgálnak az utókor kutatói számára.

A múzeumegylet publikációs tevékenysége is jelentősnek tekinthető. Az egyleti kiadványok sorát az 1900-ban megjelentetett egyesületi alapszabályzat¹²⁰ nyitja (még két alkalommal jelentek meg nyomtatásban az egyesületi alapszabályok¹²¹). Ezen kívül egy entomológiai szakkönyv¹²² és kilenc, hatalmas forrásértékkel bíró évkönyv¹²³ („Értesítő”) fémjelzi az egylet gazdag írásos hagyatékát. Utóbbi – az egylet szakfolyóirata – esetenként 170 oldalas, fekete-fehér, ill. ritkán színes táblákkal, különnyomatokkal is ellátott kiadvány rendszerese megjelentetése amellet, hogy az egyesület legnagyobb költségű (800–1000 korona) tevékenysége volt, jól mutatja, hogy az egyesület milyen szellemi háttérrel, tartós támogatással és igen rátermett szerkesztő bizottsággal rendelkezett. Az Értesítő megindításának az volt a célja, hogy az egyleti ügyek (választmányi ülések jegyzőkönyvei, ill. alkalmanként a múzeum-igazgató évi jelentése) mellett szakcikk formájában közöljék a felolvasásokon elhangzó tudományos előadásokat.¹²⁴ Öt rovattal indult – I. Irodalmi rész a felolvasások s egyéb beküldött szakcikk számára; II. Hírek, később Kisebb közlemények; III. Könyvismertetés (archeológia, ethnografia, genealogia stb. köréből); IV. Egyesületi ügyek (tudósítás a nyílt felolvasó s zárt választmányi ülések, valamint a közgyűlések lefolyásáról); V. Levelezés,¹²⁵ melyből végül három maradt (I., II., IV.) –, s évi rendszerességgel az egyesületi tagnévsort is közölték. Az Értesítő érdeklődést váltott ki a szakmai körökben, több hasonló, tudományos szerveződés – mint például a Kárpát Egyesület és ez Erdélyi Múzeum Egyesület is – a kiadványt érintő cserekapcsolatot kíván létesíteni az egyesülettel.¹²⁶ A sajtó is az Értesítő mellett állt, azon túlmenően, hogy úgy tekintett rá, mint a „szakfolyóirat, mint amely a muzeum közművelődési hatásának terjesztésére szolgál, céljának teljesen megfelel”,¹²⁷ az egyes megjelenő számokról,

¹¹⁹ Dunántúl, 1913. nov. 23., 6.: A pécs-baranyai muzeum-egyesület felolvasó estélye.

¹²⁰ PBME alapszabályai, 1900.

¹²¹ PBME alapszabályai, 1906; PBME alapszabályai, 1911.

¹²² Kaufmann 1914.

¹²³ PBMEÉ, 1908–1917.

¹²⁴ Tichy 1908, 7.

¹²⁵ PBMEÉ 1908/1, 36.

¹²⁶ PBMEÉ 1908/2, 80.

¹²⁷ Pécsi Napló, 1910. okt. 9., 12.: A Pécs-Baranyamegyei Muzeum Egyesület Értesítője.

azok tartalmáról mindig tudósított, s arról is, hol lehet beszerezni.¹²⁸ Az egyleti kiadvány tíz éven át (1908-1917) csaknem folyamatosan,¹²⁹ töretlenül, magas szakmai minőségben került ki a sajtó alól, így a legfontosabb egylettörténeti dokumentumnak tekinthető.¹³⁰

Az egyesület elhivatott múzeumtámogató tevékenységet is folytatott, hisz saját költségén többféle módon is gyarapította a múzeumi gyűjteményeket. Egyrészt régészeti leleteket szolgáltatott a múzeumnak az egyesület által finanszírozott ásatásokról – pl. 1908: Bakonya, Töttös, Kővágószőlős (223 régészeti lelet – 138 tárgy, 85 régi pénz),¹³¹ 1910: Pécs: Apáczta utca, központi temető, Makártető; Siklós; Pécsvárad¹³² –, illetve terepbejárásokról – pl. 1908: Baranyabán, Baranyakisfalud, Csuza és Sepse¹³³ –, másrészt műtárgyakat szereztek be (magánszemélyektől, az Erekllye Múzeumtól,¹³⁴ festményvásárlás kiállításról)¹³⁵ a városi gyűjtemény számára.

Gondot fordítottak a földmunkálatoknál előkerülő régészeti leletek védelmére, illetve múzeumba kerülésére is, így például a pécs-bátaszéki és a drávavölgyi vasút építésénél az egyesület megkereste az alispánt és a vállalkozókat,¹³⁶ s azt is elérték, hogy a pécsi villamosvonal kiépítésénél előkerülő leletekről értesítsék az egyesületet.¹³⁷ 1911-ben az egyesület megkereste a megyében történt vasúti építkezések vezetését, hogy az előkerülő leletek a városi múzeumnak biztosítsanak.¹³⁸ 1912-ben pedig Schaumburg-Lippe herceg – egy-

¹²⁸ Pl. Pécsi Közlöny, 1913. jún. 22., 2.: A Pécs Baranyai Muzeum egyesület évnegyedes folyóiratának 2-ik füzeté. Pécsi Napló, 1914. febr. 1., 14.: A Pécs-baranyai Muzeum-Egyesület Értesítője. Dunántúl, 1914. máj. 3., 6.: A Pécs-Baranyamegyei Muzeum-Egyesület értesítője.

¹²⁹ 1915-ben közvetve a háború miatt, ténylegesen pedig a tartalom hiánya miatt nem tudott megjelenni az Értesítő. PBMEÉ 1916/1–2, 29.

¹³⁰ Főleg, hogy az egyesület iratanyaga ma nem fellelhető a megyei levéltárban, így a sajtón kívül ez az egyedüli egyesületet érintő korabeli forrásanyag.

¹³¹ PBMEÉ 1909/1, 45.

¹³² PBMEÉ 1910/4, 128.

¹³³ PBMEÉ 1908/4, 161.

¹³⁴ PBMEÉ 1910/4, 128, Pécsi Napló, 1911. jan. 29., 8.: Mi van a Kossuth Lajos képpel?

¹³⁵ 1910. november 19-i választmányi ülésen Lenkei Jenő Charentoni táj c. olajfestményének megvételéről döntenek. PBMEÉ 1910/4, 129.

¹³⁶ Szőnyi Ottó titkár indítványozza, hogy a pécs-bátaszéki és a drávavölgyi vasúti építkezés vállalkozóihoz intézzenek megkeresést, az előkerülő régészeti leleteknek a pécsi múzeumba jutása érdekében, erről határozat is születik, s Baranya vármegye alispánját is felkeresik ezügyben. PBMEÉ 1910/2, 63.

¹³⁷ Nendtvich Andor polgármester 1910-es levele arról értesítette az egyesületet, hogy a Pécsi villamossági részvénytársasággal kötött szerződésében a város kikötötte, hogy a villamos vezetékek lerakásánál előkerülő régiségeket kötelesek átadni a város közönségének, melyekről az egyesületet is értesíteni fogják. PBMEÉ 1910/1, 25.

¹³⁸ Dunántúl, 1911. márc. 28., 7: A Muzeum Egyesület közgyűlése.

leti örökös tag – dárdai uradalmához fordultak a földmunkák alkalmával előkerülő régiségek ügyében.¹³⁹

Az egyesület műemlékvédelmi szerepvállalása sem elhanyagolható. Az egyleten belül 1907-ben szakbizottság létesült a helyi műemlékek védelme, törzskönyvezése érdekében,¹⁴⁰ ahol Szőnyi Ottó szerzett elvülhetetlen érdemeket.¹⁴¹ A megye műemlékeinek összeírása és fényképeken történő dokumentálása során egyleti irat- és rajztár létrehozását tervezték.¹⁴² Gyakorlati eredményként értelmezhető, hogy mikor a PBME 1913-ban a rókusdombi löportorony – ma Idrisz baba türbéje – ügyében a Műemlékek Országos Bizottságához (MOB) fordult, annak szakértője, Möller István megvizsgálta és felmérte a műemléket, sőt ásatások is történtek. Bár a műemlék restaurálásának költségeit a MOB vállalta,¹⁴³ de a megkezdett restaurációt költséghiány miatt félbe kellett hagyni.¹⁴⁴ Mégis nagy jelentőséggel bír, hogy fennmaradt egy igen korai szakértői dokumentáció Pécs egyik törökkori műemlékéről, melynek létrejöttében komoly szerepe volt a PBME-nek.

Az emlékezetápolás is következetesen felvállalt, a nyilvánosságnak szánt tevékenysége volt az egyesületnek. Ennek apropóján olyan jeles pécsieknek igyekeztek emléket állítani, akik sokat tettek a helyi múzeum érdekében. A múzeumügyet elősegítők (Wosinsky Mór és Mátyás Flórián) emlékének megőrzése érdekében 1907-ben emlékbizottság alakult,¹⁴⁵ mely az éves közgyűléseken emlékbeszédekkel emlékezett meg a helyi múzeumügy elhunyt prókátorairól,¹⁴⁶ 1909-ben pedig Nendtvich Tamás emlékünnepélyt szervezett,¹⁴⁷ sőt emléktáblát¹⁴⁸ is elhelyezett az egyesület a természettudós lakóházán (Király u. 8.).¹⁴⁹

¹³⁹ PBMEÉ 1912/3, 132. Dunántúl, 1912. ápr. 28., 5.: A pécsi Muzeum Egyesület felolvasó ülése.

¹⁴⁰ PBMEÉ 1908/2, 74.

¹⁴¹ 1908. február 26-i választmányi ülésen Szőnyi Ottó a szépművészeti bizottság javaslatára alapján indítványozta először Pécs város, majd ennek elkészülte után, a megye műemlékeinek összeírását és fényképeken történő dokumentálását és műemléki védelmét, valamint a város esztétikai képének megőrzése érdekében – egyfajta városszépítő egyesületként – részt kíván venni a „város szépművészeti érdekeit érintő művek előzetes bírálatában.” PBMEÉ 1908/2, 80. Pécsi Napló, 1908. febr. 28., 3.: A pécsi muzeum egyesület.

¹⁴² PBMEÉ 1908/2, 80. Pécsi Napló, 1908. febr. 28., 3.: A pécsi muzeum egyesület.

¹⁴³ Pécsi Napló, 1913. júl. 24., 4: A rókusdombi löportorony.

¹⁴⁴ Szőnyi 1913.

¹⁴⁵ Pécsi Napló, 1907. márc. 17., 3.: Muzeum-ülés.

¹⁴⁶ Pécsi Közlöny, 1908. jan. 21., 5.: Wosinsky Mór és Mátyás Flórián emléke. Pécsi Közlöny, 1908. jan. 25., 4.: Mátyás Flórián és Wosinsky Mór emlékére megörökítése.

¹⁴⁷ Pécsi Napló, 1909. nov. 27., 3.: Nendtvich Tamás ünnepély. Pécsi Közlöny, 1909. nov. 28., 4–5.: Pécs-Baranyamegyei Muzeum Egyesület Nendtvich-ünnepélye. Pécsi Közlöny, 1909. dec. 21., 1–2: Nendtvich Tamás emlékűnnepje. Pécsi Napló, 1909. dec. 21., 2–3: Tudós emlékezete.

¹⁴⁸ PBMEÉ 1909/2, 91–92; 94.

¹⁴⁹ Romváry 2014, 410.

Az egyesület szakmaiságát pedig szépen alátámasztja kiadványaik mellett az is, hogy 1910-től kezdődően „*helyi érdekű tudományos kérdések tisztázására*”¹⁵⁰ alkotói pályázatokat írt ki, azaz tudományos pályaművek elkészítésére ösztönözte a helyismerettel foglalkozó kutatókat. Bár ennek nyomán a vizsgált periódusban egyetlen pályamunka¹⁵¹ készült, ez azonban az Értesítőben is megjelent,¹⁵² s a témát illetően mind a mai napig fontos kutatástörténeti forrás.

Mindezek fényében kijelenthetjük, hogy a lassú és nehézkes megalakulás után a PBME tevékenysége első 11 éve (1906–1916) alapján egy igen aktívan működő szervezet képét tárja elénk.

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület anyagi háttere

Az egyleti Értesítőben évről-évre pontosan közölték a közgyűlés alkalmával elfogadott előző évi zárszámadást és a következő évi költségvetést. Így nyomon követhető az egyesület anyagi helyzete, s az, hogy milyen pénzügyi súlypontok mentén történt az egyesület gazdasági működtetése. Az egyes évek zárszámadási adatait táblázatba rendezve lehetséges a legegyszerűbben ábrázolni a PBME gazdasági hátterét. (Lásd a táblázatot a következő oldalon.)

Az egyesület anyagi hátterét vizsgálva a táblázatból kitűnik, hogy 1908-ban jelentősen megemelkedett a kultúrpalota építésére szánt törzsvagyton. Ekkor lépett be öt alapító és öt örökös tag, s ekkor volt a legnagyobb az egyesület taglétszáma is, így a rendes és pártolói tagdíjakból is ekkor folyt be a legnagyobb összeg. Ezen kívül 1910-ben emelkedett meg jelentősen, 5000 koronával a törzsvagyton, mikor Zsolnay Miklós felajánlotta az 1907-es országos kiállítás részjegyeit. A kiadásokat vizsgálva egyértelműen kitűnik, hogy az Értesítő jelentette az egyet számára a legnagyobb kiadást, illetve 1908, 1910 és 1911-ben jelentős összeget áldoztak a múzeumi gyűjtemény gyarapítására is.

Megállapítható tehát, hogy a vizsgált periódus zárszámadásaiból egy folyamatosan növekvő, prosperáló egyesület képe rajzolódik ki a PBME esetében.

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület társadalmi beágyazottsága és annak vetületei

Jelen elemzés nem gazdaságsszociológiai,¹⁵³ hanem egy tágabb, általános értelemben használt fogalomként értelmezi a társadalmi beágyazottságot. Kiindulási pontul Szegedi Péter sportmonográfiája szolgál, amelyben a szerző a

¹⁵⁰ PBMEÉ 1910/1, 24.

¹⁵¹ Szőnyi Ottó: A pécsi székesegyház leírása... című munkája. PBMEÉ 1913/1, 52.

¹⁵² Szőnyi 1916.

¹⁵³ A beágyazottság elmélete Mark Granovetter nevéhez fűződik, miszerint a gazdasági cselekvést, eredményeket és intézményeket befolyásolják a cselekvők személyes kapcsolata és a kapcsolatháló egészének a szerkezete. Granovetter 1996, 65.

1. táblázat Az éves zárszámadások összesített adatai

Zárszámadási tétel		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Törzsvagyron		400 K	6000 K	7200 K	12200 K	12400 K	12400 K	12400 K	12400 K	12400 K	12629 K
Alapítványok				620 K 55 f	848 K 77 f	1079 K 73 f	1123 K 96 f	1175 K 04 f	1223 K 15 f	1272 K 51 f	
Előző évi maradvány		25 K 49 f	966 K 90 f	1529 K 56 f	895 K 77 f	896 K 23 f	496 K 93 f	443 K 01 f	746 K 34 f	882 K 70 f	
Bevétel	Rendes és pártolói tagdíjak	138 K 80 f	1290 K 86 f	1391 K 115 f	1085 K	1334 K 04 f	1138 K	985 K	1088 K	837 K	1326 K
	Kamatok		39 K 83 f	230 K 57 f	305 K 66 f	443 K 04 f	469 K 06 f	531 K 20 f	597 K 01 f	547 K 12 f	159 K 71 f
	Államsegély			150 K	150 K	200 K	200 K	200 K			540 K
	Adomány		170 K	175 K	210 K	100 K	125 K	100 K	110 K	250 K	114 K
	Vegyes		68 f	17 f		15 K ¹	15 K	15 K	15 K		6 K 71 f
Összesen		138 K 80 f	1926 K 86 f	8913 K 79 f	10950 K 77 f	15976 K 62 f	16323 K 57 f	15852 K 09 f	15828 K 06 f	16003 K 61 f	16930 K 63 f
Postadíj		11 K 91 f	87 K 41 f	128 K 64 f	158 K 70 f	130 K 41 f	106 K 85 f	77 K 44 f	77 K 06 f	21 K 86 f	20 K 40 f
Értéstitő			196 K 25 f	684 K 92 f	1019 K 10 f	636 K 80 f	1003 K 36 f	1195 K 14 f	572 K 66 f	958 K 10 f	236 K
Alapítványok					250 K	200 K	200 K				
Gyűjtemény- gyarapítás				127 K ²		483 K 83 f ³	229 K	46 K 24 f	8 K 50	10 K	
Tiszteletdíj					300 K	200 K	200 K	200 K	200 K	200 K	200 K
Kiadás	Pályadíj								300 K		
	Írnok díjazása		43 K	133 K 75 f	91 K	93 K 30 f	92 K	67 K 20 f	82 K	45 K	18 K
	Szolgá díjazása		59 K 10 f	60 K 85 f	170 K 95 f	200 K	200 K	220 K ⁴	220 K	120 K	200 K
	Nyomatványok	81 K 40 f	161 K	38 K	103 K 50 f	69 K 78 f	112 K 70 f	44 K 60 f	45 K 86 f	8 K	
	Külföldi nyomat		12 K	3 K 60 f	21 K 20 f	6 K	53 K				
Városi Múzeum alap										100 K	
Egyéb ⁵		20 K	1 K 20 f		130 K	11 K 50 f	150 K	34 K 50 f		34 K 80 f	
Egyenleg ⁶		25 K 49 f	1366 K 90 f	7737 K 03 f	8706 K 32 f	13945 K	13976 K 66 f	13966 K 97 f	14321 K 98 f	14505 K 85 f	16256 K 59 f

1 Előfizetés, 1910-től ez az összeg előfizetésből származik minden évben.

2 Ásatás és régiséggyűjtés.

3 Festmény vétel: 426 K 87 f és ásatás: 56 K 96 f együttesen.

4 A felolvasó termi szolgáló díjával emelkedik.

5 1909: Idegen szaklaphoz megjelölt városismertetés (100 K) és MKOSZ kongresszus részvételi díja (30 K); 1911: MKOSZ kongresszus részvétele (50 K), mohácsi emlékmű (100 K); 1912: MKOSZ kongresszus részvételi díj; 1914: Soproni Múzeum megnyitóján való részvétel (32 K) és útiköltség (2 K 80 f).

6 Egyenleg: törzsvagyron + pénzügyi készlet + alapítványok, 1915-ben a törzsvagyron hadiköltségből (5000 K) és Takarékpénztári betétből (7629 K) állt.

sportegyesületek szurkolói azonosulásán keresztül vizsgálja a beágyazottság – úm. deklarált beágyazottság, társadalmi beágyazottság, valamint a hozzá kapcsolódó társadalmi jelentéstartalmak¹⁵⁴ – kérdését. Ez az alapvetően a szurkolói azonosulási folyamatok rekonstruálásához használt fogalomrendszer a más típusú egyesületek tagságának vizsgálatánál is alkalmazható, bár tény, hogy csak korlátozott mértékben, hisz a PBME nem volt tömegegyesület, mint egyes sportegyesületek. Múzeum-egyesületként Bösze Sándor tipológiája alapján kulturális-népnevelési egyesületnek¹⁵⁵ tekinthető, mely bár eleve kisebb taglétszámmal rendelkezett, s a tagokat nem jellemezte olyan erős érzelmi kötődés a csoporthoz, de meglátásom szerint az egyleti tagság ugyanúgy pozicionálja az egyesület identitását, társadalmon belül betöltött helyzetét, mint ahogy a sportegyesületek esetében a szurkolók teszik azt.

Így egy egyesület deklarált beágyazottságára az elnevezés mellett az alapszabályok utalnak.¹⁵⁶ Elnevezése szerint a PBME Pécs és Baranya vármegye térségére vonatkoztatja önmagát, s a múzeum céljainak szolgálata érdekében létezik.¹⁵⁷ A tagság területiális kiterjedését tekintve megállapítható, hogy a tagok túlnyomó többsége – mind 1908-ban,¹⁵⁸ mind 1913-ban 97%-uk¹⁵⁹ – Pécsről és Baranyából származik, így az egyesület megfelelt az elnevezésében szereplő lokális kitételnek. Az alapszabály igen megengedő a tagokkal szemben, nem köti különösebb előfeltételhez a tagságot, soraiba várja az előképzettséggel rendelkező és anélküli magánszemélyeket, testületeket, sőt jogi személyeket is,¹⁶⁰ azaz a társadalom széles rétegei előtt nyitott.

A társadalmi beágyazottságot Szegedi Péter szerint az határozza meg, hogy milyen társadalmi csoportokból szerveződik az egyesület.¹⁶¹ Egy egyesület társadalmi bázisa értelemszerűen determinálja annak minőségét, működését, lehetőségeit, aspektusainak komplexitását. A tagság előzetes vizsgálatából kitűnik, hogy mégha a helyi viszonyok között nem is minősült tömegegyesületnek, közepes méretű taglétszáma Baranya különböző társadalmi csoportjainak széles körét lefedte, a nagybirtokos és az egyházi arisztokráciától (örökös, illetve alapító tagok) kezdve a polgárság különféle foglalkozásokat űző

¹⁵⁴ Szegedi 2016, 79.

¹⁵⁵ Bösze 1997, 142.

¹⁵⁶ Szegedi 2016, 79.

¹⁵⁷ „Pécs szab. kir. város törvényhatósága által létesített s Baranyavármegye közönsége által támogatott múzeum erkölcsi és anyagi érdekeinek előmozdítása, a múzeum iránt a közönség érdeklődésének felkeltése és fejlesztése, végül a múzeum közművelődési hatásának terjesztése.” PBME alapszabályai, 1906, 3.

¹⁵⁸ Wéber 2022, 60, Abb. 5.

¹⁵⁹ 1913-ban összesen 8 nem baranyai tagja volt az ekkor 296 főt számláló egyesületnek: két pártoló tag Pest-Pilis-Solt, egy-egy rendes tag pedig Somogy, Tolna, Pozsony, Verőce, Fejér és Veszprém vármegyékből. PBMEÉ 1914/1. 53-56.

¹⁶⁰ „Ezen cél elérése végett kebelében egyesíteni törekszik úgy a szakférfiak mint a tudomány és közművelődési célok iránt érdeklődő közönséget. [...] Az egyesületnek tagjai lehetnek egyesek, valamint erkölcsi testületek és jogi személyek is.” PBME alapszabályai, 1906, 3-4.

¹⁶¹ Szegedi 2016, 79.

tagjain át egészen az egyszerű munkásokig (pártoló tagok) minden társadalmi réteg képviseltette magát az együletben. Így az egyület változatos tagsága alapján kijelenthető, hogy – bár a taglétszám miatt korlátozott mértékben, de – Pécs-Baranya társadalmának széles körei tartották fontosnak a múzeumügyet a 20. század elején.

A későbbiekben érdemes megvizsgálni a tagság kapcsolathálóját, ugyanis az is az egyesületre hatással lévő, az egyület társadalmi beágyazottságában közzeható tényezőként, a társadalmi közeg impulzusai között tartható számon. A tagság kapcsolathálója további tagokat¹⁶² és tagsági viszony létesítése nélküli támogatókat (pl. a Pécsi Takarékpénztár,¹⁶³ a Pécsi Kölcsönös Segélyező Egyület¹⁶⁴) eredményezett az együletnek.

¹⁶² Ez jobbra az alapító és rendes tagokon mérhető, hisz felvételükhöz egy választmányi tag ajánlása és a választmány megerősítő határozata kellett (PBME alapszabályai, 1906, 4.), de a feleségek jelenléte is egyes esetekben ekként értelmezhető, pl. Juhász Lászlóné pártolói tagsága 1907-1911-ig (PBMEÉ 1908/2, 95; PBMEÉ 1909/2, 60; PBMEÉ 1910/1, 42; PBMEÉ 1911/1, 39).

¹⁶³ A Pécsi Takarékpénztár, mely 1908-tól kezdődően a teljes vizsgált periódusban közgyűlésein rendszeresen 100 korona támogatást szavazott meg a múzeum-egyesület részére (Pécsi Közlöny, 1908. febr. 11., 4.: Közgyűlés. Pécsi Napló, 1909. febr. 9., 1.: Eibach Emil. Pécsi Közlöny, 1910. febr. 8., 5–6.; A Pécsi Takarékpénztár... itt 6; Pécsi Napló, 1911. febr. 14., 4.: Pénzügyi jótékonyasága. Dunántúl, 1912. febr. 11., 7.: A Pécsi Takarékpénztár közgyűlése. Pécsi Napló, 1913. febr. 18., 6–7.: A Pécsi Takarékpénztár közgyűlése, itt 7. Dunántúl, 1914. febr. 10., 1.: A Pécsi Takarékpénztár közgyűlése. Dunántúl, 1915. ápr. 11., 2.: Pécsi Takarékpénztár közgyűlése. Dunántúl, 1916. márc. 7., 3.: A Pécsi Takarékpénztár közgyűlése és jótékonyasága). A Pécs-Baranyai Központi Takarékpénztár igazgatóságában például 1909-ben több együleti tagot is találunk, pl. Lauber Viktor, Mattyasovszky Jakab, (PBMEÉ 1910/1, 40), Szeifritz Antal (PBMEÉ 1910/1, 42) személyében, míg ugyancsak közös pontot jelent a Takarékpénztár felügyelő bizottságában (Magyar Compass 1909, 944) tisztséget betöltő, s a múzeum-egyesületben is számvevő Deutsch Kornél, és tag Hamerli Imre (PBMEÉ 1910/1, 39) személye. A Takarékpénztárban 1909-ben elnökké választott Eibach Emil (Pécsi Napló, 1909. febr. 9., 1.: Eibach Emil) pedig ugyancsak tagja volt a múzeum-egyesületnek (PBMEÉ 1910/1, 39). Így talán joggal feltételezhetjük, hogy az ő közbenjárásukra kapott épp a múzeum-egyesület támogatást.

¹⁶⁴ 1907-ben (Tichy 1908, 6) és 1908-ban (PBMEÉ 1908/4. 164.) 50 koronával támogatta adományként az egyesületet. A Magyar Compass 1907-es számában közölt (Magyar Compass 1907, 108) együleti tisztviselők között az alábbiak rendelkeztek múzeum-egyesületi tagsággal is: a kölcsönös segélyező egyület elnöke: Sey László (PBMEÉ 1908/2, 96), a vezérigazgató Kindl József (PBMEÉ 1908/2, 94.), míg az igazgatósági tagok között is többen múzeum-egyesületi tagok voltak: Daempfl Imre (PBMEÉ 1908/2, 95), Keresztény János (PBMEÉ 1908/2, 96), vagy dr. Lauber Rezső, aki bár csak 1908-ban lépett be a múzeum-egyesületbe (PBMEÉ 1908/3. 128), később viszont ügyészi tisztséget is betöltött (PBMEÉ 1909/1, 53), Taizs József (PBMEÉ 1908/2, 94). A kölcsönös segélyező egyület jogtanácsosa, Fekete Mihály ugyancsak múzeum-egyesületi tag volt (PBMEÉ 1908/2, 93.), akárcsak a segélyező egyület könyvelője

Az egyesülethez kötődő társadalmi jelentéstartalmak – melyek Szegedi Péter szerint többnyire ráépültek a társadalmi meghatározottságra – alatt a legszélesebb értelemben vett közvélemény, a sajtó, és a társadalom egyéb tagjainak egyesületről alkotott vélekedése érthető, melyek rekonstruálása problematikus.¹⁶⁵ A források hozzáférhetősége terén leginkább a sajtó vélekedése az, ami napjainkban a digitalizáció miatt viszonylag könnyen megragadható. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a sajtó – mint a közösség véleményformáló ereje¹⁶⁶ – feltételezhetően hatott a közvélekedésre, máris lehetőségünk nyílik némiképp megközelíteni a szóban forgó kérdést. A PBME esetében az látszik, hogy az egyesület állandó és konzekvens sajtótámogatást élvezett, legyen szó az egyesület megalakulásának hírlapi sürgetéséről,¹⁶⁷ vagy a PBME működéséről, rendezvényeiről születő méltató hangvételű tudósításokról,¹⁶⁸ vagy az Értesítő megjelenéséről és tartalmáról való rendszeres közleményekről.¹⁶⁹ A sajtó egyöntetű támogatásában az is közrejátszhatott, hogy a helyi lapok szerkesztői

Wolleszky Károly (PBMEÉ 1908/2, 97.). Hasonló indíttatást feltételezhetünk 1908-ban a Mohácsi Kölcsönsegélyező Egylet (Pécsi Napló, 1908. jan. 26., 5–6.: A Museum Egyesület), 1909-ben a Dárdai Takarékpénztár (Pécsi Közlöny, 1909. febr. 11., 3.: A Dárdai Takarékpénztár R. T. adománya a Pécs-Baranya megyei Múzeum-Egyesületnek.) és a Mohácsi Takarékpénztár (PBMEÉ 1909/2, 93–94.) anyagi támogatása mögött.

¹⁶⁵ Szegedi 2016, 80.

¹⁶⁶ Dobszay Tamás ekként fogalmaz a dualizmus kori sajtóról: „Az újság korszakunkban jutott monopolszerephez az információáramlásban és a közvélemény alakításában, ekkortól beszélhetünk egyáltalán tömegkommunikációról. [...] A sajtó – a mobilitást felgyorsító gépi közlekedéssel és az iskolázás általánossá válásával együtt – az egész társadalom gondolkodás- és életmódját átalakította.” Dobszay 2003, 478.

¹⁶⁷ 1905 májusában a helyi sajtó – Temesvár és Arad kultúrpalotájáról értekezve – sürgeti a „pécsi múzeum egyesület mielőbbi, forma szerinti megalakulását” (Pécsi Napló, 1905. máj. 21., 3–4.: Újabb adományok a pécsi múzeumnak, itt 4.), szeptemberben pedig a szombathelyi múzeum építése kapcsán jegyzi meg, hogy a pécsi kultúrpalota érdekében „lenne kívánatos, ha végre megalakulhatna az a múzeum egyesület [...]” (Pécsi Napló, 1905. szept. 5., 5.: Múzeumépítés Szombathelyen).

¹⁶⁸ A felolvasó ülésekről néhány tudósítás: Pécsi Napló, 1907. okt. 1., 3.: Ásatási tanulmányok; Pécsi Közlöny, 1909. jan. 27., 4.: Múzeum egyesület olvasó-estélye. A helyi sajtó rendszeresen tudósított az éves közgyűlésekről is (pl. Pécsi Napló, 1908. márc. 10., 1–3: A Múzeumegyesület közgyűlése; Pécsi Napló, 1909. márc. 9., 1–2.: A pécs-baranyai múzeum egyesület közgyűlése; Pécsi Napló, 1910. márc. 8., 3–4.: A Pécs-Baranyai Múzeum-Egyesület közgyűlése; Dunántúl, 1911. márc. 28., 7: A Múzeum Egyesület közgyűlése. Pécsi Napló, 1912. márc. 27., 1–2: A pécs-baranyai múzeum egyesület közgyűlése. Dunántúl, 1913. ápr. 1., 1–2: A Múzeum-Egyesület közgyűlése. Pécsi Napló, 1914. márc. 31., 2.: A Pécs-Baranyai Múzeum-Egyesület közgyűlése.)

¹⁶⁹ Pécsi Napló, 1909. okt. 10., 12.: A múzeumegyesület értesítője; Dunántúl, 1914. okt. 23., 3.: A pécs-baranyai múzeumegyesület értesítője; Pécsi Ujlap, 1911. ápr. 25., 2.: A Pécsbaranya megyei Múzeumegyesület értesítőjének...

közül sokan ugyancsak tagjai voltak a múzeum-egyesületnek,¹⁷⁰ s bár az egyesület ülésein nem vettek részt, így közvetlenül nem hatottak az egyesület működésére, azonban tagságuk a társadalmi kapcsolatháló kivételéseként értelmezhető, hisz a múzeum-egyesület sajtótámogatása bizonyosan előnyösen pozícionálta azt a társadalomban.

Érdemes lehet a fenti szempontokat továbbgondolni, hisz egy egyesület társadalmi beágyazottsága esetében legalább kétirányú hatással kell számolni. Egyrészt az egyesület működését Szegedi Péter meglátásainak megfelelően tényleg meghatározza, hogy milyen társadalmi közegben létezik (tagság; köz-, ill. sajtóvélemény), másrészt azonban működése és társadalmi beágyazottsága által maga is hatással van arra a társadalmi közegre, amelyben tevékenykedik, így társadalmi hatása, hasznosulása társadalmi beágyazottságának szoros velejárója. Mivel e két, egymással összefüggő aspektusból tevődik össze egy egyesület társadalmi vetülete, így egy egyesület társadalmi beágyazottságának kultúr-, illetve társadalomtörténeti aspektusát kutatva a társadalom egyesületre gyakorolt hatása (társadalmi beágyazottság) mellett az egyesület hatását is szükséges elemezni a társadalomra (társadalmi hatás).

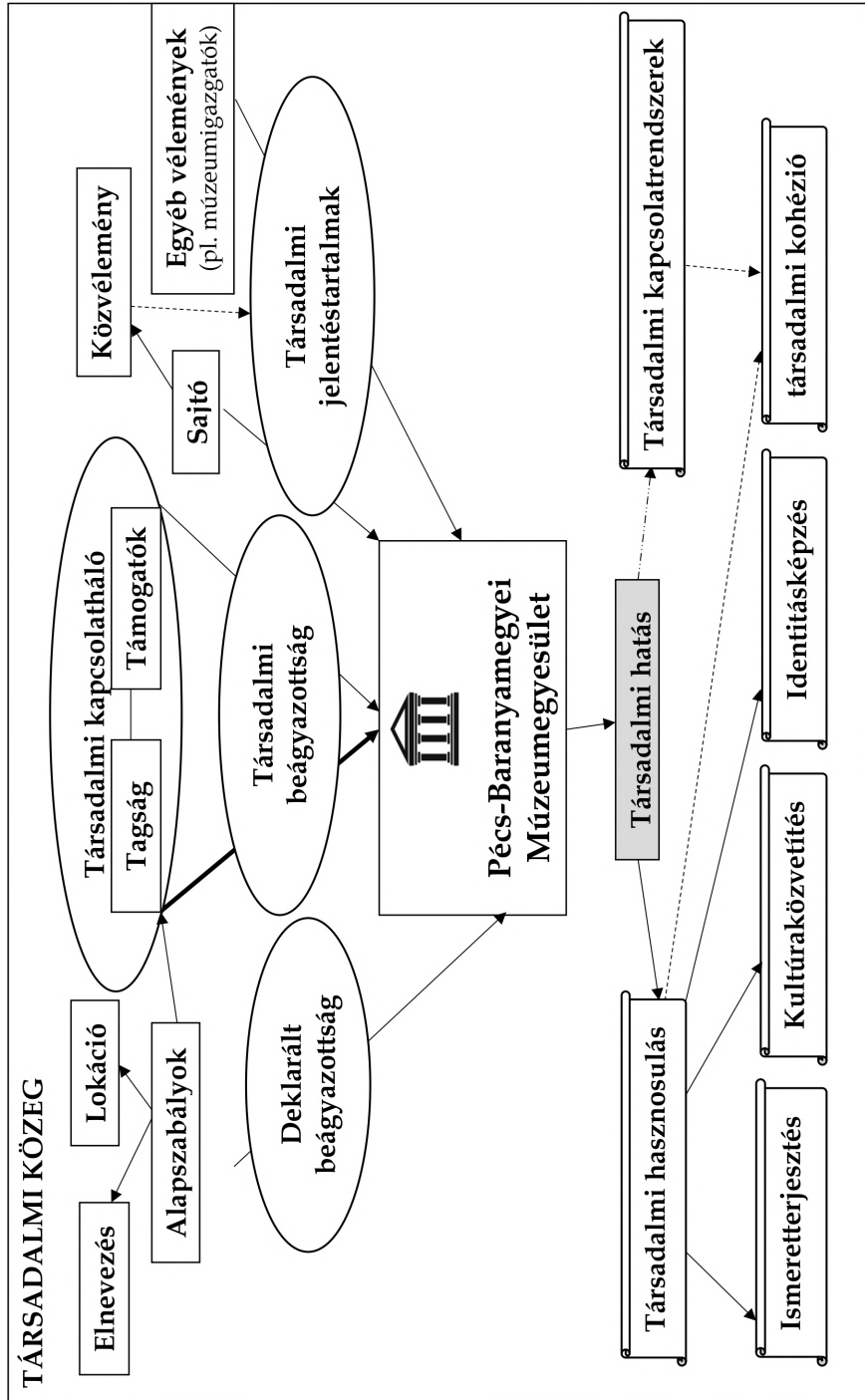
A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület társadalmi hatása

Egy egyesület társadalmi hatásának vizsgálatánál két alapvetően fontos aspektust kell feltétlenül tárgyalni: az egyesület társadalmi hasznosulását, és a társadalmi kapcsolatrendszerre gyakorolt hatását.

A társadalmi hasznosulás esetében mindenképp érdemes az alapszabályokban megfogalmazott egyleti célból kiindulni, mely szerint a múzeum-egyesület szándéka a *„Pécs szab. kir. város törvényhatósága által létesített s Baranyavármegye közönsége által támogatott múzeum erkölcsi és anyagi érdekeinek előmozdítása, a múzeum iránt a közönség érdeklődésének felkeltése és fejlesztése, végül a múzeum közművelődési hatásának terjesztése.”*¹⁷¹ A fent vázolt igen aktív egyleti tevékenységekből látható, hogy a PBME kultúráközvetítő szerepe által az egyleti célkitűzést maradéktalanul betöltötte. A PBME a vizsgált periódusban, egy olyan közművelődési, ismeretterjesztő társulat volt, mely a regionális múze-

¹⁷⁰ Pécsi Napló felelős szerkesztője Lenkei Lajos (Surján 1992, 288) 1908-tól rendes tag (PBMEÉ 1909/2, 58.), sőt választmányi tag (PBMEÉ 1909/2, 53), az 1911-ben meginduló Dunántúl szerkesztője, Késmárky István (Surján 1992, 87) választmányi tag a múzeum-egyesületben (PBMEÉ 1911/1, 34.). A város neves újságírója s egyben megyei főlevéltárosa Várady Ferenc 1908-ban ugyancsak a múzeumegyesület választmányának tagja volt (PBMEÉ 1908/2, [98.]). S olyan egyleti tagokat is találunk, akik az egyesület megalakulása előtt folytattak aktív sajtótevékenységet, de kapcsolatrendszerük, alkalmi publikációik az egyesület aktív periódusában is megjelentek, azaz sajtókapcsolataikat adott esetben az egyesület javára kamatoztathatták: pl. Pleininger Ferenc, aki választmányi tag is volt (PBMEÉ 1908/2, [98.]), vagy Rézbányay János (PBMEÉ 1908/2, 94.) vagy Wessely Antal (PBMEÉ 1909/2, 58).

¹⁷¹ PBME alapszabályai, 1906, [3].

1. ábra A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület társadalmi vetületei

A téglalap alakú mezők a társadalmi közeg impulzusait, az ovális mezők a társadalmi közeg determinációit jelzik, míg a folyamatos vonalú nyílak az igazolt összefüggéseket, a szaggatott vonalak a nem igazolt hatásokat jelölik.

umügy aktív patronálása mellett egyértelműen a társadalom széles köreit igyekezett kultúrához, tudáshoz, ismeretekhez juttatni (pl. nyilvános felolvasó ülések, az Értésítő mint folyóirat és szaklap), sőt a szűkebb régióra vonatkozó ismeretanyag közvetítése által közvetve a helyi identitás erősítéséhez is hozzájárult. Mindazonáltal a „múzeum iránt a közönség érdeklődésének felkeltése és fejlesztése” csak korlátozott mértékben sikerült (kevesek által látogatott felolvasások, választmányi ülések és közgyűlések).¹⁷²

Bár hozzáférhetősége, a tagfelvételben mutatkozó nyitottsága, a mérsékelt tagdíjak, továbbá az a tény, hogy tagsága Baranya széles társadalmi rétegeiből verbuválódott, arra utalna, hogy az egyesület rendelkezett társadalmi kohéziós hatással, viszont az, hogy a helyi viszonyok között nem minősült tömeg-egyesületnek, csak közepes méretű taglétszámmal rendelkezett, valamint az a körülmény, hogy a társadalom felsőbb köreihez tartozók, illetve a társadalmi presztízzsel rendelkező tagok inkább csak anyagilag támogatták a múzeumügyet, az egyleti rendezvényeken azonban nem vettek részt,¹⁷³ így ténylegesen nem érintkeztek az eltérő társadalmi rétegekhez tartozó egylettársakkal, megkérdőjelezi a kohézió lehetséges mértékét. Így az egyesület társadalmi kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatása erősen mérsékelt lehetett. Ráadásul a kezdeti gyors emelkedés után a taglétszám jelentős csökkenése¹⁷⁴ arra utal, hogy magán az egyleten belül is feltehetően csekély mértékű csoportkohézió volt, így a PBME bizonyosan csak igen korlátozott mértékben valósíthatta meg Pécs-Baranya eltérő társadalmi rétegeinek egymáshoz való közelebb hozatalát. Ezt igazolhatja az is, hogy az egylet leggrandiózusabb és legfontosabb célkitűzése, a pécsi kultúrpalota felépítése, megghiúsult. Bár ennek több oka is volt, az egyik közülük az a nem elhanyagolható körülmény, hogy a kultúrpalota megvalósítása érdekében a PBME nem tudott elegendő hatást gyakorolni a döntéshozókra, anyagi támogatókra.

Összegzés

Az 1880-as években tehát politikai és személyes okok miatt Pécsen nem jöhetett létre múzeum, de még csak egy a régészeti leletek védelmére, a múzeum létrehozása érdekében, ill. annak társadalmi támogatottsága megszerzésére szer-

¹⁷² Ezt bizonyíthatja a Dunántúl 1913. novemberi tudósítása, melyben így jellemzi a múzeumi felolvasásokat: „A muzeum-egyesületnek nem nagy szerencséje van felolvasó estélyeivel. A nagyközönség igazi érdeklődése csak nem akar felkelni ez egyesület felolvasásai iránt, mert eltekintve egy-két felolvasástól, mikor a felolvasó személye vonzott közönséget, a legtöbb felolvasások ugyan igen előkelő, de nagyon csekély számú közönség előtt folynak le. Ez annál kevésbé érthető, mert az egyesület rendszeren igen magas színvonalon álló és helyi érdeklődéssel is bíró felolvasásokról gondoskodik.” Dunántúl, 1913. nov. 23., 6.: A pécs-baranyai muzeum-egyesület felolvasó estélye.

¹⁷³ Zsolnay Miklós egy választmányi ülésen sem jelent meg a jegyzőkönyvek szerint. PBMEÉ 1908–1917.

¹⁷⁴ Wéber 2022, 50. Abb. 3.

veződő társadalmi egyesület sem. A város egyéb egyesületei nem tudták maradéktalanul betölteni a szakmai egyesület hiányát, mégha közülük több tett is erre kísérletet. A múzeum-egyesület első, sikertelen megalakulás (1901) után néhány évvel azonban – egyesületi segítség nélkül – mégis létrejött a Városi Múzeum (1904). Ez arra utal, hogy a múzeumügy helyi aktorai (pl. Majorossy Imre, Juhász László) és az állami támogatás a millenniumi ünnepségek, illetve a századforduló idején alakult múzeumok esetében sokkal fontosabb lehetett, mint a társadalmi támogatás, mely az 1870-80-as években alakult vidéki múzeumok esetében volt meghatározó jelentőségű.

A második, immár sikeres megalakulása után (1906) a PBME messzemenően betöltötte alapítási célját, egyértelműen a Pécsi Városi Múzeum segítője, népszerűsítője és támogatója volt, s aktívan részt vett az ismeretterjesztésben (felolvasások, szaklap) és a múzeumi gyűjtemény gyarapításában.

Ha az egyesület kezdeti működési fázisát (1906-1916) nézzük, az egyesület „csúcseve” egyértelműen az 1908-1909-es egyesületi év volt, mely több tekintetben is kiugrónak tartható a többihez képest. Majd kétszer annyi választmányi ülést tartottak (nevezetesen 9-et), mint általában véve, ekkor volt a legmagasabb a taglétszám (479 fő), s az örökös, ill. alapító tagok nagy része is ebben az évben lépett be, így ekkor és általuk teremtdött meg az egyesület törzsvagyona (lásd a táblázatot). Ekkor indult az egyesület szaklapja a PBME Értesítője címmel. Míg a mélypont, a megingás éve az 1912-13-as esztendő volt, amikor az erősen csökkenő taglétszám (296 fő) mellett belső széthúzás (dr. Jellachich Károly esete) is gyengítette az egyik „motorját” (dr. Angyal Pált¹⁷⁵) épp elvesztő egyesületet, míg a választmányi tagok passzivitása (kétharmaduk egyáltalán nem volt ülésen) tovább rontotta az egyesület működésének hatákonyságát.

Bár a helyi sajtó teljes mértékben támogatta az egyesületet, s az ország hasonló célkitűzésű egyesületeinek taglétszámát elérte, mégis hosszú távon nem tudta fenntartani az egyesület iránti érdeklődést, a kezdeti fellendülés után mind a taglétszám, mind a választmány aktivitása, mind a felolvasásaik látogatottsága csökkent.

Talán a vizsgált periódus két múzeumigazgatójának – szinte kronológiai keretül is szolgáló – nyilatkozataiból ragadhatjuk meg leginkább a múzeum-egyesület jelentőségét: Marosi Arnold a múzeum 1908-as évről szóló jelentésében, ekként foglalja össze a múzeum-egyesület kezdeti jelentőségét: *„Sokat köszönhet múzeumunk a Pécs Baranyamegyei Muzeum Egyesületnek, amely folyóiratában, felolvasásaiban helyet biztosított és alkalmat nyújtott a muzeum anyagának földolgozására, minél szélesebb körben való ismertetésére. [...] Általában a Muzeum Egyesület a közönség érdeklődését a muzeális dolgok, a tudományos kutatások iránt állandóan ébren tartotta és a múzeumi élet teljes fölvirágzása ez egyesület megerősödéséhez van kötve.”*¹⁷⁶ A következő múzeumigazgató, Szőnyi Ottó azon-

¹⁷⁵ 1913-ban Jellachich Károly írásban bejelentette választmányi tagságáról való lemondását, döntését azzal indokolta, hogy a „jelen körülmények között az üléseken tevékenyen részt nem vehet.” A lemondást nem veszi tudomásul a választmány, érdemei elismerésével próbálják maradásra bírni. PBMEÉ 1913/1, 48.

¹⁷⁶ Pécsi Napló, 1909. jan. 24., 2-3: A városi múzeum életéből, itt 2.

ban a nagy háború előestéjén elkeseredettséggel szólt a múzeum-egyesület helyzetéről: „[...] megtettünk annyit, amennyit a mostoha körülmények megtenni engedtek. A siker egésze nem mitőlünk függött.”¹⁷⁷ Mindezek mellett a tíz éven át, helyismereti kutatásokra ösztönző, és azokat ismertető szakcikkekkel és az egyleti életre vonatkozó unikális tartalommal megjelentetett egyleti tudósító örök emlékül szolgál egy igen nehezen életre hívott, de a célitűzéseinek meszszenenően és konzekvensen megfelelő társadalmi szerveződés korai – de meghatározó jelentőségű – periódusáról.

Bár kijelenthető, hogy a múzeumügy Baranyában a századfordulón nem volt a társadalmat összekovácsoló tényező, egyfajta „társadalmi olvasztótégely”, hisz egy szűk értelmiségi réteget leszámítva nem tudott tartós támogatásra szert tenni, de a PBME működésének első tíz évében egyértelműen komoly támaszát képezte az induló, helyét kereső Pécsi Városi Múzeumnak, akár népszerűsítésére, akár állományának közművelődési célú bemutatására, akár a rendszeresen, nagy példányszámban megjelenő szaklapjára, akár régészeti, gyűjteménygyarapító tevékenységére gondolunk. Az egylet messzszenenően betöltötte alapítási célját, egyértelmű segítője és népszerűsítője volt a Pécsi Városi Múzeumnak, aktívan részt vett az ismeretterjesztésben (felolvasások, Értesítő), gyűjteménygyarapításban. A vizsgált periódust követően nem a társadalmi érdektelenség, nem a tagok elfordulása, nem az egyesület anyagi hátterének megingása (lásd a táblázatot), hanem az I. világháború és az azt követő szerb megszállás jelentett kényszerszünetet az egyesület életében.¹⁷⁸

A Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület helyi társadalomban betöltött kultúraközvetítő, műveltségterjesztő, a helyi tudományos eredményeket rendszeresen bemutató törekvései napjainkban is követendő példaképekül szolgálnak. Manapság e szellemiséget – Baranya múltjának, a helyi kutatási eredményeknek ismeretterjesztő formában történő, széleskörű terjesztését – a Pécs Története Alapítvány és a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye is képviseli törekvéseiben, jelen tanulmány részben ugyancsak ezen intenciók mentén született.

Irodalomjegyzék

Levéltári, adattári források

MNL BaML IV. 1402. a. Pécs város kgy. jkv. 1873: 370/6950. sz. közgyűlései határozat

MNL BaML IV. 1409. b. 712/1881. Farkas István kézírásos végrendelete

MNL BaML IV. 1428/148. Pécs város egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye – Mecsek Egyesület

MNL BaML X. 66. Mecsek Egyesület iratai.

¹⁷⁷ PBMEÉ 1914/1, 43.

¹⁷⁸ 1922-ben volt több éves szünet után az egyesület első választmányi ülése. Pécsi Lapok, 1922. okt. 15., 5.: A pécs-baranyai múzeum-egyesület.

Források a korabeli sajtóból

Belügyi Közlöny, 1902. máj. 25.
 Dunántúl, 1911–1916.
 Fünfkirchner Zeitung, 1870–1894.
 Magyar Ujság, 1871. okt. 7.
 Magyar Compass [Mihók-féle Magyar Compass] 1907, 1909.
 Munkás, 1898–1899.
 Pécs, 1886–1893.
 Pécsi Figyelő, 1881–1901.
 Pécsi Hírlap, 1887–1889.
 Pécsi Közlöny, 1895–1913.
 Pécsi Lapok, 1922. okt. 15.
 Pécsi Napló, 1898–1914.
 Pécsi Ujlap, 1908, 1911.
 Történelmi, Régészeti és Néprajzi Közlemények, 1889. április 27.

Könyvek, tanulmányok, szócikkek

Balla 2008 = Balla Lóránd: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat. In: *Levéltári Közlemények* 79 (2008) 171–195.
 BBMTTÉ 1909 = A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 25:1 (1909) 22–24: Társulati ügyek. Titkári jelentés.
 BNRTEÉ 1903–1909 = A Biharvármegyei és Nagyvárad Részlet Részlet és Történelmi Egyet Évkönyve (1903–1909) 85 skk.: Tagok névsora.
 B. Horváth–Huszár 2004 = B. Horváth Csilla–Huszár Zoltán: A pécsi-baranyai múzeumok egy évszázada. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 48–49 (2004) 6–21.
 Bodó 2016 = Bodó Sándor: *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2016.
 Bösze 1997 = Bösze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1997. (Somogyi Almanach 53.)
 Dobszay 2003 = Dobszay Tamás: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris tankönyvek, Budapest, 2003, 460–489.
 Dömötör 1960 = Dömötör Sándor 1960: Katona Lajos pécsi évei (1887–1889). In: *Jelenkor* 3:4 (1960) 97–107.
 Granovetter 1996 = Granovetter, Mark: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 1996, 61–77.
 Gyáni 2010 = Gyáni Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. In: *Történelmi Szemle* 52:4 (2010) 501–512.

- HTRTÉ 1909 = Huszonnyolcadik évi rendes közgyűlésünk jegyzőkönyve. In: *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 19:1 (1909) 44–48.
- Kaposi 2010 = Kaposi Zoltán: Polgárosodás. In: Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon*. II. kötet. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 140.
- Kaufmann 1914 = Kaufmann Ernő: *Pécs és Baranyavármegye bogárfaunája*. Pécs-Baranyamegyei Múzeum-Egyesület, Pécs, 1914.
- Klestenitz 2005 = Klestenitz Tibor: A Mária kongregációk és a sajtókérdés a dualizmus korában. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 17:3–4 (2005) 83–100.
- KVVMEE 1908 = Az egyesület tisztviselőinek és tagjainak névsora. In: *A Komárom Vármegyei és Városi Múzeum-Egyesület Értesítője* 22 (1908) 12 skk.
- Marosi 1905 = Marosi Arnold: A pécsi városi múzeum története. In: *Emléklapok a Pécsi Városi Múzeum megnyitási ünnepségéről*. Pécs Szabad Királyi Város Tanácsa, Pécs, 1905, 11–18.
- Márfi 1989 = Márfi Attila: Pécs Szabad Királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867–1918 (I. rész). In: *Baranyai helytörténetírás* 18, 1989. (1989) 133–161.
- MEÉ 1909 = Kiss József (szerk.): *A Mecsek Egyesület évkönyve a XVIII. egyesületi évről* (1908). Wessely és Horváth, Pécs, 1909.
- Nagy 2004 = Nagy Imre Gábor: Majorossy Imre, a múzeumalapító polgármester (1847–1927). In: *Pécsi Szemle* 7:2 (2004) 51–63.
- Nagy 2007 = Nagy Imre Gábor: Németh Béla, a történetíró. In: Fedeles Tamás–Horváth István–Kiss Gergely: *A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére*. METEM, Budapest, 2007, 233–257.
- Nagy 2010 = Nagy Imre Gábor (szerk.): *Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921)*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2010. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15.)
- Nagy 2018 = Nagy Imre Gábor: Farkas István, egy elfeledett adományozó pécsi polgár. In: Gyánti István–Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. MNL Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2018, 348–355.
- PBME alapszabályai 1900 = A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület alapszabályai. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület, Pécs, 1900.
- PBME alapszabályai 1906 = Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Alapszabályai. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület, Pécs, 1906.
- PBME alapszabályai 1911 = Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Alapszabályai. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület, Pécs, 1911.
- PBMEÉ = Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője ... évről. [az 1908–1917 közötti évekből] Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület, Pécs, 1908–1917.
- Romváry 2014 = Romváry Ferenc: Pécs köztéri szobrai. Épületplasztikák, emlékművek, emléktáblák. Kronosz Kiadó, Pécs, 2014.
- Sarkadi 1980 = Sarkadi Eszter: 75 éves a pécsi múzeum. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 24 (1980) 357–377.
- Sarkadi 2004 = Sarkadi Eszter: 100 éves a pécsi múzeum. Vázlatos történet a kezdetektől 1945-ig. In: *Pécsi Szemle* 7:1 (2004) 72–91.

- Surján 1992 = Surján Miklós (szerk.): Baranya megye sajtóbibliográfiája 1832–1984. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1992.
- Szegedi 2016 = Szegedi Péter: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Kanári Könyvek – Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016.
- Szirtes 1998 = Szirtes Gábor: Aidinger János Pécs modern közigazgatásának megalapozója. In *Pécsi Szemle* 1:1 (1998) 54–61.
- Szőnyi 1913 = Szőnyi Ottó: A régi puskaporos torony restaurálása. In: *A Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület Értesítője* 6:3 (1913) 124–125.
- Szőnyi 1916 = Szőnyi Ottó: A pécsi székesegyház leírása az, 1882. évi átépítés előtti állapotában. In: *A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 8:3–4 (1916) 43–94.
- SZTTÉ 1909 = A Szepesmegyei Történelmi Társulat tagjai a 25-ik évben 1908 december 31-én. In: *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 12 (1909) 108–127.
- Wéber 2018 = Wéber Adrienn: A Mecsek Egyesület régészeti tevékenysége a századfordulón, különös tekintettel Juhász László jakabhegyi őskori ásatásaira. In: Baronek Jenő (szerk.): *A Mecsek Egyesület Évkönyve a 2017-es egyesületi évről*. Mecsek Egyesület, Pécs, 2018, 100–108.
- Wéber 2019 = Wéber Adrienn: Dr. Németh Béla (1840–1904) régészeti tevékenysége. In: Wéber Adrienn (szerk.): *Évszázados történetek Pécsről*. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019, 181–219. (Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből 4.; Csorba Győző Könyvtár Kiadványai 7.)
- Wéber 2022 = Wéber Adrienn: „Denn unser Museum lebt nur dann wirklich, wenn sich seine Wurzeln aus der Gesellschaft nähren”: Vereine im Zeitalter des Dualismus im Dienst des Museumswesens in Fünfkirchen unter besonderer Berücksichtigung des Pécs-Baranyaer Museumsvereins. In: Dr. Farkas, István Gergő (ed.) „We should not, however, think that we are pioneers.” Museums on Troubled Waters In the Past and Today. Jónás András Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, Nyíregyháza – Szeged, 2022, 41–70.

A kötet szerzői

BEDŐ ZSIGMOND történész, könyvtáros, PTE ETKK Történeti Gyűjtemények Osztálya

CSIBI NORBERT PhD, történész, egyetemi adjunktus, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék

HAVASRÉTI JÓZSEF PhD, médiakutató, irodalomtörténész, habilitált egyetemi docens, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

HÁLÓ KRISZTIÁN politológus, PhD-hallgató, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

MACHER TIVADAR lelkipásztor, Pécsi Baptista Gyülekezet

MRÁV ZSOLT régész, Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Régészeti Intézet

PILKHOFER MÓNICA PhD, történész, habilitált egyetemi docens, PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék

SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA PhD, történész, könyvtárvezető, Pécsi Egyházmegyei Könyvtár

SZIJÁRTÓ ZSOLT PhD, kultúrakutató, egyetemi tanár, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

VAMOS ESZTER PhD, történész

VÉGH FERENC PhD, történész, habilitált egyetemi docens, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkor Történeti Tanszék

VÖRÖS ATTILA történész, PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

WÉBER ADRIENN történész, helyismereti könyvtáros, Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye, PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola